

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

«Ես հասարակ գյուղացի մըն եմ, իսկ դուք
համալսարանական մարդիկ: Դուք կարդացած
եք այս մատյանները, ես չեմ կարդացած, բայց
կը ճանչնամ հայ ժողովուրդը, կը զգամ անոր
ցավերը»:

«Ըլլանք իմաստուն գեթ ասկե հետո_ առանց
կուսակցական խտրության եւ կուսակցական
մտահոգությունների: _Ֆիզիկական գոյությունը
վերապրող ժողովրդին_ ահա բարձրագույն
հայրենասիրությունը զոր հիմա մենք ի հայտ
կրնանք բերել: _Արյունաքամ, ջարդված ու
փշրված ժողովուրդ մըն ենք, իսկ այս
վիճակին մեջ գտնվող ժողովրդի մը
վերածնունդին համար պետք է հավաքական,
անխոնջ ջանքեր, հավաքական
կամք, փոխադարձ վստահություն եւ
անկեղծություն»:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Hambartsum Karapetian

ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ANDRANIK

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

There are sons, who represent in the name of the nation, and there are sons, in whose names the nation is represented.

Որդիներ կան, որոնք ազգի անունից են ներկայանում, եւ որդիներ՝ որոնք անունով ազգն է ներկայանում:

FAMILY AND THE ENVIRONMENT

HAIUK (GUERILLA) AND HAIUK'S CHIEF

COMMANDER AND THE WARS

POLITICAL STRUGGLE AND POLITICAL CONVICTIONS

OBJECTIONS AND OBJECTORS

PERSON AND COMMANDMENT

ԸՆՏԱՆԻՐԸ ԵՎ ՄԻՋԱԿԱՅԻՐԸ

ՀԱՅՐՈՒԿՆ ՈՒ ՀԱՅՐՈՒԿԱՊԵՏԸ

ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԸ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ԶՈՐԱԶԱԿԱՆ ՊԱՅՅԱՐՆ ՈՒ ԶՈՐԱԶԱԿԱՆ ՀԱՄՈՋՄՈՒՄՆԵՐԸ

ԱՌԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՐԿՈՂՆԵՐ

ԱՆՁՆ ՈՒ ՊԱՏԳԱՍԸ

YEREVAN "Haiastan"

1992

ԵՐԵՎԱՆ «Հայաստան»

1992

ՄՈՒՏՐԻ ԽՈՍՐ

Հ. Ն. Կարապետյան:
Ա 583 Կ Անդրանիկ — Եր.: Հայաստան, 1992

Գրքում XIX դարի վերջին եւ XX դարի սկզբին հայ ժողովրդի մղած ազատամարտի հերոս Անդրանիկ Օզանյանի (1865-1927) կյանքի ու գործունեության համակողմանի պատմությունն է: Նրանում հերոսը ոչ միայն զինվոր է ու զորավար, այլև հասարակական-քաղաքական գործիչ՝ իր ինքնաբերական հայացքներով եւ ուրույն անհատականությամբ: Առկա են հերոսի կյանքի ուրախ ու տխուր էջերը, նրան առարկողներն ու առարկությունները: Պատմության ատաղձը հրատարակված ու անտիպ վավերագրերն են, հուշերն ու մամուլի ընձեռած նյութերը:

Амбарцум Николаи Кара
АНДРАНИК

(На армянском языке,
ЕРЕВАН "Айастан" 1992

Կ 0503020913
701(.01)-92

ԳՄԴ 63.3(2<) 52

ISBN 5-540-01571-1
© Հ. Ն. Կարապետյան, 1992

Լուռ ու մունջ զայրույթով նա հետեւում էր ընթացքին: Նրան կարող էր թվալ, թե խոսողները գործով շահագրգիռ մարդիկ չեն, եւ՝ հավաքույթն էլ, հենց այնպես, հոետորական խոսքի բանավեճ է, պերճախոսության մրցույթ:

Թիֆլիսում էր, 1917 թվականի հոկտեմբերին: Դեռ չավարտված աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատից հայ ժողովրդին նոր՝ անցյալից ոչ պակաս զանգվածային, արհավիրքներ էին սպասվում: Մինչդեռ հայոց ազգային քաղաքական կուսակցությունների համախորհրդակցության եկած երեւելիները Հայաստանի եւ Անդրկովկասի ընդհանուր հարցերը քննելով, քաջքշում էին, առանց սպառնալիքի դեմ անհապաղ միջոցներ նշելու: Չորրորդ նիստի ժամին չսպասելով, թե երբ իրեն ձայն կտան, Անդրանիկը ոտքի է ելնում: Հիշում է գլխով անցած օրերը եւ, ասես, մյուսների պես, ջանում է խոսքը հոետորական տեսքի բերել:

— «Ես Անդրկովկասի հարցերի մասին ինձ իրավունք չեմ վերապահում խառնվելու, սակայն ճակատի պահպանութեան եւ այլ ռազմական գործերու եւ պարենավորման խնդիրներ մեջտեղ դրվելով համախորհրդակցութեան մեջ՝ եկա այս ժողովին իմ պարտականութեանս բաժինը բերելու»:

Ո՞րն էր լինելու այդ «պարտականության բաժինը»: Նախ այն, որ ներկաներին ասեր.

«...մեր առջեւ ցցված է հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյութիւնը պահպանելու հարցը: Դուք այս մասին կարծես չեք մտահոգվիր... Դուք հավաքված եք այստեղ, իբրեւ մեր ժողովրդի ներկայացուցիչները, անոր իղձերուն եւ ակնկալութիւններուն թարգման հանդիսանալու համար, բայց անոր ցավերով չէ, որ կառաջնորդվեք, այլ զուտ կուսակցական հայեցողութեամբ եւ մտահոգութեամբ»:

Հիշելով վաղընթաց օրերում թուրքական բռնապետության դեմ մղված կռիվներում զոհված իր ընկերներ Գուրգենի, Սերոբի, Գեւորգ Զավուշի եւ մյուսների անունները, ասում է, թե այդ նրանք էին, որ ընկան հանուն ազգի եւ հայրենիքի, իսկ այստեղ, համաժողովում, ոչ

* Միանշան նեի բացակայության պատճառով շարվածքում օգտագործվում է երկվորյակ:

մեկը նրանց անունը չի հիշատակում: Եվ իր խորխոր ձայնով հայտարարում է.

— «Զանի որ մինչեւ հիմա ոեւէ ճառախոս ինկնող զոհերու համար խոսք մը չըսավ, ես պարտականութիւն կզգամ անոնց հիշատակը հարգել ոտնկայս»:

Դահլիճը ոտքի է կանգնում: Ստեղծուց հետո տիրող քար լուռության մեջ Անդրանիկի խոսքը հնչում է որպէս սուր պարսավանք.

— «Դուք եկած եք ոչ թէ ժողովրդին ցավերուն մասին մտածելու, այլ մեկզմեկու հոր փորելու եւ գոյություն ունեցող խրամատը ավելի լայնացնելու, մինչդեռ այս կրիտիկական թուրքի մոռնալով կուսակցութեան հաշիվներ եւ մտահոգութիւններ, պետք է մտածեք միմիայն հայ ժողովրդի անհետաձգելի պահանջներուն մասին համերաշխ եւ միաբան ոգիով»¹:

Նույն օրերին ազգային ղեկավարությունը ընկնում էր, թէ ում նշանակի ստեղծվելիք հայկական զորաբանակի կազմում ձեւավորվող այն դիվիզիայի հրամանատար, որը նախատեսվում էր ուղարկել ռազմաճակատի ամենադժվար հատվածը՝ սպիտակաշորները երգում քաղաքն իր շրջակայքով: Ընկնում էր ու դեռ Անդրանիկի թեկնածությունն էլ վիճաբանության առարկա էր: Իբրեւ թէ հրամանատար նշանակվելը նրա համար պատվի հարց էր ու մեծարանք, չհասկանալով կամ ցույց չտալով, որ իրենք բոլորն էլ շատ լավ գիտակցում են, որ Անդրանիկը բառիս ոչ սովորական իմաստով էր գինվոր, ոչ էլ կուզեր այդպիսի հրամանատար լինել:

Զինվորին կանչում են, հրամանատարին՝ նշանակում: Իսկ նա ինքն էր մղվում, մի հրացան կամ ատրճանակ եղավ՝ լավ, չեղավ՝ պետք էր օջախին տեր կանգնել ինչով հնարավոր էր, ինչպէս կարելի էր: Այդպիսին նա եղել էր մինչ այդ պահը, ինչո՞ւ պետք է այսուհետեւ ուրիշ լիներ: Հենց այդ էլ նա առիթ է ունեցել ասելու արեւելահայոց ազգային խորհրդի երկօրյա նիստում, որտեղ ընդդիմախոսները շարունակում էին իրենց հակաճառությունը.

— «Ես հասարակ գյուղացի մըն եմ, իսկ դուք համալսարանական մարդիկ: Ես չեմ կարդացած, բայց կը ճանչնամ հայ ժողովուրդը, կը զգամ անոր ցավերը:

Եվ կը մերժեմ ձեր հրամանատարութիւնը, կը մերժեմ ձեր զորավարութիւնը: Վաղը առավոտ կանուխ ես կը հազնիմ հասարակ գինվորի լաթեր, հրացանը կը ձգեմ ուսիս, կերթամ գետերաւ, Նազարբեկովին քով եւ կը մեկնիմ ճակատը ու պիտի մեռնիմ հոն, չտեսնելու համար այս խայտառակութիւնը: Ծարունակեցեք ձեր բյուզանդական վեճերը մինչեւ արշալույս... շարունակեցեք»:

1 «Հայաստան», Թ., N 126, 7. 10. 1917 թ.:

Դահլիճում, ուր նա ավարտել է իր այս խոսքը, փոխանակ տեղում նստելու, ուղիղ գնացել է դեպի դուռը: Հաջորդ ելույթ ունեցողը՝ հայոց երեւելիներից Նիկոլ Աղբալյանը, երբ նա այլեւս դահլիճում չէր, հայտարարել է.

— «Հայ ժողովուրդն է, որ կը խոսի Անդրանիկի բերնով, ան իրավունք ունի»¹:

1 ՇԱՊԻՆԿԱՐԱՎԻՍԱՐ:

ՀԱՍՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Այն ո՞վ պետք է լիներ եւ ի՞նչ գործերի տեր, որ Անատոլիական թերակղզու խորքերում թաքնված քաղաքի դժվարահունչ Շապինկարահիսար անունը աշխարհի հաներ, երբ եղել էին ու կային Վան, Մուշ, Տիգրանակերտ, Բաղէշ ու Կարին դյուրին անուններով հայոց հնադարից ի վեր իրենց նշանավոր գործերով հռչակ հանած քաղաքները: Համենայն դեպս, Անդրանիկի՝ որպէս հայդուկ-գինվորի, ասպարեզ գալու օրից ով լսել-իմացել է նրա անունը, նաեւ ցանկացել է գիտնալ, թէ այդ որ տեղի ծնունդ է նա եւ ինչ ընտանիքի զավակ:

Շապինկարահիսարը Հոռմի տիրապետության ժամանակներից հայտնի քաղաք էր՝ Արեւելապոնտական լեռների հարավակողմ պատմական Փոքր Հայքի Սեբաստիա նահանգում²: Վանա լճի արեւմուտքում գտնվող Սասուն լեռներից, որի հետ կապված են Անդրանիկի հերոսամարտերի վաղ պատմությունները, ծննդավայր Շապինկարահիսարից հեռու հարավ-արեւելք էր: Ինչպէս որ հայոց աշխարհն ամբողջությամբ, այդ նահանգը նույնպէս Անդրանիկի ծննդից արդեն հազար տարի առաջ բախվել էր թուրքերի սելջուկ նախնիների բերած արհավիրքների:

Սելջուկ-թուրքերը տասներորդ դարի վերջին հեռավոր Ալթայի կողմերից, Աֆղանստանով ու Թուրքեստանով արշավել են դեպի արեւմուտք ու, երկրներ նվաճելով, հասել Հայաստան: Այդ ժամանակ Հայաստանի Փոքր Հայք աշխարհամասում, որտեղ նաեւ Սեբաստիա նահանգն էր, քանի դար առաջ ընդհատումից հետո հաստատված Բագրատունյաց տոհմի սոր թագավորությունն էր դեռ շարունակվում: Կարս մայրաքաղաքից նրանք իրենց նստավայրը տեղափոխել էին հռչակավոր Անի քաղաքը, եւ այդ պատճառով էլ թագավորության հետագա տարիները կոչվում են Անիական, որոնք քաղաքաշինության, մշակույթի ու արհեստային արդյունագործության ծաղկման

1 «Արեւ», 3. 09. 1927: ՏԻՆ Լաբկ, ստորագր. էջ 426-427: 2 «Հայրենիք», Բ., 1927 թ., N 4, էջ 119:

ՇԱԴԻՆԿԱՐԱՀԻՍԱՐ

Ժամանակ եղան եւ հարուստ քաղաքակրթություն պարգեւեցին ոչ միայն հայերին: Մելուկների «այցը» եւ հայերի արեւմտյան թիկունքում դեռեւս գոյատեւող Բյուզանդիայի վարած քաղաքականությունը լուրջ բարդություններ ստեղծեցին Հայոց աշխարհում: Ծայր առավ երկրի ներսում մի գավառից մյուսը բնակչության գաղթը, որը վերածվեց տեւական արտագաղթի: Անին այլեւս չէր կարող մնալ նստավայր: Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմը հարկադրված իր երկիրը հանձնում է բյուզանդական Վասիլ կայսրին եւ փոխարենը ստանում Սեբաստիան՝ դառնալով այնտեղի կառավարիչ: Անկումային այս ժամանակներում էին, որ Հայոց աշխարհում տարածվեց IV դարի հայ եկեղեցու գլխավորներ Ներսես Մեծին ու Սահակ Պարթեւին վերագրվող գուշակությունը՝ իբր վաղ թե ուշ Հայաստանի թագավորությանը վերջ են դնելու «Արեւելքից եկած դժնադեմ եւ անողորմ ազգերը»¹: Այնուամենայնիվ, բյուզանդական գերիշխանության օրոք հայ մարդ էր, երեկվա թագավորը, նահանգի կառավարիչը: Հիմա, սելջուկներին հաջորդած նոր, օտարածին տիրակալների օրոք, այդ էլ էր բացառված: Այս փաստը, նախնիներին վերագրվող գուշակության հետ միասին, այն դասերից մեկն էր, որոնք վկայակոչվում էին սեբաստացիների զավակներին տանը, թե վարժարանում հայրենապաշտություն ուսուցանելիս՝ հեռավոր նախնիներից մինչեւ Անդրանիկի հետ աշխարհ եկած սերունդը:

Շապինկարահիսարը հեռու չէր նահանգի Սեբաստիա կենտրոնից, որը թուրք իշխանության օրոք Սվազ անունն էր ստացել: Զաղաքը

¹ Ան, ետ, հ. 2, էջ 631-632 եւ 761:

սովորական չէր, այլ բերդամրոց, այն էլ հին ու հերոսական իր պատմությամբ: Մեջքով հենված էր քարածայր մի ցից բարձունքի եւ փոված էր նրա առջեւ տարածված հարթավայրի վրա: Զարածայն էլ դատարկ չէր, այլ վրան պահապան բերդը՝ ապառաժների վրա ամբարձված պարիսպներով: Շապինկարահիսարիցի սերունդները մանկության օրերից երազել են սուլթանի սարսափի դեմ այդ լեռան ու բերդամրոցի պես մի պատվար ունենալ, որին զարնվելով քարդուփշուր լինեին իրենց գոյությանն սպառնացող թշնամու ժանիքները: Սակայն Անդրանիկն ու իր ընկերները վաղ գիտակցեցին, որ մի հալածվող ժողովրդի համար այդպիսի պատվար կարող են լինել միայն նրա զավակները եւ ուրիշ ոչինչ, ուրիշ ոչ ոք:

Անդրանիկի հայրը՝ Թորոս Օզանյանը, երկաթագործ էր ու ատաղձագործ եւ մի փոքրիկ արհեստանոց ուներ քաղաքային շուկայում: Օզանյանները մեծ ու բարեհամբավ գերդաստան էին, որ Անդրանիկի ծննդից մոտ երկու հարյուր տարի առաջ էին տեղափոխվել քաղաքից չորս ժամվա ոտքի ճանապարհ հեռու գտնվող թուրքերեն հորջորջմամբ Օզանլը դարձած պապենական Օզան գյուղից: Շապինկարահիսար տեղափոխվածները որպես օզանցի դարձան Օզանյան²:

Տունը, ուր ծնվել է Անդրանիկը, բերդի ստորոտում էր: Զուեննալով իսկությունը հաստատող որբւէ փաստաթուղթ, պետք է ընդունենք նրա կյանքի օրոք ամենից շատ վկայակոչված տարեթիվը: Ծնվել է 1865-ին, թեւ հիշատակվել է նաեւ 1866-ը: Նույն ձեւով էլ փետրվարի 25-ն է նշվել որպես ամիս-ամսաթիվ:

Սայրը՝ Սարիամը, համարձակ ու հայրենասեր կին էր, մահացել է, երբ Անդրանիկը բուրդովին երեխա էր: Անդրանիկը ունեցել է եղբայր եւ երկու ջույր: Ավագը եղբայրն էր, որն ամուսնացել էր ապրել է գյուղում, այնտեղ էլ վաղ հեռացել կյանքից: Զույրերը, մեծը՝ Նազեիկն, կրտսերը՝ Պահարը, ունեցել են մեկը երեք եւ մյուսը՝ երկու զավակ³:

Օզանյաններից ուրիշ ոչ մեկը զինվոր ու զորավար չի եղել: Բոլորը արհեստների եւ ապրուստի հայթայթման այլ աշխատանքի մարդիկ էին: Նրանց մեջ լավ ճանաչվածը Գագիկ Օզանյանն էր,

² Գուց թե, երբ աշխարհում արդարությունը հաստատվի, հենց բերդամրոցի բարձունքի վրա էլ կանգնեցվի Անդրանիկին վայել հուշարձանը:

³ Հակոբ Տեր-Հարությունյան, Շապին Գարահիսարի պատմամոլորիկը, Թ., 1917թ., էջ 16-19: ² ՀՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 94, Մեղու Շարիալու հուղիված: ³ Այս մասին եղած տվյալները զանազան են գերադասեցիք Անդրանիկի կնոջ օրոք՝ Ազիկի Թաշյանի տեղեկությունները, ՀՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 4, թ. 35, նաեւ՝ Ա. տ., ց. 1, գ. 92: Հանգամանքների բերումով Անդրանիկը հետագայում քառանկյալու մտով կապերի մեջ է եղել Նազեիկի եւ նրա մեծ որստոր՝ Արմենուհու հետ, որին օրած, պահպանվածը եղբոր եւ մորեղբոր սիրտ ու կարտոսի հոսք են եւ հարազատ խորհուրդներ:

գազառի Մարզվան քաղաքի ազգային դպրոցի տեսուչը, մանկավարժ ու գրող, որին իբրև հեղափոխականի թուրքերը կախաղան են բարձրացրել 1915-ին¹: Աշխատանքի ու խաղաղության համակիր, պատվազգաց շապինկարահիսարցիները գիտեին ինչպես պատասխան տալ իրենց արժանապատվությունը վիրավորողներին: Դրա շատ առիթներ էին եղել, բայց ամենից համոզիչը թերևս նրանց դիմադրությունն էր 1915-ի գարնանն ու ամռանը, երբ նրանց վրա հարձակում գործեց թուրքական կանոնավոր զորքը: Զաղաքի երիտասարդները նախապես բանակ էին կանչվել, իսկ հետո զինաթափելով, մեծ մասին կոտորել էին: Թուրքական բանակը Շապինկարահիսարն իր մերձակա գյուղերով շրջապատել է: Զաղաքը լիովին, նրա ամեն մի թաղամասը, բակն ու տունը դառնում են պաշտպանական կետեր՝ թեղանոթային ու հրացանային անդադար կրակի դեմ²:

Կոիվների այդ օրերին Անդրանիկը հայրենի քաղաքում չէր: Այնտեղ, ուր երկու կողմում էլ բանակներն էին մարտնչում, շապինկարահիսարցու որդին ուսական բանակի կազմում հայերի մի ամբողջ զուևդ էր առաջնորդում թուրքական զորքերի դեմ: Դա 1914-ին սկսված աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատն էր: Թուրքերը բացականչում էին, թե իրենց Անդրանիկի Կովկասյան ճակատում մղած կոիվների վրեժն են լուծում: Երբ մարդկանց տներն էին մտնում, երբ գողանում էին, թալանում ու հալածում, հոխորտում էին, թե գնացե՛ք ձեր Անդրանիկին կանչե՛ք, թող նա գա եւ ձեզ փրկի³:

Համաշխարհային կռվի ճակատներից ոչ մեկում այսպիսի մարդաջնջում չկար, էլ ուր մնաց, որ թիկունքում լիներ, Ռուսաստանում գերմանացիներ կային, Գերմանիայում՝ ռուսներ, Գերմանիայում ֆրանսիացիներ կային, Ֆրանսիայում գերմանացիներ, բայց ոչ մի տեղ հակառակորդ երկրի բնակչության ազգակիցներին չհավաքեցին, չկոտորեցին, նույնիսկ չաջտորեցին, թե ձեր ազգակիցները մեր դեմ ճակատային կռիվ են մղում եւ կոտորում են մեր զինվորներին: Եվ դեռ մինչեւ օրս էլ երկրի վրա պատմաբան ու քաղաքագետ մարդիկ կան, որոնք չեն ուզում ասել, որ աշխարհամարտի բոլոր ճակատներից ամենից ծանրը Կովկասյանն էր եւ այն էլ ոչ թե զորքերի համար, այլ թուրքական զորքերի թիկունքում ապրող հայության համար, որոնց տերությունը ոչ թե պատժում էր, ինչպես որ լինում է թիկունքային, դիցուկ թե, անհուսալիների հետ, այլ բնաջնջում էր

1 Ն. տ. ք. 370, ց. 1, գ. 92: 2 Արամ Հախվազ, Ծաղիկ Գարսիսյանի ինքնապատմությունը, «Հայրենիք», Բ., 1927թ., N 6 /54/, էջ 90-97: 3 «Հ. Գ. Ա. Ա. ք. 370, ց. 2, գ. 4, րբ. 42-47:

գլխովին, պատերազմը առիթ ու հարմար պահ ճանաչելով հայությանը երկրի երեսից վերացնելու, թերակղզու լիակատար թուրքացման վաղեմի ծրագրերը վերջապես իրականացնելու համար: Բայց այդ մասին հետո: Շարունակենք մեր պատմությունը Անդրանիկի կյանքի վաղ օրերի մասին:

Սուլթանի սահմանած կարգով էին 1895-ին շապինկարահիսարցիներից՝ թե՛ քաղաքի, թե՛ մերձակա գյուղերի բնակչությունից գեները վերցրել¹: Անդրանիկի մանկության օրերից ի վեր Շապինկարահիսարում տարածված լուրերը վերաբերում էին նրա հայրենակիցների պատվազգացությանը եւ մահմեդականների հայատյացությանը, դրանցից բխող գործողություններով հանդերձ:

Մահմեդականներից մեկը իրիկնամուտին արտի ճամփին հանդիպում է վզերից խաչ կախած երեք հայ երեխայի: Մոտենում է, ատելությունից քարով քարոզում նրանց գլուխները եւ ալլահին փառք տալով հեռանում:

Մահմեդական հարկահավաքը տներից մեկում տեսնում է հայի հարսին, երեք զավակներին կերակրելիս: Երեքին էլ սպանում է: Ապա մոր հետ բարբարոսի իր գործը տեսնելով, դաշույնը կոխում է նրա փորը²:

Պատմում էին բերնեբերան այս ամենը, իսկ ջահելները դեռ պետք է համբերեին եւ կուլ տային ամեն ամոթանք ու խայտառակություն:

Բայց այն սերունդը, որ Արեւմտյան Հայաստանում կյանք էր մտնում XIX դարի 60-70-ական թվականներին, մանկության օրերին լուր համբերելու, վիզը ծոելու եւ մեջքը կորացած քայլելու փիլիսոփայությանը չէ, որ ունկնդրել էր ու խոնարհվել: Նույն այդ ժամանակ, երբ Անդրանիկը 12-13 տարեկան էր, 1877-ին սկսված ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ճակատում ռուսների ու նրանց հետ հայ զինվորների հաջող մարտերի լուրերն էին հասնում սուլթանի լծի տակ տառապող հայությանը: Պատանուն, ինչպես եւ նրա դասի ու խաղի ընկերներին, ոգեւորում եւ ուրախացնում էր հատկապես այն, որ այդ ճակատում զորքերի ընդհանուր հրամանատարը հայ գեներալ Լոռիս-Մելիքովն էր, որի ազգանվան հայերեն «յան» վերջավորությունը ռուսերեն «ով»-ի էր փոխարինվել:

Հայերը, մեկ է, դարձյալ Մելիքյան էին ընկալում, լավ իմանալով, որ նրա «Լոռիս» մասն էլ լոռեցին է, որ նշանակում էր, թե՛ նախնիները Հայաստանի Լոռի գավառից են: Լոռիս-Մելիքով Մելիքյանը փառքով վարեց մարտերը, ռուսական բանակը հաջողությամբ

1 Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվ (ՌԱԶԱ) ք. 4, պրիսի դեպարտամենտ, ց. 517 (գ), 1895թ., գ. 3161: 2 Հ. Տեր-Հարությունյան, Լզվ. գիրք, էջ 23-24:

որակելով որպէս «Իր՝ հայոց ազգի զավակներից» գոհունակութեան արտահայտություն: Դրանից հետո, կարծես «ի նշանավորումն» այդ պարգևի, երկրում ծայր են առնում հայության նոր հալածանքները: Վարժապետյանին, որը հայությանը սուլթանին խոնարհ մնալու դասն էր տալիս, մնում էր հրաժարական տալ եւ Բարձր Դուռ հղել իր պատճառաբանությունը. «Զեր խոստումներով միևնույն հիմա ազգս խաբեցի, ա՛յ այսուհետեւ չի խաբվիր, ուստի չեմ կրնար պաշտոնս շարունակել»¹: Եվ սրանից հետո թուրք պատմաբանը գրիչ է վերցնում ու գրում, իսկ թուրք քաղաքագետները ի լուր ամենքի հայտարարում են, թե հայերը խոնարհ չեն եղել, թե ըմբոստացել են եւ դրա համար են իրենք հաշվեհարդար տեսել: Զանի՝ տարի, քանի՝ տասնամյակ ու քանի՝ դար կարող էր ոսկորը կոկորդում մնալ: Մի՞թե պետք էր ընդմիջտ, հար ու հավիտյան համբերել, թողնել, որ լինի տասնապատիկն ու հարյուրապատիկը: Եվ մի՞թե՞ այդ մամլակի տակ այլեւս ծիլ կմնար ու ծաղիկ: Անդրանիկն ու նրա սերունդը կյանք մտան հենց այն պահին, երբ հալածանքն էր բազմապատկվում եւ ծիլն ու ծաղիկն էին տոչորվում արմատի վրա:

Հայոց ազգային այն կուսակցությունների ծրագրերում, որոնք ասպարեզ իջան (1885—ին՝ արմենականները, 1887—ին՝ Սոցիալ—դեմոկրատ հնչակյանները, 1890—ին՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը), անշուշտ, ազգի ազատագրության խնդիրներն են հռչակել, եւ դա է եղել նրանց բոլորի երազանքը:

Ազգային ազատագրությունը նրանք պատկերացրել են որպէս ժողովուրդների իրավահավասարություն, մեկի կողմից մյուսի բռնության վերացում: Եվ ոչ պակաս, քան հայությանը, նրանք նույնը կամեցել են նաեւ սուլթանի լծի տակ տառապող թուրք աշխատավորությանը, երկրի հալածվող մյուս բոլոր ժողովուրդներին: Գործնական ժամին նրանք տեսական, ծրագրային հռչակումները հանգել են հիմնականում սուլթանյան բռնակալության դեմ ինքնապաշտպանական գործունեության ծավալմանը: Ինքնապաշտպանությունը տարերք էր: Ասպարեզում դեռեւս ոչ մի քաղաքական խմբակցություն չկար, եւ մարդիկ դրան չէ, որ պետք է սպասեին, բայց որդիներն արդեն պատահած զենքով թե անզեն, իրենց օջախին պատնեշ էին կանգնում հարձակվող, ներխուժող բարբարոսների դեմ: Որդիները վերստին հիշում էին, որ իրենք այն ժողովրդի զավակներն են, որը հեռու հեռվում պետություն է ունեցել ու բանակ, ժողովուրդ, որը սրտի խորքում պահում—պահպանում էր ազգային արժանապատվության երկհազարամյա զգացումը:

Գործել են ժողովրդական վրիժառուները, որոնք հայդուկ ու ֆի-

¹ Վահան Եսիրիման, Լ. տ., էջ 137, 177:

դայի անուններով են կոչվել, եղել է նրանց անձնապաշտպանական, դիմադրական կոիվը՝ պատշաճ քաղաքական պատրաստության բացակայությամբ հանդերձ: Հենց դա էլ ֆիդայական կոիվների հեղինակությունը օրվա եւ գալիք սերունդների աչքում բարձրացնելու կարեւոր պայմաններից մեկը եղավ:

Ժամանակի թե՛ թուրքական մամուլի էջերում, թե՛ դիվանագիտական բազմալեզու փաստաթղթերում հայդուկային խմբերը գերազանցապէս *ավազակային, խռովարարական*,՝ երբեմն էլ՝ *ապստամբական ու հեղափոխական* բառերով են կոչվել: Իրարամերժ էին, բայց ոչ պատահական: Ավազակայինը քաջերի կոիվը որպէս քրեական հանցանք նսեմացնելու եւ վարկաբեկելու համար էր, ապստամբականն ու հեղափոխականը՝ դեպքերն ուռճացնելու եւ որպէս սովորական հակապետական գործունեություն նենգափոխելու: Երկու դեպքում էլ նպատակը նույնն էր՝ կոծել, իմաստագրել ընդվզման բուն ակունքները եւ շինծու պատճառաբանությամբ համոզիչ դարձնել ժողովուրդ բնաջնջելու ծրագրերն ու գործնական քայլերը: Այդպէս էլ թշնամական ճամբարում աստիճանաբար դուրս մղվեցին «ավազակն» ու «խռովարարը», իրենց տեղը զիջելով «ապստամբությանը», «հեղափոխությանը», որոնք էլ փոխարինվեցին «դավաճանություն» բառով, որպէս ցեղասպանությունը արդարացնող պատրվակ:

Ազգային արժանապատվությունը վիրավորող սուլթանական ռեժիմի ներքո Անդրանիկը դպրոցում դասերն էր սովորում, տանը եւ շուկայում գտնվող հոր արհեստանոցում՝ նրա արհեստը: Տասնութ տարեկան չափահաս որդին ե՛ւ գրագետ էր, ե՛ւ ձեռնահաս: Ապրուստի գուցե թե ավելի հուսալի մի միջոց գտնելու նպատակով գնում է Կոստանդնուպոլիս եւ աշխատանքի անցնում զինագործական արհեստանոցում: Անցնում է եւս մեկ տարի: Արհեստի մեջ արդեն կարող էր եւ հմուտ: Փայտի գործ էր անում որպէս աստղձագործ, հետն էլ՝ երկաթի, էթե հարկ լիներ: Վերադառնում է հայրենի քաղաք:

Վերոնիկան, կողքի թաղի բնակիչ Սողոմոն Թաշյանի դուստրը, լինում էր, որ վեհերոտ քայլածքով անցնում էր Անդրանիկենց տան մոտով, անցնում էր, բայց կանգ չէր առնում, որ կանոնավոր տեսնել լիներ, ուր մնաց հետը խոսել: Ազնիվը, Վերոնիկայի քույրը, պատմում է, թե ինչպէս Անդրանիկն ու իր Լազելի քույրը տեսնելով, որ Վերոնիկային հանդիպելու, հետը խոսելու առիթ չի ստեղծվում, իրենց կորած հավը փնտրելու պատրվակով մտնում են Վերոնիկայենց բակը՝ նրան զննելու: Տեսնել, հավանելու հարցը լուծելուց հետո գալիս են խնամախոսության: Մի շաբաթ անց նշանադրեցն է, ապա

² Ուստերնում «ՁԱՅԻՆ», «ՃՅՈՒՃԱՆ»:

հարսանիքը՝ քաղաքի պատվարժան մարդկանց մասնակցությամբ¹։

Հարսանիքից հետո Անդրանիկը Կ. պոլիս չի վերադարձել, մնացել է հայրենի քաղաքում եւ բարեկամներից մեկի հետ պղնձագործական արհեստանոց, կողքին էլ տնային մանր գործիքների խանութ է բացել, հետն էլ աշխատելով քաղաքային կյանքին օգտակար լինել։ Շապիկարահիսարում եկեղեցու նոր շենք էր կառուցվում։ Վերնատունը կիսատ էր։ Անդրանիկը հանձն է առնում հյուսնի գործը անվճար կատարել, որպես պարգև հայրենի քաղաքին։ Ըստ կցկտուր տեղեկությունների, սա է նրա առաջին քաղաքացիական բարեգործությունը, որով եւ ճանաչվում է քաղաքում որպես պարտաճանաչ աշխատավոր եւ հայրենակիցների գոհունակությանն արժանանում։ Կառուցումն ավարտելուց հետո նա կանոնավոր կերպով այցելել է եկեղեցի։ Աստվածապաշտ էր, բայց ոչ մոլեռանդ, եւ հայոց հնավանդ խոսքի ու երգի սիրահար։ Եկեղեցու խոսքը հարգել գիտեր եւ նրա կամքին՝ ենթարկվել։

Ապրում էր քաղաքը, արտաքուստ խաղաղ ու անվրդով։ Եվ կարող էր այդ կերպ շարունակվել։ Այդ խաղաղությունը ամեն մեկի կյանքում յուրովի է խախտվել եւ տեղի տվել ողբերգությունների շարքին։

Անդրանիկի ողիսականը, նրա իսկ հուշերի համաձայն, այսպես է սկսվել։ Հայոց Սուրբ Աստվածածնի տոնին նախորդած շաբաթ օրը նա ուշադիր լսում է եկեղեցու պատգամը, որ վաղը, կիրակի օրը, խանութները փակ պետք է լինեն եւ ամեն ոք պիտի մասնակցի Աստվածածնի պատարագի մատուցման արարողությանը։ Առաջնորդը հատկապես խանութներն է շեշտում, որովհետեւ կիրակի օրը, երբ խանութները սովորաբար փակ էին լինում, պատահում էին անկուշտներ, որոնք չէին փակում եւ խախտում էին եկեղեցական տոնի կարգը։ Կարծես թե Անդրանիկին էլ հենց այդ էր պետք, որպեսզի կատարեր եկեղեցու պատգամին հավատարմության իր պարտքը։

Հաջորդ օրը եկեղեցի գալու ճանապարհին տեսնում է հայ վաճառականի մի բաց խանութ, աճապարում է այնտեղ եւ զարմանք հայտնում, որ խանութպանը եկեղեցու կարգին հավատարիմ չի մնացել։ Համառ խանութպանը անարգում է հանգիստ ասված խոսքը, իսկ Անդրանիկը նրան ուժով դուրս է բերում խանութից եւ պահանջում դուռը փակել։ Կռիվ է սկսվում։ Խանութպանը անզուլշ մի շարժումով վնասում է իր քիթը։ Անդրանիկը հեռանում է, իսկ խանութպանը շտապում է դեպի ոստիկանն ու դատախազը։ Սկսվում են անախորժ բարդությունները՝ սկզբում բանտ նետելով ու զումար կորզելով այնտեղից դուրս թողնելով, հետագայում դատ բացելու եւ նորից բանտ նետելու սպառնալիքներով ու նոր-նոր զումարների պահանջ

1 ՀՀ ԳՊԱ, ք. 370, ց. 2, գ. 4։

դնելով, երբ արդեն սպառվում էին արհեստավոր հոր ապրուստի միջոցները¹։

Վշտանալու ավելի լուրջ առիթներ են եղել։ Կնոջ առաջին ծննդաբերությունը զուգահիսում է քաղաքում տիֆի տարածմանը։ Արու զավակը երկար չի ապրում։ Չի ապրում նաեւ երկրորդը, որին հայոց վերջին թագավոր (1375թ.) Լեւոնի անունով էին կոչել²։

Տարիները ստույգ հայտնի չեն, բայց հայտնի է, որ ոստիկանի եւ դատախազի անընդհատ հետապնդումից հետո քաղաքում մնալը նրա համար դառնում է անհնար։ Հարկադրված էր հեռանալ եւ դարձյալ Կ. պոլիս տանող ճանապարհը բռնել։ Հավաքվում են բարեկամները եւ արցունքները հազիվ զսպելով՝ ճանապարհում արդեն ձի հեծած Անդրանիկին։ Ամենից տխուրը Վերոնիկան էր։ Անդրանիկը քաջալերեց նրան, խոստացավ շուտ վերադառնալ, քաջ գիտենալով, որ մեկընդմիջտ զրկված է լինելու քաղաքում հանգիստ ապրելու հնարավորությունից։ Տարիներ են անցնում։ Մահանում է հայրը, ծանր հիվանդությունից հետո՝ նաեւ վշտահալ կինը։

Հուշագիրներից ոմանք ասում են, թե Անդրանիկին չվշտացնելու համար, գուցե թե նաեւ հնարավորություն չունենալով, որդուն չեն հայտնել ոչ հոր, ոչ էլ կնոջ մահը, մյուսներն էլ պնդում են, թե Անդրանիկը իմացել է եւ մեկը, եւ մյուսը, եկել է հայրենի քաղաք, մասնակցել թե՛ հոր, թե՛ կնոջ հուղարկավորությանը։

Սեկ է, Անդրանիկը այդ ընթացքում հայրենի քաղաք եկել է, թե չի եկել, նա արդեն հեռուներում էր եւ ուրիշ գործերում ընկղմված, որոնց Վերոնիկան չէր կարող անտեղյակ մնալ։ Ժամանակ առ ժամանակ Անդրանիկի հետքով իրենց տուն խուզարկու ոստիկանների այցերից նա իմանում է, որ մեկը մատնել է ամուսնուն եւ ոստիկանությանը լուր հասցրել, թե իրենց տանը գենք է պահվում։ Ոստիկանները խուզարկում են, տակն ու վրա անում տան ամեն մի անկյունը։ Ոչինչ չգտնելուց հետո Վերոնիկան պահանջում է հայտնել մատնիչ-զրպարտչի անունը, որը հազիվ է պրծնում նրա ձեռքի ատրճանակից։ Երկա գտնված հայրը՝ Սողոմոնն է, որ աղջկան չի թողնում կրակել, զնդակն անգամ արժան չգտնելով մատնիչին³։

1 «Անդրանիկի ուղերթ», Պեյրուպ, 1936թ., էջ 10-12։ 2 ՀՀ ԳՊԱ, ք. 370, ց. 2, գ. 4, ք. 38։ 3 Լ. տ. ք. 370, ց. 2, գ. 4, ք. 37-39։

2 ՀԱՅՌԱՅԻՆ ԿԱՄ ՏԻՂԱՅԻՆ

Ա. Նախընտրելին բաղաբաղանն է եղել

Հայրուկ կամ Ֆիդայի, մեկ է: Գուցե թե աշխարհի շատ երկրների մարդիկ կարդան կամ լսեն այս բաները եւ զարմանք հայտնեն. ի՞նչ բաներ են սրանք, եւ ո՞րն է դրանց իմաստը: Եվ եթե սրանք իրենց լեզվով այդ բաները կամ դրանց համարժեքները չունեն, նշանակում է սրանց կյանքի պայմանները երբեք այնպես դժժան չեն եղել, ինչպես Անդրանիկի ժողովրդինը:

Արեւմտյան Հայաստանում հայրուկը կամ Ֆիդային հենց սրանք էին, որոնցից մեկն էլ իր կոնկրետի առաջին փուլում Անդրանիկն էր, սուլթանի գրոհների դեմ իր ու իր հայրենակիցների ընտանիքներին ու սրանց պատվին կրծքով կահապան կանգնող զավակը՝ մեկ է, անհատապես, թե խմբովին: Ֆիդայիները կա՛մ տան, գյուղի ու քաղաքի մոտակայքում էին գոր ու գիշեր շրջում, կա՛մ գյուղից ու քաղաքից դուրս՝ անտառում, լեռան ստորոտում ու լանջերին թաքստոցից թաքստոց անցնում, որպեսզի անգն բնակչության վրա հարձակվող թուրք ու ջուրդ ավազակախմբերն ու սուլթանի զինվարժ բանակները հանկարծակիի չբերեն մարդկանց, չառեւանգեն արջիկներին, չթալանեն ու չաճերեն քրիստոնյա բնակիչների տները, չկոտորեն:

Հայրուկը զինվորն է, բայց ոչ բանակային կազմի, այլ ինչպես պարտիզանը: Շատ դեպքերում նա հենց այդպես էլ պարտիզան է կոչվում, ինչպես Անդրանիկը ուսական մամուլի էջերում, նաեւ կամավոր կամ ուղարկ: Նա ինքնակամ է գնաց վերցնում ձեռքը, գենքն էլ ո՞րն է, ինչ ինքն է ձեռք բերող ընկերների ու բարեկամների միջոցներով, ինքն հոգալով իր եւ հագուստի, եւ սննդի հարցերը: Ամեն ինչ ինքնակամ է եւ ինքնուրույն: Նրա գործը հարձակվելը, թալանելը, մարդ սպանելը չէ: Դրանք նրա համար անընդունելի, պատժելի արարքներ են: Նա պետք է քաջ լինի, անվախ, բայց միայն բարի գործերի մեջ, որպեսզի օրինակ ծառայի յուրայիններին, տմարդի հարեւանի մեջ իր անձնականով մեղքի չարագործությունների կիրքը:

Հայրուկը արթուն, անքուն պահապանն է: Հայրուկներ եղել են նաեւ Բուլղարիայում, Հունաստանում, Հարավսլավիայում եւ Ալբանիայում՝ սուլթանի նվաճած երկրներում ամենուր, որտեղ նրա յարթղան կոչված կեռ սուրն է աջ ու ձախ կոտորել:

Այդպես Անդրանիկն էլ է ինքնակամ եղել, առանց մեկի թելադրության ու պահանջի: Ինչո՞ւ նա խանութպանի հետ վեճի մտավ, ով

սովորեցրեց: Ուրիշ մի անգամ էլ տեսնելով, որ հայրը ծեծված ու դեմքը արյունաներկ է գործատեղից տուն դարձել, դուրս է թռել եւ կռվի մեջ մտել ոստիկանի հետ:

Ի՞նչ էր պետք այսուհետ:

Այդ եւ նման բազում այլ հարցերի պատասխանն է իր պատմությունների շարքում Անդրանիկը տվել 1905 թվականին՝ իր հուշերի գրքում:

Շապինկարահիսարում պատկանելի մարդիկ են եղել՝ Սիմոն Ճըզևավորյանը եւ Ապրո անունով հայտնի Մկրտիչ Սահակյանը: Կար եւ Վոսմաչյուի քահանա Զիպարյանը: Բոլորը նախապես ութը հոգի: Նրանք բացատրող էին եւ ուսուցիչ, մարդկանց ուժերը ի մի բերող եւ գումարող¹: Ապրոն նաեւ մարտիկ էր, Ֆիդայական շարժման ակունքներն սկզբնավորող, ինքնապաշտպանական խմբեր ստեղծող: 1891-ի մի օր գրույցի են հրավիրել պատվազգաց ատաղձագործին: Համոզել են, որ միայնակ գործել չի լինի: Եվ նա հանձն է առել ընկերներ գտնել: Հաջորդ անգամ վարպետ Մակարի եւ մի խումբ հավատարիմ ընկերների հետ է եկել գրույցի: Սեղանի վրա խաչն է եղել ու ավետարանը: Երգվել են ազգին հավատարիմ մնալ: Սա էլ համարվել է 1887-ին ստեղծված Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության շարքերը նրանց ընդունելու արարողությունը²: Առանց բացատրելու, առանց խնդիրները քննել շատ պարզաբանելու: Միայն թե կուսակցություն լինի, նրա շարքերում երիտասարդ կարող ուժերի միավորում, «առանց մեզի ըսելու, թե ի՞նչ կուսակցության կը պատկանինք, մենք չը գիտեինք ալ թե կան զանազան կուսակցություններ», հիշել է Անդրանիկը հետագայում: Իսկ ընդունողներն ամեն ինչ իմացել են: Այդ ժամանակ Սեբաստիայի հայության մեջ գործողը ընդամենը այդ մի կուսակցությունն էր, այնպես որ հարկ չի եղել պատմելու, բացատրելու: Նույնպես է հիշել այդ պահը նաեւ Վոսմաչյուի քահանան, «Մի միայն Հնչակյան կուսակցություն կար Շապին Գարահիսարի մեջ, եւ ես Անդրանիկին ուխտը կնքել տվի եւ մտավ ի շարս Հնչակին»³:

Տերության մյուս վայրերի համեմատ հալածանքների դեմ ընդվզումներն ամենից ավելի ուժգին ու տեսական են եղել Սասունում՝ Վանա լճի արեւմտյան լեռնոտ հատվածում: Այդտեղ հայության բնօրբաններն էին՝ երեսուն դար առաջ ձեւավորված իրենց վաղնջական պետության ժամանակներից ի վեր: Հարյուրավոր գյուղերը, գրեթե բոլորը զուտ հայ բնակչությամբ, բազում դարերի, շատերը հազարա-

1 «Հարցեր», Բ., 1927թ., N 4, էջ 120: 2 «Անդրանիկի ուժերը», էջ 5-7:
3 Արսեն Ժամկոչյան, «Տարվար Անդրանիկ կը պատասխանէ իր հակառակորդներուն Փարիզ, 1945թ., էջ 37:

մյակների պատմություն ունեին: Ընտանեկան օջախներից ամեն մեկը, հնավանդ կարգ էր, գիտեր իր գերդաստանի արմատները ապուպայից սկսած: Ապրել ու ապրում էին նրանք իրենց մայր հողին ու արհեստներին փարված, իրենց աղ ու հացով, պիտույքներով՝ տնտուս եւ քիչ դեպքերում հարեան գյուղերի հետ փոխանակությամբ, հազվադեպ նաեւ կապվելով լճին մոտ ու հեռու ընկած վան, Բիթլիս ու Մուշ քաղաքների հետ: Վերջին ժամանակներում դուրս էին գալիս նաեւ դեպի Սեբաստիա ու Էրզրում, որ նույն Կարինն է, եւ էլ ավելի հեռու, որտեղ սահմանի այն կողմում ավելի վաղ ու 1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական եւ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո Ռուսաստանին անցած Հայաստանի Կարս, Ալեքսանդրապոլ ու Երեւան քաղաքները տանող ճամփաներն էին:

Սասունցիները վարժվել էին տերության հարկերը ժամանակին եւ պարտաճանաչ մուծելուն, ձգտելով հեռու մնալ անախորժություններից, պետության ու նրա տեղական վարիչների հետ գտովելուց: Բայց այդ ձգտումը երկկողմանի չի եղել: Ինչպես ասում են, մարդկանց համեստությունը քայլ առ քայլ չարաշահվել է: XIX դարի վերջին տասնամյակում պետության ճնշող քաղաքականությունը հայ բնակչությանը համբերությունից հանում է եւ տանում դեպի անզեն ու զինված ըմբոստացում: Բազմաթիվ են փաստերն ու փաստաթղթերը: Բայց վկայակոչենք միայն այն, ինչ ժամանակին գրել են վանա լճի շրջակայքի եւ մոտ ու հեռու մյուս քաղաքների ռուսական հյուպատոսությունների աշխատակիցները:

Էրզրումի գլխավոր կայսերական հյուպատոս Վ. Մաքսիմովը ցարական արքունիքին տեղյակ պահելու համար Վ. պոլսի ռուսական դեսպան Ալեքսանդր Նելիդովին հստակ զեկուցագիր է հղել՝ 1893 թվականի առաջին տարեկեսի մանրամասն նկարագրություններով: Նա պարտք է համարում բացառել հայության ընդլվզման ապստամբական բնույթը, չժխտելով ընդլվզումը: Դա եղել է ինքնապաշտպանություն, ընդգծում է նա: Պայքարը եղել է ի պատասխան իրենց նկատմամբ կիրառվող վայրագությունների: Նա չի բացառում, որ հայ մտավորական երիտասարդներ կան, որոնք խոռվահույզ տրամադրություններ ունեն: Այդուհանդերձ, հեղինակը դիվանագետի իր պարտքն է համարում ավելացնել, որ իրեն «լավ հայտնի է եւ այն,

ԱՊՐՈ

որ հայության զանգվածը բավական դժգամիտ է, որպեսզի չբաժանի նման մտքերը»: Ապա եւ նկարագրում է հայության վիճակը սուլթանի լծի տակ, նրանք շրջապատված են, մինչեւ իսկ՝ սեղմված թուրք-քրդական թշնամական տարրերի կողմից եւ կտրված իրենց բարեկամ Անդրկովկասից ու Պարսկաստանից: Այնպես որ, ինչպես հավաստիացնում է դիվանագետը, թե՛ քաղաքների եւ թե՛ գյուղերի հայ բնակչությունը, որը մի կերպ հայթայթում է իր ամենօրյա ապրուստի սուղ միջոցները, գիտակցում է իր դրության անելանելիությունը, այն, որ «անհապաղ եւ դաժանորեն բնի մեջ կխեղդվի անկախություն ձեռք բերելու իր ամեն մի փորձը»¹: Նա խոր համոզմունք է հայտնում, որ հայության ըմբոստացումը նրանց նկատմամբ ճնշման գործողությունների արդյունք է: Եվ ոչ միայն չի հավատում, այլեւ հերքում է իր մի կարճատեւ բացակայության ժամանակ Վ. պոլսի ռուսական դեսպանությունից իր գործընկեր Յիմերմանի հաղորդումներն այն մասին, թե հայերը վաղուց էին պատրաստվում իշխանության դեմ ապստամբելու: Ընդլվզման տարբերակությունը, ինքնապաշտպանության անխուսափելիությունը շփոթվում են ապստամբության տեսական նախապատրաստության հետ, որը որքան էլ ցանկալի լիներ, փաստ է, որ իրապես չի եղել: Յիմերմանի հաղորդման մասին Վ. Մաքսիմովը գրել է, որ այն «կառուցված է սխալ մտքի վրա» եւ որ նրանում չկա «որեւէ ճշմարտացի տեղեկություն, քանի որ նրանում բոլոր տվյալները ուռճացված են, խեղաթյուրված կամ մտացածին»:

Մաքսիմովը պնդում է, որ հայերը սուլթանի գերիշխանության ներքո քրդերի առջեւ ճորտական վիճակի մեջ են դրված եւ դա ոչ միայն տեղաբնիկ քրդերի, այլ մինչեւ իսկ նրանց այն ցեղակիցների առջեւ, որոնք ամռանը իրենց քոչը Դիարբեքիից (Տիգրանակերտ) բերում են հայերի արոտավայրերը²:

1894 թ. օգոստոսին նույն Նելիդովին հղած գրությամբ ռուս դիվանագետ փոխհյուպատոս Գիպտուսը, ճիշտ է, չի թաքցնում, որ եղել են ընդլվզման ե՛ւ քարոզիչներ, ե՛ւ քարոզ: Ընդլվզման հորինված պատճառների վերաբերյալ իր տարակուսանքը հայտնելուց հետո նա անարդարացի է համարում, որ բնակչությանը զենք կրելու արգելման օրենքը կիրառվում է միայն հայության նկատմամբ. «մինչդեռ քրդերը բոլորը զինված են դաշույնով եւ բացահայտորեն զենք են կրում»: Եվ գտնում է, որ հենց «միայն այդ փաստը քրիստոնյա բնակչությանը կախման վիճակի մեջ է դնում քրդերի նկատմամբ»³: Սա խոր վիրա-

1 Վ. պոլսի դեսպանություն, ք. 577/2, գ. 3176, թթ. 12—14: 2 Ն. ա.: 3 Ն. ա., թթ. 141—144:

վորանք էր: Անդրանիկի զինակիր ընկերներից Սմբատը հիշում է, որ իր մանկության օրերին այդ փաստը «նախանձ զրգռելու աստիճան» ազդում էր իր վրա¹:

Հայերի նույն ստորադասվող վիճակը վկայում է նաեւ Մաքսիմովը իր մի այլ զեկուցագրում. սասունցի շատ հայ ընտանիքներ իրենց զույթով եւ հողով գտնվում էին ջուրդ որեւէ աղայից ճորտական կախման մեջ²: Այդ աղան տարին երեք անգամ հայի ընտանիքից «փեշ» կոչված հարկն է վերցնում, դրանից բացի՝ զարնանը մի ոչխար, ամռանը՝ մյուսը, աշնանը՝ բերքի մեկ տասներորդը եւ եւս մի գեթ ոչխար: Դիվանագետը շարունակում է. երբ հայն աղջկան ամուսնացնում է, պարտավոր է դարձյալ իր աղային մեկից-երեք թուրքական ոսկի դրամ տալ: Բայց եթե, ջուրդը իր հայ ենթակայից զոհ չէ, նա կարող է նրան վաճառել ուրիշի: Այդ դեպքում նրա գինը այնքան ավելի թանկ կլինի, որքան որ նա երեխա կունենա: Դիվանագետը գտնում է, որ կառավարությունը այլեւս ոչ թե հայերից պետք է իր նշանակած հարկերը հավաքի, այլ ջրողերից, որոնց հայերը հարկ են մուծում: Այս բոլորից զատ, ջրողերը արտավայրերից ջրում-տանում էին հայերի ոչխարների հոտը³: Նշված եւ համարման մյուս փաստերն ու դեպքերն են, որ դիվանագետների միահամուռ պնդմամբ, հանգեցրել են Սասունի հայ բնակչության տեղական ինքնապաշտպանական այն ջայլերին, որոնք 1894-ին վերածվեցին հուժկու ինքնապաշտպանական-դիմադրական շարժման, որի մասին խոսք կլինի ստորեւ: Որտե՞ղ էր այս ընթացքում Անդրանիկը: Շուրջ մի ամբողջ տասնամյակ ինչո՞վ է նա զբաղված եղել: Դեպքերը ոչ թե օր առ օր ու ամիս առ ամիս, այլ մինչեւ իսկ տարիներով է անհնար ստույգ փաստաթղթերի միջոցով պարզել: Որովհետեւ չկան այդպիսիք: Անդրանիկի հուշերի եւ եղած սակավաթիվ այլ նյութերի կցկտուր տվյալների համադրումը համոզում են հետեւյալում:

Հավանաբար 1884-ին էր նորապսակ ատաղձագործը դուրս եկել հայրենի ջաղաքից, գնացել Կ. պոլիս, մոտ մի տարի աշխատել այնտեղ, ապա տեղափոխվել, ապրել ու աշխատել Ռումինիայում, որը ամենայն հավանականությամբ վերադարձերով, տեւել է շուրջ հինգ տարի: 1891-ին, ըստ իր վկայության, եղել է Շապինկարահիսարում, զբաղվել իր արհեստով: Որոշակի է, որ 1894-ին Սասունում է, թե՛ մարտերի վերջին փուլում կամ դրանցից անմիջապես հետո: Ապա երկու անգամ դարձյալ զենք հայթայթելու, հետքը կորցնելու կամ ուրիշ այլ պատճառներով ու նպատակներով ելել է Երկրից դուրս,

¹ Արտիկ Երիցեանց, Ջորավար Սմբատի յուշերը, Ա հատոր, Թ., էջ 10.
ս. ք. 142-143. ² Լ. տ., ք. 22-25.

եւ բոլորը միասին, մինչեւ վերջին դուրս գալը (1904-ին), ջասն տարվա ընթացքում, տեւել է ութուկես տարի¹:

Անվիճելի է, որ նա սկզբից էլ լուռ ու անդամ չի եղել, վերջին շարքում եւ անտեսանելի: Ծիշտ է, դժգոհության առաջին իսկ պահից չի զենք վերցրել ձեռքը եւ ֆիդայական խումբ մտել: Իսկ թե ուրիշ էլ որտեղ էր, ինչ էր, այդ մասին թերթ կարդացող ամեն ոք կարող էր իմանալ, եթե ուշադիր լիներ Անդրանիկ անվան նկատմամբ:

Հնչակյան կուսակցությունը «Հնչակ» թերթ էր հրատարակում: Հենց 1891-ին, ամռան վերջին, աշնանը Անդրանիկը այդ թերթի էջերից պատմել է հայրենի ջաղաքի եւ նահանգի մյուս ջաղաքների ու գյուղերի հայ բնակչության կյանքի ու դիմադրության մասին:

«Հնչակը» իր գրագետ ու բանիմաց հեղինակային կազմի տեսանկյունից բացատրում էր սոցիալիզմի գաղափարախոսությունը: Երկու բառով դա Արեւմտյան Հայաստանի վերաբերյալ հանգում էր հետեւյալին: Սոցիալիզմը աշխատավոր մարդկանց, ճնշվող ու շահագործվող ազգերի ու ժողովուրդների համար փրկարար գաղափարախոսություն է: Այն կիրառելի է նաեւ Թուրքիայում: Այդ ձեւով կարելի կլինի համերաշխություն հաստատել Երկրի բոլոր ազգերի միջեւ, հաստատել հավասար եւ արդար սոցիալական կարգեր: Անդրանիկը հետագայում առիթներ է ունենալու արտահայտելու իր պատկերացումները սոցիալիզմի մասին, որոնք նախ եւ առաջ «Հնչակի» մնայուն հետքն են նրա հիշողության մեջ: Թերթի 1889-ի տարեկարգի առաջնեկ համարում, ասես Անդրանիկի մտավոր տառապանքին ընդառաջող, «ի՞նչ անել» հարցն էր: Պատասխանը ըստ էության Անդրանիկի կատարելիք ջայլերն էին, «Մենք ուզում ենք գործել: Բայց ինչպե՞ս սկսել հենց այսօր գործը, ինչի՞ց սկսել այդ գործը...»: Եվ ապա խնդիրը, «գիտակցական հեղափոխականներից հեղափոխական կուսակցություն» կազմել²: Թերթը հաջորդ համարում հռչակում էր, «Կեցցե՛ սոցիալական եւ ջաղաքական հեղափոխությունը»³: Այս փիլիսոփայությունը օգու՞մ կախված մնաց: Իսկ Անդրանիկը զնաց ժողովրդի զավակի կենցաղային իմաստնության նշած ճանապարհով:

Անդրանիկը թերթին իր հողվածը հղել է 1891-ի սեպտեմբերի 5-ին՝ Սեբաստիա նահանգի Մարզվան ջաղաքից: Թերթում այն հրապարակվել է հոկտեմբերի 20-ին: Հայտնում է՝ խոզվահույզ հայ բնակչությունը հարկադրված է եղել ըմբոստանալ ընդդեմ տեղական իշխանության: Նրա դեմ զինված ոստիկաններ են ուղարկվել: Թեքի Մենդես գյուղում զինված ընդհարումը երեք ժամ է տեւել: Եղել են զոհեր: Ոստիկանները ետ են շարտվել: Նրանք հեռացել են՝ գյուղում թողնելով իրենց զենքերի մի մասը: Շուտով առաջվա տասնհինգ

¹ «Անդրանիկի յուշերը» էջ 14-15. ² «Հնչակ», N 1, 1889թ. ³ Լ. տ., N 2.

նստիկանների փոխարեն երեսունն են ուղարկվել, իրենց հետ բերելով բազմաթիվ լազ «բաշիբազուկներ»։ Նրանց նույնպես հակահարված է տրվել։

Երեսուրդ է Անդրանիկը շրջել է նահանգի մյուս բնակավայրերում, հետեւել իր հայրենակիցների ինքնապաշտպանական ջանքերին։ Սուլթանյան զինվորներն ու նստիկանները հանկարծակի ու անդադար հարձակումներով հալածում են խաղաղ, անզեն հայ բնակչությանը, թալանում են նրան, ձերբակալում անմեղ հայ գյուղացիներին դաշտային աշխատանքի ժամին, որտեղ պատահեք։ Ակամայից պողոթնում է այն, ինչն այլևս անհնար էր կուլ տալ։

«Առ այժմ այս կացութիւն ինչ վախճան կունենա հայտնի չէ, սակայն անկարելի է չը նկատել, որ կառավարութեան հայոց վրա ի գործ դրած հարստահարութիւններն ու ճնշումները ահ ու սարսափ կազդեն ժողովրդեան վրա, որ չը գիտէ թե ինչ պետք է ընել եւ ինչ կերպով պիտի վարվի ընդդէմ բռնութեան, եւ սակայն միայն սա հայտնի է, որ այս վիճակ չէ կարող երկար տեւել եւ ժողովուրդը թող գիտնա, որ իրեն համար միայն երկու ելք կա՝ Մահ կամ Ազատութիւն»։

Ահա որոնող Անդրանիկը։ Թախծոտ է նրա խոսքը։ Ամոթն է պատել նրան եւ խոր ցասումն է ետում երակներում։

Բայց չտապենք։ Եթէ անպայման ուզենանք Անդրանիկին տեսնել վաղ օրերից ի վեր անդադար սուրը ձեռքին, ատրճանակը գոտուց կախ, հրացանն ուսին եւ փամփշտաբները մարմինը պատած, ապա իսկապես դա կլինի կանխակալ։

Ինչո՞ւ։ Որովհետեւ նա հենց սկզբից էլ ֆիդայի կամ հայդուկ չի եղել, որովհետեւ իր որոնումների եւ ձեւավորման ընթացքում նա միշտ չէ, որ զենք է կրել ու զինակիրների մեջ եղել, այլ նախապես համոզելուն է հավատ ընծայել, հավատացել է վերադասին պահանջազորեր հղելուն, համոզմունք է ունեցել, որ ճշմարտությունն ասելով ու արդարությունը բացատրելով կարելի կլինի զազանի գութը շարժել։

Պատահական չէր «Նչակի» հետ հաղորդակցվելը։ Վերելում վկայակոչվածը նրա առաջին ու միակ գրագրությունը չէր։ Սկսում էր այսպես. «Կը փութամ հաղորդել ձեզ Նոր դեպք մը»։ Այս թղթակցությունից առաջ եւ հետո «Նչակի» էջերում Սեբաստիա նահանգի կյանքին վերաբերող մի շարք անհամեմատ ծավալուն եւ նույնչափ ուրիշ հոգվածներ կան՝ ոճով, գրելակերպով միմյանց նման։ Բացառված չէ, որ հենց դրանց մեջ էլ «մյուս դեպքերի» մասին Անդրանիկի գրածները լինեն։ Դրանք, ինչպես նկատվեց, թղթակցություններ են ընթացիկ դեպքերի մասին։ Կից զետեղված հոդվածներում Սոցի-

ալ--դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության ծրագրում ամփոփված գաղափարներն էին սոցիալիզմի մասին. «Սոցիալիստական կազմակերպությունն իրապես կը պահպանէ մարդկային բնական ու անհերքելի իրավունքները, լիառատ կերպով կը նպաստէ յուրաքանչյուր անձի բոլոր ուժերի, ընդունակությունների ու կարողությունների լիակողմանի ու լիակատար զարգացման, կը հիմնէ հավաքական (կոլեկտիվ) սեփականությունն»։

Այնպես որ առաջին գաղափարախոսությունը, որը Անդրանիկին ուսուցանել են իր պայքարի ուսուցիչները, եւ պայքարի մասին առաջին պատկերացումները, որոնք նա կազմել է, կարող էին լինել եւ եղել են սոցիալիզմն ու սոցիալիզմի միջոցով։ Այլ կերպ ասած, պայքարի զանազան ձեւերի մեջ սկզբում նախընտրելին քաղաքականն է եղել։ Դրանք նրա մտքում եւ հոգու խորքում հետք են թողել, որպես ջահել օրերի երազային պատկերացումներ։ Հետո նա առիթ է ունենալու իրենց սոցիալիստ կոչող որոշ հայ քաղաքական գործիչների պարսափելու, եւ դա ոչ թե այդ ինքնակոչման համար, ո՛չ, այլ որպես սոցիալիստ հանդես գալու նրանց հավակնությունը ինքը համազոր չէր գտնելու սոցիալիզմի եւ սոցիալիստի մասին վաղընթաց օրերին իր կազմած պատկերացումներին։

1892 թվականին Անդրանիկը, ինչպես այդ գրվել է նրա կյանքի օրոք², անցել է Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության շարքերը։ Որեւէ տեղ նա այս տարեթվին չի անդրադարձել, չի բացատրել տեղափոխության հանգամանքները։ Բայց միշտ, հարկ եղած դեպքում նույն միտքն է արտահայտել, երբ ինքն ու իր սերնդի մարդիկ ոտքի վրա էին, դեռ կուսակցություններ չկային, եւ որ ինքը կուսակցություններից որեւէ մեկից կախում չի ունեցել, ապրել, մտածել ու պայքարել է իր ինքնաբերական կամքով, այլ ոչ որեւէ մեկի թելադրանքով։ Ինչ կերպ էլ բացատրած լինի, փաստը անկա է։ Գուցե թե համոզվել եւ հույս է ունեցել, որ Դաշնակցության շարքերը մտնելը ավելի հարմար կլինի իր ներքին ուժը ասպարեզ հանելու եւ կամքը կատարելու համար։ Գուցե թե նրան ձգել էր Դաշնակցության «Դրոշակ», առաջնեկ թերթի անդրանիկ համարի միտքն այն մասին, որ Հայաստանը պետք է վստահի միայն իր սեփական ուժերին։ Պարզ էր դառնում, որ խոսքը միայն ռազմի դաշտում կոչվելու մասին չէ, այլ այն ամենի ամբողջության, որը հաղթանակ պիտի դառնա, կոզի նյութական պաշարները, քաղաքական հանգամանքները՝ ներքին ու արտաքին ուժերի ի մի բերումով, ապստամբական ու

¹ Պատմություն Ա. Ղ. հնչակյան կուսակցության, Գ., 1962, էջ 32. ² Տե՛ս «Кавказская Мысль» N. 197, 19. 07. 1913 г., ևսև՝ «Тифлисский листок» N 166, 26.07. 1913 г.

մարտավարական արվեստը... ամբողջը: Գուցե թե լսել ու իմացել էր նաեւ, որ նույն 1892 թվականին Ղաշնակցության ընդհանուր ժողովին ներկա են եղել գործիչներ, որոնք ինքնապաշտպանական կոիվների արվեստը զուգակցում էին քաղաքական գործելակերպի հետ, ինչպես Զեռին, Պետոն, Արաբոն, Լիկուլ Դումանը¹: Օրինակը ուժ էր: Ղրանից առավելը իր մեջ խմորվող համոզմունքն էր, որը ասես բառ առ բառ հռչակել էր նույն «Ղրոշակը» անցյալ տարի. «...մեր կոիվը առ բառ հռչակել էր նրա դարավոր բռնակալների դեմ: Իբրեւ ժողովրդ-ժողովրդի կոիվ է նրա դարավոր բռնակալների գործերի վարած պատերազմական կոիվ, նա չի կարող կանոնավոր գործերի վարած պատերազմի ձեւ ունենալ... Ստախբություն է երեւակայել, թե Տաճկա-Հայաստանում կամ նրա սահմաններում կարելի է պատրաստել ու կազմակերպել մարտնչող զնդեր, նույնիսկ ամբողջ զորք, որ մի օր առաջ կը խաղա վճռական ճակատամարտ տալու, եւ այդպիսով կը սկսի եւ կը վերացնի հայրենիքի ազատության գործը:

Ո՛չ, հայ ժողովրդի կոիվը պետք է պարտիզանական կոիվ լինի, մենք մեր այժմյան դրության մեջ ուրիշ կերպ կովել չենք կարող՝ կանոնավոր պատերազմ, իսկական ճակատամարտեր ամենար են մեզ համար»²:

Ավելի պարզ դժվար էր ասել: Պարտիզանական կոիվը ինքնապաշտպանական կոիվն է: Այն նաեւ, որպես փիլիսոփայություն կամ մարտավարական ուսմունք, բացասումն է համաժողովրդական զինված ապստամբության գաղափարի, ուստի նաեւ՝ նման ապստամբության՝ մտածված եւ համակողմանի գործողությունների կազմակերպման: Ժամանակի մտայնությունն էր սա, Անդրանիկն էլ՝ ժամանակի ծնունդ: Ստայնությունը դառնալու էր եւ արդեն դառնում էր դիրքորոշում, դիրքորոշումն էլ՝ ծավալուն եւ տեսական գործելակերպ: Իսկ գործելակերպը ոչ թե գաղափարն էր պարտավորեցնում, այլ ժողովրդի նկատմամբ կիրառվող բնությունը:

Համենայն դեպս ինչպայնությունից դեպի Ղաշնակցություն Անդրանիկի տեղաշարժը օրվա համար աննկատ, անարձագանք մի քայլ է եղել: Նշմարումն ու արձագանքը հետագայում էր լինելու, երբ Անդրանիկ Օզանյանը ամբողջ հասակով Անդրանիկ էր: Այդ այն ժամանակներն էին, երբ նրան անդադար հետամտում էին անհամաձայնությունն ու գծողությունները կուսակցությունների ու նրա գործիչների հետ: Որովհետեւ նա միշտ նույն ձեւով հաստատ է մնացել սուլթանական լծից իր ժողովրդի արեւմտյան հատվածին ազատելու իր անփոփոխ ուխտին, մինչդեռ կուսակցությունները այդ ընթացքում

¹ Միջ. վարակոնան, Հ. Յ. Ղաշնակցութեան պատմութիւն, հ. 1, օ. 1932թ., էջ 107.
² Ղրոշակը, N 2, 1891, էջ 1:

զուևափոխել են ու փոխակերպել թե իրենց ծրագրումները, թե պայքարի գործնական եղանակները:

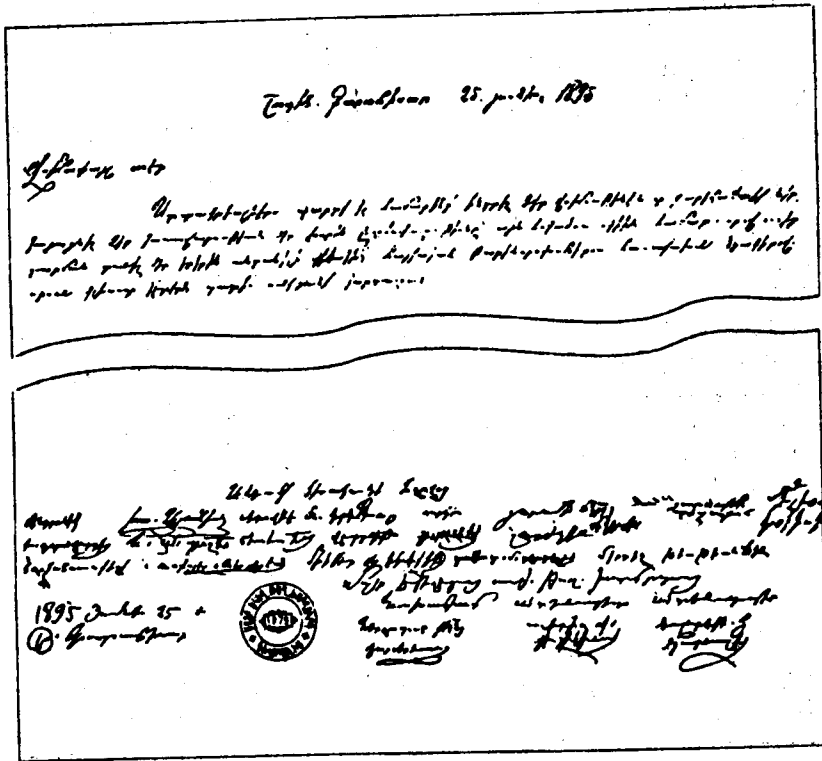
Եթե հայրենակիցների կյանքին ամեն օր ու ամեն ժամ սպառնացող վտանգը նրան կամա թե ակամա զենք վերցնելուն չմղեր, նա մեկընդմիջու կգերադասեր քաղաքացիական գործունեությունն ու քաղաքական պայքարի ասպարեզը: Սրա վկայությունը նաեւ գրեթե մի քառակուսի մետր ծավալով մի փաստաթուղթ է՝ Շապինկարահիսարի բնակչության ողջ հայ զանգվածի դիմումը Կ. պոլսի ռուսաց դեսպան Լեյիդովին:

Ղրանից առաջ Սասունի բնակչությունը տեսական արյունահեղ կոիվ էր մղել սուլթանի կանոնավոր բանակների դեմ: Աննկարագրելի կոիվ, ինչպես որ կարող է լինել մայրերի, քույրերի, հայրերի ու որդիների կոիվը օրորոցային մանկան վրա հարձակված բազմապատիկ զորեղ ու զինված զորաբանակների դեմ՝ հանուն կյանքի եւ գոյատեւման:

Միջամտել են Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի դեսպանները Կ. պոլսում, որոնք 1895-ի մայիսին՝ սուլթանին ներկայացրել են հայկական նահանգներում բարենորոգումների ծրագիր: Բարենորոգումները սուլթանին, որպես 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում պարտված կողմի՝ պարտավորեցրել էր դեռեւս 1878-ին Բեռլինում կայացած մեծ տերությունների վեհաժողովը: Սուլթանը ցույց տալով, թե բարեփոխումներին համակիր է, հռչակել է այդ մասին եւ ինքն էլ կարգվել բարեփոխումների գործի վերակացու: Շապինկարահիսարցիները ռուսաց դեսպանին զարմացական գրում են, թե որքան էլ օրենքները լավ լինեն, երբ դրանք «անտրամադիր կամ անհարմար» անձերի են վերապահվում, մնում են որպես մեռած տառ: Եվ զավեշտ են համարում, որ բարենորոգումների ծրագրի կատարումը հանձնված է ո՛ւմ-ու՛մ, իրեն՝ արյունարբու սուլթանին: Նամակի հեղինակների խնդրանքն է եւ պահանջը՝ բարենորոգումների կատարման նկատմամբ բարձրագույն վերատեսուչ նշանակել ոչ թե օսմանյան հպատակ կամ մինչեւ իսկ օսմանյան ծառայության մեջ գտնվող ուրիշ երկրացու, այլ բուրժուվին անկախ մի եվրոպացու, որը այդ պաշտոնում կընտրվի «հաստատուն պայմանաժամով, եվրոպական տերությունների կողմից եւ իր գործառնությունների համար միայն նրանց առջեւ պատասխանատու կլինի»: Փաստաթղթի տակ հարյուրավոր ստորագրություններ են: Վերջում նշվում է, որ խնդրագրի պատճենը ուղարկված է Կ. պոլիս, հայոց պատրիարքին, այն հավաստիացմամբ, որ եթե չլինեին սուլթանի կառավարության ահաբեկումն ու խստությունները, ապա խնդրագրի տակ կլինեին ոչ թե հարյուրավոր, այլ հազարավոր ստորագրություններ:

* Արանից էլ՝ «Մայիսյան բարենորոգումներ», «Մայիսյան ծրագիր» արտահայտությունները:

Փաստաթղթի եզրափակման մասում կարդում ենք «Անդամք ծերակույտի ժողովոց» բառերը, որից հետո առաջինը «Անդրանիկ» ստորագրությունն է. նրա բնորոշ ձեռագրով¹: Սա երեւոյթ է: Անդրանիկը, երեսուն տարեկան ատաղձագործ արհեստավորը, աշխատավոր քաղաքացին իր քաղաքի ու գավառի բնակչության ծերակույտի անդամ է եւ առաջինն է ստորագրել սուլթանի դեմ ուղղված բողոքի փաստաթղթի տակ: Մենք միայն այս գիտենք, իսկ ինչ չգիտենք մեր ձեռքի տակ փաստաթղթեր չունենալու պատճառով, մնում է, որ

**Շապինկարահիսարցիների դիմումը
եւ Անդրանիկի ստորագրությունը**

¹ ՈԱԶԱԼ Ֆ. Կ. արվեստի դեպարտամենտ, ք. 517/2, գ. 3181, ք. 15:

կոահենք: Կոահենք, թե նա ինչպիսի եռանդով է աշխատել բնակչության մեջ, ինչպես ժողովներ ու ցույցեր է գումարել, ջանացել է, որ բողոքի այս տեքստը գրվի, որ այն ստորագրեն հնարավորին չափ շատ մարդիկ, քանի դեռ սուլթանի տեղական լիազորները չէին միջամտել ու խանգարել ստորագրությունների բազմացմանը: Անդրանիկը բացատրող է ու քարոզիչ, Անդրանիկը կազմակերպիչ է. նա այս պահին գործում է քաղաքական միջոցներով, նա արդեն քաղաքական պայքարի հունի մեջ է: Այդպես նա կարող էր առաջ գնալ ու խորամուխ լինել, զարգացնել խաղաղ, անգեւ պայքարի իր կազմակերպչական ձիրքը, հմտանալ հոետորական խոսքի մեջ: Փաստաթղթի վերին մասում, ստորագրությունների բազմության մեջ, ութ անգամ Օզանյան ազգանունն է. Օզանյան գերդաստանի զավակներ՝ Պետրոս, Ալեքսան, Սրապիոն, Սկրտիչ, Կարապետ, Խաչատուր, Էդուարդ ու եւս մի Անդրանիկ: Երկիրը երկիր լինելը, պայքարը՝ սովորականի նման, հարկ չէր լինի գեւջ վերցնելու, եւ որդիներն էլ կյանքի ու գործունեության ուրիշ ճանապարհ կնախընտրէին: Այնպես որ, զինավարժ մարտիկ եւ ռազմի գործի դեկավար գառնալը չի եղել Անդրանիկի փայփայած նպատակն ու տարերջը: Նորից ընդգծենք, Օզանյանների գերդաստանից ոչ մեկը ոչ զինվոր է եղել, ոչ էլ կամեցել է, որ իր գործը գեւջ կրելը լինի եւ կոհվների գործին վարժվելը: Երբ սուլթանը արհամարհում էր ժողովրդի բողոքի ձայնը, չէր հարգում նրա դիմումն ու խնդրագրերը, նույն այդ ժողովրդի ծոցից ելնում էին ոչ միայն սովորական զբաղմունքի, այլեւ պայքարի ուրիշ ձեւերի մարդիկ: Ուստի փոխենք մեր պատմության վերնագիրը:

Բ Ճանապարհը տարավ դեպի ֆիդայական խմբերը

Անդրանիկին մտիկ կանգնած հնչակյան դեկավարը վկայում է, որ նա 18 տարեկանից է խմբերի մեջ եղել, Շապինկարահիսարում: Իսկ արդեն 1893-ին Սուրադ անունով հայտնի ֆիդայի Համբարձնւմ Բոյաջյանի հետ մտել է հալածիչների դեմ հերոսական դիմադրության արժվարույն երկիր Սասունը¹: Եվ հենց այս պնդման կապակցությամբ բողոքը վել է առաջնեկ երկու հայ կուսակցությունների ինքնասիրությունը: Զանի որ Անդրանիկը նախապես Հնչակի շարքերն է մտել, հնչակյանները նրա կյանքի վաղ փուլի գործերը իրենց կուսակցությանն են վերագրում եւ համարում իրենց նախաձեռնությունը: Իսկ դաշնակցականները, ընդհակառակը, Անդրանիկի վաղ օրերի

¹ «Հայրենիք», Բ., 1927թ., N4: Լաւա՛ Ա. Կիւրուր, Անդրանիկ: Երբ եւ ինչպես մտավ Սասուն, «Արարատ», 3. 06. 1967թ.:

գործունեությունը իրենց անվան հետ են կապում: Վկայություններ կան, որ Անդրանիկը Կ. պոլսում հայրենիքում մնացած ընկերների համար գեներ է հայթայթել եւ ուղարկել: Այդտեղ էլ, Կ. պոլսում, նա ծանոթացել է Մուրադի հետ, որի հետ թե գեները հայթայթման եւ թե ծանոթացել է Մուրադի հետ, որի հետ թե գեները հայթայթման եւ թե հայրենիք վերադառնալու ծրագրեր են մշակել: Այդ միջոցին Սասունում Անդրանիկին թաք հայտնի Ապրոն է եղել ֆիդայական խմբերի ղեկավար²:

Մուրադի հետ Անդրանիկի Սասուն գալը եղած գրականության մեջ առանձնապես կասկածի չի ենթարկվում, թեւս ուրիշ հաստատող էջեր էլ չկան: Ըստ որում ընդգծվում է ոչ թե Մուրադի հետ գալը, այլ՝ Մուրադի շնորհիվ: Դրանում արգարացիորեն ընդգծվում է Մուրադի հեղինակությունն ու փորձը, նրա բարի գործը, որ նա Անդրանիկի մեջ նկատել է հուսալի ուժ, որպիսին պետք էր գալու եւ անհրաժեշտ էր լինելու այնտեղ, որտեղ հայության ամենից ավելի տանջահար վիճակն էր, բուն սպասելիքներով: Ելվում է եւ այն, որ Անդրանիկը գալով Սասուն, եղել է մշտապես կամ գերազանցապես այնտեղ, որտեղ ինքնապաշտպանական միջոցների խմբումներն էին, որտեղ այդ ամենը ի մի բերման գործի, ինչպես այժմ արդեն պարզ է ու անվիճելի, եռանդուն, անդուլ կազմակերպիչներ Միհրան Թամադյանն ու Համբարձում Բոյաջյանն (Մուրադ) էին: Դա Անդրանիկի համար որքան պատասխանատու գործ էր, նույնքան ուսուցանող էր ու խոստումնալից:

1893 թվականի քիչ թե շատ խաղաղ իրավիճակը Սասունի հայկական գյուղերում գնալով դառնում էր լարված: 1893-ից առաջ էլ սուլթանն արդեն զորքեր էր ուղարկել եւ 1894-ի առաջին ամիսներից շարունակում էր ուղարկել դեպի Բաղեշ (Բիթլիս), դեպի երկրի մյուս հայաբնակ վայրերը, այդ թվում նաեւ Սասունի Տալվորիկ, Անդուլ, Ծովասար եւ մյուս գյուղերը, իսկ առջեւում էլ նույն վիճակը սպասում էր մյուս հայաբնակ վայրերին: Արդեն 1894-ի ամռան ամիսներին կենտրոնական կառավարությունը կանոնավոր զորքեր էր տեղաշարժում երկրի խորքերից, մոտ ու հեռավոր տարբեր վայրերից՝ Դիարբեքից, Երզնկայից, Երզրումից ու Մուշից, զորքեր, որոնց օրինակին էին հետեւում քրդական զինված ջոկատները, գալով հիմնական զորաբանակներին ընդառաջ կամ նրանց հետքով: Հայ բնակչությունը անգործ դիտորդ չէր: Մի շարք գյուղերում զինվելով ըստ հնարավորին, իրենց հակահարձակումներով նրանք խանգարում են սուլթանի զորքերի առաջխաղացմանը, տեղ-տեղ անհավասար ու համար մարտերի մեջ մտնելով կանոնավոր զորքերի հետ: Կոիվները լարվածության կիզակետին են հասնում հուլիսի երկրորդ կեսին,

1 Լ. Ա.: 2 «Դրոշակ», N 7-8, 1912թ.:

տեսելով մինչեւ օգոստոսի վերջը: Դիմադրական մարտերում առանձնապես աչքի են ընկնում Շենիկ, Սեմալ, Տալվորիկ, Գեյիեզուզան, Իշխնձոր, Գեղաշեն գյուղերի բնակիչները¹:

Սուլթանը դեմ էր, որ կոտորածների մասին տեղյակ լինեն եվրոպական երկրները: Նա արգելակում էր դեսպանների եւ հյուպատոսների այցելությունը դեսպերի վայրը: Այդ հողի վրա ընդհարում է տեղի ունեցել Կ. պոլսի անգլիական դեսպանի եւ Բարձր Դռան միջեւ: Առիթն այն է եղել, որ Վանի անգլիական հյուպատոսը գործուղված է եղել Բիթլիս եւ Մուշ, այնտեղ կատարվածի պատճառները իմանալու: Դա զայրացրել է սուլթանին: Անգլիական մամուլը պատմել է Սասունի հայության ջարդերի մասին, նշելով, որ այնտեղ ապերկել է ջրան հայկական գյուղ եւ երեք հազար մարդ զոհվել է: Սուլթանը կարգադրել է, որ եվրոպական թերթերին վճռական հերքում ուղարկվի եւ պահանջել է, որ անգլիական դեսպանը Մուշից հետ կանչի Վանի իր հյուպատոսին, որը հրապարակում է իրեն համար անցանկալի տեղեկություններ: Նույնպիսի բողոքով Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարին է այցի եկել անգլիական դեսպան Ֆիլիպ Ջերրին: Նախարարը այնուամենայնիվ հրաժարվել է Վանի հյուպատոսին մեղադրանք ներկայացնելուց, քանի որ դա կնշանակեր միջազգային օրենքների խախտում: Դեսպանն էլ տեսնելով, որ բացատրությունները չեն զոհացնում նախարարին, դադարեցրել է իր զրույցը նրա հետ եւ որոշել է Մուշ ուղարկել գնդապետ Չերմեսային՝ դեսպերի ավելի մանրամասն ուսումնասիրություն կատարելու: Դա առավել վրդովեցրել է սուլթանին, որը իր մեծ վեզիրին պարտավորեցրել է համոզել դեսպանին, որ նա բավարարվի իրենց տված «հանգստացուցիչ բացատրություններով»²: Հետագայում թուրքական կառավարությունը իջեցրել է իր բողոքի տոնը եւ հրաժարվել հյուպատոսին հետ կանչելու իր պահանջից: Դեսպանն էլ իր հերթին հրաժարվել է Չերմեսային հետաքննության ուղարկելու իր մտադրությունից³: Իսկ այդ ընթացքում եվրոպական մամուլը շարունակում էր իր բողոքի խոսքն ասել հայության նկատմամբ սուլթանի բարբարոսությունների դեմ: Կ. պոլսի ռուսական դեսպանատան աշխատակից ժողովակին, որ այդ ժամանակներում հանդիպումներ է ունեցել սուլթանի հետ, պնդել է, որ այդ ամենում ինքը՝ սուլթանն է մեղավոր, որ չի լսել ռուսական դեսպանատան զգուշացումները, որոնց հակառակ գործելով, իր համար անելանելի վիճակ է ստեղծել, «զինելով վայրենի ցեղերին եւ հայկական մարզերի քրիստոնյա բնակչությանը հանձնելով նրանց ջմահաճուլքին»:

1 ՌԱՅԱ. ք. Կ. պոլսի դեսպանատան, ց. 517/2, ց. 3178, քք. 122-125: 2 ՌԱՅԱ. ք. Բաղարիկ, ց. 482, 1894-1895 քք., ց. 3435, քք. 44-46: 3 Լ. Ա., ք. 50:

Վանի անգլիական փոխխուպատոս Հովվարդ Կալուսի անգլիական դեսպանին 1894 թվականի նոյեմբերի 6-ին հղած գրության մեջ հայտնում էր, որ Սասունի նկատմամբ թուրքական կառավարությունն իր ուշադրությունը առանձնապես սրել է այնտեղ 1892 թվականին թամադյանի ժամանելու կապակցությամբ:

Ինչպես Սասունի գյուղերում, նույնպես եւ Սշո դաշտի գյուղերում, թամադյանը ջարդաչական աշխատանք է տարել: 1893-ի մայիսին նա ձերբակալվել է, ուղարկվել Բիթլիս, ապա՝ Կալուս, որտեղ նա կարողացել է ծուղակից դուրս գալ: Նրա ձերբակալությունից հետո կարողացել է ծուղակից դուրս գալ: Նրա ձերբակալությունից հետո քրդերը թուրքերի աջակցությամբ մեծ խմբերով հարձակվել, անհանգստացրել են Տավրոսի բնակչությանը: Բայց հայերը գտնվելով հանգստացրել են Տավրոսի բնակչությանը: Բայց հայերը գտնվելով ավելի հաջող դիրքերում, վերից խփել են եւ քջել քրդերին, որոնք ստիպված են եղել նահանջել: Զրդերին պաշտպան կանգնած իշխանությունները զորքեր են ուղարկել հայերի դեմ: Բայց հայերի հարմար դիրքը զորքին հարկադրել է հարձակումից ձեռնպահ մնալ եւ միայն պաշարման միջոցով սովի մատնել բնակչությանը, որը եւս ցանկալի արդյունք չի տվել: Չմոռն սկզբին, հավանաբար չդիմանալով ցրտերին, զորքը վերադարձել է Բիթլիս: Հաջորդ՝ 1894-ի գարնանը Բիթլիսի վալին նորից է Սասուն զորք ուղարկել, որն էլ օգոստոսին համալրվել է նոր զորամասերով: Սկսվում է արյունալի խաբեությունը, իբրեւ թե հայերին պաշտպանելու պատրվակով, զորքերը մտնում են գյուղերը, բաժանվում ըստ տների, որին երեկոյան ու գիշերը հաջորդում է բնակչության կոտորածը: Այս մասին պատմող փաստաթղթի հեղինակը՝ Վանի անգլիական փոխխուպատոս Հովվարդ Կալուսի իր դեսպանին 1894-ի նոյեմբերի 6-ին հղած գրության մեջ պատմում է, որ զինվորները սկզբում կամովին չեն գնացել այդ հրեշավոր քայլին, բայց սպաները սպառնացել են նրանց եւ հարկադրել: Սկսվել է անխտիր ջարդը, հոսել է արյունը: Մարդկանց մի մեծ խումբ ձեռքերին հարկերը մուծած լինելու թղթերը, առջետում քահանան, ներկայացել, դիմել է հրամանատարին, խնդրելով ներողամտություն, բայց մեկ է, նրանց եւ շրջապատել է զորքը եւ դարձյալ տեղնուտեղը կոտորել:

Ուրիշ վայրագություններ էլ են եղել, գրում է փոխխուպատոսը, հողի կանանց փորոտիքն են պատռել եւ արգանդային եակներին կտոր-կտոր արել:

Եվ այս ամենը իբրեւ թե ըմբոստացած բնակչությանը սաստելու, հպատակեցնելու միջոց: Այլեւս ո՛ւմ էին հպատակ պահելու, երբ ձգտումը բոլորին կոտորելն էր:

Սա ապստամբություն չի եղել, եզրակացնում է փոխխուպատոսը, ինչպես հայտնվում են Կալուսի ուղարկված գրություններում, այլ

«Բնակիչները զենք են վերցրել միայն նրա համար, որպեսզի պաշտպանվեն քրդերից»: Եվ ավելացնում է հայերի՝ իբրեւ թե հանցագործություններ կատարած լինելու մասին լուրերի կեղծությունը, «Մանրամասն ուսումնասիրությամբ ես պարզեցի, որ ինձ այստեղի պաշտոնյաներից մեկի հայտնած տեղեկությունն այն մասին, թե իբր բնակիչները (այսինքն՝ հայերը, Հ. Կ.) մի զինվոր են սպանել, հիմքից զուրկ է: Ոչ մութաստիճը (զավառապետը), ոչ զինվորական պարետը, որոնց ես հարցրել եմ, ինձ ոչ մի նման բան չեն ասել, եւ ես ոչ մի տեղ չեմ լսել, թե հայերը այնպիսի գործեր են կատարել, որոնք կարող են համարվել հակառակորդի դեմ ապստամբություն»¹:

Թե՛ դիվանագիտական գրագրություններում, թե՛ տվյալ օրերի ու հետագայում մամուլի էջերում սպրդում էին նաեւ չզոհված, ապրող հերոսների անունները: Դաշնակցության «Դրոշակ» թերթին Հրայր ստորագրությունը կրող 1895-ի մայիսի 2-ի նամակում «անմահ-անուն» բառով է բնութագրվում Մուրադը, Թամադյանը անվանվում է հերոս, հիշատակվում են Վարդան, Մարգար, Ջաջարյան, Լեւոն անունները եւ մեզ ծանոթ Արաբոն²:

Դա սովորական պատերազմ չէր, այլ մի կողմից մարդկանց անխտիր մտադաց եւ հոշոտում, մյուս կողմից՝ մահվան դեմ հանդիման ժողովրդական զանգվածների ներքին լարման հզոր պոռթկում, որը թուրք բռնակալության միևնչե իսկ «մոտալուտ անկումն ավետեց, իսկ բռնաբարված ժողովրդին ապագա խոստացավ»: Այսպես գրում էր Դաշնակցության «Դրոշակ» թերթը իր խմբագրականում, նաեւ հռչակելով, որ Սասունի հանկարծահաս ապստամբական պոռթկումը «Հայաստանի նոր կյանքի կարապետն է, նրանով հիմք է դրվում նրա լավ ապագային...» եւ ամբողջ մի շտապողական ոգեշունչ լավատեսություն³:

Կովի վերջին տասը օրը /օգոստոսի 15-ից 24-ը/ կատարյալ դանթեական դժոխք էր. «Մի տեղ անասելի չարչարանք, տանջանքներ են կատարում զինվորները, մի այլ տեղ կանայք ժայտերից իրենք իրենց անդունդն են նետում, որ չընկնեն բիրտ զինվորների ձեռքը, որ չարատավորեն իրենց անարատությունը... Կոտորում են անխտիր բոլորին, զազանային տանջանքներ, շիկացած երկաթի կաթսաներ, ցցեր... Ո՛ր մեկը հիշենք, երեսկայել հարկավոր է այն սարսափների տեսարանը...», - գրում է թերթը որպես օրերի թարմ տպավորություն⁴:

Ահա թե ինչից եւ ինչպիսի դասեր կարող էր քաղել Անդրանիկը, անկախ նրանից, թե որտեղ է նա այդ օրերին եղել եւ որպիսին էր նրա դերը:

1 ՈՍԵԱ. ֆ. Թաղարկիվ, ց. 482, 1894-1895 թթ., ք. 3435, ք. 154-160: 2 «Դրոշակ» N 9, 1895 թ., էջ 9-10: 3 Ջ. տ., N 7, հունիս, 1895 թ., էջ 1: 4 Լ. տ., N 11, էջ 3-4, 1895 թ.:

եղած սակավ հիշատակումներում աղոտ նշվում է, որ Սասունի հիշյալ դեպքերից առաջ Անդրանիկը եղել է Շապինկարահիսարում: Սասունցիներին արձագանքում եւ ամեն մեկը յուրովի օգնության էին հասնում թե մերձակա, թե հեռավոր գավառների հայ կտրիճները: Կուսակցությունները ջանքեր էին գործադրում խմբեր ուղարկելու: Ով գիտէ, գուցէ թե Անդրանիկը նույնպէս գնացել է հայրենակիցներին օգնելու: Դա հայտնի չէ: Անդրանիկին նվիրված հոդվածներից մեկում նշվում է, որ Սասունում է նա ստացել իր մարտական մկրտությունը¹: Ասվում է նաեւ, որ նրա մասնակցությունը կոհիվներին եղել է Սասունի ստորոտում: Բնակչության բուն դիմադրական շարժումը եւ նրա մենամարտը թուրքական զորքերի դեմ եղել են բարձրավանդակի գյուղերում: Անդրանիկի գրքում հուշերը լինելով մասամբ նաեւ թելադրածի գրառում, շատ դեպքերում թուղցիկ նկարագրություններ են, իր տեղի եւ իր անձնական դերի ոչ հանգամանալից լուսաբանում: Ահա այդպէս էլ Սասունի 1894 թ. կոհիվների մասին ասվում է, թե այնտեղ գտնվում էր Սուրադը, եւ ապա նրա գործընկերների անուններն են տրվում. Գեւորգ Զավուշ², Պռանաց գավառի Սկտինը գյուղացի, Հեղինցի Պողոս, Սշո դաշտից³ Բուրդ Հովհաննես, Կարապետ՝ Վանի գավառից, սասունցի Հաջի, Ալեքսանդրապոլից Սենեքերիմ եւ նաեւ մի տղա, որի անունը չի նշվում: Իսկ որպէս ինքնապաշտպանական կոփ կազմակերպիչների՝ Անդրանիկը հիշատակում է ե՛լ Սուրադի, ե՛լ Միհրան Թամադյանի անունները: Դարձյալ երրորդ դեմքով հիշում է, որ աշնանը, այսինքն կոհիվներից հետո, Սասուն գնացել են Թաթուլը, Ապրոն, որտեղից վերջինս գնացել է Կովկաս, իսկ Թաթուլը՝ Վանի հյուսիս-արեւմուտքի գյուղերից մեկը²: Գուցէ ոճն է այսպէս, դարձյալ մի տեսակ կողքից է հիշում անուններն ու դեպքերը, որոնք վկայում են կենտրոնի արյունահեղ կոհիվներին պատմողի մոտիկից տեղյակ լինելու մասին: Այսուհանդերձ հաստատն ու անվիճելին այն է, ինչն ինքն իր մասին մի առիթով ասել է շարժման հնագույն մասնակիցների եւ դեպքերին տեղյակ հեղինակավոր գործիչների ներկայությամբ. «94-ից անմիջապէս հետո մենք ենք մտել Սասուն, ապա եկել են ուրիշները, կառավարությունը այդ նկատել է...»³:

Սասունի ինքնապաշտպան հայության ամենակարեւոր գործերից մեկը զենք ձեռք բերելն ու զինվելն էր: Դրան լծվեցին ջախելները, ջախելների մեջ ամենից ավելի համարձակները: Նրանց մեջ էլ հենց Անդրանիկն էր, չնայած իր բավական առաջացած տարիքին: Սկսվում

1 «Тифлисский листок», N 168, 28. 07. 1913 г. 2 «Անդրանիկի յուշերը», էջ 15:
3 Ասել է Դաշնակցության 4-րդ համագումարում, որի մասին խոսք կլինի ստորեւ:
Տես «Նիսիւր» Հ. Տ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», հ. 9, էջ 111:

է տարբեր ճամփաներով նրանց երթը սահմանից դեպի Կովկասի տարբեր քաղաքները, որտեղ ուսաց բանակի զինապահեստներն էին, կային նաեւ զինագործ արհեստավորներ: Անդրանիկի սահման անցնելու, առաջ գնալու օրերը պարզ չեն, բայց ստույգ է, որ ինչպէս ինքն է հիշում ամիս-ամսաթիվով, նախապէս քսանվեց հոգուց կազմոված երկու տասնապետերի գլխավորած խումբը 1895 թ. հուլիսի 16-ին վերադարձել, անցել է սահմանը Սարիղամիշի մոտից, ամեն մեկը բերելով մի բերդանկա հրացան եւ 260 փամփուշտ, դաշունք եւ հինգհարվածանի ատրճանակ: Հասել են Էրզրումի նահանգի Խնուս գավառը եւ երկու-երեք հոգով բաշխվել հայաբնակ գյուղերում: Այդ ժամանակ Էրզրումում է գտնվել Ապրոն, որը եկել, ընդունել է վերադարձած տղաներին: Ապրոն գիտեր Կովկասում զենքի պահեստները, գիտեր նաեւ մարդկանց, որոնցից կարելի էր զենք ստանալ: Նա էլ, խմբերին ճանապարհելիս, նրանց հետ նշանակում էր իր իմացած ուղեկիցներին (վալաղների), որոնք առաջնորդում էին խմբերին ե՛լ դեպի առաջ, ե՛լ դեպի ետ: Զսանելու օր հետո տղաները Խնուսի գյուղերից շարունակել են ճանապարհը դեպի Երկրի խորքերը, մինչեւ Սուշ, ի վերջո հիմնական կազմով Ապրոյի հանձնարարականով գնալով Սասուն: Նրանց հետ էր նաեւ Անդրանիկը: Դա 1895-ի օգոստոսի վերջերին էր: Զինակիր ֆիդայիները շրջում են մոտակայքի Բերդակ, Ավարեսց, Հավատորիկ գյուղերում: Կոհիվների առիթ չի եղել: Շրջել են որպէս պահապան մարտիկներ: Եվ ահա այդ օրերին Սասունում հայտնվել են տուժած ժողովրդին օգնության եկած եվրոպական բարեգործները: Նրանք եկել էին իրենց հետ բերած դեղորայքն ու սննդամթերքները բաշխելու, վիրավորներին եւ հիվանդներին բուժելու: Հենց այդ գործին էլ ներգրավվում են նոր տեղ հասած ֆիդայիները: Նրանք տներ էին շինում, բաշխում էին բարեգործների բերած բամբակը, կարպետները, վերմակները, շինարարական եւ գյուղատնտեսական գործիքները, զանազան պիտույքները: Ամեն ինչ տեսել է Անդրանիկը, ամեն գործի մասնակցել է չի մոռացել գրի առնել, ջրաղացներ շինվեցին, բնակչությանը հատկացված գումարի մի մասը բաշխվեց, «20 հազար դուրուշ էլ թուրք պաշտոնյաները կերան»: Այս պարագայում է, որ ֆիդայիներին հեղափոխական են կոչել եւ այդ կոչումը նրանք չեն զլացել ընդունել: Անդրանիկը հիշում է. «Մենք մեր այքով տեսանք, թե այն ատեն ինչպէս Սասունը ազատ դրության մեջ կը գտնվեր, թե ինչպէս թուրք պաշտոնյաներն ու քրդերը կը վախնային: Դաշուն ալ կիսով չափով հանգիստ էր եւ ժողովուրդն ալ ոգեւորված: Հեղափոխականը սուրբի պէս կը պաշտէին»¹:

Հանկարծ լուր է հասնում, թե Բաղեշում կտորած է սկսվել:

1 «Անդրանիկի յուշերը», էջ 16-25:

Ապրոն տղաներին հապճեպ կանչում է Մուշի մոտակայքի Առաքելոց վանք՝ խորհրդակցելու եւ հանձնարարականի: Շտապել է նաեւ Անդրանիկը: Այստեղից անմիջապես գնացել են Մուշ, որտեղ նույնպես խանգարվել էր հանգիստը: Փակվել էին խանութները: Մեծ էր խաղաղ բնակչության պահապան ուժի կարիքը: Եվ գնացել են ընդամենը ութ հոգի, որոնց մեջ՝ Անդրանիկը: Տասնվեց օր հսկել են քաղաքում: Բայց տղաները նոր էին դուրս եկել քաղաքից, նորից կոտորածի լուրը: Ետ են դառնում եւ ձեռնամուխ լինում դրությունը խաղաղեցնելու այն միջոցներին, որոնք Ապրոն էր թելադրում¹:

Ապրոն առաջատար է: Նա հանձնատուր է, մյուսները՝ հանձնակատար: 1895-1896-ի ձմռանը Անդրանիկը Սասունի Գեղեգուզան գյուղում է: Նրա հետ են նաեւ մի խումբ ընկերները: Այդպես, որտեղ էլ լինել Ապրոն, հետեւում էր նախ նրանց ապրուստի ապահովմանը՝ հարկավոր հանձնարարականներով հանդերձ:

Գեղեգուզանը եւ՝ առանձին գյուղ էր, եւ՝ գյուղախումբ Բիթլիսի նահանգի Մուշ գավառում: Գյուղախումբը շուրջ տասնհինգ հայաբնակ գյուղեր էին՝ միմյանց հետ նյութականի, կենցաղի ընդհանրությանը եւ ազգակցական կապերով: Լեռների ու կիրճերի մի գանգվածում էին տեղադրված այդ գյուղերը, որոնց մեծ մասը միմյանց շատ մոտ էր. ձորի կամ բարձունքի այս կամ այն կողմում²: Անդրանիկը հիշել է. «Չմեռը մեր կերածը ցամաք հաց էր... ցորենը, եւ վառելիք փայտը... շալակնիս կը կրեինք»³:

Ուրքի վրա ձեւավորվող շարժումը ուժերն էր գումարում: Անհատները խմբեր էին դառնում: Եվ նույն տեղում, նույն ատաղձի վրա մտքեր էին ծագում եւ գաղափարներ ձեւավորվում:

Ֆիդայի էր նաեւ Անդրանիկի մարտընկերներից Արմենակ Ղազարյանը, որը հայտնի էր որպես Հրայր եւ Հրայր Ղոնիսը: 1895-ի մայիսի իր նամակում առօրյա հարց էր շոշափում, բայց եզրակացությունը նախնյաց օրերի փաստերից էր բխեցնում: Ուզում էր, որ ամեն ոք իր ետը ընդհանուր հոգսից բխեցնի եւ բոլորը իրենց կամքն ու ուժերը ի մի բերեն որպես անբաժան ներդաշնակություն: Թող Հրայրն ինքն ասի, իսկ ընթերցողը որոշի, այդ երե՞կ է ասված, թե՞ դեռ կարիք ունի ասվելու.

«Վաղուց անտի հայ հեղափոխական գործի մեջ նշմարելի էր անձնական կրից եւ եսական փառաց արդյունք եղող ահագին վնասները հայ հասարակության շահերին, նորա կենսական հարցերին: Ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական եւ բարոյական հալածանաց

1 Ն. Մ., էջ 26-29: 2 Թ. Ն., Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք - Բախչյան, Հ. Ն., Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 817-818:

3 «Անդրանիկի յուշերը», էջ 31:

ներկա ժամանակ, փոխանակ այդ ետը կորչելու եւ անհետանալու հոգուտ ժողովրդի, գնալով ավելի ու ավելի հսկայական կերպարանք կստանա, որով այն եզրակացության կը հանգիմք, որ այդ արյան հեղեղում, ժողովրդի ներկա օրհասի մեջ, կուսակցական բաժանմունքը, անձնական կրքերեն բխած կուրությունը, եսական փառքը, ժողովուրդը կը տանի հավիտենական կորստի գուրը... »¹:

Հրայրը իր միտքը հաստատելու համար վկայակոչում է թե՛ իր, թե՛ գաղափարական ֆիդայի, այդ ժամանակ բանտում գտնվող Համբարձում Բոյաջյան-Մուրադի ներդաշնակ կարծիքը. «Ժողովրդի անմիջական շահն կը պահանջեր եւ միշտ կպահանջե՛ր ընդհանուր ուժերի միացում»:

Ֆիդային կովոդ մարտիկն էր, նա էր բոլորից շուտ արյուն թափելու եւ նա էր անմիջական մահվան դեմ կանգնած: Ուստի Հրայրը եւ իր, եւ Մուրադի անունից ուժերը որպես տարբեր կուսակցություններ տարանջատելու վնասակարությունն էր մատնացույց անում. «... որովհետեւ թշնամին (չծածկեցը) ուժեղ է, համեմատաբար խիստ ուժեղ»: Ուրիշ բան, գրում է Հրայրը իր եւ Մուրադի կարծիքը, երբ խաղաղ պայմաններում կուսակցությունները, ունենալով տարբեր տեսակետներ, ընկնում են հասարակական կյանքի հարցերը եւ միեւնույն խնդրի մասին զանազան կարծիքներ հայտնում: Եվ ահա այդ բոլորը նրանք անընդունելի եւ մերժելի են համարում, երբ ժողովրդի կյանքի եւ մահվան խնդիրն է դրված, երբ ուժերը գումարելն է գլխավոր խնդիրը, այլ ոչ միջկուսակցական կոիվն ու այդ միջոցով ուժերի ջլատումն ու տարանջատումը. «... իսկ հեղափոխական գործի մեջ, պատերազմի դաշտում, ժողովրդի ներկա դրության եւ իրերի այս տագնապալից վիճակի մեջ, մ ա ն ա վ ա ն դ ե Ր Բ չ կ ա գ աղ ա փ ա Ր Ի տ ա Ր Բ Ե Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն, երբ հիմնաքարը՝ երկու կողմից էլ մարդկանց նեղ եսի մեջ է կայանում, այդպիսի կուսակցությունները ժողովրդի հիմքը քանդող ու տապալուղն են... Այդպիսի կուսակցություններն են, որ զուգապատիվ են ժողովրդի իրական շահույց դավաճանության... » (Ն. Մ.):

Այսպես մտածել է նաեւ Անդրանիկը: Եվ այդ է պատճառը, որ սկզբից եւթը կուսակցություններից մեկի կամ մյուսի անդամ դառնալը նա չի համարել բացարձակ պայման կամ անփոխարինելի միջոց. մեկի մեջ մտնելով ֆիդային ուժերի միավորում էր տեսնում եւ դրան էր ձգտում, միևնույն իրականության մեջ ստացվում էր, որ մեկն իրեն գրավում, վերցնում է մյուսից կտրելու, միայն իրենը դարձնելու համար: Իսկ ֆիդայի Անդրանիկը ինչպե՞ս կարող էր մեկինը լինել, սպասել նրա հրամանին, չգործել, առաջ չնետվել, ինչ է թե իրեն

1 «Ղրղալ», N 9, «Ժամելված» 1895:

տիրակալածի ցուցումն ու հրամանը դեռ չեն եկել: Մի՞թե նա թույլտվությամբ պիտի գործեր, երբ սուլթանի զինվորները արդեն մտել էին հայոց գյուղերը, տակնուվրա էին անում եւ ավերում շեները, կոտորում մարդկանց: Հիշելով նույն 1895-ին Սասունում հայերի մղած ինքնապաշտպանական կռիվները, Մուրադն իր հերթին դարձյալ նույնն էր գրում Ղաշնակցության թերթին, բայց դա ոչ թե գրություն էր, այլ մահվան երախից փրկված քաջամարտիկի դատապարտող խոսք.

«Թող այդ կուսակցություններն ամեն մեկը յուր խղճին հարցնե, թե արդյոք այդ կուսակցական բաժանմունքը չէ՞ր գլխավորել բուն պատճառը Սասնո մը ավերակաց տակ ծանկվելուն, եւ անշուշտ այդ անձնական կրից եւ կուսակցութանց այսպիսի վտանգավոր հետեւանքները մեզ դիտել կուտար եւ պիտի տա, որ ուրեմն դուք, կուսակցություններդ... ի բաց թողած ժողովրդի դրական ուժի կեդրոնացումը եւ նորա կենսական պետքերը, անձնական մանրակրկիտ հաշիվներով զբաղված եք: Կարծեմ անկեղծ գործողի մը խիղճն հանգիստ կը լինի այն ժամանակ, երբ մինչեւ յուր կենաց վերջին կաթիլ, յուր ամեն ջանքն, քիրտն ու արիւնն նվիրած է հասարակութեան ընդհանուր շահերին եւ ոչ եսական ձգտմանց, անձնական հաշիվի եւ այլն, եւ այլն» (Ն. տ.):

Մենք ընթերցեցինք ֆիդայական անպաճույճ փիլիսոփայությունը: Եվ որովհետեւ հայ ֆիդայիների պատմությունը մնացել է սոսկ հայերեն գրքերում պարփակված, եւ այն էլ ոչ լրիվ, գրքեր գրող այլազգի հասարակությունը եւ կարծիքներ ստեղծող ու տարածող գրչի մարդիկ ու քաղաքագետները մնացել են անտեղյակ այն բանի եությանը, թե այդ ինչպես է, որ սուլթանն ու նրա համախոհները թե՛ իրենց երկրում, թե՛ երկրից դուրս, հայության ինքնապաշտպանական կռիվները որպես հարձակողական են ներկայացրել, ֆիդայական խմբերը որպես ավազակային որակել: Մի՞թե ավազակություն է եւ հարձակողական իմաստը նաեւ այս բառերի, որ դարձյալ Մուրադն է գրում.

«Եվ մեր նպատակն է ոչ միայն թշվառութեան մատնված ժողովուրդը թուրքի վայրենություններեն ազատել, այլ նույնիսկ թե՛ ֆիզիկական եւ թե՛ բարոյական բռնությունների դեմ բողոքել...»:

Հրայրը բողոքի խոսք է հղում մեծ գազանի դեմ ծնկի բերված մի բուռ ժողովրդի ուժերը կիսած կուսակցություններին.

«Ի՞նչ ունիք, ի՞նչ... Ո՞րն է այն գաղափարը՝ որը ձեզ ի միմեանց կը ջոկե, ի՞նչ կետի վրա է ձեր հասկացողությունների մեջ եղած տարբերությունը, որ դուք ձեր ողորձելի ուժերը միացնելու տեղ, կը ջլատեք եւ ձեր պաշտպանութեան հանձնված թշվառ ժողովրդի տունը հիմնահատակ կը տապալեք...»

Ամոթ է, հանցանք է...» (Ն. տ.):

Նամակի ներքեւում խմբագրությունը տարանջատման բացատրություններն է տալիս եւ պատճառաբանում: Որքան էլ դրանք լուրջ ու հիմնավոր լինեին, ֆիդային դարձյալ փաստն էր տեսնելու, որը համախմբումը չէր: Այդ փաստը տեսնում էր նաեւ Անդրանիկը:

Նաեւ այդ տեսնելն ու այդ զգալը պետք է լինեին պատճառը, որ նա հեռացավ Հնչակյան կուսակցությունից եւ եկավ դեպի Ղաշնակցությունը: Եվ այստեղ նույնպես գործին ընդառաջ գալու գործելու, հանձնարարություն ստանալու փոխարեն նա դարձյալ նախ կարծիքների բախում տեսավ եւ բանավեճ: Կուսակցությունը (նրա մասին տեսություններին տեղյակ թե անտեղյակ) նա գրուցարան չէր համարում: Իր նախընտրած եւ իր իսկ գլուխ բերած գործի մեջ ընկղմված լինելն էր թերեւս պատճառը, որ նա համբերատար գտնվեց եւ Ղաշնակցությանն էլ անմիջապես ու անհապաղ իր բացարկը չհղեց:

Գրում են, թե Անդրանիկն ասել է՝ «Մենք տերության դեմ ապստամբներ չենք»: Չպետք է կարծել, իհարկե, թե հպատակ են ու խոնարհ: Այդպես եղել են նրանց մերձավոր նախորդները, ինչի մասին վերելում ասվեց: Նրանց օրոք հայության նկատմամբ տերության բռնությունն ու հալածանքը դարձյալ դանակ էր, բայց դեռ ոսկորին չհասած: Ուստի, պարզելու համար, փորձենք մտովի տարիներին այս հեռավորությունից հարց տալ Անդրանիկին ու նրա սերնդակից ընկերներին. «ապա ի՞նչ եք դուք»: Եվ վերստին խորամուկ լինենք նրա եւ մարտական ընկերների թողած գրավոր փաստաթղթերի, իրենց եւ իրենց ժամանակակիցների հուշագրություններին, մամուլի հրապարակումների մեջ: Կարծում ենք, այդ դեպքում ավելի համոզիչ կլինի՝ նրանց այսպիսի պատասխանը. «Մենք հարկադրաբար զենք վերցրած եւ կովի հրավիրված մարտիկներ ենք»: Ծմարիտը սա է՝ հարկադրաբար եւ հրավիրված: Նրանք միշտ էլ կգերադասեին խաղաղ միջոցները, իրենց տանջող ցավը վերացնելու անգնն հնարավորությունները: Կոիվը նրանց ներքին եությունը չի եղել, հանգամանքներն են այն պատվաստել նրանց ջղերին: Այդ այն ժամին, երբ դանակը պատռում էր կոկորդն ու փորոտիքը, եւ հարցը «լինել թե չլինել էր»¹:

Ֆիդային ուժերը, դիմացկուն, մահից չվախեցող հայն էր: Կարող է, որ հոգու խորքում նա գիտակցում էր, թե միայն իր ուժերը բավական չլինեին մի բազմաժանիք պետության լծից մի ամբողջ ժողովուրդ ազատելու համար, ինչպես որ իրապես էլ եղավ, բայց նա իր ուժերը բավական էր գտնում իր մղած ամեն մի կովում հաղթող լինելու

1 Կ. Եվոյան, Կ. Ազոյան, Փարս եւ դրամա, «Գրական թերթ», 1. 01. 1989 թ.

համար: Եւ մահ չէր ակնկալում, իսկ իր մահը, հակառակ դեպքում, պարտություն չէր համարում: Որովհետեւ մահը մեկի կամ մյուսի վախճանն է, իսկ պարտությունը ուժերի հարաբերակցության հարց է: Եւ միշտ էլ վստահ եր, որ քանի հոգի էլ իր դեմ էլնեն, իր պատճառած զոհերի թիվը միշտ ավելի շատ է լինելու, քան իր մի հոգու մահը, այդ ինչպէ՛ս պետք է լինի, որ եւ իր մեկի դիմաց մեկից ավելի զինվոր չիանի շարքից, սա է Ֆիդայական—հայդուկային կռիւ փոխտոփայության առանցքը: Չհասկանալով այդ, երբեք հասկանալի չի լինի, թէ ինչու պետք է այդ աստիճան փոքրամասնությունը այդ աստիճան մեծամասնության դեմ կռիւ հանդգնել: Ֆիդայական կռիւն փոքրամասնության կռիւ է, սաստելու եւ ահազանգելու կռիւ: Եթէ խնդիրը միայն սովորական իմաստով ընդունված բացարձակ հաղթանակն է, նշանակում է ոչ թէ փոքրամասնության կռիւ անհրաժեշտությունն ու արդարացիությունն է ժխտվում, այլ առհասարակ փոքրամասնության ազատության անհրաժեշտությունը, նրա ապրելու կամքը: Եւ նախկինում է հենց սկզբից մեծամասնության կռիւնը իշխելն ու հպատակեցնելն է, գուցէ նաեւ վերջ ի վերջո, իր թվաքանակի գերազանցության շնորհիվ, կռիւ տալն ու ձուլել—ոչնչացնելը, իսկ փոքրամասնության ճակատագիրը՝ հպատակ լինելն ու իր բնաջնջման համար պատրաստակամ կանգնելը: Ինչ լավ է, որ Եվրոպայի արեւմուտքում ծավալով մեծ տերություններն ու թվաքանակով շատ ժողովուրդները հաշտվեցին փոքրերի հետ դուռ—դրկից ապրելու կենցաղի հետ: Սուտ են, դա նրանից է, որ մեծերը քաղաքակիրթ են, իրենց իսկ ստեղծած արվեստների ու փիլիսոփայության ազդեցության ներքո հարեւանների նկատմամբ բարոյականացած եւ իրենց մեջ կայսերական ձգտումները բնում խեղդած կամ կաշկանդած: Ուրեմն երջանիկ են դանիացիները, հոլանդացիներն ու շվեյցարացիները, որ հարեւան խոշորները նրանց հետ վարվում են ըստ էության, այլ ոչ ըստ ծավալների: Բարոյականության այս տարրը մոռանալու դեպքում է ծագել հպատակեցման անհրաժեշտության փիլիսոփայությունը, որին հարյուրավոր ու հազարավոր զոհեր են տվել էստոնացիները, լիտվացիները, լատիշները, լեհերը, չեխները, սլովակները, հունգարներն ու բուլղարները... Ապրելու համար քիչ է հայրենիք ունենալը, պետք է նաեւ բարեկիրթ հարեւան ունենալ:

Հայերը իրենց ճակատագրի բերումով եւ դարերի փորձով են այդ փիլիսոփայությունը իրենց ներքին համոզմունք, բնավորության գիծ, խառնվածքի էություն դարձրել, ընդառաջ են գնացել թէ կամեցողին, թէ դժգամին: Արհեստ են իմացել, արհեստներ են սովորեցրել, մի կռպեկ ավելի են ունեցել: Կիսել են եւ օժանդակել, իսկ որ չեն իմացել, առաջինն իրենք են ունկնդիր եղել, սեւեռուն դիտել, որ

ըմբռնեն, ընկալեն ու սովորեն: Եվ մոտիկից հույս չունենալով, դուռ—դրկից հարեւանից չստանալով, չեն զլացել հեռուների հետ հույսեր կապել եւ բարեկամության սահմաններն ընդարձակել, նրանցից օգնություն հայցել, նրանց միջնորդի դերում տեսնելու ուսմունքն հորինելով, որը նույնպես եղել է ազատագրության եւ կյանքի հոգեկան կռվանը: Եվ եղել է այնպես, որ առաջինը այդ կռվանը եւ տեսել է ի դեմս Եվրոպայի, Արեւմուտքի մեծ տերությունների: Բայց ինչպես որ առաջինը նրանց է դիմել, նրանց է վստահել ու նրանցից ակնկալել, առաջինն էլ նրանցից է հիասթափվել: Եվ հայի հավատը խախտվել է, ինչպես որ առաջին սիրո զգացումն է խաթարվում, տեղի տալով խոր ափսոսանքի եւ մնայուն տարակուսանքի:

Ուրիշ ոչ մի դեպքում Հրայրը, Անդրանիկի փիլիսոփայող եւ հեռանկատ մարտընկերը, ինչպես որ չէին գրել իր բոլոր նախնիները, եւ ինքն էլ «Դրոշակ» թերթին հղած իր թղթակցության մեջ պոռթկումով չէր գրի.

«Հայ ժողովուրդ, անգութ է Եվրոպա, ավելի արյունածարավ է, քան մեր դարերը ոսոխը, չհավատաս նրան երբե՛ք»: Ինչու՞ չհավատար, ինչու՞ հանկարծ, երբ կուսակցությունները ուրիշ բան էին ասում եւ դրսահույս իմաստությունն էին քարոզում, Ֆիդային հակառակ կարծիքի է: Որովհետեւ եւս ռազմի դաշտում է ստացել այդ «իմաստությունը», որովհետեւ եւս եղել է մահու եւ կենաց կռիւ, եւ իր բացարձակ անպաշտպան ժամին նրան ոչ ոք օգնության չի եկել, եւ եթէ փրկվել է, ապա միայն իր ջանքերով, իր հնարամտությամբ, իր անվախ կռվով: Եվ ծնվել է, գնալով ավելի հաստատուն դարձող թե՛ հույսը, թե՛ տարակուսանքը, «Մեր հույսը պիտի լինի մեզ վրա միայն եւ մեռնել սուրբ նպատակին համար: Այդ է միայն մեր փառքն ու պսակը»¹: Սուրբ նպատակը ազատությունն էր, միջոցը՝ մահու եւ կենաց կռիւ: Գար է անցել XIX դարի վերջի արյունահեղ կռիւներից: Ե՛վ օգնության շռայլ խոստումներ են եղել, ե՛ւ բարեկամի իսկական օգնություն: Ծշմարիտը դարձյալ Հրայրն է. «Մեր հույսը պիտի լինի մեզ վրա միայն... Հասնիլ պատերազմի դաշտում, օգնել միմյանց, սփոփել իրար — մեր դիակները թող թշնամին գիրկընդխառն տեսնէ: Իսկ դուք, քույրեր, սիրտ տվեք հայ երիտասարդին, վիրակապ հյուսեցեք ձեր մազերից, որ չաղտոտեն իրենց անունն ու պատիվը»:

Դարերում կուտակված եւ դարերից եկող իմաստությունը տարածվում, խորանում էր ինքնաբերաբար, որպես հանդիպող մարդկանց զրույց: որպես հարեւանների, ընկերների մտքերի փոխանակություն, որպես պատկառելի անձանց տրված հարց ու պատասխան, ճիշտ

1 «Դրոշակ», 1895թ.: Լատե՛ Գ. Լազեան, Հեղափոխական դեմքեր, Գահիրե, 1945, էջ 317:

այնպես, ինչպես որ Ապրոն, քահանան, վարպետն ու արհեստավոր ընկերները իրար եկան, մեջտեղ դրին խաչը եւ երդում տվին: Նրանց անմիջական հոգսը գուցե թե Շապինկարահիսարի բնակչությանը տեր կանգնելն էր, հարձակումներից նրանց ապահով պահելը, բայց օրվա զրույցը պատգամ դարձավ լսողների համար, իսկ պատգամողները անհետ չկորան տեսադաշտից:

Չուր չի Անդրանիկը Ապրոյի անունը առաջինների թվում հիշատակել իր հուշերի գրքում: Չորս տարով նա մեծ է եղել Անդրանիկից: Բայց նրա ազդեցությունը այդ չորս տարիները չէին: Իր գործունեության վաղ փուլում Ապրոն եղել է Բաքվում, ականատես ու մասնակից այնտեղի բանվորական եւ ազգային ազատագրական ընդլայնված խմորումներին: Վերադարձել է այնտեղից, հանձնարարականով եկել Սասուն, ապա ուղարկվել Տարոն, որտեղ նա խմբերի ձեւավորմամբ է զբաղվել, նրանց նյութական եւ գինական ապահովման գործերով: Ապրոն քաղաքակիրթ անձնավորություն էր, գլխին լայնեզր գլխարկ, աչքերին սեւաթույր ակնոցներ, ձեռքին՝ նրբակերտ ձեռնափայտ, թեւ բուլբուլի ոչ հասուն տարիքի: Սակայն վաղ է հեռացել կյանքից: 1896-ի մարտին Սջո դաշտի բարձրադիր գյուղից մյուսն անցնելիս, վերից իջնելիս, ընկերոջ հետ թաղվել է ձյան խորխորատի մեջ եւ խեղդամահ եղել:

Առաջիններից մեկն էլ գինապահեստներին տեղյակ Ապրոն է զբաղվել Կովկասից գեւքի փոխադրմամբ: Անդրանիկը եղել է Ապրոյի հետ եւ նրան հուսալի օժանդակ: Ապրոյի մոտ մարդկանց անուններ ու հասցեներ կային եւ դրամ, որը տրամադրում էր սահմանն անցնող տղաներին: Ապրոն ղեկավար էր, բանիմաց ու գիտակ: Նստակյաց չէր: Եղել է Սասունում եւ Տարոնում, եղել է Շապինկարահիսարում ու Էրզրումում: Այդքանը գիտենք, եղած-չեղած գրավորում ամենից քիչը նրա մասին է խոսում: Բացառություն է Անդրանիկը, որն իր հուշերի գրքում չի կարողացել առաջ գնալ, առանց բազմիցս նրա անունն ու գործը հիշատակելու: Տեղից տեղ գնալիս Ապրոն իր կապը չէր խզում մյուս վայրերի խմբով տղաներից: Ինչպես, օրինակ, Էրզրումում եղած ժամանակ, որտեղից նա հանձնարարություններ է տվել: Կովկասից գեւք բերելու համար խմբեր ձեւավորելուց, Ներանց հասցեներ ու դրամ հատկացնելուց բացի, ինքն էլ ուղեկիցներ էր նշանակում: Դա նույնպես կարելու էր, վստահ պետք էր լինել, որ գնացողները ճանապարհը չեն կորցնի, սահմանի վրա չեն բռնվի: Խմբերի վերադարձից հետո գավառներում եւ գյուղերում շրջելով, նա հետեւում էր գեւքի բաշխմանը, պահպանմանը: Չանքերի մեծ մասը հատկացնում էր, իհարկե, խմբերի անվթար մնալով՝ որտեղ էին ապրում, ինչո՞վ էին սեւում, ու՞մ հետ էին

կապ պահպանում, բոլոր այս հարցերի պատասխանը նա՛ պետք է գտներ եւ իմանար: Ամռանը՝ պետք էր հոգալ ձմռան կացարանների, սննդի պաշար կուտակելու, անկողին ունենալու մասին: Լեռնային կացարաններում մարդիկ պարկերով ցորեն էին կուտակում, շալակով վառելիք բերում: Նման գործերի մեջ մխրճված օրերին էլ ձյունաթումբը նրան իր գիրկն է առել, հայրուկներից մի քանիսի միջոցով Շենիկ գյուղից ցորեն էր ուղարկում Գելիեգուզան: Միայն մարտյան այդ օրը հարյուր պարկ էր ուղարկել: Վերջում ինքն էլ հետեւել է պարկատար մարտիկներին եւ այդ ընթացքում է, որ մնացել է բլրակի ձյան խորքում¹:

Սա է սկսնակ ֆիդայուն վիշտ պատճառած առաջին կորուստը: Ապրոն մնաց Անդրանիկի հուշերի մեջ, մյուսները պետք է նոր էջեր բերեն այնտեղ: Նշանավոր մյուսների մեջ միանգամից Թաթուլ, Վազգեն, Գուրգեն, Աղբյուր Սերոբ եւ Գելուրգ Չավուշ անուններն են: Թաթուլի հետ Անդրանիկը առնչվել է հատկապես գեւքի քայքայման իր մտորումները իրականացնելիս: Վազգենն ու Գուրգենը, ինչպես երեւում է, սկզբում միատեղ մի մեծ խումբ են ղեկավարել, Սերոբն էլ իր խումբն է ուկեցել՝ եւ խմբերը: Գելուրգ Չավուշը գրոհային ուժ էր: Նա, երբ օրը խաղաղ էր, կարող էր մենակ էլ աննկատ գյուղից գյուղ գնալ, բայց երբ գյուղը թուրքական բանակային մի զորամաս էր մտնում կամ գինված ջրղերի մի ջոկատ, նա մարտի պատրաստ ռազմիկ էր եւ տեղնուտեղը ձեւավորված խմբի ղեկավար: Նրանց հետ Անդրանիկը մերթ խմբերի անդամ է, մերթ տասնապետ, երբեմն էլ՝ որոշակի խնդիրներ լուծող, հանձնարարություններ կատարող ֆիդայիների խմբի ղեկավար: Նա ղեկավարների հետ խորհրդակցելու է նստում ու ժողովների մասնակցում, արտահայտում իր կարծիքը եւ հակադրում կամ միանում մյուսներին: Նրա հին օրերի մարտական ու հետազայի ոչ այնքան համակիր ընկեր Սեպուհը նրան Շապինկարահիսարի սեզ առյուծ է անվանել ու Սասունի լեռների վերելներում սավառնող ֆիդայի²: Իսկ բուլղարական թերթը 1906 թվականին գրում էր, թե Անդրանիկը արդեն տասը տարի է գլխավորում է թուրքական բռնակալությանը սարսափեցնող հայոց ազգային խմբերի կռիվը³: Ճիշտն ասած, սա հենց այնպես վերցնել ու գրել չէր: Անդրանիկի մասին ամեն մի տողն անգամ, որտեղ ու երբ էլ տպվեր, ուշադրության էր արժանանում, հարկ եղած դեպքում նաեւ բանավեճի նյութ դառնում:

Սեպուհը, Անդրանիկի ջահել ու հետագա օրերի ուղեկիցն ու

1 «Անդրակիկ լուրեր», էջ 5, 17, 22-34: Լատե՛ Ա. Լորբակ, Դրագետ, Հ. 3, Դաշնակառու բնակ գործունեությունից, Բ., 1917, էջ 179-184: Լատե՛ Կ. Սասունի, Դատուրիկն Տարոսի աշխարհի, Դ., 1957, էջ 593: 2 ՀՀ ԴԿԳԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 92, թթ. 6, 7, 96:

3 «Ռազմիկ», Ղովղղով, N 103, 25. 10. 1906 թ.:

ընդդիմախոսը, որը կարող էր շատ բան հիշել սկզբի մասին, ստույգ մի վկայություն է տալիս՝ ամսով ու ամսաթվով: 1895-ի օգոստոսի 22-ին Անդրանիկը 27 ընկերներով եղել է Սասունի Գոմաձոր գյուղում. «... մեզի հետ էր ներկայիս զորավար եւ այն ժամանակ պարզ զինվոր Անդրանիկը: Որչա՛փ երջանիկ էինք այն օրերում, երբ ո՛չ խմբապետ էինք եւ ո՛չ ալ պատասխանատվութիւն ստանձնած էինք խումբի ղեկավարութեան»: Հիշում է եւ ինքն էլ հավաստիացնում, որ շատ ավելին կարելի էր պատմել, սակայն վերջապետ դնելով անցնում է ուրիշ դեպքերի¹:

Ժամանակին հայտնի է եղել, որ Անդրանիկը 1897-ից առաջ գտնվել է Վանում: Ինչպես եւ ինչու՝ չի պարզված: Հուշ է. 1897-ի ամռան մի նշանավոր կովից առաջ, որի մասին կպատմվի առաջիկայում, Վազգենի խումբը «Սալմաստից մեկնել է Վան, ուր եղել է եւ Անդրանիկը»²:

Առհասարակ խմբերը հաճախ դիպվածով էին ստեղծվում, կայուն ու հաստատուն կազմ չունեին: Դեկավարներն էլ, այսպես ասած, հաստիքային չէին: Միեւնույն խմբի մի գործը կարող էր մեկը ղեկավարել, մյուսը՝ նրան փոխարինող մեկ ուրիշը: Մասնավորապես մինչեւ 1900 թվականը խմբերը համալրվում էին ցանկացողների կամքով կամ թե կարող էին նվազել զանազան պատճառներով: Հաստատուն կազմի մասին քիչ կարող էր խոսք լինել, նայած անհրաժեշտությանը, նայած հնարավորությանը:

Ապրոյի մահը խոր հետք է թողել: «Չինվորներս մնացինք անտեր, անտիրական, անպաշտպան ու որբ».— ահա Անդրանիկի խոսքը: Ֆիդայիների մեծ մասը գալիս, կուտակվում է Սասունում, որ բնակչությունն անպաշտպան չմնա: Մյուսները, որոնք հանձնարարություններ ունեին, շարունակում են իրենց ընթացքը: Անդրանիկը մի խումբ սասունցիների հետ գնում է Ախլաթ, ուր գտնվում էր Սերոբը: Այստեղից էլ, ձմռան այդ օրերին, երբ ցորենը պակաս էր, հայթայթումը դժվար, մի խումբ ընկերների հետ ուրիշ թաքստոց է անցել: «Ոչ փող ունեինք, ոչ ալ ոտնաման ու կապրեինք սարի մը ստորոտը, քարայրի մեջ Հավատորիք գյուղի վերել», — այսպես է հիշում Անդրանիկը: Հետո անընդհատ տեղաշարժեր են՝ պարենի, կացարանի, գեղի հայթայթմամբ ու որոնմամբ հանդերձ: Շրջել է ամբողջ Սասունը, եղել նրա շրջակայքի դաշտերում ու անտառներում, փոքր ու մեծ քաղաքներում ու գյուղերում: Ֆիդային պետք է մանրակրկիտ աշխարհագետ լիներ: Եւ պետք է իմանար ե՛լ տեղանքը, ե՛լ մարդկանց, չես իմանա, թե երբ, ո՞ր իմացածդ պետք կգա:

¹ Սեպուհի, Էջեր իմ յուշերն, հ. Բ. 1929 թ., էջ 84: ² Արամ Սասունյան, Յուշեր, Ե., 1990, էջ 58:

Պատահել է՝ օրերով սարում են մնացել ու հաց բերող չի եղել. «Անձրի, հուսահատ դրության մեջ սարից վար իջանք».— հիշում է Անդրանիկը: Գյուղերից մի փոքր հեռու մի ջրաղաց են մտել: Ջրաղացպանը, տեսելով զինակիր մարդկանց, տարակուսել է, բայց չի վախեցել. «Եթե ջրաղացքին նայիք, ես ձեզի հաց կեփեմ».— ասել է նա, բայց ֆիդայիները պնդել են, որ իրենք կեփեն: Ամբարից ալյուրը հանել են եւ ոչ միայն հաց են թխել, այլեւ երեսուն էլ «բաղարջ են եփել»:

Գնացել են թե՛ մուրիս, թե՛ լուսին: Ճանապարհը չկորցնելու համար Անդրանիկը ձեռքի ջարտեզի նման մի բան է գծել: Հատկապես դժվարություն է ստեղծվել, երբ հարկ է եղել գետերով անցնել: Սկզբում Անդրանիկը լողալ չի իմացել: Փաստի առաջ է կանգնել, խոստովանում է, երբ պետք է եղել Արաքսն անցնել: Հագուստը՝ հագին, գեղեցիկ՝ վրան: Զանի անգամ սուզվել է խորքը եւ ջուր է ըմպել ու գերլարմամբ մի կերպ մակերես դուրս եկել: Հետո, փորձառությամբ, նաեւ լավ լողորդ է դարձել ու թիավար¹:

Գյուղերում շրջելիս Անդրանիկին ու նրա ընկերակից Ֆիդայիներին 1896-ի գարնան սկզբին ընդառաջ է եկել ֆիդայապետ Թաթուլը, որին նույնպես նա չի կարողանում մոռանալ: Եւ էլ Կովկասի գեղքի պահեստարանները իմացող մարդկանցից մեկն էր եւ տեղ ուղարկելիս ընտրում էր վստահելիներին եւ հասցեներ տալիս: Թաթուլի հետ նույնպես ընկերակից էին թե՛ Անդրանիկը, թե՛ Հրայրը: Այս ընթացքում է, որ թուրք ոստիկանները ձերբակալել են Հրայրին ու Թաթուլին: Դրան հաջորդում է հայ ռազմիկների զինաթափումը, տարածվում է ձերբակալությունների ահ ու սարսափը: Այս միջոցին էլ, 1896-ի ամռան շեմին, Անդրանիկը 16 հոգուց բաղկացած խմբով Նորից անցնում է սահմանը եւ գեղք բերելու ճանապարհով մտնում Կարս: Մինչեւ վերադարձը Հրայրը երաշխավորությամբ ազատ է արձակվում, իսկ Թաթուլը մարդասպանության շինծու մեղադրանքով կախաղան է բարձրացվում:

Կարսում դափարկածեռն Անդրանիկը մի քանի օր ատաղձագործ է եղել: Հագուստները բոլորովին մաշված, քայքայված էին, ուրիշ ելք չի եղել: Հետո գնացել է Բաթում, անցել Սեւաստոպոլ, ապա Յալթա եւ յոթ-ամիս էլ միջոց ձեռք բերելու համար աշխատել է Դրիմի այդ քաղաքներում²:

Շուրջ մեկ տարի անց Անդրանիկը վերադարձել է Սասուն, այս վերադարձը անվանելով իր երկրորդ մուտքը Երկիր³:

Թե՛ւ ինքը Երկիր ասելով նկատի ունի իր սիրեցյալ Արեւմտյան

¹ «Անդրանիկի յուշեր», էջ 34-35, 40, 75, 46-48: ² Լ. տ., էջ 58-67: ³ Կովկաս գեղքի գալու տարեթիվը եւ մի բանի ալ տվյալներ հստակ չեն: Տե՛ս «Գիտելիքայա միսթ», N 197, 19. 07. 1913թ., նաեւ՝ «Տիֆլիսկի լիստոկ», 26. 07. 1913թ.:

Հայաստանը, իսկ ավելի ճիշտ՝ բուն Սասուն աշխարհը, այս անգամ այդ մուտքը փաստորեն Հայաստանի թե՛ Արեւելյանն էր, թե՛ Արեւմտյանը: Սեւաստոպոլից նավով եկել է Օդեսա, Բաթում ու Կարս, երեք օր մնացել է Էջմիածնում, այցելել Երեւան: Յոթ հոգով եկ եղել: Կապ եկ հաստատել տեղի դաշնակցական կոմիտեի հետ, որը հանձն է առել հոգալ նրանց հետագա ճանապարհի կարիքները, թեւ այդպես էլ չի կարողացել որեւէ օգնություն ցույց տալ: Այնուամենայնիվ, յոթով, իրենց սուղ միջոցներով ֆուրգոն են վարձել, ուղեւորվել Լախիջեւան, այդտեղից էլ՝ Ջուլֆա, ապա, Թավրիզ¹: Հասնելու առաջին իսկ օրը այցելել է ժամանակին հայտնի պարսկահայ գործիչ Սամսոն Թադեւոսյանին², որի մասին ստորեւ դեռ առիթ կլինի ասելու եւ պատմելու: Դա արդեն 1914-1915 թվականներին, երբ Սամսոնը Անդրանիկին գորավիզ է լինելու: Անդրանիկը Սամսոնի այդ ապագան չէր կարող իմանալ: Բայց տվյալ օրվա մասին միանգամայն դրական է նրա կարծիքը, Սամսոնը իրեն հարցեր է տվել, հիշում է Անդրանիկը, որոնց բոլորին ինքը պատասխանել է եւ հենց հարցազրույցից կոհակել, որ Սամսոնը ծանրակշիռ, բանխմաց մարդ է:

Երեսուներեք օր նա պահել է Անդրանիկին ու ընկերներին, մի ջորեպան է վարձել, փոխադրագինն էլ տվել եւ ուղարկել մինչեւ Սալմաստ՝ այնտեղ ընդառաջ գալիք մարդկանց հասցեներ յալով մեկնող յոթ ֆիդայիներին³:

Հասցեներից մեկը վերաբերում է զենքին: Սալմաստ հասնելուն պես թեքվել են Ղալասար գյուղի բժշկի մոտ, որն էլ գրությամբ ուղարկել է մոտակայքի Փայաջուկ գյուղը, որտեղ որ էր վերը հիշատակված Գուրգենը՝ Բաղդասար Սալյան բնակվամբ: Նա էր զբաղվում զենքի փոխադրման, սահմանից անցնող խմբերի ձեւավորման, նրանց հրամանատարների ու այլ հարցերով: Նա էլ Անդրանիկին Զյոհնա Շահար գյուղի ֆիդայական տասնյակի մեջ է զետեղել, որի պետը ջահել ուսուցիչ Հովհաննեսն էր: Այս ընթացքում է, որ Անդրանիկը, «այն ժամանակ պարզ եւ ոգեւորված պատանին», եղել է Գուրգենի եւ նրա գործընկեր Վազգենի ղեկավարած ֆիդայական խմբի կազմում⁴: Նշանակում է այն տասնյակն էլ, ուր Գուրգենը ուղարկեց Անդրանիկին, ուրիշ տասնյակների հետ եղել է Նույն ղեկավարության ներքո:

Ֆիդայիները չգրված օրենք ունեին, միմյանցից կապը չխզել: Եվ

* Սամսոնը Ղաշնակցության գաղափարական հիմնադիրներից Զոհնափոք Միքայելյանի ցրոջ որդին էր, պարսկահայության կազմակերպիչ եւ ղեկավար: Տե՛ս Մ. Վարանդեան, Հ. Յ. Ղաշնակցության պատմություն, հ. 1, Թ., 1932 թ., էջ 125:

1 «Անդրանիկի յուշերը», էջ 74-75: 2 Ա. Նորեն, ԼՂՎ գիրք, էջ 284-294: 3 «Դրոշակ», N 3, 1900թ., N 1, 1901 թ.: Միք. Վարանդեան, ԼՂՎ գիրք, հ. 1, էջ 126: 4 Լազգեան, ԼՂՎ գիրք, էջ 297: Կ. Սասունի, Պատմություն Տարօզի աշխարհի, Պ., 1957 թ., էջ 594:

ԳՈՒՐԳԵՆ

ահա, մեկ անգամ, երբ Անդրանիկը Փայաջուկ է գնացած եղել ընկերների մոտ, Վանից գալիս եկ ուրիշ ֆիդայիների՝ Վազգեն, Ալեքսան, Սիմոն, դատվանցի Աշոտ անուններով: Ուղարկած է եղել Սերոբը: Նա տղաների հետ ժողովրդից հանգանակած 100 ոսկի է ուղարկել, որ զենք գնեն: Սա եղել է հուլիսի 14-ին, հիշում է Անդրանիկը: Իսկ 15-ին գրաբերը Փայաջուկում գտնվող Գուրգենից նամակ է բերել, «Շուտով գրաբերիս հետ Անդրանիկին դրկե»: Գնացել է Անդրանիկը, ստացել իր համար առանձնացված զենքը, հրացանի 415 փամփուշտ, մեկ դաշույն, մեկ ատրճանակ եւ ատրճանակի 50 փամփուշտ: Հանձնել է Գուրգենը եւ տոմարագրքում գրել, թե ինչ հանձնեց, ում եւ երբ: Խումբը, զենքով փաթեթված, շարք է կանգնել, նկարվել եւ ճանապարհ ընկել: Սա էլ հուլիսի 22-ին:

Խմբին առաջնորդել է անձամբ Գուրգենը: Կազմը՝ քառասուն հոգի, 4-5 հոգի էլ՝ գաղթական գյուղացիներ: Չեցից բացի ուսապարկերում սնունդն էր՝ գաթա, հալվա, չորթան, մեղր մոմի մեջ: Ջուրը՝ ճանապարհին: Անդրանիկը երթից առաջ իր բեռը կշռել է, միայն զենքը՝ ջսան կիրգրամ¹:

Քար ու ժայռով, սար ու ձորով, գոր ու գիշեր քայլել է Անդրանիկը, որն այլեւս տարեց երիտասարդ էր՝ երեսուներկու-երեսուներեք տարեկան: Անցել է պարսից սահմանը եւ ուղեւորվել Վան, ավելի քան հարյուր կիլոմետր:

Անխոնջ է եղել Անդրանիկը, եռանդուն: Եվ անկեղծորեն խոստովանել է. «Խումբը քալեցնողը եւ հավաքողը ես էի»: Խմբի հետ միշտ եղել է ճամփաներն իմացող ուղեկիցը, որը գնացել է առջեւից, հետն էլ՝ Անդրանիկը:

Ճիշտ է, շատերից ուշ է զենք վերցրել Անդրանիկը: Բայց որտեղ էլ եղել է, շուտ է նկատվել: Այդպես երեկ նա ատաղձագործ էր, հետո՝ հասարակական գործերով զբաղված: Իսկ հիմա, ահա, լիակատար ֆիդայի էր, կոհվների շարքային մարտիկ: Նրա ուշքն ու միտքը զենքին տիրապետելն էր, ռազմի գործի մեջ հմտանալը՝ լինել դա քայլը թե վազը, կրակել թե դաշույնով կոպի մեջ մտնել: Դա էլ տարերթ էր, բայց ոչ անպայման նաեւ ղեկավար դառնալու: Թեւ երբեք չի զլացել, եթե գնալն է, ուրեմն՝ առջեւից: Այսպես մտածելով,

1 «Անդրանիկի յուշերը», էջ 78-79, 81-85:

մի օր էլ տեսել է Գուրգենին շարքի վերջից գալիս: Չի պատկերացրել նման բան, հրամանատարը՝ վերջի՞ց:

Վաղ առավոտյան է եղել, հիշում է Անդրանիկը: Խումբը քայլել է երկար ու ձիգ շարքով, «Տեսա՛, որ Գուրգենը ամենքիս վերջին է, քսի-

— Փոխանակ դու քայլելու ես տղեքն ալ քայլեցնելու, դու ետ ես մնացեր»:

Երեւում է Գուրգենը զայրացել է.

«Զալում եմ, էլի, հոգի՞ս ես առնում:

Սոստեցել են Վանա լճին: Նավակ են ձեռք բերել: Նստել են քառասուններեք հոգի, այստեղ էլ Անդրանիկը թիավար է դարձել: Ճանապարհին լուր են ստանում, թե Վանում հայտնի է դարձել թե զինյալ ֆիդայիներ են գալիս: Նավը զգուշության համար կանգ է առնում մոտակայքի՝ ծովի մեջ խորացած Կծկակ գյուղի եզերքին: Մյուսները ոտքով շարունակել են ճանապարհը, Անդրանիկը, որ վատառողջ էր, մնացել է գյուղում¹: Այդ մասին հետո: Դա տեվել է քսան օր:

1898-ի դեպքերի մեջ Անդրանիկը հիշում է Սասունի Սպաղանք գյուղի ս. Հովհաննի վանքում կայացած հայդուկների ժողովը Գուրգենի եւ Հրայրի մասնակցությամբ: Հայդուկ զինվորները պահանջել են, որ իրենք տասնապետ ունենան: Բայց Անդրանիկը, ինչպես ասվեց, մինչ այդ էլ տասնապետ էր: Երեւի փոփոխություն է եղել կամ հարկ է եղել վերջնորոշության: «Զվեարկություն ըրին, — ասում է Անդրանիկը, — էլի ինձ որոշեցին», ինչպես նաեւ Խնուս գավառի Արոս գյուղացի Սանուկին: Նշանակում է կարգ է եղել նաեւ երկու տասնապետ ունենալ:

Գուրգենը տեղացի չէր: Բնիկ սասունցու նման վարժ չգիտեր «երկրի պայմանները», ասում է Անդրանիկը: Ջինվորները, նաեւ Հրայրն ու Անդրանիկը, նրան խորհուրդ են տվել, «առանձին գործ չընե, առանց մեզի հետ խորհրդակցելու»: Եվ իրենք էլ պարտք են ստանձնել, «Մենք ալ առանձին գործ չպիտի ընեինք առանց կրկին իրեն հետ խորհրդակցելու»:

Պետականությունից զուրկ վիճակում հայության մեջ անխուսափելի էին տարընթացությունն ու անկարգապահությունը, որոնք մի բառով անիշխանությունն են: Անդրանիկը նաեւ այս է պատմել: Սասունի այն գյուղերում, որտեղ ինքն էր իր զինվորներով, հայտնեցվում են, որպես թե Գուրգեն հայդուկապետի հանձնարարությամբ, ոմն Տիգրան եւ ոմն Ռուբեն: Ըստ այդմ, այսուհետեւ նրանք պետք է ուղեկցեին խմբին, օժանդակեին նրան: Անդրանիկն առարկում է: Ռուբենը ցույց է տալիս թուրք, ըստ որի Գուրգենը նրան էր տասնա-

պետ նշանակել Անդրանիկի փոխարեն: Ջինվորներն, իմանալով, զայրանում են. «Մենք մեզի տասնապետ ենք նշանակել Անդրանիկին ու Սանուկին... ոչինչ մենք պակասություն չենք տեսեր...». Գուրգենը ի՞նչ իրավունքով է հիմա Ռուբենին նշանակում: Ջինվորները գնացել են Գուրգենի մոտ բողոքելու նման արարքի դեմ¹: Ամեն ինչ մնացել է անփոփոխ:

Եկել է նաեւ Գուրգենի մահկանացուն կնքելու օրը: 1898-ի ապրիլի 25-ին մոտ 50-60 զինված թուրք մտնում է Ֆրոնք գյուղը, որտեղ Գուրգենն է եղել: Մատնիչ Սլոյի միջոցով ուղիղ գնացել են այն մարազը, ուր հայդուկապետն էր թաքնված: Մարազը պաշարում են: Գուրգենն ու մի քանի ընկերներ ներսից կրակ են բացում եւ համառորեն դիմադրում: Թուրքերը խոտ ու նավթ են բերում եւ մարազը հրդեհում: Հեղձուցիչ ծխի պատճառով տղաներից մի երկուսը մարազից դուրս են գալիս եւ մահացու վիրավոր ընկնում մարազի պատերի տակ: Գուրգենը, թեեւ վիրավոր, շարունակում է հրացանային իր կռիվը: Բայց դա երկար չի տևում: Գտնվելով հարմար դիրքերում, թուրքերը վերջ են տալիս նրա կյանքին:

Ասպարեզի վրա մնում է Աղբյուր Աերոբը: Մի երկու օր հետո նա հրավիրում է բոլոր հայ ֆիդայիներին եւ, ինչպես որ հիշում է Անդրանիկը, առաջարկում. «Նրանք մեռան, մենք մնացինք, սրանից վերջ մենք գործերը պիտի շարունակենք»: Ասել է, 17 զինվոր հանձնել Անդրանիկին եւ գործով ուղարկել Սասունի ստորոտի Դաշտ գյուղը²:

Ուրիշ դեպքեր էլ են եղել Անդրանիկի կյանքում, ուսանելի է՛լ իր, է՛լ ընկերների համար:

Ջենքերը շալակներին վերադարձի ճանապարհին գնում են, մեկ է՛ ցերեկ թե գիշեր, բնակավայրերով անցնելիս աշխատելով խուսափել լույսից: Զրդական գյուղերից մեկի վրտ նրանք հարձակման են ենթարկվում: Հրացանաձգությունը երկար է տևում: Հայերը դիպուկ կռակող էին, շարքից հանում են ջուրդ դեկավարներին, սպանելով նրանցից տասներկու հոգու, առանց իրենցից որեւէ կորստի: Երեկոյան մթին քրդերն ստիպված են լինում հեռանալ, եւ ֆիդայիների խումբը շարունակում է երթը: Նրանց մեջ է Անդրանիկը, որի մասին կռիվներին մասնակից Սահակի խոսքը գրի առած հեղինակը բերում է իր գրքում, նշելով, որ դա եղել է դեռ Գուրգենի օրոք.

«Այդ կռիվի մեջ աչքի եր ընկնում եւ Անդրանիկը՝ իր համարձակ եւ անվախ հարձակումներով: Նա դեռ երիտասարդ էր եւ նոր հեղափոխական ասպարեզ մտած: Միշտ բոլոր ընկերներին անտըրտունք ծառայություն կաներ՝ հաց կամ ջուր հասցնելով յուրաքանչյուրին: Նրան այդ համեստ եւ խոհեմ բնավորության համար

1 Լ. տ., էջ 136-137, 144-145: 2 Լ. տ., էջ 157-159:

բուրն էլ սիրում էին»:

Հաջորդ անգամ, ուշ երեկոյան, մթին, պետք էր անցնել քրդական գյուղի միջով, որի բնակչութիւնը զինված էր եւ հայերի նկատմամբ խիստ թշնամական: Խումբը առաջ էր տանում խմբապետ Վազգենը: Ֆիդայիներից կեսարիացի Մուկուչը, ըստ երեւոյթին այդ կողմերին ավելի լավ ծանոթ, խնդրում է, որ գյուղով անցնելու գործի հրամանատար ինքը նշանակվի եւ առաջարկում է իր միտքը, ինքը, որ քրդերեն ու թուրքերեն լավ խոսում էր, պիտի դառնար յուզբաշի (հարյուրապետ), մնացածները՝ իր հետեւից գնացող զինվորներ: Եվ առջեւից գնալիս, անտարբեր ու համարձակ, քրդերեն ու թուրքերեն սաստոցներով լռեցնում է երկու կողմից առաջ նետվող շներին: Շների հաշոցի վրա տներից դուրս եկած ապշահար ու զայրալից տղամարդկանց հանդիմանում է ու պարսպվում, որ չեն կարող կապել շներին ու դեռ չեն էլ մտածում ճանապարհի ապահովության մասին, երբ որ իրենք իշխանությունների հապճեպ պահանջով շտապում են Վան, ապստամբ հայերին լռեցնելու: Ջենքերը պատրաստ պահած քրդերը հաջողություն են մաղթում ֆիդայիներին¹:

Հետո առիթ է լինելու, որ գրեթե նույնությամբ այս ջայռը կրկին Անդրանիկը:

Հաջորդ օրը, երեկոյան խումբը հասնում է Կտուց անապատը: Այնտեղից խմբի մի մասը Գուրգենի ղեկավարությամբ գնում է Բաղեշ, ուր պետք է միանար Աղբյուր Սերոբի խմբին, իսկ մյուսը Վազգենի առաջնորդությամբ շարժվելու էր դեպի Վան²:

Եղել են նաեւ տխուր տեսարաններ, որ անցանկալի ու անհասկանալի են մնացել Անդրանիկի համար: Կապված են սահմանն անցնելու հետ: Որ թուրքերն են խանգարել ու ձերբակալել, տանջել անցնողներին, համենայն դեպս հասկանալի է: Բայց ոչ պակաս հետեւողականությամբ տղաներին բռնում էին կազակ ու ռուս սահմանափակները: Վերադարձնում էին նրանց Կարս եւ բանտ գցում: Շատ հաճախ էլ տեղնուտեղը հանձնում էին տաճկական իշխանություններին: Սրանք էլ, եթե հարցը տեղում չէին վճռում, ուղարկում էին Էրզրում: Այստեղ էլ նրանց դատում էին: Իսկ եթե ռուս սահմանափակները թուրքերին չէին հանձնում, ապա, մեկ է, իրենք ավելի լավ չէին վարվում տղաների հետ: Անդրանիկը վկայում է, թե ինչպես իրեն ծանոթ մարդկանց ռուսական ռազմական դատարանը դաժան պատժի էր ենթարկում³:

Հրամանատար Գուրգենը մարդկանց հիշողության մեջ մնաց ոչ միայն զենքի հայթայթման համար իր թափած ջանքերով, այլեւ

1 Ա. Նորբաս, ԼԶՎ գիրքը, էջ 292, 293: 2 Լ. տ., էջ 293-294: 3 «Անդրանիկի յուզերը», էջ 65:

հայդուկային խմբերում երիտասարդների հավաքագրման, նրանց՝ որպես յուրատեսակ այդ կռվի մարտիկներ պատրաստելու գործում ցուցաբերած իր հոգատարությամբ: Այդ գործից նա Անդրանիկին էլ է բաժին հանել: Մեկ անգամ Անդրանիկը իր խմբի հետ հատուկ ուղարկվել է Դաշտ գյուղը: Նրա հետ Մուշից եկած երկու հեղինակավոր անձինք էլ են եղել: Հավաքել են երիտասարդներ եւ բացատրություններ տվել: Պետք է տեղում հայդուկային խումբ կազմեին եւ հուսալի մարտիկներ հավաքեին մատնիչների դեմ պայքարելու, ներանց շարքից հանելու համար: Անդրանիկին հայտնի են եղել մատնիչները: Խաս գյուղի ռես Բարսեղն էր մեկը, Ավրան գյուղի վարդապետ Կարապետը՝ մյուսը: Սրանք կառավարության մարդկանց հետ գործարքի մեջ էին մտել եւ մատնություններ էին անում:

Դաշտից բացի, նույն նպատակով Անդրանիկը քարոզչի ու կազմակերպչի դեր է կատարում նաեւ Յրոնք գյուղում: Տեղ հասնելով, նա հանդիպել է գյուղի երկու տերտերների հետ, կանչել է նաեւ գյուղի ռես Սլոյին⁴, հարուստ մարդկանց: «Հավաքեցինք, — հիշում է Անդրանիկը, — եւ հեղափոխութեան մաս մը պատմութիւններ ըրինք»: Բայց ապարդյուն: Հարուստները ոչ զինվոր են տվել, ոչ էլ գործին օգնելու մի գումար:

Այստեղ քարոզիչ էր ու կազմակերպիչ, մի ուրիշ տեղ էլ եղել է դատավոր: Ինքը չի դարձել, այլ բնակչության կամքով ու պահանջով: Կծվակ գյուղում է եղել, հիվանդությունից հետո: Չեն թողել, որ գյուղից անմիջապես դուրս գա: Ինքն այսպես է հիշում, գյուղացիները իրեն «արտոնություն են» տվել, թե Կծվակ, թե մոտակայքի «քանի մը գյուղերու ժողովրդի մեջ գտնված դատերուն» նայի ու վերջ տա: Գյուղացիք հեղինակավոր մարդու կարիք են ունեցել:

Եկել է նրա մոտ ծեր մի կին եւ գանձատվել, որ ապրուստի միակ հույսը իր կռվն է եղել, այն էլ գողացել են:

Եկել է մի ուրիշ կին: Նա էլ պատմել է, թե ամուսնու մահից հետո տանը մնացած թանկագին իրերն են անհետացել: Անդրանիկի հրամանով գյուղապետը կամ գողին պետք է գտներ, կամ քնդհանուր միջոցներով հոգար տուժվածների ապրուստը: Գյուղապետը հեշտ է արծել: Անդրանիկի մարդիկ բացահայտել են գողերին¹:

Գյուղերում Անդրանիկը խաղաղ, անզեն միջոցներով էր հարցերը լուծում: Բայց դրսի հարձակումների դեմ խաղաղ, անզեն միջոցը հարմար չէր գտնում: Զեզ հրացանազարկ են անում, դու ի՞նչ խոսքով պետք է նրան կրակից ետ պահես, եւ էլ ե՞րբ: Այսպես էր

* Հենց այն Սլոյն է, որը մատնեց Գուրգենին:

1 Լ. տ., էջ 137-142, 94-104:

մտածում Անդրանիկը: Եվ այս առթիվ բանավեճ է բորբոքվել Անդրանիկի ու Արմենակ Ղազարյանի (Հրայր Դժոխքի) միջև: Այս պատմությունը իր կարծիքի հետ միասին շարադրել է գործին մոտիկից տեղյակ Սմբատը, այդ օրերից ի վեր Անդրանիկի անբաժան, հավատարիմ ընկերը:

Տեսելով զենք ձեռք բերելու դժվարությունները, հայդուկային խմբերի գործողությունների դիմաց կառավարության բազմապատիկ վրիժառությունը, Հրայրը հանգում է հայդուկային կոիվները դադարեցնելու եզրակացության: Փոխարենը առաջարկում է ժողովրդի ամբողջական զանգվածով տեսականորեն, հանգամանորեն ապստամբության նախապատրաստումը: Իսկ մինչ այդ նա անսքող արտահայտվում է խմբերը մինչև իսկ զինաթափելու օգտին, այլևս նրանց գործը համարելով զենքի սոսկ տեղափոխում—ամբարումն ու բոլորին ապստամբության նախապատրաստելը, մինչև որ պայթելու ժամը հարմար լիներ եւ հուսալի:

Անդրանիկի համար Հրայրն այստեղ անհասկանալի էր ու անընդունելի: Բայց եթե Հրայրին կարող էին օժանդակ լինել գոյություն ունեցող թվաքանակով ոչ այնքան շատ մտավորական մարդիկ, հաղթական պայքարի տեսությանը տեղյակ անձինք, Անդրանիկին թիկունք էին կանգնում ոտքի ելած զինված ու անզեն երիտասարդները, մանավանդ Սասունի՝ ըմբոստության պատրաստակամ եւ մարտի ձգտող ոչ միայն ռամիկ ժողովուրդը, քաղաքների ու գյուղերի արհեստավորները, այլև իշխանավոր մարդիկ, ցածր ու միջին պաշտոնյաները, կրթության գործի մարդիկ, հոգեւորականությունը, դասակը ոսկորին էր հասել, թշնամին իր հարձակումներով դրդում էր ու մղում ինքնապաշտպանության, բանը այստեղ ու այնտեղ մինչև իսկ հասցնելով հակահարձակման: Եվ Անդրանիկը ըմբոստացած հրաժարվել է կատարել ձեւավորված պատասխանատու մարմնի այն պահանջը, որը ոչ միայն չզինվել էր, այլև զենքերը հանձնելը:

Ասել թե՛ Անդրանիկը անզեն, նույն էր, թե՛ զինաթափ: Հրայրը պետք է ուրիշ միջոց գտներ: Միջոցը հանկարծակիությունն է լինում, որը Սմբատը խորամանկություն է անվանում:

Սասունի Շենիկ գյուղում խաղաղ ջուն էին մտել Անդրանիկն ու իր խմբի տղաները: Հենց այդ պահին էլ Հրայրն իր մարդկանց միջոցով անհետացնում է նրանց զենքերը:

Անդրանիկը ծանր է տանում կատարված փաստը: Նա հարգում էր եւ գնահատում Հրայրին: Բայց վճռական պահին կարող էր ընդհարման գնալ: Անդրանիկը նամակներ է գրում Սասունի տարբեր կողմերում գտնվող հայդուկապետերին, նրանցից ոմանց մինչև իսկ

ժողովի է հրավիրում եւ քննարկում փաստը: Հեղինակավոր մարդկանց այս տարակարծությունն ու գաղափարական տարանջատումը նույնպիսի դատողությունների տեղիք են տալիս խմբերում: Ճեղքվում է նրանց միասնությունը, ովքեր տեղյակ էին այդ վիճակին, ոմանք հարում են մեկի, մյուսները՝ երկրորդի կարծիքին: Ջինաթափ հայդուկները վիրավորված ու նվաստացած էին: Կատարվածը չէին կարող կուլ տալ ու մոռանալ: Հայտնի է դառնում, որ զինաթափման լուրը հասել է կառավարությանը: Ահաբեկված գյուղացիք սոսկում էին: Ի՞նչ էր լինելու վերջը: Գտնվում են հաշտարար հեղինակություններ, որոնք Անդրանիկին հավաստիացնում են, որ զենքերը ետ կբերեն: Ժամկետ են նշանակում: Անդրանիկը մեղմանում է: Չենքերը, իրոք, ետ են բերվում: Վերազինելով մարտիկներին, Անդրանիկը նրանց հետ հեռանում է դեպի Գեղիեզուզան մեծ գյուղը, համալրում, ընդարձակում է իր խմբի կազմը, որը հասնում է մինչև վաթսուն հոգու¹:

Միայն Հրայրը չէր զենքը վար դնելու պահանջ դրել: 1894—ի Սասունի ինքնապաշտպանության օրերին ու դրանից հետո Կ. պոլսի դրսերկրյա դեսպանները կոիվների մեղմացման ու վերացման միջոցը նրա մեջ էին տեսնում, որ հայությունը հրաժարվի կոիվից, որ նրա զավակները զենք չվերցնեն ձեռքերը: Արյունահեղությունների ժամին շատերին էր դա հուսալի թվում եւ համոզիչ, կոիվ չի լինի, եւ ամեն ինչ հաշտ ու խաղաղ կվերջանա: Բայց ժամանակ անգամ չի անցել եւ պարզվել է, որ դա կոչ է ոչ թե խաղաղության, այլ հայության կոտորումն ու բնաջնջումը հեշտացնելու: Սասունում այդ եղանակով պետք էր շուտափույթ խնդիր լուծել, ուրիշ մի տեղ սկսելու համար: Փաստն այնքան ցայտուն է եղել, որ դեսպանները զուցե թե անհարմարությունից կամ իրենց լիովին խայտառակ չանելու համար ետ են վերցրել իրենց խոսքը եւ լուրյան մատնել իրենց երեկվա պահանջը: Այդ էլ չի մոռացել Անդրանիկը եւ իր պատմությունների հետ հանձնել է ստրուկներին. «Հենց այդ ատենները, երբ օտարագիջ զենք վար դնելու մասին այդպես կըսեին, հեռագիր եկավ, թե Բաղեշ կոտորեցին»: Այս է, որ դեսպանները շտապել են հակառակ ատեղծվել նաեւ Մուշի հայության համար: Այստեղ կարող էին կոտորածներ սկսվել: Կռահել է դա Ապրոն եւ Անդրանիկին, մի խումբ զինված մարտիկների հետ, ուղարկել Մուշ, ուր նրանք ստիպված են եղել տասնվեց օր արթուն պահապանի դերում գտնվել²:

Այսպես ընթացքում, իր հետ իրենց բախտը կապած մարտիկների, իր տասնապետության տակ կովել ցանկացողների թվի ավելացումով մի տասնյակը բազմատաս է դառնում, տասնապետը՝ խմբապետ:

1 Ս. Երիցեանց, կշ. գիրք, էջ 70—75:

2 «Անդրանիկի յուզերը», էջ 26—28:

Երեւում է խմբապետերն էլ զանազան են եղել: Աստիճանաբար ներքին կարգ է դարձել, որ ամեն գյուղ իր խումբն ու խմբապետն ունենա, այսինքն՝ ամեն գյուղ հանկարծակյան պատուհասից պաշտպանվելու կամ ներքին կարգապահական նկատառումներով հավաքական ուժ ունենա կիրառելու համար: Եվ եթե այս տեսակ խմբերին գյուղապահ անվանենք, մյուսներին էլ ճիշտ կլինի երկրապահ անունը տալ: Վերջիններս հատուկ հետետում էին իշխանության կազմակերպած հարձակումներից բնակչությանը պահպանելուն եւ նրանց հիմնական գործը կառավարության խմորումներն ու գործողությունները կատարելն էր, նրանց հետ ուղղակի մարտերի մեջ մտնելու զանազան այն ձեւերով, որոնք կոչվում էին հայդուկային կամ ֆիդայական: Գործի ժամին, խմբերի այս պարտականությունների միջեւ անանց սահմանագիծ չի եղել, քանի որ խնդիրներն ու գործելակերպի ձեւերը վերջին հաշվով թելադրվել են դեպքերի ընթացքով ու բնույթով: Խմբերը միշտ չէ, որ մնայուն, հաստատուն կազմ ունեին եւ կարող էին միայն մի գործի, մի խնդրի համար ստեղծվել եւ կոնկրետ այդ գործի ընթացքում էլ մի խմբապետ ունենալ: Խմբերը կարող էին գործել թե առանձին-առանձին, թե՝ հարկ եղած դեպքերում, մի քանի խումբ միասին: Եվ այդ դեպքում կլինեին մի քանի խմբապետ միատեղ: Նման դեպքերում լինում էր, որ մեկն առաջ էր մղվում՝ որպես ընդհանուր խմբապետ: Այդպես Անդրանիկը զենք բերելու վերադարձի ճանապարհին հիշատակում է «խմբապետ» բառը, հիշում է Միքոյին, Սիմոնին եւ Վազգենին, որոնք խմբապետեր են, եւ հանձնարարություններ է տալիս, քանիցս վկայակոչելով Գուրգենին, որը ավելի լայն հրամաններ էր արձակում եւ որից որոշ է, որ նա, այսպես ասած, ընդհանուր կամ, ասենք, մեծ խմբապետ է: Ինքը, Անդրանիկն էլ, իր հիվանդության օրերին, Կծվակ գյուղում եղած ժամանակ, ճանաչվել է որպես հրամանատար-խմբապետ, որը տեղի մյուս խմբապետերին ցուցումներ է տվել եւ հանձնարարություններ, «Կանչեցի խմբապետը եւ գյուղի յոթը տասնապետերը», ասում է նա, «յուրաքանչյուրը հանեցի բարձր տանիքների վրա, որպեսզի հըսկեն»¹: Եվ այդպես քանի նա գյուղում է, մարդիկ գործերով նրա մոտ են գալիս, իսկ ինքն էլ կարգադրություններ է անում խմբերին: Վերջապես, խմբապետ կամ տասնապետ լինելը ճակատագիր չէր: Ոչ թե նշանակելով էր, այլ դառնալով: Դառնալը մարդկանց տվյալ կազմում անձի կարեւորությամբ էր ու հատկապես կոնկրետ անհրաժեշտությամբ: Եթե գործը խմբի հետ էր, ուրեմն տվյալ ընթացքում խմբապետ էր նա՝, որից խորհուրդ ու հրաման էին ակնկալում տասնապետերը: Բայց եթե եղածը մի տասնյակ էր, ուրեմն՝

¹ «Անդրանիկի յուշերը», էջ 83, 87-91:

տասնապետ: Ուստի չպետք է զարմանալ ֆիդայական կոիվներին նվիրված հուշագրքերում ու գրքերում նման ելելեջների հանդիպելիս: Գուրգենի մահից հետո Անդրանիկը պարզ ու որոշակի խմբի պետ է եւ խմբապետ: Նրա խումբը իր կազմով սովոր է, միշտ պահապան ու պաշտպանի դերում, հաճախ հարձակումների ենթակա ու կոիվների մեջ: Սա անտարակույս տեսանելի է: Ձենքերը Հրայրի վերցնելու պատմությունից հետո, երբ եկավ Գելիեզուզան, նրա խումբը, Սմբատի վկայությամբ, 50-55 հոգի էր: Դա արդեն մեծ բազմություն էր, հեշտ չէր բուրդին մի գյուղում զետեղել եւ սննդի գործը հոգալ: Եվ խումբը նա ցրել, բաշխել է մերձակայքի գյուղերին, ինքը միայն, 10-15 հոգով, մնացել Գելիեզուզանում: Սմբատը յոթ հոգով ամփոփվել է Ալոճիկ գյուղում¹: Բայց եղել է յուրօրինակություն, խմբերը, մեծ թե փոքր, եթե ինքնուրույն են եղել, այլ ոչ բաղկացուցիչ, անկախ մարտիկների թվաքանակից, խումբ են կոչվել, հրամանատարն էլ՝ խմբապետ: Տասնյակն ու տասնապետն էլ մեծ խմբերի կազմից դուրս գալու կամ անջատ հանդես գալու դեպքում նույնպես խումբ են կոչվել ու խմբապետ: Զարմանալու չէ, կամավոր էին, ինքնակամ ու գործի բերումով, այլ ոչ պետություն, բանակ եւ ի վերուստ կնքված, հաստատված զորամաս ու հրամանատարություն:

Գ Հայրուկային կոիվների ընկերներն ու ժամանակակիցները

Չունենալով պետականություն, ի մի բերված կարգավոր կենտրոն կամ ղեկավարություն, տարբեր խմբերի հայդուկներն ու նրանց ղեկավարները կապված էին իրար, ճանաչում էին եւ խորհրդակցում միմյանց հետ եւ փոխադարձաբար համաձայնեցնում իրենց գործողությունները: Շատ բան դրանում դարձյալ պատահմունք էր ու տարերային, որովհետեւ երբեք էլ ուժերի համախմբման կազմակերպումն ու արդյունքը ցանկալի հիմքի ու բարձրության վրա չդրվեցին: Խնդրի նպատակային կողմը ոչ ոք չմշակեց, իսկ ոտքի վրա գործադրված քանքերը բավարար չեղան: Միևնույն սուլթանն ու նրա բանակը, ոստիկանությունն ու լուտենները, նրանց թե-թիկունք կանգնած բազմաքանակ սեւագործ աջակիցները տարածում էին իրենց մագիլները եւ ամենից առաջ զենքերն էին բազմապատկում, որ

¹ Մ. Երիցյան... էջ 75:

այսուհետ կոտորածներն ավելի զանգվածային լինեին եւ դիմադրական շարժումը բնի մեջ անգամ չխմորվեր, այլ միայն առիթ ծառայեր ու պատճառաբանություն:

Սուլթանի այդ խորամանկությունը վաղ նկատեց *Միհրան Թամադյանը*: Համենայն դեպս, գոնե Սասունում, մարդակիզման մյուս կաթսայատներում բնակիչները այդպես գիտեին նրան: Ճիշտ է, նա զենք չուներ եւ երբեք չէր կրում: Եվ դա ավելի լավ: Այդպես նա ազդեցիկ էր ու տպավորիչ, խոսքի ու մտքի մարդ էր: Նրա շեշտին, համոզությանը, նրա ազդեցիկ կեցվածքին զենքը կարող էր բիծ լինել ու թուլացնող: Նա սոցիալիստ էր, նորածագ Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության նորապսակ քարոզիչ: Նա ուսուցիչ էր եւ գաղափարական մարտիկ ու մարտնչող, բայց ոչ երբեք զինակիր ու զինվորական:

Թամադյանի անունը, անձն /ու գործը հայտնի էին թե սուլթանի իշխանության մարմիններին, թե Կ. պոլսում գտնվող դեսպանատներին: Մուշի ուսաց հյուպատոսը Կ. պոլսի իր դեսպանին 1893-ի հոկտեմբերի 5-ին հայտնում էր, որ Թամադյանը եռանդուն քարոզչությամբ է զբաղված Սասունում: Նա հայոց դպրոցի ուսուցիչ է, ասվում էր որպես կենսագրական ծանուցում, երեք տարի առաջ Կ. պոլսից աքսորվել է Մուշ, որտեղից հայերին «ապստամբության կոչ է անում ընդդեմ թուրքական կառավարության, եւ նրա քարոզչական բացատրությունների ազդեցությունը գնալով իրեն զգացնել է տալիս»: Հյուպատոսը այն համոզմանն է, որ Թամադյանի Սասուն գալը լրջորեն նպաստել է այնտեղ դրության բարդացմանը, որը նշանակում է, թե է՛լ ավելի է բորբոքվել հայերի ինքնապաշտպանական եռանդը՝

1893-ի հուլիսին թուրքական իշխանությունները Թամադյանին ձերբակալելու հրաման են արձակել, որը հաջողացնելը նրանց համար մի մեծ դժվարություն չի եղել:

Իսկ իրավացի՝ է արդյոք հյուպատոսը դեսպանին գրելով, թե Թամադյանը ապստամբության է կոչել: Ըստ հյուպատոսի, ապստամբության կոչն այն է, որ դպրոցական ուսուցիչը իր հայրենակիցներին ասում է, թե թուրքական իշխանություններին հարկ մի-մուծեք, քանի որ դուք հայերդ հարկ եք մուծում նաեւ քրդերին²: Հարց է ծագում՝ քանի՞ կտոր պետք է լինեին հայերը: Եվ մի՞թե հարկ չմուծելու կոչը եւ բուն իսկ հարկ չմուծելը արդեն ապստամբություն է, այն էլ, երբ մարդիկ արդեն մի երես իրենց հարկը մուծում են:

Թամադյանին շատ անգամներ է հանդիպել, լսել Անդրանիկը: Երկու տարով էր ընդամենը Թամադյանը մեծ Անդրանիկից: Բայց ֆիդայու հարգանքը ուսուցչի նկատմամբ տարիքից չէր, այլ նրանից,

1 ՈւՍՁԱ, ֆ. Կ. պոլսի դեսպանատուն գ. 517/2, գ. 3176, թթ. 3-7: 2 Լ. տ., թթ. 12-14:

որ նա իրոք ուսուցիչ էր, է՛լ ուսուցանող, է՛լ ուսանելի:

1888-ից արդեն Թամադյանը ինքնապաշտպանության գաղափարն էր առաջ մղում: Նա Մուրադի հետ միատեղ ուժերը պահպանելու, գումարելու եւ բազմապատկելու քարոզն էր կարդում, գտնելով, որ հույսը սոսկ ֆիդայական խմբերի, թեկուզեւ քաջերից քաջերի վրա դնելով չի կարելի սուլթանյան զրահապատը ետ մղել, էլ ո՛ր մնաց փշրել ու դեն շարտել: Ամեն քայլափոխի, քրդերից եւ թուրքերից ամեն ոք, պաշտոնատար թե նրան ենթակա անպաշտոն, հանձնարարությամբ թե կամովին կուզենար մարդկանց խառնիճաղանջ բազմության մեջ զանազանել Թամադյանի լայնեզր գլխարկն ու սեւաթույր ակնոցները, ձեռնափայտն ու փողկապը, որքեւ կերպ իմանալ նրա տեղը եւ հապճեպով մատնել նրան, ոստիկանության ձեռքը զցել, մեծ վարձ կտանար եւ վերադասի պատվին կարժանանար: Պատկերացնել է պետք, թե ո՞ր աստիճան պետք է ազդեցիկ եղած լիներ Թամադյանը, որքան բարձր ու գուցե թե ահագու հեղինակություն, որպեսզի Սասունի բնակչության 1894-ի հուլիս-օգոստոսյան դիմադրական ընդվզումը ժամանակի դիվանագիտական բացատրություններում կապվեր նրա անվան հետ: Փաստաթղթում այսպես է քուրդ ցեղապետերից Ղերվիշ աղան, անցյալ տարի, 1893-ին բռնել եւ թուրքական իշխանություններին է հանձնել Թամադյանին, եւ դա բավական է եղել, որ Սասունի բնակչությունը ոտքի ելնի եւ ապստամբի՝

Նաեւ բանաստեղծական շունչն էր նրա քաղաքական մարտի կոչող փիլիսոփայության խորքում: Այդ այն Թամադյանն է, որի գրչին են պատկանում Սասունի՝ ծեր ու մանուկ բնակչության՝ «Տալվորիկի կտորիճը» սիրված երգի բառերը.

Տալվորիկի զավակ եմ դորդ,
Զաղքցու պես չեմ թուլամորթ,
Սարի զավակ, քարի որդի,
Հին քաջ հայոց եմ մնացորդ:
Երբ իմ աչեր բացի աշխարհ,
Ազատ տեսա մեր սարն ու քար,
Մինչեւ փակեմ այքս ի խավար,
Պիտ չկոխե հոս ոտք օտար...

Հնչակյան կուսակցության կյանքից անբաժան գործիչը իր մասնակցությունն է բերել նաեւ նրա վերակազմությանը, որը եղավ 1896 թվականի լոնդոնյան համագումարում: Հետագայում նա եղավ հիմնադիր եւ խմբագիր մի շարք թերթերի: 1919-1922 թվականներին

1 Լ. տ., թթ. 18-21:

ազատագրական կռիւի ոգեկոչեց Կիլիկիայի հայությանը. ինքն էլ դառնալով 1920 թվականին Կիլիկիայի անկախության եւ Կիլիկիայի հայկական հանրապետության ազդարարը: Երկար տարիներ նա եղավ հայոց կենսամարտի մասնակիցը. իր մահկանացուն կնքելով 1945-ին, կյանքի ութսուներկուերորդ տարում¹:

Եվ այսպէս, ֆիդայական-ինքնապաշտպանական շարժման երկու նշանավոր հենասյուներ՝ Սկրտիչ Սահակյան (Ապրո) եւ Միհրան Թամադյան: Նրանց կողքին, նույն շարքում է վերելում քանիցս հիշատակված Արաբոն: Գրականության մեջ նշվում է միայն, որ նրա անունը Առաքել է. չտալով ոչ նրա ազգանունը, ոչ էլ ընտանիքի ու հարազատների մասին որեւէ փաստացի տեղեկություն:

Արաբոն նույնպէս Թամադյանի գործընկերն էր: Դարձյալ մեկը՝ զաղափարական ու քարոզիչ, մյուսը՝ ռազմիկ եւ մարտավար:

Կասկած չի հարուցում այն, որ *Արաբոն* իր մարտընկերների հետ գործել է Մուշ եւ Տիգրանակերտ տանող ճամփաներին, որպէս հետախույզ եւ թշնամիների վրահասի ահազանգող, նրանց ընթացքը կաշկանդող կամ շեղող: Միաժամանակ հայ աղքատներին օգնելու եւ հայ կտրիճներին զինելու քայլեր է կատարել: Չմեռները, հիշում է Անդրանիկի ընկեր Սմբատը, Կանի ծովափնյա քաղաքներում զանազան աշխատանքներ է կատարել, ամառները նվիրվել բնակչության ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Նրա գործունեության սկիզբը համընկել է զենքի ամենասուղ ժամանակներին եւ առաջիններից մեկն էլ նա է բացել Կովկաս տանող ճանապարհը, որպէս զենքի հայթայթման եւ այնտեղից ապահով երկիր բերելու ուղի: Եղել է նա Կարսում, Թիֆլիսում, ուր կապվել է Դաշնակցության կովկասյան ղեկավարության հետ եւ նրա հետ բանակցել, միջոցներ է մշակել խմբերը զինելու վերաբերյալ²: Պատահաբար չէր 1893-ի հոկտեմբերի 5-ին Կ. պոլսի ուսաց դեսպանին հղած իր զեկուցագրում Մուշի հյուպատոսը Թամադյանի անվան կողքին հիշատակում Արաբոյին եւ պատմում նաեւ նրա գործերը: Նրանք միասին են եղել Տալվորիկ գյուղում: Բացատրել են ու կազմակերպել.

¹ Հրատմութիւն ս.թ. հնչակեան կուսակցութեան, Պ., 1962, էջ 135 եւ այլ: ² Մ. Երիցեանց, Նշվ. գիրքը, էջ 34-36:

ԱՐԱՐՈ

եւ այլեւս ամբողջ գյուղի բնակչությանը հարկահան հալածիչների դեմ մարդկանց արժանապատվության ըմբռնումն է ըմբոստացրել:

Որպէս առաջիններից մեկը, ինչպիսին էր եւ Ապրոն, դեռ 1880-ական թվականներին Արաբոն խումբ է ունեցել եւ խմբապետ է եղել¹: Սկզբնափուլում խմբերի ձեւավորումը ոչ գրագրության հետ է աղընվել եւ ոչ էլ գրավոր որեւէ հետք թողել: Այս պատահիկ տեղեկությունները քաղում ենք Կ. պոլսի ուսաց դեսպանատան գրագրություններից, որոնք պահվում են Մոսկվայի համապատասխան արխիվում:

Տասնհինգ մարտիկների հետ միասին Արաբոն քաղաքական հանցագործ է որակվել եւ մեղադրվել 1890 թվականին երկու քուրդ սպանելու համար, երբ քուրդ ցեղապետը փորձ է արել Կարդեսիս գյուղում առեւանգել հայկական օջախի նորապսակ հարսին: Դատավճռից հետո Արաբոն կարողացել է երեք ընկերների հետ փախչել՝ թուրքերի զինյալ հսկողության տակ իրենց Սինոպ աջտորելու ճանապարհին: Այստեղից փախուստ տալով, վերադարձել է Մուշ, սպանել այն մատնիչներին, որոնք իրեն թուրքերի ձեռքն են զցել, եւ ապա երկար ժամանակ թաքնվել է ու Մուշի զավառում ծախյալ գյուղից գյուղ անցնելով, հայ բնակչության ըմբոստացման ուժերն է ի մի բերել: Կարդեսիսում ոստիկանները նրան ճանաչել են, փորձել են բռնել, բայց դա, մի զինվոր էլ զոհ տալով, նրանց չի հաջողվել: Արաբոն թաքնվել է մոտակայքի սուրբ Կարապետ վանքում, որի պատճառով էլ իշխանությունները ձերբակալել են Մուշի վարդապետ Լերսես Խարախանյանին, որը, մատնության համաձայն, իմացել է զաղտնի է պահել Արաբոյի որտեղ գտնվելը: Հետո Արաբոն հավաքել է տասնյոթ կտրիճների, հազրել նրանց սուլթանյան բանակի զգեստ եւ հիմա էլ այդ ձեւով է, շրջագայելով Մուշի մոտակայքի Խնուսի եւ Բուլանխի զավառներում, հաշվեհարդար տեսել հայ ժողովրդի թուրք եւ քուրդ դահիճների հետ²:

Տալվորիկ գյուղում, որը նույնպէս իրեն թաքստոց էր ընտրել Արաբոն, ապրում էր եւ գործում Թամադյանը: 1893-ի հուլիսին հրաման է տրվել ձերբակալելու թե՛ Արաբոյին եւ թե՛ Թամադյանին: Արաբոն դարձյալ ճողոպրել է ծուղակից եւ ձերբակալվել է միայն Թամադյանը, որի մասին արդեն ասել ենք վերելում:

Արաբոյին եւ նրա խմբի տղաներին ձերբակալելու համար Տալվորիկ է ուղարկվում զափթիների (հեծյալների) զինված մի ջոկատ, որին Սասունի հայերը դիմավորում են այնպիսի թշնամանքով, որ նա այլեւս չի կարողանում մոտենալ գյուղին: Իշխանությունները նորից, այս անգամ ավելի մեծաքանակ, զորք են ուղարկում Տալվորիկ:

¹ Հ. Մ. Պողոսյան, Սասունի պատմություն, Ե., 1965թ.: ² ՈԱԶԱ, ք. Կ. պոլսի դեսպանատուն, ք. 517/2, գ. 3176, ք. 3-7:

Բնակիչները դիմավորում են քաջաբար եւ մեծ թվով զոհեր պատճառելով, հարկադրում են հեռանալ իրենց գյուղի սահմաններից: Վերջապես տալիորիկցիներին ընկճելու համար ուղարկվում են Երզնկայից 19-րդ, Մուշից՝ 22-րդ հեծյալ զընդերը, Էրզրումից՝ 4-րդ կորպուսի 25-րդ հետեւակային զնդի առաջին զումարտակը եւ Երկու թնդանոթ: Բոլորը մի անգեն գյուղի դեմ: Բայց, մեկ է, ոչ մեկը չի կարողանում մոտենալ գյուղին նրա անմատչելի լինելու պատճառով, թեւ բավական ժամանակ չորս կողմից պահում են պաշարման մեջ: Վերջապես, օգոստոսին, Տալիորիկ ուղարկված զորքերի հրամանատարը, ուրիշ էլ չգտնելով, փորձում է բանակցութիւնների մեջ մտնել իրեն իսկ՝ Արաբոյի հետ, տեսակցության համար, սասունցիների պահանջով, նախապես պատանդ ուղարկելով չորս նշանավոր քրդի: Հանդիպումը կայացել է, բայց հայտնի չի դարձել, թե ինչ են պայմանավորվել: Համենայն դեպս զորքերը Սասունից հեռացել են:

ՍԵՐՈՐ

• Ահա այսպես գրել է Մուշի ռուսաց գլխավոր հյուպատոսը իր դեսպանին: Չորս խմբերը սկզբում մի հոգու կամ մի խումբ մարդկանց դեմ, իսկ ապա բազմաքանակ զորամասեր՝ գյուղի խնդրաբնակչության դեմ: Փոքրամասնության ուզածը ապրելու իրավունքն է, մեծամասնությանը՝ այդ պահանջն իսկ բնում խեղդելը: Սրանից հետո Արաբոյի օրինակը դառնում է քաջության դպրոց, նրա անունը՝ սրբություն: Թուրքական հետաքննող հանձնաժողովը երկար ժամանակ նիստեր է զումարում եւ 1895-ի տարեսկզբին եզրակացնում, որ Սասունի հայ բնակչության ըմբոստացումը «Մուշում եւ Սասունի սարերում տարված հեղափոխական պրոպագանդայի արդյունքն է», այդ հեղափոխականների թվում հիշատակելով Թամադյանի եւ Արաբոյի անունները¹:

Խմբակիցների՝ օրերին տպավորիչ է եղել եւ ազդեցությամբ մնալուն **Սերոբը**, ազգանունով Վարդանյան, որը հայտնի դարձավ որպէս Աղբյուր Սերոբ: Նա բառիս բուն իմաստով հայոց օջախների պահպան էր, թուրք-քրդական զավթիչների՝ դեպի հայկական բնակավայրերը տանող ճամփաները պատնեշող: Եթե ի՛ մի բերենք եւ թվարկենք տպագիր ու անտիպ հուշերում եւ փաստաթղթերում նրա՝

¹ Լ. տ.:

կոիվներով եղած բոլոր վայրերի անունները, ապա կտաքցի Սասուն լեռնաշխարհի հայ բնակավայրերի ծավալուն քարտեզը: Նա հասնում էր այնտեղ, որտեղ զինված քրդերն ու թուրքերը գնում էին հայերի դաշտերն հրկիզելու, դաշտերից ու գոմերից ոչխարների հոտն ու կովերի նախիրը փախցնելու:

Եղել է այսպիսի մի կոիվ: Ամառվա կեսին երեսուն քուրդ հեծյալներ հարձակվում են, որպէսզի Թեղուտ գյուղի արոտավայրերից իրենց կողմը քշեն հայերի ոչխարների հոտը: Հայտնվում է Սերոբը իր չորս ընկերներով: Երկու կողմն՝ էլ զինված: Կռիվը տեւում է մինչեւ լուսնյակ զիջերվա կեսը: Քրդերը զոհեր ու վիրավորներ են ունենում, իսկ հինգ հայ քաջերը մարտնչում են մինչեւ ուժասպառ թշնամին անհետանում է իր դիրքերից¹:

Սերոբը Տարոնի Ախլաթ գավառի Սոխորդ գյուղի հայտնի գերդաստանից էր, որ Խչենց էր կոչվում: Չորս եղբայրների մեջ նա կրտսերն էր: Ընդամենը մի տարով էր մեծ Անդրանիկից: Նա քահել տարիքից ընդհարվել է մարտերի մեջ է մտել տեղական կառավարիչների հետ, որոնք հետամուտ են եղել նրան ձերբակալելու: Ստիպված է եղել նրանց հետ տեսական հակամարտության մեջ լինել, մինչեւ որ կյանքի ջսանկեցրորդ տարում հարկադրված թողել է գյուղն ու գավառը եւ գնացել պատսպարվել է Կ. պոլսում: Նորից հետապնդումներ: Գնացել է Ռումիկիա, բնակություն հաստատել Սուլիմա քաղաքում, այստեղից էլ անցել սահմանը, եկել Բաթում: Նրա նպատակն էր թերակղզու հակառակ ծայրից մտնել Երկիր: Ծանոթանալով զենքի աղբյուրներին, 1894-1895-ի ձմռանը, երբ Սասունի մարտերի հրդեհները հանդարտվել էին, գալիս է հայրենի Ախլաթ: Նա ե՛ւ քարոզիչ էր, ե՛ւ մարտիկ, ե՛ւ մարտիկների հավաքառու, ե՛ւ խմբեր ձեւավորող ու խմբապետ: Բնավորությամբ մեղմ էր, մտքով՝ ազդող ու առինքնող: Երբ արդեն ձուլվում էր կովի գաղափարը, հմայիչ ու հեզաբարո Սերոբը դառնում էր կտրիճ ու աժդահա: Երբ արդեն երեսունը լրացած այդ էր նա, հայտնվում է նրա կյանքի սիրեցյալ ընկերուհի Սոսեն՝ ֆիդայիների հոգատար ջուրն ու խնամողը, հարկ եղած դեպքերում նաեւ մարտական ընկերը: Ահա թե ինչու Սերոբ անվանը ժողովրդական տարերքով համակցվել էր Աղբյուր անունը՝ աղբյուր խիզախության, աղբյուր՝ սիրալիրության, աղբյուր ջերմության եւ արդարության... Ախլաթ գավառի ողջ մարտական դիմադրական ուժը խմբված էր Սերոբի շուրջը, որի շնորհիվ գավառը վեր էր ածվել ներխուժող ուժերի ճանապարհը փակող անանց ամրության²

¹ Ա. Նորբան, Դրվագներ... էջ 324-326: ² Ըստ «Աղբյուր Սերոբ եւ զերոք Չավուզ» գրքի (Աթեւ, 1933թ.) Աղբյուր Սերոբի պատմությանը նվիրված մասի՝ էջ 5-28:

Մինչև ե՞րբ. սկսում են հարցնել սուլթանին շրջապատող մարդիկ, մինչև երբ պետք է նրանք երկրի տիրակալը լինեին, իսկ մի Աղբյուր Սերոբ հարցականի տակ դևեր իրենց ազատ, անկաշկանդ գերիշխանությունը եւ երկրի այդ մասում ճամփաները փակեր իրենց առջեւ:

Իր կոիվների ընթացքում Անդրանիկը Սերոբին հանդիպելու, նրա հետ գործակցելու շատ առիթներ է ունեցել: Եվ հուշերի իր գրքում նկարագրել է թե՛ լսած եւ թե՛ իր մասնակցությամբ եղած բազմաթիվ կոիվներից նաեւ հետեւյալ պատմությունները, որոնցում կենտրոնական դեմքը Սերոբն է:

1896-ի ձմռանը Սերոբը, որ Ախլաթի գյուղերից մեկում էր, լուր է ստանում, թե իրեն մատնել են եւ ոստիկանության զինված ջոկատը գալիս է իրեն բռնելու: Լուրը տեղ հասնելուն պես հայտնվում են 25 ոստիկաններ ու նրանց հրամանատարը: Հրացանն ունն առնելով, Սերոբը միայնակ մարտնչում է եւ Լեմբութ սարն ի վեր անհետանում թշնամու աչքից: Մյուս անգամ Սերոբը փոքրաթիվ իր խմբով, 1897-ի գարնանը, մարտի մեջ է մտնում ջսանհինգ ջուրդ զինվորների հետ, որոնք Կեփակ գյուղի ոչխարներն էին եկել թալանելու: Զոդերը թողնում-հեռանում են, թալանի ախորժակը կոկորդոս: Զանիցս Սերոբը, Գուրգենը, նրանց հետ նաեւ Անդրանիկն ու մյուս հայդուկները հետամտող ջուրդ ու թուրք զինվորներին կամ քաշել են դեպի սարերն ի վեր եւ ձորերն ի վար, կամ էլ հարկադրել են, որ փախուստ տան դեպի վեր ու վար: Միասին, Սերոբի հետ, բարձրացել են Լեմբութի կատարը, դիտել են վերելից թշնամու ուժերի չափն ու դասավորությունը, ստիպված են եղել զիջերները անցկացնել երկնաքեր բարձունքներում, մինչև որ լրացուցիչ ուժեր են ստացել, եւ կովի հարմար պահ է ստեղծվել: Հեշտ չի եղել եւ այն, որ Սերոբի հետ հրացան ու փամփուշտ են տեղափոխել: Միասին հայդուկների ժողով են գումարել եւ ծրագրեր մշակել¹: Սերոբը իր խմբով զարնվել է զինվորների թվով ու զենքով քանիցս առավել կանոնավոր զորքերին: Մեծ հուշակ է հանել Բաբբենի կոիվը նույնանուն գյուղի մոտակայքում՝ 1898-ի հոկտեմբերին: Նկատել է Սերոբը զորքի մոտենալը, շտապ կարգադրել է տղաներին դուրս գալ հարթությունից, բարձրանալ սարն ի վեր եւ դիրքեր գրավել: Երկու ժամ հրացանաձգությունից հետո թշնամին զգում է, որ ներքեից վեր կրակելով արդյունք չի լինի: Նրան օգնության են գալիս թնդանոթները: Բայց վերելից տեսանելի էին հրետանավոր զինվորները, սկզբում դրանց հրամանատար նշանառուին, ապա եւ մի քանի կրակող շարքայինի լռեցնելուց հետո թշնամու կրակոցները դառնում են ապարդյուն: Կոիվն ավարտվում է երեկոյան մութին, երբ թշնամու

1 «Աղբյուրի յուշերը», էջ 95, 96, 108-111, 124:

երեսունի դիմաց մեկ զոհ տված հայերը բարձունքի աննկատելի եզերքով հեռանում են: Թուրքերը կարծելով, թե ինչպես իրենք, մութի պատճառով են վերելիները դադարեցրել կոիվը, միայն առավոտյան են տեսնում, որ խմբին «ձեռքից բաց են թողել»:

Հայ քաջորդիների կովի լուրը տարածվելով, ամոթանք էր բերում թուրքերի թե բանակին, թե իշխանություններին: Ասում են, թե դրանից հետո է, որ մտերիմների համար Աղբյուր Սերոբը դառնում է նաեւ Սերոբ Փաշա, որպես նրան կոչում են նաեւ թուրքերը: Փաշան ոչ թե շարքային զինվորի, այլ հրամանատարի պատվելի կոչում էր, որին նրան արժանացրին իր քաջության եվ հմտության համար, որքան էլ ինքը չուզեմար եւ դեմ լիներ նման կոչման, ինչ է, ասել է նա, իմ կոիվը փաշաների դեմ է, հիմա ես պետք է Փաշա՞ կոչվեմ:

Զանի որ Փաշա էր, Բաղեշի վալին էլ հարմար է գտնում նրա հետ իր մարդկանց միջոցով բանակցել եւ իմանալ, թե ինչն է նրա ուզածը, որ խաղաղվի եւ վերջ տա կոիվներին: Ինչը պետք է լիներ Սերոբի պատասխանը՝ թողնել, որ իր ժողովուրդը խաղաղ ու հանգիստ ապրի¹: Իսկ լինելու բան էր դա մեծ մարդասպան սուլթանի զենքի ներքո:

Բաբբենի կոիվը բարձրացրեց Սերոբի հեղինակությունը խմբապետերի մեջ ու հայոց աշխարհում: Սուլթանից մինչև վերջին թուրք պաշտոնյան պարտք են համարում սրբել իրենց երեսից: Բաբբենի կովի հասցրած ամոթանքը եւ Սերոբին, ինչ գնով ուզում է լինի, շարքից հանել: Կար նենգությունն ու խորամանկությունը: Դաշնակցության «Դրոշակ» թերթը Սերոբի մասին 1901-ին գրել է. «Հայերը կորինեին Սերոբի անունը եւ անոր համբավին թեւեր տված, հրաշագործ սուրբի պես կը պաշտեն զայն»²: Սասունում, երբ գործում էր Աղբյուր Սերոբը, ֆիդայապետերից ամենից ավելի նշանավորները, ըստ եղած մի համոզմունքի, Սերոբն ու Գուրգենն էին³: Եվ առավել պատկերավոր ընութագիր, ախլաթցի Սերոբը «հայ հեղափոխական ոյուցազնավեպի ամենեն հմայիչ դեմքերեն մեկն է, որը կը հիշեցնեն հելլեն ոյուցազներգության բապտիստները եւ բուրո ապստամբ ազգերու լեգենդական հերոսները»⁴:

Գուրգենի մահից հետո Սասունի ժողովուրդը Սերոբի հետ է իր հույսերը կապում եւ նրա վրա է բեւեռում իր ուշադրությունը⁵:

Սերոբը կոիվների մեջ էր մխրձվել իր եղբայրների՝ Մխեթի եւ

1 «Աղբյուր Սերոբ եւ զեռոգ Չավուց», Աթեթ, 1933, էջ 26-31: 2 «Դրոշակ» N 2, 1901 թ., էջ 38-40: Տես նաեւ՝ ն ս., N 3, էջ 56-57, N 4, էջ 72-73, N 5, էջ 80-89, N 6, էջ 119-121: 3 Սասունի, Դասմուքիս Տարոկի աշխարհի, Գ., 1957թ., էջ 593, 605-606: 4 Գ. Լազեան, Լզված գիրքը, էջ 294-298: 5 Միջ. վարանդեան, Հ. Ց. Դաշնակցության պատմություն, հ. 1: 5 Գ. Լազեան, Լզվ. գիրքը, էջ 294-299:

Զաքարի հետ, նրանից անբաժան էին, թե կովի, թե խաղաղ ժամերին, կինը՝ Սոսեն եւ որդին՝ Հակոբը: Ողջ գերդաստանը, թե հայրը, թե հորեղբայրները, թե մոտ ու հեռավոր մյուս ազգականները, բոլորը նրա հետ էին, որպես ինքնապաշտպանության զինվորներ ու այս կամ այն կերպ, ջուղոգ ու թուրջ հարձակվողներին սաստող: Անդրանիկը իր հուշերի գրքում գրել է. «Ախպիեն՝ Սերոբը, իր կինը, եղբայրները, տղան եւ 4-5 զինվոր գնացինք Սպաղան»* («Անդրանիկի յուշերը», էջ 151): 1898-ի ձմռանն է եղել, նրանց հանգրվանը՝ եղել է ոչ թե ընտանեկան տաքուկ անկողինը, այլ գյուղերից հեռու մի վանքում կամ բարեկամի ու թշնամու այքից հեռու ապաստարանը: «Զմեռը կես եղավ, — պատմում է Անդրանիկը: — Մենք կը թափառեինք զանազան գյուղեր, փորներին կշտացնելու համար...

Զմեռը անցած էր՝ Սերոբին եղավ մի զավակ: Գարնան մոտերն էր, անուկը դրին Սամսոն: Կնքահայրը եղավ սպաղանցի Մակարի եղբայր Խաչոն:

Ինչպես ըսի, փող չըկար, ուտելիք չկար»: Եվ սա է ֆիդայական կյանքի ռոմանտիկան՝ թե առօրյա տառապանքը, թե այն սխրանքը, որից պատմագրքի մեջ բացառիկ հերոսության էջեր են ծնվում:

Կապված էր Անդրանիկը Սերոբի հետ: Կիսում էր նրա թե՛ տառապանքը, թե՛ սխրանքը, որը եւ հոգս էր եւ ուրախություն, բայց ոչ երբեք՝ վիշտ: Վիշտը այն կյանքն էր, որը նրանց զենքի էր կոչել եւ լեռները բարձրացրել: Եվ տառապանքը, որը ամենօրյա էր ու անընդհատ, նրանց համար հենց այն էր, ինչը կատարյալ ուրախությունն է ու երջանկությունը: Այդ պայմաններում ուրիշ երջանկություն չէր կարող լինել: Ի՞նչ էր ուզում ասել Գուրգենի զոհվելուց հետո Սերոբը, դիմելով Անդրանիկին, թե «նրանք մեռան, մենք մնացինք, սրանից վերջ մենք գործերը պիտի շարունակենք», եւ ասել է հենց այն ժամին, երբ պարենը սպառվել էր եւ առջելում էլ հայտնի չէր, թե ինչ է սպասվում. ««Ոչ հաց, ոչ ուտելիք: — Վերհիշում է Անդրանիկը Սերոբի ասածը: — Պետք է Դաշտ գնալ»: 17 հոգի հանձնեց ինձ Սերոբը, եւ ես Դաշտ պիտի գնայի»: Դաշտը ե՛լ բարձունքի ստորոտն էր, հարթավայրը, ե՛լ այն գյուղերից մեկը, որը ֆիդայիների կարիքն ուներ եւ որտեղ, ըստ լուրերի, սուլթանի զորքը գնալու էր խուզարկության, ասել էր՝ թե թալանի ու ձերբակալության, եթե ոչ ավելի (էջ 152, 159): Եվ զորքը, 250 զինվորներ, եկել է, դարան մտել գյուղերից հեռու, սպասելով հերթական արշավի հարմար ժամի: Այդ պահին Անդրանիկի խումբը հասել է վաթսուն հոգու՝ մոտակայքի տարբեր գյուղերի երիտասարդներ: Ի՞նչ կարող էին անել:

* Գյուղեր Սասունում:

Անդրանիկը եւ Սերոբը նստել են խորհրդի: Անդրանիկը առաջարկել է նախահարձակ լինել, ջանի որ իրենց դիրքերը հարմար էին, իրենք՝ վերելում, թշնամին՝ ցածում, եւ փախուստի ճամփան էլ՝ փակ: Սերոբը չի համաձայնել, գտնելով, որ ջաղաքական իրավիճակը իրենց օգտին չէ: Երեք օր դեմ դիմաց կանգնել են զորքն ու խումբը: Ի վերջո թուրքերն իրենք են զիջել եւ թողել, հեռացել: Նրանց հեռանալուն պես կենտրոնից նոր զորք է ուղարկվել, այս անգամ՝ 300 հոգի: Անդրանիկը նորից վճռել է նախահարձակ լինել: Իրենց դիրքը հարմար է, թշնամունը՝ ոչ, իրենք տեղանքը լավ գիտեն, թշնամին մինչեւ իսկ անտեղյակ է դիրքից ու դասավորությունից: Սերոբը դարձյալ դեմ է եղել: Նա նայել է թիկունքին, գյուղացիք խուսափում էին կովից ու արյունահեղությունից: Նրանք մինչեւ իսկ հրաժարվում են սևուկ ուղարկել ֆիդայիներին եւ դա այն դեպքում, երբ ուտելու ոչինչ չէր մնացել: Սերոբը դարձյալ համառում է՝ թիկունքը պատճառ բռնելով, թեեւ Անդրանիկը մեկնաբանում է, թե Սերոբի հետ կինն է նաեւ եղել, որը նրան զգուշացնում էր կովի զարգափարից:

Անդրանիկը խոստովանել է, թե ինչ լավ դաս է տվել Սերոբն իրեն: Սարիզամիշում, երբ ինքը կարող էր ոտաբորիկ մնալ, Սերոբը տրեխ է կարել եւ հազցրել իրեն, «Մինչեւ վերջին շունչը ինձ իրեն զավակեն փլ ավելի կը սիրեր».— հիշել է հետագայում Անդրանիկը: Կարողում էս այս տողերը եւ մտածում, ինչո՞ւ են, ապա, Անդրանիկի հուշերի խմբագիրը կամ հրատարակիչը տողատակում գրել, թե իբր Անդրանիկը բարյացակամ եւ ուղղամիտ չէ Սերոբի նկատմամբ: Մինչդեռ բերված խոսքերը, առավել եւս դրանից հետո ասվածը, լիովին հերքում են ամեն մի նման տարակուսանք. «Մինչեւ վերջին շունչը ինձ իրեն զավակեն ալ ավելի կը սիրեր: Ես հոգով հավատացած էի այդ բանին: Ինչ որ ալ հարցնեի իրեն բացակայության ըրածս գործողության, նա միշտ կըսեր. «Ինձնից մի հարցներ, ինչ որ խելքդ կտրե, են ըրե»»: Սերոբը վստահել է Անդրանիկին, նվիրել իր մատանին, որը դրոշմելիք ուներ որպես կնիք, եւ դրանով էին կնքվում հայդուկային թղթերը (էջ 162, 164):

Ի վերջո Անդրանիկը Սերոբի մահվան պատմությունն է անում: Երելում է, թուրք զորապետ Ալին եւ ջուղոգ ցեղապետ Խալիլը վաղուց եւ խնամքով նախապատրաստել են ծուղակը: Գործի մեջ խառն է՝ եղել գյուղաշենցի մատնիչ Ավոյի մատը: Թաքստոցից, առանց իր անձը ցուցադրելու, բարեկամ մեկի միջոցով թունալից ծխախոտ է ուղարկում իբրեւ նվեր Սերոբին, գիտնալով, որ նա սիրում է ծխախոտը, եւ այն էլ՝ թունոն ու դառը: Չի սպանում ծխախոտը, բայց ջայթալում, հյուծում է Սերոբի առողջությունը: Այդ օրը Սերոբը

Գեղեգուզան գյուղում է լինում: Զուրդ Բշարե Խալիլը գալիս է քրդերի իր զինված ուժով, Ալի փաշան՝ 600 հոգիանոց զորքով, որից հարյուրը՝ ձիավոր: Զորքը մաս—մաս է արվում՝ մի մասը ճանապարհին, մոտակայքի Շենիկ եւ Սեմալ գյուղերում է մնում, մյուսը գալիս է Գեղեգուզան: Հայդուկներին հայտնի է դառնում այս բոլորը, միայն թե արդեն զորքերի առաջանալու ժամանակ: Տեսնող գյուղացիք լուրը հասցնում են ում որ հնարավոր է լինում: Դրանից օրեր առաջ Անդրանիկը Մխիթար գյուղում է եղել: Արդեն երկար ժամանակ նա էլ հիվանդ էր, նորից՝ մերթ անկողնում, մերթ ոտքի վրա: Հիվանդին այցի է եկել Սերոբը՝ միանգամից տասնհինգ տղաներով: Սերոբը ոտքի վրա էր, կոիվների մեջ: Եկել էր կամ առողջ Անդրանիկին հետը տանելու, կամ, եթե նա չէր կարող, նրա զենքերը վերցնելու: Չմոռանալը, թե որքան դժվար էր մի հրացան ու մի փամփուշտ անգամ ձեռք բերելը: Երկաները առարկում են զենքը տալուն, Անդրանիկը միջամտում է՝ «Խեղոց կեցեց տեղներիդ... նա իրավունք ունի մեր զենքերը անելու, մենք ընկերներ ենք, էսօր կանոն, վաղը նորեն կուտա» (էջ 188): Սերոբը շարունակում է իր ճանապարհը դեպի Գեղեգուզան: Երեւում է Սերոբը տնից դուրս գալուց հետո զոջացել է, Անդրանիկի հրացանն ու փամփուշտները ետ է ուղարկել: Բայց Անդրանիկը, մեկ է, վատառողջ է, թույլ, չի կարողանում վրան կապել: Ճամփան տանում էր Գեղեգուզան: Սերոբը տղաներին խնդրում է առաջ անցնել, ասել որ իրենք գալիս են, թող անկողին պատրաստեն Անդրանիկին, մինչեւ տեղ հասնելը: Երեւում է Անդրանիկը խմբի հետ առաջ չի գնացել, դարձել է նորից Մխիթար:

Սերոբը հասել է Գեղեգուզան: Մխախտտի թույնը իր դերը խաղացել է. «Օր մը առողջ, օր մը հիվանդ անցուցեր է: Վերջին օրերը հիվանդությունը սաստկացած է եղեր».— վկայում է Անդրանիկը, ավելացնելով, որ օրը տասն անգամ մեռնելն է ցանկացել: Հենց այդ օրերից մեկում էլ Խալիլն ու Ալին գալիս են վերելից իրենց տրված հանձնարարությունը կատարելու: Զորքը Մխիթար գյուղով է անցել: Հիվանդ, անկողնային Անդրանիկն իմացել, շտապ լուր է հասցրել Գեղեգուզան գյուղից մի ժամվա ոտքի ճանապարհի վրա կնոջ, որդիների, եղբայրների եւ մի խումբ զինվորների հետ ապրող Սերոբին, որ զորքը գալիս է:

Ուժեղ ցավի տակ Անդրանիկին մի կերպ ոտքի են հանում, հրացանը զցում ուսը եւ դուրս բերում մոտակա բարձունքը: Այդ միջոցին Սերոբն ու նրա հետի մարդիկ երկուական, երեքական բաշխվում են, դիրքեր գրավում, եւ երեք ժամ անդադար կռիվ է մղվում: Բարձունքից Անդրանիկը տեսել է, թե ինչպես զորքը թեքվել է դեպի Սերոբի գտնված վայրը, տեսնելով եւ այն, թե ինչպես նրանք

դուրս են գալիս գյուղից, իրենց խնդիրը կատարած: Գյուղացիք շտապով Անդրանիկին են հասցնում զույժը, Խալիլը, առանց լուրջ դժվարության, վրա է հասել, կտրել Սերոբի գլուխը, ապա նրա կնոջ՝ Սոսեի ծնկների վրա մորթել է որդուն՝ Հակոբիկին եւ ավարը խուրջին մեջ դրած, Սոսեին էլ ձիու թամբի վրա անցել է հայկական գյուղերի միջով, գնացել Սուշ: Սերոբի ընկերներից նույնպես ոմանք զոհվում են, ոմանք վիրավոր ու անզեն կարողանում են ծուղակից դուրս գալ՝:

Այսպես են հուշագիրներն ու հեղինակները, նրանք թվում նաեւ Անդրանիկն ու Սմբատը, իրար լրացնելով եւ տեղ—տեղ, մանրուքներում, իրարից տարբեր նկարագրում Սերոբի մահը:

Անդրանիկն այն կարծիքին է, թե եթե իրենք զենք ունենային, երբ զորքը դեռ տեղ չէր հասել, կհարձակվեին, թյուրիմացություն կտեղծեին, թե, ուրեմն, այդտեղ է Սերոբը, որի ընթացքում նա դուրս կգար Գեղեգուզանից:

Այս պատմությունից հետո սկսվող իր կյանքի փուլը Անդրանիկը անվանել է «խմբապետության շրջան»: Համբերենք:

Ընկերների մահվան վշտի շատ առիթներ է ունեցել Անդրանիկը: Բայց նրա հետ շփված բոլորն են նկատել, որ այս մեկը խորն է խոցել նրա սիրտը, եւ ոչ թե տեսական, այլ ցմահ: Սմբատը Սերոբի մահվան դեպքին հաջորդած օրերին է տեսել Անդրանիկին.

«Տխուր էր: Իր անուական դեմքը կը մատներ մտահոգութիւն մը, որուն զաղտնիքը մեզ հայտնած էր գյուղացիներու հետ խոսակցութեան ընթացքին: Խոսելու տրամադրութիւն ցույց չէր տար ու մենք կը զգուշանայինք հարցեր ուղղել»²:

Ամուսնու սպանությունից հետո Սոսե, որ բանտ էր նետվել, ազատվելով, իր որդի Լեւոնի հետ բնակվում էր հայրենի Սողորդ գյուղում: Հայդուկների համար սրբություն է դառնում այդ տունը, գյուղով թե մոտակայքով ամեն անգամ անցնելիս նրանք պարտք են համարել այցելել Սոսեին եւ նրա հարկի տակ հարգանքի տուրք մատուցել ազգի անձնվեր զավակի հիշատակին:

Այդ միջոցին սուլթանը շտապում է շքանշաններ պարգևել Սերոբի սպանության մասնակիցներին եւ ամենից մեծ պարգև—շքանշանը տալ Բշարե Խալիլին, որը շքանշանը կրծքին եւ Սերոբի գլուխը

1 Անդրանիկ. Ինչպես պատմվեցավ Խալիլ Դեյ, Աղբյուր Սերոբի ոճրագործը: Տե՛ս Լ. Լիւնճեան, Անդրանիկի բերնով Առաքելոց վաղի կռիվը եւ Խալիլ Դեյի սպանութիւնը, Գեղարք, 1906 թ., էջ 123: Նաե՛ւ՝ «Անդրանիկի յուշերը», էջ 191—199: Մ. Երիցեանց... և Ա. էջ 117—121: Նաե՛ւ՝ «Աղբյուր Սերոբ եւ Գեղոր Զավուց», Աթեթ, 1933 թ.: Սերոբի սպանության բազմաթիվ բայց արե՛տ նույնական, նկարագրություններից մեկում կշվում է տարբերիվ՝ 1899—ի հուլիսի 25—ը, բացատրելով նաեւ, որ դա եղել է Գուրգենի մահից ուղիղ վեց ամիս անց, ցույց չտալով որե՛տ աղբյուր (տես. Գ. Լազեան... էջ 215): 2 Ա. Երիցեանց... էջ 88:

ցցի վրա, ձիուն բազմած ճեմել է հայ գյուղերում, որպեսզի մեկընդ-միշտ ահով ու դողով լցնի հայու-թյան սրտերը¹:

Հայոց ինքնապաշտպանական կռիվների քաջարի ղեկավարներից Ղրաստամատ Կանայանը իր մայր լեզվին մի բառ է պարզեցել, վկայակոչեց. «Պատանի հասակից, երբ մտա մարտական խմբի մեջ, մեզ համար երեք մեծություններ գոյություն ունեին. մեկը Սերոբ Աղբյուրը, որին կոչում էին հայդուկապետ, Անդրանիկը, որի ձայնը զալիս էր Սասունից, եւ Նիկոլ Դումանը: Այս երեքը հեղափոխության եւ հերոսության մարմնացումներն էին այդ ժամանակվա երիտասարդու-թյան աչքին»²: Բառը հայդուկապետն է:

Անդրանիկի հուշերի գիրքը կովող մարտիկների մի պատկերա-սրահ է, որում բազում անուններ են առկայծում, մեկ ավելի լուսավոր ու հաճախակի, մի ուրիշ անգամ հպանցիկ, առանց զովասական պաճուճանքի: Չգտումը վերլուծական չէ, այլ պարզապես՝ ինչ որ եղել է, ինչպես որ եղել է:

Որպես Հրայր Դժոխք հայտնի Արմենակ Ղազարյանի մասին Անդրանիկի պատմածը միայն վերելում բերվածը չէ:

1893-1894 թվականների Սասունի դեպքերի կապակցությամբ նա Հրայրին Սիրան Թամադյանի եւ Համբարձում Բոյաջյանի (Մուրադ) ընկերն է համարում: «Կոտորածների ժամանակ, - հիշում է, - եղել է Ռումինիայի Սուլիսա քաղաքում» (էջ 15): Եվ այդտեղ էլ Հրայրը ի մի է բերել երիտասարդների, որոնք Կարսով անցել են Երկիր: Այս փաստը Անդրանիկը վերագրում է 1895 թվականին, անցումը՝ հուլիսի 16-ին, որի մասին վերելում խոսք եղավ:

Անդրանիկն այնպես է հիշում եւ պատմում, որ ստացվում է, թե ինքը Հրայրի ռումինական այդ օրերի հետ եւս առնչություն է ունեցել: Կ. պոլսից դուրս գալուց հետո, դա պետք է եղած լինի ոչ վաղ, քան Հնչակյան կուսակցության շարքերն իր մտնելը, այսինքն՝ 1891 թվականը, ըստ իր վկայության, հիևզ տարի եղել է Պոլսում եւ Ռումինիայում: Ապա ասում է, թե խումբը, որը հուլիսին Կարսից անցել է սահմանը, բաղկացած է եղել քսանվեց հոգուց, հենց այդ տեղում էլ օգտագործելով «մեր այդ խումբը» բառերը: Ստացվում է, որ Անդրանիկն ինքն էլ այդ խմբում է եղել: Դա

¹ «Արևիկո Սերոբ եւ Գեորգ Զավուռ», Աթեկ, 1933: էջ 32 եւ այլեւ ² «Արևիկո», 25. 07. 1964թ.:

ՀՐԱՅՐ

տարակուսելի է, որովհետեւ տեղում էլ առանձին ձեռով ասում է, թե իրենց («մեր») մեկնելուց առաջ որոշում է եղել, որ 12 օր հետո պետք է անցնել Հրայրի խումբը, որն այդտեղ է եղել Սերոբի եւ Թաթուլի՝ խմբերի հետ միասին: Հեշտ չէ առանց լրացուցիչ փաստաթղթերի ու վկայությունների ստուգաբանել, բայց դժվար չէ համոզմունք հայտնել, որ Անդրանիկը Հրայրի հետ առնչվել է դեռեւս Ռումինիայում (էջ 15, 16):

Հրայրը Սասունի Խուլբ գավառակի Ահարոնը գյուղի 1866-ի ծնունդ էր, բայց հայտնի էր դարձել որպես Մշո դաշտի Ղըզը Աղաճ գյուղացի, ուր նա իր գործի բերումով հաճախ էր այցելում: Ինչպես հայտնի էր, որ Սերոբը Ախլաթ գավառի Սոխորոզ գյուղից էր, Անդրանիկը՝ Շապինկարահիսարից, Ղըզը Աղաճն էլ հայտնի էր որպես Հրայրի հայրենի գյուղ¹:

Երկիր վերագործից հետո Անդրանիկը կապը չի խզում ոչ Սերոբի, ոչ էլ Հրայրի ու Թաթուլի հետ: Գործի բերումով մի անգամ հարկ է եղել նամակ գրել Զյոփրիջոյ, որտեղ գտնվելիս են եղել Հրայրն ու Թաթուլը: Ամիջապես ստացվել է պատասխանը, «Վերցրեք Անդրանիկին եւ ընկերներին, եկեք Եաղան, մենք ալ իոն կուզանք, կը տեսնվինք»: Գնացել են: Եկել են Թաթուլն ու Հրայրը եւ ինչ են տեսել, Անդրանիկը, ընկերները պատահաբար հագուստների մեջ՝ «Հագուցին մի քանի հին ու մին շորեր, մինչեւ նորի պատրաստ-վիլը» (էջ 58-59):

Եղել է եւ հետեւյալը: Անդրանիկի հասցեով նամակ է ստացվել Մուշից: Շտապ գործ կար այնտեղ, հրավիրում էին: Հրայրը, որ ներկա էր ծրարը բացելու, խորհուրդ չի տվել, որ Անդրանիկը գնա: Տեղի հարուստների հետ պետք էր բանակցել, նրանց առջեւ պահանջներ դնել: Որոշվում է, որ Հրայրը գնա, որը չի մերժում: Միայն թե պետք էր, որ Անդրանիկն իր ձեռքով նամակ գրեր եւ իր փոխարեն Հրայրին ուղարկելու մասին Նշեր, որը եւ նա կատարում է: Պատճառաբանել է, թե հիմա ինքը իր խմբի գործերով է զբաղված, չի կարող գալ, իսկ, դրանից անկախ, «Հրայրը, - գրել է Անդրանիկը, - ավելի հմուտ եւ փորձառու է, քան թե ես, եւ որը կը խոսա ամեն բան ձեզի»: Սերոբն էլ այդ պահին ներկա է գտնվել: Ուստի Անդրանիկը, շարունակելով խոսքը, գրել է. «Ինչ որ խոսա (Հրայրը) մեզնից խոսացած կըլլա եւ ինչ համաձայնության գաք՝ գրավոր

¹ Անդրանիկն ասում է, թե այդ նույն ժամանակ սահմանից պետք է անցնել նաեւ Թաթուլի եւ Սերոբի խմբերը: Սերոբի մասին խոսվեց: Հարկ է կել, որ Թաթուլը, որին կոչում էին նաեւ Աշու-Թաթուլ, նույնպես եղել է Անդրանիկի ֆիդայական օրերի ընկերը, հայդուկային շարժման սկզբնափուլի անվանի դեմքերից մեկը, որին Անդրանիկը վկայակոչում է եւ հարգանքի տուրք մատուցում նրա հիշատակին (տես «... յուշերը», էջ 86):

¹ Ս. Կրացեան, Հրայր (Արմենակ Ղազարյան), «Արևիկո», 13. 04. 1964թ.:

տեղեկացրեց Սերոբին եւ ինձ»:

Հրայրը չի ցանկացել Անդրանիկին գործից կտրել, գուցէ թե՛ նրա կյանքը վտանգի ենթարկել: Լսել է Անդրանիկը Հրայրի պնդումները եւ չի հավատացել իր ականջներին: Միթէ այդ մտքերը նա՛ է ասում, ով ինքն է ներշնչել, ներգրավել իրեն կովի մեջ: Անդրանիկը վկայակոչում է իր եւ ընկերների պատասխան խոսքը. «Այ մարդ, դուն եկար Ռումինիա 94—ին, կազմակերպեցիր բավական տղա, 50 հոգի բերիր Կովկաս, այդ տղաներուն մեծամասնությունը գրեթէ սպանվավ, դուն բռնվար, բանտարկվեցար, ազատվեցար... Հիմա ալ դուն նստած հեռուէն մեզ վրա կը խնդաս. մենք կխնդրենք քեներ, որ ընդհանուր ազգի շահը քո անձնական եւ տնային շահերուդ հետ չփոխես, գաս՝ անցնիս գործի գլուխ: Ես գրիչն տկար եմ, Իսկ Սերոբը գրել—կարդալ չգիտե» (էջ 174—175):

Ծիշտ է, համերաշխ էին, վտանգի պահին անձնուրաց ընկերներ, բայց ամեն մեկն իր կարծիքն ուներ, իր դիրքորոշումը: Վերելում ասացինք, որ եղել է մի պահ, երբ Հրայրը փորձել է հարկադրել Անդրանիկին զենքերը վար դնել եւ զինակոճին վերջ տալ, գտնելով, որ հայդուկային խմբերի այդ կոճիվներն են պատճառը, որ հայ գյուղերը ընկնում են պետության զորքերի հարվածների տակ: Իսկ դա հենց այն կարծիքն էր, որը ամենից շատ Անդրանիկի մտածածի հակառակն էր:

Հրայրը ազդեցիկ էր եւ հեղինակավոր թե՛ Սերոբի, թե՛ Անդրանիկի, թե՛ Գեւորգ Զավուչի եւ այլ հայդուկապետերի համար: Հրայրի կարծիքն ու նպատակը այն էր, որ պայքարը գաղափարական ու քաղաքական բնույթ ստանա, ընդգրկի ավելի մեծ զանգվածներ, այլ ոչ թե ամեն ինչ հանգեցվի զինավոր ժարտիկների պաշտպանական կամ նույնիսկ հարձակողական տարանջատ կոճիվների: Ուստի ինքն էլ, թեեւ քաջ եւ զինակովի մեջ հմուտ, իր եռանդը նվիրում էր նրան, որ ժողովրդական լայն խավերին ընդգրկի, պայքարը դարձնի պակաս հիվանդագին, բայց եւ կազմակերպված եւ հուսալի: Մի խոսքով, Հրայրը լայնախոհ հեղափոխական էր, այլ ոչ թե սովորական ժողովրդական վրիժառու, ինչպիսին Ֆիդային էր, եւ նրա իդեալը հեղափոխությունն էր, վերջինիս հաղթական ձեւը՝ ժողովրդական միահամուռ ապստամբությունը¹:

Եվ այսպես՝ անուններ, որոնք իմաստավորվում էին, իրենցով արտահայտելով ազատության ձգտումն ու պայքարի կամքը, Գուրգեն, Հրայր, Սերոբ, Անդրանիկ... Այս անունների շարքում էր նաեւ **Մուրադը**, բնանվամբ Համբարձում Բոյաջանը: Արսեն Կիտուրը, հնչակյան ղեկավարը, ինչպես հիշատակվեց վերելում, գրում է, թե

1 Գ. Լազան, եզ. էջ 315:

երիտասարդ Անդրանիկը Մուրադի հետ է Շապինկարահիսարից առաջին անգամ անցել Սասուն: Այդ այն ժամանակ է եղել, երբ Մուրադը նոր էր վերադարձել զենք բերելու համար իր կովկասյան ճանապարհորդությունից¹: Իսկ Անդրանիկը Մուրադին Հրայրի եւ Թամայանի ընկեր է անվանում՝ նրա միաժամանակ եւ հնազույն, եւ առաջատար հայդուկ ու հայդուկապետ լինելը ընդգծելու համար:

Կ. պոլսի ռուսական դեսպանին դեսպերի վայրերից հյուպատոսների զեկուցագրերում Սասունի բնակչության 1894 թվականի զարնան ինքնապաշտպանական ըմբոստացման կազմակերպչի դերում նաեւ Մուրադի անունն է տրվում: Դեսպերից հետո Թուրքիայի ռուսաստանյան հյուպատոսությունների հաղորդումներում նշվում է, որ հայերը Մուրադի ղեկավարությամբ են մարտնչել կառավարության զորքերի դեմ: Ըստ նույն հաղորդումների, Մուրադը 1894—ի զարնանը եկել է Սասունի Տալվորիկ գյուղը, որտեղ է շրջակա գյուղերում քողերը ուժգին հալածանքներ էին սկսել հայերի դեմ: Միաժամանակ ոտքի են ելել հայկական մի շարք գյուղերի՝ Սեմալի, Գետաշենի, Իշխնձորի, Շենիկի, Գեղեգուզանի բնակիչները: Ֆիդայիները հարձակվող բանակային ուժը բնակչությունից հեռու քաշելու համար բարձրանում են սարերը, որտեղ էլ Տալվորիկ գյուղի մոտ, քարայրներից մեկում բռնվում է Մուրադը²:

1895—ի տարեսկզբի մամուլի էջերում, նկատի ունենալով Ֆիդայական պաշտպանական կոճիվն ու դրանում բնակչության եռանդուն մասնակցությունը Սասունում, 1894 թվականը բնութագրվում է հայության ազատագրական կովի դարագուլի կազմող տարի, նշանավոր թե իր տված հերոսական զոհերով եւ թե այն ոգեւորությամբ, որով բռնված էր համայն հայությունը: Կենտրոնում Մուրադն է՝ որպես քարոզիչ, զինվոր եւ հրամանատար:

Դեսպերը 1894—ի զարնանն են եղել, ասվում է հյուպատոսական զեկուցագրում: Տալվորիկ, Կավառ եւ շրջակայքի գյուղերը հեղափոխական տրամադրություն են ներշնչել բարձունքում ապրող հայությանը, որն առանց այդ էլ աչքի էր ընկնում իր ըմբոստությամբ: Դատճառն այն էր, որ անցյալ տարի ամռանը քրդական ցեղերը միացյալ ուժերով հարձակվել, ջշել—տարել էին Տալվորիկ, Շենիկ եւ մյուս հայկական գյուղերի անասունները: Եւ ահա այդ ժամանակ հայ բնակչությանը պաշտպան է կանգնել Մուրադն իր խմբի անդամներով, որոնք գրության մեջ կոչվում են պարզապես ավազակներ: Լա՛վ է, հարձակվողները զինվոր են ու զորք, պաշտպանվողները՝ ավազակներ: Համենայն դեպս այնպես չպատկերացնենք, թե հայերը

1 «Արարատ», 3. 06. 1967 թ. 2 ՌԱԵԱ, ք. Կ. պոլսի դեսպանատուն, ց. 517/2, գ. 3176, էջ 122—125:

վիզները ծած սպասել են, թե երբ պետք է քողերը գան, որ իրենց թալանեն ու կոտորեն: Այդպես չի եղել, այդպես չէր էլ կարող լինել: Հայերն էլ են դիմադրել: Եվ դիմադրությունը դարձել է կազմակերպված, երբ հայտնվել է Սուրադը: Նա շրջել է գյուղերում, մարդկանց, գյուղները խոնարհելու փոխարեն, զենքի է կոչել, երբ նրանց տունն ավերել են, ունեցվածքը թալանել եւ այլևս մահվան վտանգն է կախված եղել: Հյուսիսարևմտյան զեկուցագիրը հայ գյուղացիության քաջության հետ մեկտեղ նկարագրում է Սուրադի անվեհեր կոիվը: Հայերի դիմադրության միջոցները սակավ էին, պակաս էր զենքը, սպառվում էին փամփուշտները, գյուղերը, շրջափակման մեջ, սպառում էին սննդի պաշարները: Վրա է հասնում այն պահը, երբ նրանք ստիպված են լինում թողնել իրենց հայրենի օջախները, թողնել զույքն ու անասունները, կիսավար ու կիսացան արտերը եւ փախուստի դիմել դեպի Անդոջ լեռան բարձունքները: Հապճեպով իշխակությունները այնտեղ կուտակում են 27 հազար կանոնավոր զորք՝ հրաձգային եւ հրետանային:

Թուրքական զորքերը վրան են խփում հայոց գյուղերի շրջակայքում: Անզեն բնակչությունը ահ ու սոսկումի մեջ է: Սկսվում է բնակչության գաղթը ամենից ավելի վտանգի ենթակա կամ անպաշտպան՝ Շենիկ, Սեմալ, Ալիանց, Գելիեզուզան գյուղերից: Իսկ թուրք-քրդական զորքի թիվն ավելանում է՝ հասնելով մի քանի տասնյակ հազարի: Դաժան, անմարդկային կոիվ է սկսվում եւ հաշվեհարդար: Դեպքերից մազապուրծ ականատեսները ժահրոտ փաստեր են հիշել, սպանվածներին ու ողջերին միատեղ թաղում են, մանուկներին ողջ-ողջ այրում ու ձողերի վրա բարձրացնում՝ ի տես եւ ի սարսափ ողջ մնացած հայերի: Ցցերի վրա բարձրացված դիակները մաս-մաս կտրատում եւ շարտում են սոճյալ հայերին, «ահավասիկ ձեր սիրելի կանանց միսը, կերեք եւ ոգի առեք»¹:

Մի՞թե սրանից հետո դժվար է պատկերացնել, թե ինչ թալան է սկսվում, կոտորած ու մահ հայոց գյուղերում²:

Սուրադը Կիլիկիայի Հաճն քաղաքի 1860 թվականի ծնունդ էր: Բժիշկ դառնալու երազ է ունեցել: Այդ նպատակով քահել օրերին զննցել է Կ. պոլիս, բայց այնտեղ ականատես է եղել Բարձր Դռան վայրագություններին եւ տարերայնորեն մասնակից դարձել սուլթանի դեմ բնակչության բողոքի ելույթներին: Ուսումն ու մյուս բնականոն երազանքները մոռացության են տրվում: 1892-ից նա արդեն Սասունի դաշտերում էր, որպես բացատրող եւ կազմակերպիչ՝ դառնալով խմորվող ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկը՝ Թամադյանի

եւ Արաբոյի հետ միասին: 1894 թվականի նշված կոիվներից առաջ եւ կոիվների ընթացքում Սուրադը զինված մարտիկների հայդուկային խմբեր է ձեւավորում եւ հանձնարարականներով գործի ուղարկում: Նրանց համար շատ կարեւոր էր, որ հայոց գյուղերը պաշտպանվեին թուրք-քրդական ավազակներից, որոնք հարձակվում, ընշում-տանում էին հայերի անասունները, գողանում էին նրանց գույքը եւ զբաղվում իրենց համար սովորական դարձած վայրագություններով:

Տալվորիկի մոտ, 1894-ի նշված կոիվներից հետո, Սուրադը մի քանի ընկերների հետ քարայրում ծուղակն է ընկնում: Տարվելով Մուշ՝ բանտ է նետվում, այդտեղից էլ փոխադրվելով Բաղէշ եւ Կ. պոլիս: Բայց մինչեւ իր նկատմամբ կհասցնեին դատաստան տեսնել, բանտից փախուստ է տալիս, թեւ հետագայում կրկին ձերբակալվում է Կ. պոլիսում եւ դատապարտվում ցմահ բանտարկության: Այնուամենայնիվ ազատվել է եւ ի վերջո 1915 թ. երիտթուրքերի կախաղանին արժանացել¹:

Ժողովրդապաշտպան մարտիկները միայն Արեւմտյան Հայաստանի զավակներ չէին: Նրանց մեջ էր նաեւ Արցախ (Ղարաբաղ) նահանգի Խաչեն գավառի Ղլաղ գյուղի 1867 թվականի ծնունդ *Նիկողայոս Տեր-Հովհաննիսյանց*, որն էլ հայտնի է որպես Նիկոլ Դուման: Ժամանակակիցներն ու գործակիցները նրան գիտեին որպես հեղափոխական եւ ռազմական կարգապահության հակված խոհուն անհատականություն: Նրա մասին հուշագիրներն ու կենսագիրները հաստատում են, որ հայրը քահանա է եղել եւ նա էլ որդուն ուսման է տվել Շուշու թեմական դպրոցում, որն ավարտել է 1887-ին: Մի քանի տարի ուսուցչություն է արել Հյուսիսային Կովկասում եւ Թավրիզում: Այստեղ, Թավրիզում էլ նա Արեւմտյան Հայաստան անցնելու եւ պայքարի ծրագրեր է կազմել, իր աշակերտներին զենքի գործը ուսուցանելով: Նույն գործը ավելի լայն նա կատարում է Սալմաստում՝ բոլորը 1889-ից մինչեւ 1895 թվականի սկիզբը:

Զինավարժ մարտիկների մի խումբ է ունեցել, որի հետ փոխադրվել է Վան: Մի պատմություն է Սամսոնն արել: 1895-ի հոկտեմբերին Նիկոլը Սալմաստից իր 45 տղաների հետ զենք է փոխադրել Վան: Կես ճանապարհին, երբ գյուղերից մեկում խումբը հանգստանալիս է եղել, քողերը հարձակվել են եւ կրակը ուղղել այն մարագի վրա, որում Նիկոլն էր պատսպարված: Հանկարծ Նիկոլը բացականչում է՝ «Ես զարկվեցի, բայց դեռ կամ, երբ որ ընկնեմ, դրամն ու թղթերը կառնեք վրայիցս ու կերթաք»: Իրականում պոկված մի քար է կպած եղել

¹ «Մեր ընկերը ինչտակարարից», տես «Դոշակ», N1, 1895 թ., էջ 4-7: ² ՈԱՍԱ, ֆ. Կ պոլիսի դեսպանատուն, ց. 517/2, գ. 3176, ք. 122-125:

¹ ՈԱՍԱ, ֆ. Կ պոլիսի դեսպանատուն, ց. 517/2, գ. 3176, ք. 68-69: Նաեւ՝ «Հայ ազատագրական պայքարի ինստիտուտ» (1870-1920), Թ., 1954 թ., էջ 87-88:

կրծքին: Զրդերն էլ վստահ մտեցել են, եւ նա շարունակել է կրակը, փախուստի մատնել հարձակվողներին: Այս քաջությունն է, որ նրա անվանը Ղուման (փոթորիկ) բառն է զումարել¹: Ավելի ուշ, Վանից դուրս գալուց հետո², Նիկոլը թուրք-քրդական միացյալ ուժերի դեմ կռիվ է մղել պարսկական սահմանագլխին գտնվող Դերեկի վանքում³: Պարսիկները ձերբակալել են Նիկոլին: Բանտից դուրս գալուց հետո նա եկել է Թիֆլիս, ապա նորից Արեւմտյան Հայաստանում մասնակցել հայդուկային կռիվներին: Հիւնյակ զինվորների գլուխ անցած՝ քաջությամբ է աչքի ընկել «Խանասորի արշավանք» հայտնի ճակատամարտում³:

1897-ի ամռանն է եղել, հուլիսին: Ղաշնակցության գործիչներն են խնամքով նախապատրաստել կռիվը: Կազմվել է երդման տեքստը, որը հանդիսավոր կերպով ընդունվում էր հայոց ազգային եռագույն դրոշի ներքո.

«Երդվում եմ, որ... չեմ դավաճանի...»:

Ընդհանուր հրամանատարը արցախցի Վարդան Մեիրաբյանն է եղել, նրա հետ են սեքարտեցի Սաքոն, Իշխան անունով հայտնի Հովսեփ Արղուրյանը⁴: Համիդեական⁵ ջոկատները դիրքեր էին մտել լեռնայնաջերում, որպեսզի թալանի, բռնաբարության եւ կոտորածի իրենց արշավն սկսեին շրջակայքի հայ գյուղերի դեմ: Ֆիդայիները հուլիսի 24-ի ուշ երեկոյան հասնում են եւ ամրանում համիդեական վրաններից հրացանի կրակոցի հեռավորության վրա: Սա «հանդուզն մի ձեռնարկ» էր, որը, պատմաբանի հավաստիացմամբ «Նիկոլի տենդագին աշխատանքներու արդյունքն էր»⁵: Հանկարծակի եւ ուժգին հարձակումից թշնամին գլուխը կորցնում է, ջարդի տակ ընկնում: Սուլթանյան մամուլը անհարմար է զգում իրական վիճակը նկարագրել, մի՞թե հայերը ընդունակ էին այդպիսի հաղթական կռիվ: Եվ բանն այնպես է ներկայացվում, իբր եղել է պարզապես ավազակախմբերի հանկարծակի հարձակում⁶:

Ժամանակ անց Նիկոլ Ղումանը Բաքվում է համագործակցում է Ղաշնակցության պարագլուխ Զրիստափոր Միջայեյանի հետ: Առաջ անցնելով ասեւք, որ այստեղ Նիկոլ Ղումանին այցի է եկել Անդրանիկը, միաժամանակ թաքնված ասորի է նրա տանը, որտեղից էլ ճանապարհվել է ժնե: Դա 1904-ի տարեվերջին է եղել: Հաջորդ

¹ Ա. Նորյանը իր «Դրվագներ...»-ում փաստը վերագրում է 1894 թվականի հուլիսին, Գ. Լազյանը «Հեղափոխական դեմքեր» գրքում՝ 1896-ին: ² Համիդեական այսպես էին կոչվում հայերի դեմ սուլթանի ուղարկած քրդական զորամասերը:

³ Միջ. Վարանտեան, Աշխատ. քրդ. էջ 137: ⁴ Ըստ Ա. Նորյանի գրքի, էջ 110-116: ⁵ «Դրոշակ», N 9-12, 1914թ: ⁶ «Այլիք», 25. 07. 1964 թ.: ⁷ Միջ. Վարանտեան, Աշխ. աշխ., էջ 176-177: ⁸ Տե՛ս Հանս Ֆիդերի թղթակցությունը «Կորեսպոնդենտ պոլիտիկ» թերթի 1897-ի համարներում:

տարի Նիկոլ Ղումանը հաշտարար քարոզչի ու մարտիկի դեր է խաղացել Երեւանի նահանգում խմորվող հայ-թաթարական կռիվները կասեցնելու համար: Նա այս դեպքում զենքը պատյան դնելու կոչ է անում, թեւ հայտնի է որպես զենքին պատշաճ նշանակություն տրվող գործիչ եւ հենց ինքն է ասել թե՛ «Եվ մի ազգ, եթե ուզում է մնալ հարգված, եթե չի ուզում կորչել, պետք է լինի զենքի ընդունակ, միշտ պետք է լինի կազմ ու պատրաստ ինքնապաշտպանության...»:

ԳԵՎՈՐԳ ԶԱՎՈՐԸ

Առավել ճշմարիտ էր նա, անդելով, թե միմիայն ինքնապաշտպանությամբ չի կարելի պաշտպանություն ապահովել:

Նիկոլ Ղումանի հետագա գործունեությունը քաղաքական ասպարեզում է, դարձյալ Բաքվում, ապա՝ Կ. պոլսում, Եգիպտոսում, Բուլղարիայում: 1910-ից Հայ հեղափոխական ղաշնակցություն կուսակցության պատվիրակն է եղել Կոպենհագենի միջազգային սոցիալիստական համագումարում: Այնուհետեւ նա Տրապիզոնում է, Էրզրումում եւ Վանում ու Թավրիզում, ապա դարձյալ Թիֆլիսում, ուր նա վերադառնում է թրքերի ծանր հիվանդությամբ, 1914-ի սեպտեմբերին իր մահկանացուն կնքելով այդտեղ, թաղվելով Բաքվում⁷:

Վերը թվարկված անունների մեջ Անդրանիկի անձի ու ֆիդայական փուլի գործունեության հետ ամենից ավելի տեսական ու մտերմական կապեր է ունեցել Գեւորգ Վարդանյանը, որը նույն ինքը՝ հանրահայտ **Գեւորգ Զավուշն է**:

Եղած հրապարակումների համաձայն Գեւորգը Անդրանիկից տարիքով փոքր է եղել: Բայց դա չի խանգարել նրան, որ նրանք լինեն մտերիմներ, որպես ընկերներն են լինում՝ թե՛ փոխըմբռնմամբ, թե՛ գործով: Ամենադժվար մարտերը Անդրանիկը մղել է Գեւորգ Զավուշի ընկերակցությամբ: Բայց դա սոսկ իր կռիվների առաջին, հայդուկային փուլում: Այդտեղ էլ ընդհատվել է նրանց ընկերությունը, քանի որ Գեւորգը 1907 թ. մայիսի 27-ին ընկել է թշնամու զնդակից:

Գեւորգը, ճիշտ է, քիչ է սովորել, ընդամենը, հավանաբար ընդհատումով, չորս տարի, բայց հնավանդ մի դպրոցում, ինչպիսին Առաքելոց վանքինն էր, Սուշ քաղաքից մի ժամկա ոտքի ճանապարհի վրա: Այստեղ ոչ միայն հայոց լեզվի ուսուցումն էր պատշաճ, այլև

¹ Ըստ Գ. Լազյանի «Հեղափոխական դեմքեր» գրքի, էջ 323-331:

հայոց պատմությանը՝ ժողովրդի ծագման ակունքներով. թագավորների ու թագավորական տների, թշնամիների դեմ մղված պատերազմների ու ազատագրական հերոսների կյանքի պատմություններով հանդերձ: Ոչ միայն այդ մեկը, այլև հայոց մյուս բոլոր վանքերին կից եղած դպրոցները հայրենիքի ճանաչողության եւ հայրենասիրության դպրոցներ էին¹:

Գեւորգի կողմնորոշման համար պակաս կարեւոր դեր չի խաղացել եւ այն, որ ուսումնառության օրերին վանքում ու նրա շուրջը հանդիպումներ է ունեցել Արաբոյի եւ նրա գինակից Լեւոնի հետ, լսել նրանց խոսքը, որը կենսակոչ էր ըստ եւրոպան եւ կողմնորոշում: Իր մասին նա այսպես է գրել. «Տարիքս անհայտ է. թվական չունիմ: Հայրս ու մայրս շատ կը փափագեին, որ ես կարդալ սորվիմ, որպեսզի վերջը տերտեր դառնամ ու իրենց օգտակար ըլլամ»: Ուսման հետ մեկտեղ պատանին վանքի չորս կողմն է նայել. «Հասկացա, որ այդ կողմերը հայեր կային, հոն էին Արաբոն ու Լեւոնը, որոնք երբեմն կը հանդիպեին մեր վանքը, իսկ ես ամեն առիթ չէի փախցնէր անոնց փոքրիկ ծառայություններ ընելու համար: Անոնցմով գինովներ էի: 1878 մայիսի ամսո 7-ին հրաժարվեցա վանքէն եւ գնացի տունս, այնուհետեւ իմ գործը շարունակ գենքերը եղան»: Չի զլացել հիշել նաեւ իր ուսումնասեր լինելը. «Մեր տան մեջ կային հորեղբայրներ, երկու աշխարհական, մեկ քահանա... բոլոր գերդաստանով կը սիրեին զիս, որովհետեւ այբ ու բեն գիտէի»: Բայց, մեկ է, գենքի ձգողականը ավելի է եղել: Երկու տարի սովորելուց հետո ընդհատել, տուն է վերադարձել, բայց նորից է գնացել վանք, որովհետեւ, ինչպես նկատել է ինքը, նորից կարող էր տեսնվել Արաբոյի հետ եւ գնալ իր ընտրած ճանապարհով²:

Սասուն աշխարհի Բսանաց գավառի Մկտինք գյուղից էր: Թե գյուղը, թե գավառը ինքնապաշտպանական կոհվների ծագման օրերից ի վեր իրենց լավագույն, քաջերից քաջ գավակներին են նվիրել ֆիդայական խմբերին, խմբապետերին: Միավանդ չենք լինի, եթե ասենք, որ նրանց մեջ ամենից ավելի համբավվորը Գեւորգն է եղել, որովհետեւ նա բոլորից հանդուգնը, մարտունակն ու դիմացկունն էր:

Արաբոյի հետ շփումները, դպրոցի դասերն ու հայության կյանքի ծանր պայմանները հարկադրեցին Գեւորգին ավելի վաղ մտածել գենք ձեռք բերելու մասին: Դրա համար հարկ եղավ, որ նա փող վաստակելու համար Հալեպ գնա, որտեղից վեց ամիս հետո վերադարձավ ոչ թե իր զգեստը բարեփոխած կամ գրպանները ոսկիով ու ձեռքին հարազատների համար նվերներով, այլ ուսին ողորկ մի հրացանով, որը նա ամուր պահեց ձեռքում, իր բոլոր մարտերի ընթացքում:

1 Կ. Սասունի, Գեւորգ Զավուշ, Թ., 1939 թ. : 2 «Դրոշակ», 1914 թ., № 10:

Առաջին մարտը եղավ 1892 թվականին, Տալվորիկի մոտ, որտեղ Գեւորգը Թամադյանի եւ Հրայրի հետ էր ու նրանց ղեկավարությամբ, առյուծասիրտ երիտասարդի հսկայական եռանդ, իրոք աներեւակայելի քաջություն հրապարակ հանեց թվով շատ եւ գենքով առավել թշնամու դեմ մղված գոտեմարտում: Հենց այս կոչով Գեւորգը հռչակվեց եւ իր վրա ուշադրություն հրավիրեց: Հայդուկապետերից ամեն մեկը կուզենար, որ իր հետ, իր թիկունքում եւ իր խմբի առջեւում լինէր Գեւորգը եւ՝ որպես քաջ մարտիկ, եւ՝ որպես ոգեշնչման անձնական օրինակ բոլորի համար: Այդպես նրան թերեւս ամենից շատ Անդրանիկն է գնահատել ու մերձեցել, եւ այդպես էլ Անդրանիկ ու Գեւորգ Զավուշ անունները ժողովրդի հիշողության մեջ ի մի են ձուլվել, որպես ազատամարտի պատմության անբաժան կերպարներ:

Գեւորգը իր առաջին իսկ կոհվներից ուշադիր էր, որ խմբերը հաստատ լինեն ու կայուն, որ ոչ մեկը վախկոտ չլինի, եւ դեմ հանդիման կանգնած կամ թաքստոց մտած թշնամուն իրենց ծրագրումների, գործի գլուխ կանգնած մարդկանց ու մյուս մասնակիցների մասին մտածված կերպով կամ պատահականորեն լուր չհասնի: Իր սկզբնամարտի օրերից ի վեր միշտ ու անընդմեջ նրա կոհվը եղել է նաեւ թուլամորթների ու մատնիչների դեմ: Միաժամանակ հենց այդ էլ ժողովրդի հիշողության մեջ իմաստավորեց Գեւորգ Զավուշ հանրահայտ անունը, մատնիչների դեմ անվարան վրիժառու:

1894-ի զանգվածային կոչի ժամանակ Գեւորգն իր փոքրիկ խումբըն ուներ, որը թեւ հիմնականում Սեմալ գյուղում էր ու գյուղի շրջակայքում, նաեւ շարժվում էր տեղից տեղ եւ սրընթաց հասնում այնտեղ, ուր քաջերից քաջերի կարիքն էր զգացվում: Եվ շատ հատկանշական է, որ Մուրադի քարայրում շրջապատվելու, ծուղակն ընկնելու պահին նրա հետ էր հաստատակամ Գեւորգը: Նրան չէին վախեցնում ոչ քարայրի ժեռ պատերը, ոչ էլ դրսում կանգնած թուրք ու քուրդ զինվորների բազմությունը: — Մեր ունեցած փամփուշտները բավական են, որ մեզ համար ճանապարհի հարթեք եւ դուրս գանք ծուղակից, — ասում էր նա: Մուրադը Գեւորգի խոսքերի մեջ կարողում էր նրա կամքի բացառիկ ուժը, թեւ միշտ չէ, որ նա կարող էր լիովին հավատ ընծայել նաեւ ծուղակից դուրս գալու հնարավորությանը, չորս կողմը փակ էր ու վիճակն անելանելի: Մուրադի հետ միասին ձերբակալվել է եւ Մուշի բանտն է նետվել Գեւորգը: Դատավճիռը Մուրադի նկատմամբ 101 տարվա, Գեւորգի՝ նկատմամբ՝ տասնհինգ տարվա բանտարկությունը եղավ: Մուրադը բանտի երկրորդ հարկում էր, Գեւորգը՝ երրորդ: Մտածեց փոքրիկ պատուհանի անցքը ընդարձակել, պարան շինել եւ հարմար մի օր վերից վար

ՊԵՏՈ

ներքելում ընդառաջ եկած տղաների հետ դուրս գալ ծուղակից: Իր մտադրությունը կատարեց, ցավելով միայն, որ իրեն չհաջողվեց իր հետ դուրս բերել նաեւ Մուրադին: Դրանից հետո արդեն, երբ Կովկասից հերթական գնահայթայթումից վերադարձան Գուրգենն ու Անդրանիկը, Գեւորգը գումարվեց նրանց խմբին, ապա դարձյալ Անդրանիկի հետ միասին եղավ Սերոբի խմբում, որպես նրա քաջ ու հուսալի մարտիկներից մեկը: Այն աստիճան քաջ ու այն աստիճան հուսալի,

որ զայն եր մի օր, եւ այդ օրը Սերոբի եղերական մահվան վրեժը լուծելուց հետո եր լինելու, երբ չկար այլեւ նաեւ Գուրգենը, հայրուկները նայելու էին մերթ Անդրանիկին, մերթ՝ Գեւորգին: Ո՛վ եր ստանձնելու խմբապետության զավազանը: Այդ մասին հետո: Իսկ առայժմ թվարկեց մյուսների անունները՝

Տարիներ անց, երբ պետք եր անցյալների օրինակով սերնդին պատգամ հաղորդել, Անդրանիկը հիշել է նաեւ Պետտո անունը, որը ուսուցիչ Ալեքսանդր Պետրոսյանն եր: Թողնելով մի խումբ մանուկներին ուսուցանողի պաշտոնը, նա մտնում է ժողովրդի խորքը՝ քարոզիչ է դառնում ու հանգանակող, ինչպես ասում է նրա միակ եւ այն էլ համպոտ կենսագրության հեղինակը. «Եկեղեցիների դռներում եւ մեծ փողոցներում նստած՝ «ողորմություն» եր խնդրում եւ միաժամանակ իր հեղափոխական պրոպագանդը առաջ տանում, խրախուսում եւ սրտապնդում ժողովրդի հուսահատ տարրերին»²: Ողորմություն հայցելու եղանակը հեքիաթային եր, բայց եւ իրական՝ թե հնում, թե այդ ժամանակներում:

Պետտոն սահմանի արեւելյան կողմից եր, Ալեքսանդրապոլից: Նրա երազանքն եր՝ լինել արեւմտյան կողմում, տեսնել իր ժողովրդի այդ հատվածին եւ օգնել նրան: Այստեղ է, որ նա, ահա, առաջալի ծպտյալ այդ պաշտոնն է ստանձնել: Կենտրոնի դեր խաղացող դեկավար գործընկերները նրա միջոցով լուրերն ու հանձնարարականներն էին տեղ հասցնում: Ընթացքում նրան հաջողվում է հիմնավորվել Վանում եւ այստեղ երիտասարդներ հավաքագրել, օգնել նրանց գաղափարական աճին եւ զինմանը: 1896-ին Վանի վրա հարձակված թուրք-քրդական զերակշիռ ռազմական ուժի դեմ հա-

1 Փաստական պատմությունը ըստ Գ. Լազյակի կշված գրքի, էջ 303-311 եւ՝ «Գեւորգ Զավուշ», Բեյրութ, 1967թ., էջ 9-21: 2 Ա. Նորբան, կշվ. գիրքը, էջ 190-195:

յության ինքնապաշտպանական կոիվների կենտրոնում եր՝ զենքը ձեռքին եւ կոիվների մեջ մխրճված: Մոտ մի շաբաթյա կովից հետո, մարտիկների մի խմբի գլուխ անցած, նա ստիպված է լինում դուրս գալ քաղաքից եւ պատասպարվել Կարահիսար լեռան մի բարձունքում: Եվ այդտեղ էլ հետեւում է թշնամու նոր գրոհը, որում քաջի մահով զոհվում է, թողնելով անհայտ շիրիմ եւ ուրիշ ոչինչ՝ իր հիշատակից բացի՝

Ընդարձակ է քաջերի այս պատկերասրահը: Ընդարձակ է եւ իր բնույթով հազվագյուտ: Ուրիշ ե՛րբ եւ որտե՛ղ են եղել այսպիսի յուրատեսակ դեմքեր:

Որպես *Խան* հայտնի Բարսեղ Թիրաքյան: Այն խմբի պետն է եղել, որը կոիվ է մղել 1899-ի հոկտեմբերի 16-ին Ալաշկերտի Խաստուր գյուղի վրա հարձակված քրդական համիդեական զորամասի դեմ: Հետագայում իրեն հուշակ բերող մասնակցություն է ունեցել Նույնատիպ զորամասերի դեմ Բասենի, Բաբշենի եւ Գոմաձորի կոիվներում: Զոհվել է 1903-ի սեպտեմբերի 17-ին, թվապես քանիցս առավել թշնամու դեմ մղվող կովում վերջին գնդակը արձակելուց հետո՝

Բոլորի շարքերում եր նաեւ *Ջարգանդը*, որը Հելլաթ Հովհաննիսյանն եր, ծնունդով Բուլանդ գավառի Լիզ գյուղից: Ինչպես մյուսները, նա էլ մանկության օրերին դպրոց է հաճախել: Սա երեւույթ է: Աքցանի մեջ դրված, բոլոր տեսակի պետական իրավունքներից զրկված ժողովուրդը, այնուամենայնիվ, ինչ գնով էլ ուզում է լինել, մանուկ սերնդին դպրոց պիտի տար, այբուբենը պիտի սովորեցներ՝ հին քաղաքակրթությունը պահպանելու, այլեւ առաջ տանելու եւ վեր բարձրացնելու համար: Բայց հազիվ մի քանի դասարան սովորելուց հետո Ջարգանդը ինչո՞ւ պետք է թողնել գյուղի վարժարանը, ինչո՞ւ պետք է անունը փոխել եւ որպես Սելջոն Մխիթարյան անցնել Ռումիլիա, այնտեղից էլ Օդեսա, ապա վերադառնար Կ. պոլիս եւ երթուղի ընտրել դեպի Ամերիկա, երկուսուկես տարի Նյու Յորքում լինելուց հետո միայն ճամփա ընկներ դեպի հայրենիք, որտեղ էլ զոհ գնար միջկուսակցական բանավեճերին հաջորդած տեռորին³:

Անդրանիկը սերնդին պատգամախոս հուշերի իր գրքում, ինչպես

1 Ա. Նորբան, կշվ. գիրքը, էջ 190-195: 2 «Հայ ազատագրական ազգային հիսաւյա (1870-1920)», Փ., 1954թ., էջ 95: 3 Լ. տ., էջ 89-90:

ԽԱՆ

ՎԱՉՁԵՆ

տեսանք, հիշատակեց նաեւ Վազգեն անուն: Դա իր՝ Կովկասում լինելուց հետո Պարսկաստանի վրայով երկիր վերադարձի առիթով էր: Ինքը քառասուն հոգուց բաղկացած խմբի մեջ էր, որի ղեկավարներն էին Վազգենն ու Գուրգենը: Ճանապարհը բերում էր մինչեւ Սպահան լիճը, բայց արհեստական ճանապարհը հարավում չուներ, որոշում են լիճը գտնելու և բարձունքով անցնել: Այդտեղ էլ հենց նրանց ճանապարհը կտրում են զինված ջոկերը: Հայերը բարձունքի վրա

ոչ աջ կարող էին գնալ, ոչ ձախ: Մնում էր հենց տեղում դիրքեր բռնել: Դա էլ լինում է Վազգենի վճիռն ու հրամանը: Կռիվը սկսվում է եւ տեսում մինչեւ մուրճն ընկնելը: Հայերը հյուժում են հարձակվողներին եւ առաջընթացի ճանապարհը շարունակում: Այդ ընթացքի մեջ էր, ինչպես ասվել է, նաեւ դեռես իր փորձաշրջանի մեջ գտնվող Անդրանիկը¹: Նրա հոգու խորքում տպավորվել է Վազգենը: Գուրգեն նրա կերպարի մի գիծ էլ թափանցել է նրա էության մեջ:

Վազգենն էլ, բնականաբար Տիգրան Դերոյանը, վանեցի դերձակի աշակերտ է եղել: Թուրք ոստիկանները հարձակվել, ծեծել էին դերձակ վարպետներին: Աշակերտը կռիվ մեջ էր մտել եւ «բռունցքներով հարվածել անսիրտ զինվորների գլխին»: Այս էր եղել նրա ֆիդայության ակունքը²:

Անդրանիկի գործընկեր ժամանակակիցների անունները հիշատակում ենք ոչ թե նրանց բոլորի թվարկումը սպառելու, այլ հերոսության միօրինակությունը ընդգծելու համար: Ինքնապաշտպանությունը միայն Սասունում չէր: Հուլիսյան պայքարի տվյալներով 1894—ից մինչեւ 1899—ը Անատոլիական թերակղզու հայկական բնակավայրերում թուրք—քրդական ռազմական ուժերի դեմ եղել են հայդուկային խմբերի երեք տասնյակից ավելի ընդհարումներ, չհաջված մյուս կարգի ըմբոստացումները, որպիսիք կարող էին լինել ամեն առիթով եւ անհամեմատ հաճախակի:

1 Ա. Նորբան, էջ 284: 2 Միջ. Վարանդան, կգլ. էջ 137:

3 ԳԼԽԱՎՈՐ ՀԱՅԴՈՒԿԱՊԵՏԸ

Ա Սպանողը անպատիժ չպետք է մնար

Մերոքի սպանությունը ամայություն չստեղծեց, բայց լուրջ խորհրդաճանաչությունների տեղիք տվեց: Փրկության Հուլիսն ու հավատը կարող էին սպառվել եւ սրտեր կանգ առնել: Ոչ միայն հայդուկապետին, այլեւ շարքային զինվորին անգամ այդպես հեշտ չպետք է լիներ շարքից դուրս բերելը: Անդրանիկի հաջվով Մերոքի սպանության կովում զոհվել է ութ հայդուկ զինվոր եւ մեկը վիրավորվել, իսկ թշնամին տվել է ընդամենը մեկ վիրավոր: Ուրիշ ե՞րբ էր այսպես եղել: Մերոքի հետ եղած մյուսները փախուստ են տվել: Որովհետեւ, բացատրել է Անդրանիկը, այդ ճողմարդները մարտիկներ չեն եղել, այլ ընդամենը երեք—չորս ամսվա զինակիր երիտասարդներ (էջ 198): Խաղը ու խայտառակությունն էր նա, ամոթանք, թե՛ օրվա ու վաղվա անհետաձգելի դաս:

Նախ մատնիչին պետք էր շարքից դուրս բերել: Մատնիչությունը պետք էր արմատախիլ անել, որն սկսում էր ճյուղեր արձակել: Մատնիչությունը Մերոքի սպանությամբ չսկսվեց: Նա ինքն էլ ականատես էր ու զուլաջանող, որ կառավարությունը իր կողմը հայերի ընդերքից մարդիկ էր քաշել, ծառայակատար զանգված էր հյուսել, որի միջից ելնում էին մատնության ու լրտեսության փորձ ակնկալող անհատներ: Եվ ահա այն ժամին, երբ Թամադյանը, Ապրոն, Հրայրն ու Սուրադը դեռ չէին հասցրել խոնարհության քարոզները հաղթահարել, հիմա էլ հյուսվում էր մատնիչների ցանցը: Մատնության կիրքը բորբոքվում էր եւ ցանցը տարածվում, երբ իշխանության զինված ուժերի դեմ դիմադրության քայլերն անհաջողությամբ էին ավարտվում, երբ այդ քայլերի պատրվակով զորքեր էին մտնում հայոց շեները եւ տակնուվրա անում, կոտորում ու բնաջնջում մեկի դիմաց ոչ միայն տասը, այլեւ հարյուրը, տասի դիմաց հազարը ու ավելին: Նման պատմության էշեր շարադրողը գրել է, թե ֆիդայական կռիվ յուրաքանչյուր անհաջող ելքից հետո «հասարակությունը ենթարկվում էր ռեակցիայի, որի արդյունքն այն էր լինում, որ ստոր տարրերի թիվն ավելանում էր, մատնիչները բազմանում էին եւ այդպիսով անբարոյականացնում հասարակական մթնոլորտը»: Նույնպես եւ 1894—ի արհավիրքներից հետո: Եղել է բռնությունների ու հարձակումների խաղաղեցման միջանցիկ մի հատված: Բայց այժմ էլ, կառավարական զորքերի ու քրդական զինված ջոկատների հարձակումների փոխարեն, մատնություններն են տարածում ստանում: Հայ

1 Ա. Նորբան, Դրվագներ Հ. Յ. ղաշակցուրեան գործունեությանից, էջ 116:

գյուղապետերն էլ են սկսում անհանգստացնել հյուծված ու ցավի տակ կքած բնակչությանը, հրահրելով մատնիչների՝ իրենց համար շահավետ բանասարկությունները:

Անդրանիկը զայրույթով դեպքեր է հիշել: Իր տառնապետ ընտրվելու ժողովը նոր է ավարտված եղել: Սասունի Հեղին գյուղից երեք հոգի են գալիս եւ գյուղացիների անունից զանգատվում մեծահարուստ Մխո-Վարդանի դեմ, որից դժգոհ էին նաեւ մտակայքի Իշխնձորի եւ Շնկուզնակի գյուղացիները: Անդրանիկը Գուրգենի հանձնարարությամբ, հինգ ֆիդայու գլուխ անցած ութ ժամվա ճանապարհ է կտրում: Անհաջող ժամի են տեղ հասնում: Երեք օր մնացել են գյուղում, ուսումնասիրել: Վրա են հասել այն պահին, երբ Մխո-Վարդանը քողերով շրջապատված է եղել: Բացված հրաձգությունից երկուական հայ ու ջուրդ է զոհվել, իսկ վիճակը դարձյալ մնացել է նույնը՝:

Դետք էր վիճակը փոխել, ուժերի տարանջատումից անցնել միավորման, խմբերի կապը ամրապնդել եւ «հետաքրքրասեր» մատնիչի սողոսկման անցքերը փակել: Եթե հարկ չէր, որ խմբերը ձուլվեին, ապա առիթ կար, որ ի մի բերվեին որպես ուժերի գումարում եւ գործի ու գործելակերպի ներդաշնակում: Հենց այդպես էլ սկզբնափուլում միավորող էին եւ ի մի բերող Ապրոն, Գուրգենը, Սերոբը... Այժմ ով Սերոբին փոխարինող հայդուկապետ դառնար, նույն դերը պիտի խաղար: Բայց ոչ տառացիորեն նույնիմաստ եւ նույնաձեւ: Հայդուկապետի դերն ու նշանակությունը գնալով մեծանում էր: Առավել էս՝ կենտրոնացման կարեւորությունը:

Դարձյալ հայդուկապետ ղեկավարի ընտրությունն է որպես հարց եւ լուծում ծառանում: Նայած թե ով կընտրվեր: Իսկ ասպարեզի վրա ղեկավարի արժանի մարդիկ էին՝ Գեւորգ Չավուշ, Հրայր Դժոխք, Սմբատ, Անդրանիկ: Նրանց հետ նաեւ ֆիդայական խմբերում հաստատուն եւ հեղինակավոր դիրք գրաված Սուրադ Խրիմյանը, որը ծնունդով սեբաստացի լինելով, հենց այդպես էլ հայտնի էր: Եվ նորից մարդիկ կշռում էին ու կշռադատում նրանց արժանիքները:

Գեւորգը հզոր էր, ահարկու: Ոչ մեկը կովի մեջ նրա պես հանդուզն ու համարձակ չէր, ո՛չ մեկը: Նրա իմացածն ու փորձը մարտերն էին, մարտերի մեջ հարձակվողին ընկճելն ու տապալելը: Հրամանն ու հանձնարարականը եթե նրան էին տրված, ուրեմն պետք է ի կատար ածվեին եւ կատարվում էին: Նրա կոհվը խորհրդակցական չէր, այլ մահու եւ կենաց՝ կա՛մ, կա՛մ: Գործը կեսից չէր բռնում եւ կիսատ էլ չէր թողնում: Չկար Սերոբը, խոսքը Գեւորգին ղեկավար նշանակելու

1 «Անդրանիկի յուզերը», էջ 137-141:

մասին էր: Իսկ նա վճռապես մերժել է: —Չէ, —ասել է, — իմ գործը կոհվն է, — ասել ու նայել է Անդրանիկին:

Բայց ղեկավար եւ ղեկավարել կարող էին թե՛ Հրայրը, թե՛ Սեբաստացի Սուրադը: Կարող էին: Երկուսն էլ հակում ունեին կշռադատելու, քննական մտեցում ունենալու, քաղաքական խնդիրներ առաջ քաշելու, վերլուծելու եւ ծրագրեր կազմելու: Բայց հարկավոր էր, որ նրանք ոչ միայն առանձնանային ու դատողություններ անեին, այլեւ զօր ու զիշեր կովող մարտիկների հետ լինեին, կողք կողքի, թե՛ կովի ժամին, թե՛ դրանից առաջ ու հետո, լինեին գյուղերում, տնից տուն, թաքստոցից թաքստոց մտնեին, բարձրանային լեռներն ի վեր, զիշերեին դաշտում՝ փոքրիկ քարակույտի թիկունքում... լինեին այն, ինչ ֆիդայական մարտարվեստն էր պահանջում, մի բան, որի համար ոչ ոք հատուկ դպրոց չէր անցել եւ չէր էլ կարող անցնել, որովհետեւ նման բան ոչ եղել էր, ոչ էլ կար: Միակ եղածը մարտերի դպրոցն էր, որից, ինչպես մյուսները, իր դասերն էր քաղել նաեւ Անդրանիկ Օզանյանը:

Հայդուկ գինվորները մի որոշ բնավորություն էին ու ներքնաշխարհ: Նրանք կանոնավոր բանակ չէին, որ հատուկ սպայակազմ ունենային եւ հրամանատարների բազմություն: Նրանց կոհվը խմբերով էր, խմբերի անդամների թիվը՝ սահմանափակ: Թ՛ող ղեկավարը հանձնարարի, թ՛ող պահանջի, ուղարկի ու կանչի, առանց դրա չի լինի, բայց թող մե՛զ հետ լինի, այլ ո՛չ հեռավորության վրա: Բոլոր այս գծերը ասես լինեին Գեւորգինը, որը վերջին ժամանակները միշտ Անդրանիկի հետ միատեղ էր՝ որպես ընկեր ու զինակից: Արդեն ընթացքում Գեւորգը խորհրդակցում էր Անդրանիկի հետ եւ ունկընդրում նրա խոսքին, Անդրանիկը հաշվի էր առնում նրա կարծիքն ու զնահատում նրան որպես մարտական գործին գիտակ ընկերոջ: Բայց երբ Գեւորգը կտրականապես մերժում էր, երբ Հրայրն ու Սուրադը առաջնությունը Անդրանիկին են տալիս, այլեւս բոլորին մեկ առ մեկ քննարկության հարկ չի լինում: Դեպքերի ընթացքով ու ընկերների միահամուռ համաձայնությամբ Անդրանիկը ընդունվում եւ ճանաչվում է որպես հայդուկապետ այն խմբում, որը Սերոբի օրոք էր ձեւավորվել, ապա նաեւ հռչակ հանում որպես Սասուն լեռնաշխարհում գործող բոլոր խմբերի կենտրոնական ղեկավար դեմք, որպես ընդհանուր հայդուկապետ: Դրանից ոչ մեկը չնսեմացավ: Կոհվը մտավ նոր փուլի մեջ:

Տարիներ անց նույն այս օրերի քաղաքական գործիչն ու պատմաբանը գրելու է. «Սերոբի դերը ստանձնեց Անդրանիկ», Սերոբի համեմատ «ոչ նվազ կտրիճ եւ ոչ նվազ կարող՝ խելքով ու բնազդով: Ի ծնե ռազմագետ, քաջանունոթ Հայաստանի լեռ ու ձորերին, անզու-

գական առաջնորդ ու հրամանատար, նույնքան հանդուգն ու անվեհեր, որքան շրջահայաց եւ հեռատես»¹:

Որպէս հայդուկապետ առաջ մղված Անդրանիկի առաջին հանձնարարականներից մեկը եղավ հաշվեհարդարի գործը գլուխ բերելը: Պետք էր մատնիչներին շարքերից հանել: Անդրանիկը անձամբ ինքն էր հետախույզներ կարգել, «Ավէի սպանության վերաբերությամբ, — հիշել է նա, — լրտեսներս էին Ավէի հորեղբոր տղա Սանուկը եւ շուշնամերկցի Մոսո—Ղոնեն»:

Եվ ինչ եւս պարզել հետախույզները: Պարզել են, որ ներքեւում մատնիչն է, վերելում՝ իշխանությունը: Վարձատրությունն էլ՝ առատ: Ավէն եղել է Մուշում, Ավէն անձամբ կապ է ունեցել Մուշի կուսակալի հետ: Այցելել է նրան, հանդիպել, խորհրդակցել, հանձնարարություններ է ստացել: Անդրանիկն իմացել է, որ կառավարության վարձատրած փողերը Ավէն «կնոջ գոպակի տակն է կարած» եղել: Իմացել է նաեւ մատնիչի գործընկերներին: Եվ բոլորը, ամբողջ շղթայով, վերցվել են հսկողության տակ: Պարզվել է, որ սպանության ջանքեր են գործադրվել նաեւ Անդրանիկի նկատմամբ: Իմացել են հետախույզները եւ հաղորդել Անդրանիկին նամակով, ծրարով, «որ հաց ուտես, տանուտերը հետդ նստեցնես, զանազան տեղերից ուտելիքներ նվերներ կուտան՝ չուտես: Կառավարությունը ասոր անոր ծրագրով կուզե ձեզ թունավորել»: Մի ուրիշ նամակ, «Խիստ զգուշություն ձեռք կառնես, պիտի թունավորեն ձեզ, երկու օր մի տեղ չմնաս, ամեն մարդ տեղդ չգիտնա»:

Եվ Անդրանիկը խոստովանում է, թե ինչպէս ինքը զգուշացել է, ոչ ոք իր տեղը չի իմացել եւ կերակուրն էլ ոչ ոքի հետ չի կերել: Իսկ եթե թաքստոցում եղած ժամանակ մեկի տանն էր եւ ուզեր—չուզեր պիտի ուտեր, միշտ մեկին կանչել է, ճաշը, սեղանի հացը միշտ խառնել է, նոր կերել: Այլեւս զգուշ է եղել նաեւ իրեն ընծա ուղարկած սննդի նկատմամբ: Գիտակցել են ուղարկողները եւ, ինչպէս հիշում է Անդրանիկը, այլեւս նրան ամեն մարդ նվեր չի ուղարկել:

Այսպէս սպանվել են եւ Սերոբին սպանող Ավէն, եւ նրա աջակից Կրպոն: Դրանից հետո մատնության գործին են նվիրվել Ավէի կնոջ եղբայրները: Հակահետախուզությունը նրանց հարցն էլ է լուծել²:

Հայտնի է դառնում Անդրանիկին եւս թունավորելու եւ սպանելու ծրագիրը: Ֆիդայիները Անդրանիկի ցուցումներով հետախուզում են չորս կողմը, մտովի ջնջում իրենց հետ շփվող եւ շփվել կամեցող ամեն մեկի անցյալը, սկսած 1894—ի դեպքերից, նրանց մտադրությունները: Անդրանիկը հաշվել է, որ կարճ ժամանակամիջոցում

¹ Մեծ Վարանդան, ԼՂՎ, էջ 234: ² «Անդրանիկի յուշերը», էջ 202, 208, 210:

բացահայտվել եւ շարքից դուրս է բերվել յոթ մատնիչ: Այս բոլորը 1899—ի ուշ աշնան եւ հաջորդած ձմռան ամիսներին: Անդրանիկը սկզբում, ընկերների հետ գյուղից «գյուղ անցնելով, թաքստոցում էր անցկացնում, գարնանից՝ Նեմրուժ լեռան պատսպարաններում, «Պաղ հով մը կը փչեր, լեռան առատ ցեխերեն վառված կրակը հազիվ մեր թմրած արյունը կը տաքցներ քիչ մը», — վերհիշել է Սմբատը¹:

Զանի դեռ Խալիլը առող—փառող շրջում էր Սարունի գյուղերում եւ ահ ու սարսափի մեջ էր պահում հայ բնակչությանը, Անդրանիկը մատնիչներից բացի հսկողություն էր կարգել նաեւ Խալիլի վրա, սպասելով Սերոբի մահվան վրեժը լուծելու հարմար պահի: Ինքը եւ զինակիր ընկերները բաշխվում են, բաժան—բաժան ու իրար լրացնող հանձնարարություններ ստանում այն գյուղերում, որոնք ընկած էին նրա անցման ճամփաների վրա: Ի վերջո հայտնի է դառնում, որ Խալիլը Մուշից դուրս է եկել եւ անցնելու է մոտակայքի Մարնիկ գյուղով: Դեպի այդ կողմ էլ աճապարում են Անդրանիկն ու իր ընկերները՝ զինված, կովի պատրաստ: Թաքստոցից կրակում են, Խալիլն անվնաս է մնում, բայց խփվում, վայր է ընկնում ձին, իր հետ գետին տապալելով տիրոջը եւ իր ծանրության տակ պահելով նրա ոտքը: Դրանից հետո վերջին հարվածը դժվար չէր մոտեցող Անդրանիկի համար: Բայց այդ պահին նա հապաղելու պահանջներ է լսում: Չ'է որ մինչ այդ Անդրանիկը, նրա հետ Գեւորգ Չավուշը եւ մյուսները որոշել էին սպանելուց առաջ իմանալ լրտեսների անունները, որինեւ հաջորդում է գլուխը կտրելը, խուրջինից պիտանի իրերը վերցնելը, որոնց մեջ էր նաեւ սուլթանի այն շքանշանը, որը տրվել էր որպէս Սերոբի սպանության վարձ: Այդ շքանշանը Անդրանիկն ինքն է հետո կախում իր վզից, ի ապացույց եւ ի ոգեւորություն այն բանի, որ չկա դահիճը եւ որ հայության վրա սուր բարձրացնող ամեն ոք այսուհետ նույն բախտին կարժանանա:

Խալիլը քրդական խարզանցիք կոչված ցեղից էր: Նա ազդեցիկ հորեղբոր տղաներ, նշանավոր զինակիցներ ուներ, որոնք լավ գեւք ունեին ու զորք: Նրանց բոլորի սրտերն այրվում էին վրեժի թունդ կրակից: Անդրանիկին հետամուտ էին նաեւ նրանց բարեկամ մյուս ջուրդ ցեղերը: Ամեն տեղ էին որոնում նրանք Անդրանիկին: Իսկ Անդրանիկը իր հետքը կորցնում էր, սխալ գնացողներն էլ մտնում էին գյուղերն ու եկեղեցիները, գոռում ու ահաբեկում՝ «Անդրանիկ, անձնատուր եղիր»: Բացառված չեն եղել վախկոտ երկերեսանի հայերը: Այդպիսիք եղել են գյուղապետերի մեջ, կառավարության եւ նրա տեղական իշխանությունների հետ գործ ունեցողների մեջ: Նրանցից մեկն էլ, Անդրանիկի պատմածով, Զոռ Ալոն է: Շրջել է նա գյուղերում եւ բարձրաձայն կանչել:

¹ Սկզբ. Երիցեսանց, Ջորավար Սմբատի յուշերը, Ա հատոր, էջ 121:

«Հայեր, եկեք ցուցուցեք Անդրանիկը, գոնե մենք էլ են սպանեց, որ կառավարության քով պատիվ ունենանք»¹:

Զարմանալի պատմություններ է անում Անդրանիկը եւ այն մասին, թե ինչպես մատնիչների հետ, այսպես ասած, դաստիարակչական աշխատանք է տարել, համոզել, բացատրել է, որ նրանք թողնեն այդ ստոր գործը: Եվ միշտ չէ, որ սպանությունն է որպես հաշվեհարդար կիրառել:

Եվագաթիվ մատնությանը հակառակ էր ժողովրդի համատարած անձնվիրությունը հայդուկներին: Հայ երիտասարդները գյուղերում ու քաղաքներում հակադրվում էին ու մարտի մեջ մտնում բոլոր տեսակի հալածիչների դեմ: Եվ քիչ չէր պատահում, որ մատնիչներին նրանք քաջաբար զինաթափ էին անում ու զենքերը շտապով հասցնում խմբապետներին: Սմբատը պատկերավոր է հիշել. «Հեղափոխության փոթորկալի շունչ մը վարակեր էր հայ երիտասարդները, որոնք իրենց սովորական խոհեմությունը մոռցել էին: Օր չէր անցներ, որ չլսեինք թե երիտասարդներ ոստիկան մը զինաթափ ըրած են եւ անոր զենքը շալկած՝ Սասուն ապաստանած են: Չենք հայթայթելու ամենն ոչլուրին միջոցն ալ այդ էր, բայց ամենն ալ վտանգավոր»:

Եղել են դրանից էլ հուզիչ էջեր: Սմբատը ասում է՝ «Պատիկ օրինակ մը հազարներուն մեջեն» եւ պատմում է հետեւյալը: Հայդուկների խումբը Ղարս գյուղում է եղել: Հետաքրքրասեր բնակչությունը երեկոյան խմբվել, հավաքվել է տեսելու իրենց պաշտպաններին: Հարցեր են տվել եւ պատասխաններ ստացել: Վերջում սկսվել է հանգանակությունը: Չմոռանանք, որ վերջին հաշվով ժողովուրդն էր պատսպարում ու խնամում հայդուկներին: Հավաքույթը մոտենում էր իր ավարտին: Այդ պահին անկյունից վեհերոտ մի ձայն է լսվում.

«— Եղբայրներ, զիս ալ լսեցեք»:

Կողքից մեկը վիրավորական բացականչում է.

«— Գրողը տանի քեզ ալ, ըսելի՞դ ալ: Եկեր ենք քե՞զ լսելու»:

Ժողովի ղեկավար Հաջին սաստում է նրան:

Սմբատը շարունակում է իր պատմությունը:

«Անկյունե մը, դանդաղ քայլերով սկսավ հառաջանալ կույր աղջիկ մը, որ մուրացկանությամբ կապրեր, մոտեցավ Հաճիին ու դողդոջ ձայնով ըսավ.

— Մի մերժեք եղբայրս, աս ալ իմ նվերս թող ըլլա: —Ու սեղանին վրա դրավ 5 դրուշ մանրուք, գույգ մը գուլպա, մաս մը ցորեն եւ գարի՝ տոպրակի մը մեջ»²:

1 «Անդրանիկի յուզերը», էջ 222, 224: 2 Սկր. Երիցեանց, կշվ., էջ 203-204:

1900 թվականի ամռանը կոիվը մի կողմից մատնիչների դեմ էր՝ գյուղերում ֆիդայական խմբերի ամուր հենարաններ ստեղծելու համար, մյուս կողմից՝ պաշտպանական ընդհարումներ էին հարձակվող ոստիկանական զորախմբերի եւ քրդական զինված թալանչիների դեմ: Երկուստեք կողմից ընդհարումներ էին տեղի ունենում: Կարելի էր դաշտում հավաքած բերքին պահպան կանգնելը, դաշտից մինչեւ ամբարները տանելիս հարձակվող թալանչիներին սաստելը: Թալանը այդ տարի առանձին ծավալ ստացավ: Հանկարծակի վրա էին տալիս թուրք ու քուրդ զինախմբերը: Պետք էր հակահարվածի պատրաստ լինել:

Սուլթանն իր տեղական իշխանությունների հետ խորամանկության է դիմում: Իրբեւ թե հայոց գյուղերի հանգստության, նրանց հարձակումներից ապահով պահելու համար նրանցում կարգվում են քուրդ եւ թուրք, այսպես ասած, պահապաններ: Չեւի տեսակետից կարծես թե վատ չէր, պետք է հետեւեին, որ անակնկալներ չլինեին: Բայց, գործ բռնողների ուզածի պես, հակառակն է ստացվում: Բացի այն, որ գյուղացիների ուսերին այդ նոր պաշտոնյաներին վարձատրելու բռն է ավելանում, պարզվում է նաեւ, որ դրանք իրենց գլխին նոր վերահսկիչ-վերակացուներ էին, որոնց գոյությունը, որոնց նշանակումն ու զբաղմունքը հայդուկային խմբերին սպառնում էին լիովին դադարեցնել իրենց գործերը, որին եթե նրանք հակառակեին, որքան էլ թաքնված ձեւով գյուղերը մտնեին ու դուրս գային, մեկ է դարձյալ լինելու էին մատնիչներ եւ դարձյալ նրանք հալածվելու էին ու ձերբակալվելու¹:

Չգուշանալու նկատառումներով Անդրանիկը գյուղերում կամ խմբերի մարդկանցից էր պահապաններ դնում, կամ տեղացիներից էր ոմանց առանձնացնում, զինում եւ հանձնարարականներ տալիս: Պահապան էր դնում գյուղի ներսում, գյուղի մոտակայքում եւ սարերի կատարին ու դեպի գյուղ բերող ճամփաներում: Ոչ ոք այժից չպետք է վրիպեր: Հարձակվող, թալանի եկող մարդկանց դեպի գյուղերը շարժվելու դեպքում պետք էր անհապաղ ահազանգել: Իսկ Անդրանիկը գյուղից գյուղ էր անցնում, հավատարիմ մարդկանց միջոցով տեղյակ պահելով իր ուր լինելու վայրն ու ժամը:

Անդրանիկի համար մշտապես կարելի էր ու բարդ խնդիր էր գյուղերին զենք տալը, գյուղացիներին զինելը: Հայդուկները զենքը կամ տեղում էին հայթայթում, կամ գնում հեռուներից էին բերում: Հեռուները դարձյալ Ռուսաստան էր՝ Սեւաստոպոլը կամ Սիմֆերոպոլն ու Յալթան, Կովկասն էր՝ Կարսով դեպի Բաթում, Ալեքսանդրապոլ, իսկ այդ տեղերում կպարզվեր նաեւ թե դարձյալ ճանապարհը դեպի ուր

1 Լ. Լիպեցեան, Անդրանիկի բերնով Առաջելուց վաղեմ կոիվը... Պ., 1966թ.:

շարունակել: Ջինելը թե՛ զենք տալն էր, թե՛ փամփուշտ, թե՛ արձիճ ու վառող, որոնցով գյուղացիք իրենք էին պարկուճները լցնելու:

Ժողովրդավարություն էր: 1900—1901—ի ձմռանը ժողով է գումարվել: Հայրուկների ջանքերով արձիճի պաշար է ստեղծվել: Անդրանիկն հիշում է՝ «Ժողովի միտքն այս էր, մենք մոտ 90 լիտր արձիճ ունեինք, որ պետք է բաժնեկից ժողովրդի վրա...»: Արձիճը պետք է տրվեր գյուղերին՝ ըստ նրանց ունեցած հրացանների թվի: Բաշխման գործի վրա պետք էր հսկողություն սահմանել:

Ջենք տվողը նաեւ զինվոր էր պահանջում: Ջինվորներից ոմանք ուղղակի մտնում էին խմբերը, մյուսները պետք է պահեստային լինեին: Ամեն գյուղ պետք է տար իր բնակչության թվի համեմատ: Թե՛ զինվորների, թե՛ պահեստայինների հագուստի հարցը խմբերի պարտականությունն էր. «Մենք պարտական էինք տարին մի ձեռք զգեստ տալու», պատմում է Անդրանիկը: Խմբերի ու նրա ղեկավարության պարտքն էր նաեւ զինվորներին զենքի եւ մարտական գործի ուսուցումը. «Դրանց զենքի վարժեցնելը... մեզի կիյնար»:

Այս բոլորը վերաբերում էր Սասունին: Անդրանիկը թվարկում է գյուղերը, Գեյլեզուզան, Շենիկ, Սեմալ, Իշխնաձոր, Տալվորիկ, Հեթինք, Ախաի, Ավգերմ, Զոփ, Երիցանք, Շուշնամերկ, Գյուղաշեն... կարգուկանոն էր հաստատված: Գյուղերից ամեն մեկին մարդիկ էին ամրացված, ամեն մի գյուղ գիտեր իր պարտքը երկրպագի պաշտպանական գործում: Այլեւս պարզ էր, որ եթե ոչ այսօր, ապա վաղը հարձակում է լինելու, գիտեին, որ այլեւս զենքն ու հարձակումն էին գյուղերի նկատմամբ սուլթանի ու նրա տեղական պետերի վերաբերմունքի գլխավոր միջոցներն ու ձեւերը: Ազդեցությունը բխեցնում էր համապատասխան հակազդեցություն: Իհարկե, այստեղ համապատասխան բառը ամենից ավելի անհամապատասխան բառն է, որովհետեւ՝ ինչպե՞ս կարող էր անտեր, անտիրական գյուղերի ինքնագինումը իշխանության զորքեր գումարելու եւ զինելու չափերին համապատասխան լինել: Համենայն դեպս սա նոր երեւույթ էր: Անդրանիկի հայրուկապետության բնորոշ կողմերից մեկն էլ հենց այդ էր՝ հաստատել կարգուկանոն, մտցնել մանրակրկիտ կազմակերպվածություն: Սա նոր երեւույթ էր եւ նոր մակարդակ, որ արվում էր բոլորովին ժողովրդավար հիմունքներով, նախ եւ առաջ բնակչության կամքով ու համաձայնությամբ: Անդրանիկը զոհունակությամբ է հիշում՝ «Հասարակությունը ուրախությամբ ընդունեց մեր բոլոր առաջարկները... Մեր ներկայացրած պատրաստի ծրագիրը բոլորն ալ ստորագրեցին»:

Չի գունազարդում Անդրանիկը եւ թողնում է, որ սերունդներն իմանան, որ եղել են նաեւ տարակարծություններ, որը իրենք եւս հաշվի են առել: Սա, այս մանրակրկիտ կազմակերպումը, պաշտպա-

նական, գործի ըստ հնարավորին բոլոր կողմերի հաշվառումը եւ դրանք հոգալը, անդրանիկյան հայրուկապետության նորամուծությունն էր, առանձնահատկությունն ու առավելությունը: Գյուղացիների տներում պետք է լիներ որոշածին համաձայն եւ՝ արձիճ, եւ՝ հրացան, եւ՝ հագուստ:

Ոչ միայնակ էր գործում Անդրանիկը, ոչ էլ ինքնագույն: Նրա մեծ խորհրդատուն Հրայրն էր: Ինքը խոստովանել է. «Մենք ինչ որ կընեինք, Հրայրի հետ կը թղթակցեինք»: Վերը նշված գործերից առաջ նամակ է գրել Հրայրին, «Եկուր Շենիկ, պետք եղած գործերու մասին քիչ մը խորհրդակցինք»: Նամակի ոճը խորհրդակցական է. «Եթե չես կրնար գալ, մենք կուզանք»: Իսկ Հրայրը պատասխանել է, թե ավելի լավ է ինքը գնա, քանի որ ճանապարհը նրանց համար վտանգավոր է:

Հրայրը հեղինակություն էր եւ ղեկավար դեմք: Նա խոստապահանք էր կարգապահության նկատմամբ: Եթե որոշվում էր մի բան, ուրեմն պետք է կատարվեր: Ի պատասխան Անդրանիկն ասել է, 1895 թվականից մեզ ճանաչում ես, «դու գիտես, որ մենք դիսցիպլինայի կենթարկվինք»¹: Ասել է թե՛ ինքն էլ կարգապահության պակաս կողմնակից չէ:

Անդրանիկը չէր զլանում ասել, թե ինքը լոկ հայրուկապետ դառնալու համար չի զենք վերցրել ձեռքը: Եվ նա ինքը, այլ ոչ թե ուրիշ մեկն է գրել ու պատմել հետեւյալ դեպքը:

Տերկեանք գյուղում ժողով է կայացել: Ներկա են եղել Սասունի տարբեր գյուղերի խմբապետերն ու բնակչության ներկայացուցիչները: Ներկա է եղել նաեւ Հրայրը: Երկար ու բուռն վեճ է բռնկվել: Եզրակացվել է, որ այսուհետ «խմբապետը ինքը Հրայրը ըլլա»: Հրայրը համաձայնել է, բայց եւ խնդրել, որ իրեն 15 օր ժամանակ տրվի, ուրիշ գործեր ունի, վերջացնի եւ կստանձնի խմբապետությունը: Անդրանիկն ասել է, թող լինի 25 օր, միայն թե չզլանա, ձեռնամուխ լինի: Բայց չի վերադարձել ոչ 15, ոչ էլ 25 օր հետո. «Անցավ տարի մը՝ էլ չեկավ», — հիշում է Անդրանիկը²:

Սասունի հայրուկապետը շարունակում էր իր սիրած գործը: Շարունակում է դժվարին կացության մեջ՝ ոչ թե գյուղերում եւ այն էլ ընտանեկան կյանքով ու կենցաղով, այլ գյուղերից հեռու սարերի թաքստոցներում՝ թե՛ զօր, թե՛ գիշեր: Եվ ի՞նչ է տեսնում, մեկ ամիս հետո, 1901—ի մայիսին, 1500 հոգի կառավարական զորք է գալիս, որպեսզի Սասունի Շենիկ, Սեմալ եւ Տալվորիկ գյուղերի մոտակայքում զորանոցներ պատրաստի, գյուղացիների նկատմամբ հսկողությունը մշտական դարձնելու, հարձակումը, նրանց սաստելն ու ճնշելը՝ հեշտ: Եվ դա բացատրվում էր որպես հոգատարություն հայ

1 «Անդրանիկի յուշերը», էջ 258: 2 Ն. Ա. Ս., էջ 262—263, 266:

գյուղերի նկատմամբ: Գյուղացիք բռնկվում են եւ դիմադրում զորանոցներ շինելուն: Երեւում է, գյուղերի որոշ ներկայացուցիչներ սկզբում փափկասիրտ են գտնվել եւ համաձայնել են: Բայց Անդրանիկի ըմբոստացումն ու բացատրությունները բոլորին մի կարծիքի են բերել, որ չպետք է թույլ տալ: Իշխանության ներկայացուցիչները, կարծես թէ չհասկանալով, զարմանում են բացատրելով, իբր Անդրանիկն է պատճառը, որ գյուղացիք մտքները փոխել են: Անդրանիկի զլխին վտանգ է կախվում: Այդ միջոցին Հրայրը նամակ է գրում, որ Անդրանիկը հեռանա վտանգավոր վայրից, գտնելով, որ Անդրանիկին կարող են մատնությամբ որսալ եւ զորանոցներն էլ շինել: Անդրանիկը ինքնակամ չի կատարում Հրայրի ցուցումը, հենց այնպես թողնել ու հեռանալ: Չէ՛, Անդրանիկը դա չէր: Նա ուզում է, որ իր քայլը մարդիկ իմանան, հայտնեն իրենց կարծիքը: Կանչում է գյուղերի ներկայացուցիչներին խորհրդի: Որոշվում է, որ Անդրանիկը ոչ թէ առհասարակ հեռանա, այլ մտակայքում թաքստոց մտնի, իսկ գյուղացիք, որքան կարող են, հակադրվեն ու արգելեն զորանոցների կառուցմանը, եւ երբ այլեւս նրանց ուժերը չբավարարեն, այն դեպքում թող Անդրանիկը հասնի: Ի վերջո զորանոցներ շինելու հարցը մեջտեղից դուրս է գալիս¹:

* * *

Նոր դարի առաջին տարին կիսվում, գլորվում էր դեպի երկրորդ տարեկեսն ու տարեվերջը: Ի՞նչ երազանքներ, ծրագրեր ու սպասելիքներ ուներ երեսուկվեցամյա կենսունակ մարդը, որը այլեւս ոչ ընտանիք ուներ, ոչ էլ՝ բառիս սովորական իմաստով, անձնական կյանք, ոչ նույն ձեւով աշխատանքի մի վայր ուներ, ոչ էլ ապրուստի ապահով միջոց: Եվ մտածո՞ւմ էր արդյոք նա այդ ունենալ-չունենալու մասին: Նա՛, որ հաստատուն մահճակալ ու անկողին անգամ չուներ, նա, որի ոչ ցերեկն էր ցերեկի նման, ոչ էլ գիշերը՝ գիշերի: Կար՞ող էր նա շեղվել իր նախընտրած հունից, մտնել մի հարկի տակ ու սպասել, թե՛ ով գիտե, գուցե թէ իր տունը հեռու մնա հարկահաններից, թալանից ու ավերից: Թէ չէ՛ ինչի՞ նման է այս կյանքը՝ ամեն օր է մահվան վտանգը եւ ամեն ժամ, բայց ոչ մահն է գալիս քեզ՝ տանում եւ ոչ էլ ապրելը է ապրելու նման: Կարող էր, եւ այն էլ շատ շատերից ավելի լավ: Նա անճարակ չէր, որ չկարողանար մի ընտանիք ու մի գերդաստան ապրեցնել ու ապահով պահել: Բայց արժե՞ր արդյոք մի գերդաստան երջանկացնելու համար այժե՞րը փակել մի ամբողջ ժողովրդի ողբերգության առջեւ: Նրա բոլոր սխրանքների մեջ այս փիլիսոփայական եզրահանգումն էր մեծագույ-

նը, բայց ոչ այդ երեւոյթի՝ որպէս փիլիսոփայության հայտնագործումն ու ըմբռնումը, այլ այն որպէս կենցաղ ու առօրյա ապրելը: Անդրանիկը՝ փիլիսոփա՞, ո՞վ կհավատար, եւ արդյոք ինքը թույլ կտա՞ր, որ մեկն իրեն այդպէս անվաներ, մյուսն էլ դեռ մեծարեր ու զովեզեր որպէս այդպիսին: Նա ինքը կարհամարհեր, կծաղեր փիլիսոփային էլ, փիլիսոփայէլն էլ եւ ինքն իր այճում կընկներ, եթէ հաշտվեր նման խոսքերի ու այդպէս խոսողների հետ:

— Ինձ ծաղրելու ուրիշ ալ բան չգտա՞ք, պարապ բաներին վերջ տվեք, — հավանաբար, կասեր:

Սա՛ չի նշանակում, թէ նա հեռու էր մարդկային թուլությունից, ինչն իր անձը մեծարելուն ունկնդիր լինելն է, իր նախընտրած գործի մեջ իր հմտությունն ընդգծելը: Եթէ համբերատար հետեւենք նրա կյանքի պատմությանը, անպայման առիթներ կունենանք տեսնելու, թէ ինչպէս իր ոչ այնքան քաջությունը, որքան ռազմի գործի մեջ հմտությունն է ընդգծում: Սա էլ իր պատճառն ուներ:

Տարին շարունակում էր գլորվել դեպի տարեվերջը, որ 1902 թվական դառնար, իսկ Անդրանիկին կարող էր թվալ, թէ վայրէջք է սպառում ու աղքատացում, հույսերի խափանում, որովհետեւ իրձերը, որ կային տարեսկզբին, չէին իրականանում, հալածանքները, որոնք կրեցին մարդիկ անցնող տարի, ոչ թէ նվազում, այլ բազմապատկվում էին:

Ի՞նչ աներ թեկուզեւ հզորագոր անհատը, ի՞նչ կարող էր անել: Ինչպիսի՞ հաճույքով սուլթանին մենամարտի կիրավիրեր, ինչպէս որ հեքիաթային հնում եղած կարգերն էին, ինչպիսի՞ հաճույքով: Ինչպե՞ս նա մի մեծ բանակում զինվոր կլիներ կամ հրամանատար, եթէ իմանար, որ ժողովրդի ազատագրական կռիվ վերջնական նպատակը որոշվում է բանակների բախումով, ինչպե՞ս նա ձեռնամուխ կլիներ զենքի գործին եւ ինչպե՞ս կվարժեցներ իր զինվորներին, եթէ բանակ ունեցող կամ ունենալու հնարավորություն ունեցող երկրի ու ժողովրդի զավակ լիներ: Հայդուկապետը կարող էր 1901 թվականի ընթացքով դեպի 1902 թվականը բարձրացող օրերին ու ամիսներին այդպէս խորհել եւ դարձյալ հույսը միայն իր ջլապինդ բազուկների վրա դնել ու հիշել իր անդամաճան, նվիրյալ հայդուկ ընկերներին: Ի՞նչ անիրավ աշխարհ է, քիչ է, որ սուլթանը նվաճել է հայոց պատմական հողերը եւ նստել նրանց վրա, ծնկի բերել իր ժողովրդին: Այդ բոլորից զատ նա ուներ բանակ՝ նվաճվածին, ծնկի բերվածին հոգսի բեռան տակ պահելու, որ նա չկարողանա ոտքի ելնել, հազիվ հասցնի օրվա սեւ հացը վաստակել, որպէսզի ուրիշ բարիքների մասին այլեւս պահ չմնա խորհելու: Ինչպե՞ս մարտնչել այս

1 Ա. տ. էջ 205-208:

անիրավության դեմ, որպեսզի մահին հանդիման կանգնած իր ժողովուրդը շարժեր մարդկային գուրջ: Եվ մի՞թե լուրջ ու համբերելն էր ավելի լավ լինելու: Գուցե թե ժողովրդի ջղարձակումն ու բազուկների տարածումը հիմա էլ պատրվակ դարձվեր հալածանքի մամլակները սեղմելու համար: Բայց մի՞թե անցյալ դարերում լուր ու անտրտունը չէր եղել նա. նորից քանի՞ դար ու հազարամյակ պիտի անձայն քարշ տար իր բեռը, իսկ աշխարհի գորավորները, որոնք չէին գլանում կարեկցանքի ուղերձներ հղել իր ժողովրդին, շարունակեին քար անտարբերությունը: Եվ Անդրանիկի ուղեգրում արթնանում ու կրկնվում են «սթափեցնել», «ահազանգել», «ուշադրություն բեւեռել» բառերը:

Մեն-մենակ սուլթանի գահը կործանել չէր կարող, պետք էր ժողովուրդ ոտքի հանել, պետք էր քաղաքակիրթ մարդկության ուշադրությունը գրավել:

Եղելությունը Անդրանիկն ինքը պատմել է դեպքից մի քանի օր անց, նախ որպես հողված, իսկ մի քանի տարի հետո՝ որպես հուշերի գիրք եւ ավելի ուշ, շատ տարիներ անց, հրապարակագիրն է Անդրանիկի պատմածով գրի առել եւ հրատարակության հանձնել¹:

1901 թվականի հոկտեմբերին Սասունի Գեյիեզուզան գյուղում Անդրանիկն իր զինակից ընկերների հետ խորհրդակցություն է գումարել: Նպատակն է եղել հայոց հալածանքները մեղմելու միջոցներ գտնելը: Անդրանիկն այդպես էլ ասում է՝ «Հայ ժողովրդի վրա ծանրացող տառապանքը մեղմել եւ թուրքական ու քրդական հարաբերություններն ու հալածանքները դադարեցնել»: Դրա համար պետք էր մի այնպիսի գործ կատարել, բացատրում է իր միտքը Անդրանիկը, որը «ցնցեր թուրք բարձրագույն մարմինը», շարժեր դեսպաններին, եւ թուրք-քուրդ հարձակվողներին ցույց տար, որ հայը նաեւ պաշտպանվել գիտե ու հարձակվել, իր արժանապատվությունն անաղարտ պահել: Եվ այդ գործը պետք է կատարեին հայուկները, նրանց ղեկավար Անդրանիկը:

Նպատակահարմար է ճանաչվում Մուշից ոտքի մեկուկես ժամվա ճանապարհի վրա գտնվող Սուրբ Առաքելոց վանքը: Չգտնում էինք նոր ընկերներ ձեռք բերել, ներգրավել գործի՝ բացատրել է իր մտադրությունը Անդրանիկը: Չգտնում է եղել նաեւ որոշ մարտական պատրաստություն ձեռք բերել: Այս բոլորն էլ հենց այն էին, ինչը ահազանգելն էր, լայն հասարակայնության ուշադրությունը հայոց խնդրի վրա բեւեռելը²:

1 Տե՛ս Անդրանիկի հողվածը «Դրոշակ» թերթում, հղել է 1902-ի հունվարի 7-ին, տպվել է ասորիկի (ԳԳ), ապա՝ «Անդրանիկի յուզերը», նաե՛ւ Լ. Լիւնեճեան, Անդրանիկի թերթով Առաքելոց վանքի կողմը... Դ., 1966թ.: 2 «Դրոշակ», ասորի, 1902թ., էջ 51-52:

«Նամենի՛ ավելի քան մեկուկես հազարամյա, բավական մեծ ու շքեղ շինություն էր Առաքելոց վանքը, հայ շինարվեստի ու ճարտարապետության նշանավոր պատմական հուշարձան: Վանքում նաեւ շուրջ յոթանասուն որբեր էին ապրում, որոնք նույն տեղում էլ կրոնի ու լեզուների դասեր էին անցնում եւ արհեստների մեջ վարժվում: Վանքն ուներ իր բնափակ տնտեսությունը՝ այգիներ, արտեր ու արոտավայրեր, պահում էր կովեր, եզներ ու ոչխարներ, ուներ գոմեր, պահեստարաններ, ջրաղացներ ու թևերատուն, վանականներին, աշակերտներին, ուսուցիչներին ու տնտես աշխատողներին ապաստանող սենյակներ ու մոտ քառասուն այլ՝ հատուկ ուխտավորների համար հատկացված կացարաններ:

Եկեղեցին Անդրանիկը պետք է ամրոցի վերածեր, այնտեղից իր վրա հրավիրեր իշխանությունների ուշադրությունը եւ մարտահրավեր նետեր նրանց զինական ուժերին: Անդրանիկն իր գործակից ընկերների հետ մոտակա գյուղերի երիտասարդներին իրենց ունեցած զենքով հանդերձ վանք հրավիրելու միջոցներ է ձեռնարկել, ձգտելով, որ իրենց գործը ընկալվի ոչ թե որպես մի խումբ մարդկանց վրեժխնդրի ընդվզում, այլ որպես, ինչպես ինքն է ասում, ժողովրդական շարժում, որպես ողջ հայության սպառված համբերության պոռթկում, որը տեղիք տա ժողովրդի վիճակը ամոքող բարենորոգումների: Այդ նպատակով հոկտեմբերի վերջին, Նոյեմբերի առաջին օրերին վանք են եկել ինքն ու իր ֆիդայի տղաները, ընդամենը երեսուն հոգի, որոնց տեղում միացել են հազիվ մեկ տասնյակ երիտասարդներ Ցրոնց գյուղից: Կմիանային ավելի շատ, եթե իշխանությունները շուտ չկոահեին եւ վանքը հենց գործի սկզբից էլ չպաշարեին¹:

Նոյեմբերի 3-ին թուրք զինվորների փոքրիկ մի խումբ, հետախուզական նպատակներով, գալիս, պահանջում է, որ դռները բացեն, իբրեւ թե պարզապես ուզում են վանք մտնել: Դրսում մնացած տղաներին վտանգի չենթարկելու նպատակով դռները բացվում են, թուրքերը մտնում, բայցեւ շուտով հեռանում են վանքից: Հաջորդ օրը, կառավարությունը, իմանալով հայուկների վանքում հաստատվելը, անուշադրության է մատնում, ենթադրելով, թե այդ ձեռով գուցե նրանք հեռանան վանքից: Բայց արդեն ամսի 5-ին լուր է հասնում, որ կառավարությունը պատրաստվում է հրացանով ու թնդանոթներով զինված զորք ուղարկել վանքի դեմ: Պետք էր դիմանալ եւ դիմադրել, մանավանդ որ վանքում մի ամսվա ջուր կար ու պարեն: Դրանց ավելացվում են բերդ կերս բերած կովերը, մոտակա Բերդակ գյուղից էլ ուղարկված այլուրով լի պարկերը: Մոտակայքի գյուղի տղաները,

1 և ս.:

թե՛ւ չհասցրին վանք մտնել, հեռվից համերաշխության համազարկ էին տալիս իրենց հրացաններից:

Եւս երկօրյա խաղաղությունից հետո, Նոյեմբերի 7-ին, տարբեր կողմերից զորքեր են գալիս. «Թուրք կանոնավոր հազարավոր զինվորներ», — հիշել է Անդրանիկը: Վանքի դեմ նրանք հրացանային կրակ են բացում: Այդ օրը, երբ վանքն արդեն պաշարված էր, նրա պատերի տակ զոհվում է երկու հայ զինվոր:

Նոյեմբերի 12-ին, երբ արդեն ե՛լ ցուրտ էր, ե՛լ բուք, վանքը պաշարում են բավական ստվարաթիվ թուրք զինվորներ: Նրանք, հավանաբար ենթադրելով, թե դեռ երկար են այդտեղ սառչելու, ցրտից պատսպարվելու համար սկսում են «գետնափոր տներ ու դիրքեր շինել»: ինչպես պատմում է Անդրանիկը: Գետնափոր տների թիվը վեց օրվա ընթացքում հասնում է 190-ի, որոնք վանքի պատերից 200-250 քայլ հեռավորության վրա էին: Հրացանաձգությունը անդադար էր: Թուրքերը ցցերի վրա իրենց ֆետերն են ամրացնում, զրոյելով կրակելի դրանց վրա եւ այդ կերպ փամփուշտներ պարպել տալ զուր տեղը: Կռահելով, Անդրանիկը վճռապես արգելում է ֆետերի վրա կրակել: Հրացանաձգությունը համատարած է ուժգին եղավ Նոյեմբերի 17-ի օրը, երբ վանքի մի քանի տասնյակ հրացանի դեմ ճարճատում էին թուրքերի, ըստ Անդրանիկի, փաստորեն անհաշիվ հրացանները: Ահա նրա խոսքը.

«Վեց հազար հրացաններ ամեն կետերե ահավոր ձայներով կո՛ւ գային կը գարնվեին վանքի պարիսպին եւ գմբեթին, իրենց պատասխան ընդունելով միմիայն քանի մը հրացաններու համրված փամփուշտները: Ոչ թրջական հրացանները, ոչ ցուրտն ու քամին կրնային սարսափեցնել եւ մարել կրակը մեր սրտեն... Մենք երբեք չթերացանք, երբեք չընկճվեցանք, այլ մեր խիզախ կեցվածքով թՁՆամիին թուլցած եւ վիատած բազուկներուն հուսալքում պատճառեցինք, զոհեր խլելով»¹:

«Պաշարումը տեւել է քսան օր», — գրել է Անդրանիկը դեպքից անմիջապես հետո հրապարակած իր թղթանցությունում: Պաշարումը եղել է չորս կողմից, թշնամին զոհեր է տվել, քիչ չեն եղել նաեւ սկսված ձմռան ցրտից սառածները: Այդ պատճառով արդեն պաշարման ընթացքում վիրավորները փոխադրվել են տարբեր հիվանդանոցներ, որտեղ ավելացել է մեռնողների թիվը:

Արդեն չորրորդ օրը իշխանությունների ներկայացուցիչները տեսելով հայերի անընկճելի ոգին, դիվանագիտության են դիմում: Ղըրսում մնացած վանահայր Հովհաննեսի եւ մի կնոջ միջոցով նամակ են ուղարկում: Բաղեջի ու Մուշի թուրքական իշխանությունների ղեկավարները եւ Մուշի հայոց թեմի առաջնորդն ու քաղաքական

1 L. Լիպեճեան... էջ 49-50:

ժողովը գրում են, որ եթե երեք օրում անձնատուր չլինեք, բոլորդ էլ կկոտորվեք: Անդրանիկը հայտնում է, որ երեք օրից շուտ պատասխան չի կարող տալ: Թուրքերը զայրացած Նոյից են մարդ ուղարկում եւ շտապ պատասխան պահանջում: Անդրանիկը Նույնն է հայտնում: 5-6 օր անց թուրքերի ներկայացուցիչը դարձյալ գալիս է: Այս անգամ Անդրանիկն ազելի վճռական է. «Երբ մայիսյան ծրագրի ռեֆորմները երկրի մեջ մտնեն, մենք այն ատեն էստեղից դուրս կուզանք»¹:

Կոիվը շարունակվում է: Նոյեմբերի 19-ի գիշերը, ժամը 3-ին, դարձյալ 37 հրացանների դեմ սկսվում է բանակի ճարճատյունը: Անդրանիկը վանքի պատերի վրա վստահ էր: Կասկածում էր միայն երկփեղկ դռան ամրության վրա: Ուստի այն էլ քարով ամրացվում է եւ վերանում է նաեւ այդ վտանգը: Բայց թուրքերը զոմի պատն են փորձում ծակել եւ այնտեղից ներխուժել: Իսկույն հասնում են Անդրանիկն ու Գեւորգը: Իրենց դիպուկ կրակով նրանք թուրք զինվորներին հարկադրում են հրաժարվել այդ մտքից: Այդ ժամանակ կովի հենց այդ հատվածին է մոտենում մի թուրք զինվոր եւ հայիոյական խոսքեր շարտում դեպի հայերը: Գեւորգը պատասխանում է հարկավորին պես, իսկ թուրք զինվորը լսելով նրա ծանոթ ձայնը, գոչում է. «Գեւորգ Չաուշ, դո՛ւ ես»: Անդրանիկը հավաստիացնում է, որ ահա, այդ պահից «Գեւորգի անունը մնաց Գեւորգ Չաուշ»²:

Նոյեմբերի 23-ի օրվա վերջին փողերը հնչում են, կրակոցները՝ լռում, եւ պատվիրակությունը գալիս է դեպի վանք, երկու հայ վանական եւ երկու թուրք քաղաքացիական պաշտոնյա:

Բանակցություններն ընթանում են այդ չորսի եւ Անդրանիկի, Գեւորգ Չավուշի ու նրանց զինակիցներից Հաջի Հակոբի ու Վաղարշակի միջեւ: Անդրանիկը թվարկում է իրենց պահանջները, իսկ թուրք պաշտոնյա Մուխթար էֆենդին գրի է առնում.

բոլոր հայ քաղաքական մեղադրյալների ներում, գյուղացիներն իրենք են տասանորդի հարկը մուծելու, առանց միջնորդ պաշտոնյայի,

հայկական գյուղերի վրա հարձակվող քրդերի զինաթափում կամ այդ գյուղերը վերցնել պաշտպանության տակ,

զինված հարձակումներից զոհված հայերի եւ տուժած հայկական գյուղերի կորուստների դիմաց հատուցում,

քրդերի գրաված հայկական գյուղերը վերադարձնել հայերին, հրապարակել կառավարական օրենք, ըստ որի գյուղը չի կարող վաճառվել,

* Տե՛ս սույն շարադրակի 32-րդ էջը:

1 «Անդրանիկի յուշերը», էջ 282-283: 2 L. Լիպեճեան, էջ 54-55:

վերացնել ջուրդ ցեղապետերի կողմից հայկական գյուղերից հարկ հավաքելու կարգը:

Այս պահանջները եկած պատվիրակները համարել են օրինական եւ խոստացել այդ մասին անհապաղ հայտնել Կ. պոլիս՝ սուլթանին եւ հայոց պատրիարքին: Անդրանիկն ու իր հետ բանակցության ներկայացած ընկերներն ասում են, որ մինչ այն ժամանակ, քանի դեռ իրենց բողոքների կապակցությամբ չի ստացվի սուլթանի եւ եվրոպական երկրների Կ. պոլիսի դեսպանների կնիքով հաստատված պատասխանները, իրենք վանքից դուրս չեն գա¹:

Անդրանիկի հասցեագրած նամակից վաղ, «Դրոշակի» մարտյան համարում, վերլուծված էին սուլթանի պատվիրակության հետ բանակցությունները: Իր մարտիկների անունից Անդրանիկի ներկայացրած պահանջները անվանվում են որպես «քմահաճ բռնատիրության դեմ բողոքող զաղափարական զինվորի մը արժանի գիտակցություն» կազմված: Ապա թերթը հրապարակում է իր ոգեւորությունը.

«Մեր թշվառությունը արգասավոր պիտի ըլլա հերոսներով, մեկը կը մեռնի, երկուք կը ծնին: Մարգար վարժապետը կախեցին, Գուրգեններ, Սերոբներ նահատակեցին, Անդրանիկն ու անվեհեր ֆիդայիները երեւցան հորիզոնին վրա»²:

Անդրանիկը վիրավորանք է հայտնում, որ սուլթանի թուրք ու ջուրդ հալածիչների դեմ կովող հայերին ավազակներ են կոչում: Եվ թուրք պատվիրակներին բացատրում է, որ իրենք անմեղ մարդկանց ձեռք չեն տալիս: Ուրիշ բան, ասում է, որ սպանել ենք Սերոբին սպանող Բշարե Խալիլին, ընդգծելով, որ ինքն է սպանել եւ ցույց տալով ձեռքի դաշույնը, որով կտրել էր նրա գլուխը: Խալիլը անհաշիվ հայերի էր սպանել, այդ թվում՝ բազում կանանց ու երեխաների: Նա հանցագործ էր, բացատրում է Անդրանիկը, իսկ սուլթանի մարդիկ այդ հանցագործին սպանելու դիմաց բանտարկել են երեսուներեկ անմեղ հայերի եւ անլուր չարչարանքների ենթարկել: Եվ ապա թվարկում է հայության նկատմամբ գործադրված բազմաթիվ ուրիշ մահացու բռնություններ: Հիշում է եւ այն, որ թուրքերն են սպանել նաեւ ուրիշ շատ ֆիդայիների: Իրենք էլ, ահա, վանքում հաստատվել են իրենց պատանջների, մահվան հազուտների հետ միասին եւ պատրաստ են դեռ վեց ամիս էլ դիմադրել, եթե իրենց վերը նշած պայմանները չկատարվեն:

Երեք ու կես ժամ են տեւել բանակցությունները: Անդրանիկը վերջում հաշվել է, որ իրենց պահանջների պատասխանները հազիվ տասներեք օրում Կ. պոլսից ուղարկվեն: Հակառակ դեպքում, բա-

1 «Դրոշակ», ապրիլ, 1902թ., էջ 51-52: 2 Լ. Կ., N3, 1902թ.:

ցատրում է, մի երկու օրում պատասխան թուրք բերելը կնշանակի շինծու է եւ հաշվի չի առնվի, կոիվն էլ կշարունակվի:

Դեպքերից չորս տարի հետո գրած հուշերի գրքում Անդրանիկը պատմում է, որ ինքը պահանջել է, որ թուրքերի պատասխանը ոչ թե հենց այնպես մի թղթի վրա բերվի, այլ անպայման հաստատված լինի վեց տարբեր երկրների դեսպանների կնիքով:

Անդրանիկը բացատրել է, թե ինչու է պատվիրակներին Խալիլի սպանության պատմությունն արել՝ որպեսզի իր վրիժառության օրինակով ընդգծի, որ ոչ մի սպանող իրենց ձեռքից չի պրծնի եւ պահանջի, որ թուրքական բանտերից ազատվեն երեսուներեկ այն երիտասարդները, որոնք կասկածվել են եւ ձերբակալվել որպես Խալիլին սպանողներ. «Պատմությունս ակնկալած արդյունքը իսկույն բերավ: Երեք օր վերջը այդ 31 անձերուն հեռագրով ներում եկավ Կ. պոլսեն»¹:

Մեկ է, Անդրանիկը դարձյալ համոզված է եղել, որ բանակցելը խաղ է եւ իր հիմնական առաջարկները չեն ընդունվելու: Մինչեւ իսկ զինադադարի մասին խոսակցությունը սուտ դուրս եկավ: Հենց հաջորդ օրը թուրքերը կրակ բացեցին վանքի վրա:

Կարծես թե կողմերի համբերությունը սպառվում է: Սուլթանը վերջին ճիգն արդեն գործադրել էր. Մուշի թեմի առաջնորդին էր դիմել Անդրանիկին ընկճելու: Այդ մասին 1901 թվականի նոյեմբերի 29-ին Վառնայի թերթը գրել է, որ մինչ այդ, նոյեմբերի 27-ին, սուլթանը արդեն գիտենալով հայոց եկեղեցու ուժը ժողովրդի վրա, որոշում է այդ ճանապարհով մոտենալ: Հարկադրում է Կ. պոլսի պատրիարք Օրմանյանին, որն էլ խնդիր է դնում Մուշի թեմի առաջնորդի վրա: Վերջինս Անդրանիկի հասցեով համապատասխան բացատրական եւ պահանջագիր նամակներ է պատրաստում եւ մարդ ուղարկում նրա մոտ: Բայց այդ այցը նույնպես ապարդյուն է եղել: Թերթը հրապարակում է փաստը եւ Անդրանիկին Սասուն աշխարհի IX դարի հերոս Դավթին նմանեցնում: Անդրանիկն այն մարդն է, զարմանքով ու հիացմունքով գրում է թերթը, որը չի խոնարհվում մինչեւ իսկ պատրիարքի առջեւ: Ինչո՞ւ, որովհետեւ հաստատ գիտի, որ եթե հայոց հոգեւոր դեմքը բռնակալի հետ համերաշխ է գործում, ապա դրանից հայ ժողովուրդը ոչ մի օգուտ չի կարող քաղել, վնասից բացի²:

Անդրանիկը նոյեմբերի 27-ի օրը թուրքերի ուղարկած պատասխանը համարել է «ձեւականության համար գրված բան մը»: Նրանում ասվում էր, թե իրենց բոլոր պահանջներին բավարարություն տրված է, միայն թե դրանք մի օրում իրականացնելու բան չեն: Նրան ցանկացել են բացատրել, թե կարելո՞ւն այն է, իբր, որ սուլթանը

1 Լ. Կիլեճեան, էջ 72: 2 «Շարժում», Վանք, N372, 29. 11. 1901թ.:

«խոստացել է ամեն բան կատարել», որ վանքում պաշարվածներին էլ «ներում է շնորհված», եթե նրանք «անձնատուր լինեն»: Անդրանիկը զայրացել է՝ «դուրք երեխա մը խաբելու համար՝ թղթի վրա գրել եք քանի մը բառեր, ստորագրել եւ դրկել եք: Պատրաստ ենք կովելու, ինչ կուզեք գրեցեք» («... յուշերը», էջ 292):

Երես առ երես այսպես պատասխանել է դիվանագետներին Անդրանիկը եւ նրանց զնալուց հետո ընկել մտորումների մեջ: Ե՛րբ է ուրիշ պատասխան գալու եւ գալու՝ է արդյոք: Զլինի՞ թե հավատան իր խոսքին, թե դեռ վեց ամիս էլ կարող են պաշարված մնալ եւ քաջքշեն պատասխանը, երբ իրենք սպառում էին իրենց թե կովի, թե ապրուստի բոլոր պաշարները: Իսկ եթե միևնույն իսկ գան էլ, բերածները արդյոք դարձյալ մի սուտ թուղթ չի՞ լինելու, եւ հազիվ թե սուլթանի կառավարությունից որեւէ մեկը համաձայնի իրենց պահանջներին:

Գլխավոր խորհրդակիցը Գելորդ Զավուշն էր: Կանչում է նրան, նրա հետ նաեւ Վաղարշակին եւ Հաջի Հակոբին: Հայտնում է իր տարակուսանքներն ու վճիռը, պետք է պատրաստվել վանքից հեռանալու: Բացատրում է խումբը մասերի է բաժանվելու, հազնելու են սպիտակ պատանքները եւ ամսի 27-ի ուշ երեկոյան վանքից դուրս են գալու որպես թուրքական զինվորներ եւ հենց նրանց խրամատների կողքով հեռանալու են դեպի առջեւի հայկական գյուղերը: Առարկություն չի լինում: Անդրանիկը ինքը զբաղվում է դուրս գալու վարժություններով: Մեկ առ մեկ բացատրում է, թե ինչպես է ամեն մեկն իր դերը կատարելու:

Ամսի 27-ի գիշերը վանքի դռները բացվում են: Անդրանիկը որպես նրանց հրամանատար, հարցուփորձ է անում՝ որտեղացի են, ով ում տղան է, հանդիմանում է ընած մի զինվորի եւ փոռք անցնում: Այդ ընթացքում երբ ինքն ու Գելորդը զբաղեցնում էին թուրք զինվորներին եւ իրենց վրա հրավիրում նրանց ուշադրությունը, խմբի մյուս անդամները խավարի միջով հեռանում էին վանքից ու նրա շուրջը թուրքերի փորած խրամատներից՝ հասնելով մոտակա գյուղը տանող ճանապարհին:

Անդրանիկը հիշում է, որ թուրք զինվորներից մեկը ծուղակից իրենց դուրս գալու պահին իրեն հարցրել է.

— Դուք ո՞վ եք:

— Չի ճանչցար գիս, հարյուրապետ, Մահմեդ էֆենդին եմ, կես ժամ է, որ հոս կը խուզարկեմ եւ դուք կը ընանաք, այսպե՛ս պիտի պահեք ու հսկեք ջան ֆիդայիները, արգելելու անոնց փախուստը...

Ասել է ու խոսքը ուղղել Գելորդ Զավուշին.

— Մահմեդ Զավուշ, այս մարդը կը ընանար, այնպես չէ՛:

— Այո, էֆենդի, կը ընանար, — ասում է Գելորդը:

Եղել է, որ հարկ է եղել խիստ պատասխան տալու: Թուրք զինվորներից մեկը ասել է.

— Աստված, աստված, չեմ գիտեր դուք ի՞նչ տեսակ մարդիկներ եք:

— Կտրե ձայնդ, — կտրուկ պատասխանել է Անդրանիկը, — թե ոչ շան պես պիտի սատկիս, — ասել է ու հրացանը ուղղել թուրք զինվորի կրծքին:

Առավոտյան վաղ, անտեղյակ թուրքերը անցնում են հարձակման, մոտենում են լուռ, պապանձված վանքին եւ տեսնում են դռները բաց:

Բացարձակ խայտառակություն: Ինչպե՛ս են ֆիդայիները ծուղակից դուրս եկել: Եվ միթե դա խոստովանելու բան է: Չէ՛, որոշել են թուրքերը եւ շտապել են հասարակությանը թյուրիմացության մեջ գցել: Նրանց զինվորները արդարանալու համար լուրեր են տարածում, թե իրենց հրամանատարը ֆիդայիներից մի քանի հարյուր ոսկի կաշառք է վերցրել, իսկ հրամանատար Ֆերիհ փաշան էլ իշխանություններին եւ իրեն արդարացնելու համար իբր բանտ է նետել այդ լուրերը տարածող մուլլային: Մի բան պե՛տք էր հորինել Անդրանիկի եւ նրա ընկերների սխրանքը նսեմացնելու, թուրք զինվորի փառքը բարձր պահելու համար՝

«Ռուսսկոյե սլովո» թերթը տարիներ անց, 1915-ի նոյեմբերին, ուրիշ կերպ է գրել: Այն է՝ Անդրանիկը վանք է մտել մի շարք հերոսական մարտերից հետո: Նրա խումբը եղել է 50, թուրքերի զորքը՝ 1000 հոգի: Թուրք փաշան երեք օր անընդմեջ վանքը գնդակոծել է: Վերջապես զայրացած փաշան հրաման է արձակել ինչ գնդ ուզում է լինի, գրոհով գրավել վանքը: Եվ գրավվում է: «Բայց, ավագ, — գրում է թերթը, — առանց նրա պանծալի պաշտպանների: Այդ պահից Անդրանիկի փառքը տարածվում է Թուրքիայի սահմաններից հեռու: Նրա մասին սկսում են խոսել ոչ միայն Կովկասում եւ Ռուսաստանում, այլեւ Արեւմտյան Եվրոպայում»²:

Առաքելոց վանքի կոփվը ահազանգ էր: Բայց ոչ զանգերի դողանք, այլ ազատության ոգու ներքին ձայն: Որքա՞ն ավելի զորավոր կլինեք այն, եթե բոլոր այն ազգերի միաձուլվ ընդվզումը լինեք, որոնք նույնպես տառապում էին սուլթանի լծի տակ:

Մմբատն ասում է. Առաքելոց վանքի անդրանիկյան կոփվը հավաստիացնում էր, որ «ողջ էր հայդուկը, հայ տանջահար գյուղացու պահապան հրեշտակը, կենդանի էր նրա մարտական ոգին»: Ոգեւ-

1 «Դրոշակ», 1902, ապրիլ, էջ 54-55: 2 «Русское слово» տե՛ս ՀՀ ԴԿՊԱ, Տ. 43, ք. 1, գ. 47, ք. 10:

րութունը համատարած էր: Բոլորը կուգեին, ասում է Սմբատը, ոտքի էլնել, օգնության հասնել: Եվ բերում է օրինակներ: Զանի որ ցուրտ ձմեռ էր, ճամփաները անհնար, վանքի մարտնչողներին օգնության հասնելու միակ ձեռք միաժամանակ այլ վայրերում ես կոհվ բորբոքել է եղել: Հիշում է նման փորձեր: Չեւավորվել է մի խումբ, որը Սասունի Սեմալ գյուղից ճանապարհ է ընկել դեպի վանք, նպատակ ունենալով գիշերային մթության ժամանակ ճեղքել պաշարողների շղթան եւ օգնության հասնել վանքում գտնվողներին: Սակայն ցուրտը ուժգին է եղել, վատ հազնված տղաների ոտքերը չեն դիմացել, կես ճանապարհից հազիվ ետ են վերադարձել: Ստակայքի տարբեր գյուղերի ուժերով վանքին երկու հակառակ կողմերից մոտենալու եւ այդ ձեռով թուրքերի հարվածը թուլացնելու մտադրությունն էլ է եղել: Բայց մինչ դա կիրականացվեր, Անդրանիկն արդեն ճեղքել էր շղթան:

Այնպես որ սխրանքը հոգեբանականից բացի, գործնական արձագանք չտաքցավ: Ավելին, կային ու եղան նաեւ տարակարծություններ: Սմբատը Հրայրին է հիշում, «հայդուկներու եւ ոստիկաններու հաճախակի բախումները աննպատակ կը նկատեր, դեմ էր մասնակի ըմբոստության...»: Եվ Սմբատը քննադատական ու ինքնաքննադատական դատողություններ է անում, եթե մեկն սկսել էր, մյուսները պետք է աջակցեին, անջատ-անջատը պետք էր զումարել ու ի մի բերել: Դա պետք է անեին նախ եւ առաջ ազգային կուսակցությունները: Դրսւշխարհի շահագրգիռ քաղաքատներն ու պատմաբանները, հակառակը, հայերին քննադատում են ընդվզումներ ու ապստամբություններ հրահրելու համար, շատ դեպքերում ուռճացնելով եղածը եւ հորինելով չեղածը, կարծես չնկատելով ու չըմբռնելով, որ եղած-չեղածը տերության ճնշմամբ թելադրված բողոքի ու պաշտպանական ընդվզումներ էին, մինչդեռ հարկավոր էր, ինչպես ուրիշ ժողովուրդների օրինակն է ասում, միասնական, իսկական ապստամբական շարժում: Եւ այն է ապացուցում նաեւ Առաքելոց վանքի կոհվը, եղածների մեջ բոլորովին ոչ երկրորդականը:

Անդրանիկն անում էր ավելին, քան մի հոգու համար կարող էր կանխորոշված լինել: Ժամանակի մամուլը այդ էլ է նկատել: Եվրոպացիները մեծաբեկ ու փառաբանել են իրենց հերոսներին, գրել է «Դրոշակը» 1902 թվականի ապրիլյան համարում: Եվ այնուամենայնիվ նրանց հիացնում է Առաքելոց վանքի կոհվում ֆիդայիների սխրագործությունը: Եթե Անդրանիկն ու Գեորգը ունենային եվրոպական բանակների ուժի մեկ հարյուրերորդն անգամ, նրանք թշնամուն վաղուց հաղթած եւ իրենց ժողովրդին

ազատագրած կլինեին, եզրակացնում է թերթը.
«Այո, պետք է որ այս տեսակ մաքուր հերոսները պահվին ու պահպանվին, ապագային պետք պիտի գան անոնք հայրենիքի սըրբազան ու արյունոտ դատին հաջողութեան համար»¹:

Բ Սասունի ընդհանուր հերոսամարտը

Անդրանիկի ըմբռնմամբ, առանձնահատուկ ապագա չկար: Նրա համար ամեն վաղվա օրը ապագա էր: Ապագա էր յուրաքանչյուր օրվա երկրորդ կեսը: Որովհետեւ այնպես չէր կարծում, թե պետք է սստել ու սպասել, թե երբ կբացվի ժողովրդի լուսավոր առավոտը: Սա ոչ շտապողականությունն է, ոչ էլ հապճեպությունը: Պարզապես նա դեմ էր այսօրվանը վաղվան օգելուն, մտածելով, որ վաղը կարող է ուշ լինել:

Առաքելոց վանքի ծուղակից դուրս գալուց հետո Անդրանիկը խոր թաքստոց է մտել, որը այս դեպքում սովորական ընդհատակը չէ: Պարզապես նա խուսափել է ուղղակիորեն իշխանությունների մարդկանց հետ հանդիպելուց, իսկ մնացած դեպքերում զննել է, թե զրուցակիցը, նա՛, ում տանը որ գիշերել է, հուսալի մարդ է թե ոչ, չի՞ կարող արդյոք պատահել, որ մատնիչ է եւ նրանց հանդիպումն իր հետ ոչ թե պատահական է, այլ մտածված ու կազմակերպված: Մյուս դեպքերում նա շրջել է գյուղերում, հանդիպել մարդկանց եւ մի միտք է ամենուր տարածել, կոպին վերջ չկա, այսուհետ ավելի շատ մարդիկ պետք է գեւքի տակ հավաքել, ուրեմն, ավելի շատ պետք է հոգավ գեւք ձեռք բերելու մասին եւ ոչ թե առանձնապես պատրաստվել մի որեւէ անակնկալի, այլ միշտ եւ ամեն դեպքում կազմ ու պատրաստ լինել կոպի մեջ մտնելու: Որովհետեւ կոհվը ոչ պատվերով է, ոչ էլ հստակ ու ճշգրիտ նախատեսված ժամանակի ու տարածության մեջ: Այդպես էլ, ոչ որոշակի դադարի, ոչ էլ արյունահեղ մարտերի միջով անցավ 1902 թվականը: Այս ընթացքում Անդրանիկը քարոզիչ էր, վերլուծող ու կազմակերպիչ, ուժեր հավաքագրող եւ զումարող, թեւե քիչ ժամանակ չէր տրամադրում նաեւ զենք ձեռք բերելուն, նորապսակ հայդուկներին զինելուն եւ վարժեցնելուն:

Իր հուշերի գրքում Անդրանիկը պատմում է, որ 1903-ի գարնանը, երբ դեռ ձյուն էր ու ցուրտ, որոշ փոփոխություններ են տեղի ունեցել խմբերի կազմում: Ազդեցիկ դեմքերից ոմանք՝ Կոտո Հաջին, Զեռին եւ Սպարանազ Մակարը, թողնում, հեռանում են, իբրեւ թե Ախլաթ գնալու եւ այնտեղից զենք փոխադրելու համար: Այնտեղ, Ախլաթում էր այդ ժամանակ Հրայրը, բացատրելով, որ զենքի համար

¹ «Դրոշակ», ապրիլ, 1902, էջ 55:

¹ Սկս. Երիցեանց, ԽՂ., էջ 123-124:

Ախարս պետք չէ գալ, հանձնարարում է կրկին վերադառնալ խումբ, հարմար գտնելով, որ անցումային, համեմատաբար խաղաղ այդ միջնաժամին ներանց ստանձնեն խմբի ղեկավարությունը, իսկ Անդրանիկը միառժամանակ հանգիստ առնի: Ու այդպես էլ գրում, հանձնարարում է նա Անդրանիկին: Անդրանիկն ասում է, որ ինքը՝ հոգնած ու հանգստի կարոտ, ուրախությամբ է ընդունել այդ առաջարկը: Բայց երբ դրա մասին իմանում են Գեորգ Զավուշն ու նրա անբաժան

ԿՍՅՍԿ

(Վաղարշակ Բաղդասարյան)

քաջ ընկեր Կայծակ Վաղարշակը, շատ վատ են ընդունում այդ լուրը: Լույնպես եւ Սասունի Տալվորիկ, Ախպի, Իշխնձոր, Գելիեզուզան, Սեմալ եւ մյուս գյուղերի գյուղացիները, որոնք եւս զայրանում են: Նրանք առարկում են Հրայրի առաջարկին եւ մերժում Անդրանիկի խմբապետությունը ուրիշ մեկի կամ միանգամից մի քանիսի վրա դնելու նրա լուծումը:

Անդրանիկը պիտի հանգստանա՞ր, իսկ մյուսները պետք է ոտքի վրա լինեին ու խմբապետ: Հարցը ըննելու համար եկած տարբեր գյուղերի ներկայացուցիչները այդ ուրիշներին ցույց տվին իրենց գյուղերից դուրս տանող ճանապարհը. «Մենք բոլորս, հոս գտնվածնիս, ո՛չ ձեզի բնակարան կուտանք, ոչ ալ կը թողնենք մեր սահմաններուն մեջ: Գնացե՛ք, թող սեմալցիք ու շենիկցիք պահեն ձեզ»: Եվ նրանք ստիպված գնացել են: Սա էլ է մի բան ասում, ամեն մարդ չէ, որ կարող էր խմբապետ դառնալ, եւ պատահածին չէ, որ ժողովուրդը ընդունել է: Խմբապետին, ճիշտ է, կարգ չի եղել, որ անուն—ազգանունով, մեկ առ մեկ գյուղացիք գային փակ ու զաղտնի ջլեարկեին: Դեռ ձեւական քաղաքակրթության երկրներում անգամ այդ ձեւը ամբողջական չէր: Կիսանախապետական թուրքական լծի տակ ի՞նչ պետք է լիներ: Բայց կար հնուց ի վեր եկած, ժառանգված բանականության կարգը, ժողովրդի համար մարտերի ղեկավարները պետք է ժողովրդի կամքով լինեին, մեկ է՝ ընտրության գրավոր թե բանավոր ձեւով, ջլեարկության կարգուկանոնի, թե՛ միասնական փոխըմբռնման, ներքին ցանկության միջոցով: Ոչնչով վատ չէին Հաջի Կոտոն, Զեռին կամ Սպաղանաց Մակարը: Եվ քաջ էին ու անձնուրաց, եւ միշտ կոհվների մեջ: Նրանց մասին Անդրանիկը մի բառ անգամ չի ասել բացասական: Բայց ա՛յդ հարցը չի ըննվել, այլ ա՛յն, թե ով պիտի լինի կամ մնա հայդուկապետ:

Գնացին խմբապետության, այսպես ասած, հրայրյան թեկնածուները, եւ եկավ Դաշնակցության կենտրոնի ներկայացուցիչ Վահանը: Ինչպես երեւում է՝ Դաշնակցությունը երկրի տարբեր մասերի հարցերով ու հոգսերով զբաղվող հանձնախմբեր է ունեցել: Անդրանիկն ասում է, թե Վահանի ձեռքին եղած լիազորաթղթում գրված էր՝ «Դաշնակցության կամքը ներկայացնող մարմնի կողմից՝ Բարձրավանդակի համար»: Բարձրավանդակը Սասունն է: Վահանը ժողով է գումարել: Հաշվետվություն պետք է լիներ: Եկել են բոլոր հայդուկները, գործի հետ կապված մարդիկ: Կարծես թե հաշվետու ժողով էր ու վերընտրություն պետք է լիներ: Զննվելու էր, փաստորեն, խմբապետի գործունեությունը, այդ թվում եւ այն, թե ինչ դրամական ու նյութական միջոցներ են ստացվել եւ ինչպես են դրանք գործադրվել, ծախսվել: Անդրանիկն ասում է. «Ոչ մի գաղտնի հաշիվ չունեինք՝ ոչ հացի, ոչ զենքերու, ոչ փողի», այսինքն՝ ամեն ինչ բոլորի աչքի առաջ է եղել, բոլորի գիտությամբ ու համաձայնությամբ, «Բոլորը մանրամասն գիտեին, թե ո՞ւր ինչ ենք առեր, ի՞նչ ենք տվեր»: Իսկ ինքը բոլոր գրավոր փաստաթղթերը, որպես հաշվետվություն, հանձնել է Վահան Փափազյանին, որը Կոմս անունով հայտնի կուսակցական գործիչն էր:

Չի լինի այստեղ չպատմել այն, ինչ պատմել է ինքը Անդրանիկը: Վերը պատմած դեպքից մի երկու օր հետո Սասուն է եկել անձամբ Հրայրը: Դարգ է, հեռվից նա է ցուցումներ տվել Վահանին, որ Անդրանիկն իբրեւ թե հանգստի անցնի, եւ խումբն էլ այսուհետ ուրիշները ղեկավարեն: Անդրանիկի պատմածից պարզ չի երեւում՝ ինչն է պատճառը: Աշխանը, շուրջ վեց ամիս անց, Սասուն է եկել Հրայրը: Եկել է «գործի սիրույն համար» խաղաղություն հաստատելու, եկել է անցյալը մոռացության տալու եւ համերաշխությանը նպաստելու: Հրայրը ասել է, թե ինքը ոչ մի հանդիմանություն չունի եւ իր ցանկությունն այն է միայն, որ հանուն գործի եղած—չեղածը «գերեզման իջեցվի եւ վրան խաչ դրվի»: Անդրանիկը, ճիշտ է, զսպել է իրեն, չի ըմբոստացել, բայց երեւում է՝ վիրավորված է ու վրդովված, ինչո՞ւ պետք է Հրայրը հեռվից մարդ ուղարկեր եւ այն էլ՝ խմբապետին փոխելու առաջարկով: Հրայրն ռձգում է արդարանալ, վիճակը շտկել, ասելով, թե ինքը ոչինչ չունի Անդրանիկի դեմ, որ նրան ոչ ոք դիտողություն չի անում եւ կուզենա, որ ինչ եղել է մոռացության տրվի ու գործերն էլ առաջ տարվեն:

Անդրանիկը այլևս իրեն չի զսպել, դե, ասել է, որ ոչ մի դիտողություն չունեք «ես այսչափ տարի է հոս եմ, հիվանդ եմ, թույլ տվեք».

¹ «Անդրանիկի յուզեր», էջ 310, 312: Նաեւ՝ Վ Փափազեան, Իմ յուզերը, Ա հատոր, Գ, 1950, էջ 301:

որ հեռանամ արտասահման»։ Հավանաբար նոր միայն Հրայրը գիտակցել է իր անզգուշության հետեւանքի վտանգավորությունը։

«—Եթե դու հեռանաս, այն ատեն ես քեզից առաջ կը հեռանամ», — ասել է նա Անդրանիկին։ Ուրեմն, պետք էր այդ մասին վաղորդը իմանալ եւ հաշվի նստել այն իրողության հետ, որ Անդրանիկը սոսկ մի անհատականություն չէր, այլ բնակչության հսկայական զանգվածի կամքի մարմնացում։ Թող հանգստի գնա Անդրանիկը։ Եվ մի՞թե դա որեւէ մեկի գործն էր, երբ ինքն Անդրանիկն անգամ, եթե ուզենար, չէր կարող իր կամեցած ձեռով թողնել ու գործից հեռանալ։ Հրայրի խոսքը շարունակում են Վահանն ու նրա հետ եկած մյուս գործիչները՝ Երկաթն ու Եգորը։

«Եթե դուք հեռանաք, այն ատեն մենք ալ պիտի հեռանանք»։ Այս լավ է, որ այսպես են ասում, բայց վատ է, որ նվազել է նախօրոք ենթադրելու, կոահելու ուժը, թե ինչ կլինի վաղը, եթե Անդրանիկը ասպարեզից հեռանա։ Կգտնվեին, իհարկե, մարդիկ, դատարկ չէր ասպարեզը, բայց Անդրանիկին հրաժեշտ տալու զաղափարը մարդկանց մտքերի մեջ չէր տեղավորվում։ Անդրանիկը հավաքական իմաստ էր ստացել։ Եվ բացվում է հուզիչ տեսարանը։ Չէ՞ որ կար ժողովուրդը, որն սպասում էր հարցի լուծմանը, որն ակնկալում էր փրկություն եւ կամք, որի համար այնքան կարելու էր, թե ով գործի գլուխ կանգնած կլինի, ով կտանի իրենց դեպի մարտ եւ մահ կամ ազատություն։

Հրայրի, Անդրանիկի, Վահանի եւ մյուսների բանավեճը ձգձգվում է։ Ի վերջո Հրայրն ու Անդրանիկը ոտքի են կանգնում։ Ոտքի են կանգնում եւ համբուրվում։ Վտանգված ժողովրդի զավակները գուցե թե արտասուքներ են իրար խառնել, բայց այդ մասին Անդրանիկը լուռ է։ Ծարունակելով վերհուշը, նա ասում է, որ Կայծակ Վաղարշակն ու Գեւորգ Չավուշը նույնպես համբուրվեցին Հրայրի հետ։ Ի վերջո հրավիրում են բոլոր հայդուկ զինվորներին, որից հետո եղածը երգման տեսարան է։ Լսենք Անդրանիկին.

«Կանչեցին հետս գտնված բոլոր զինվորներին, նրանց ալ առաջարկեցին թե՛ ահա գործի եւ ընկերներու սիրույն համար՝ Անդրանիկը, Վաղարշակն ու Գեւորգը հաշտվեցին Հրայրի հետ, երկու կողմից զինումներ ըրին, մաքուր սրտով, բոլորս ձեռք ձեռքի տված, սրանից հետո պետք է գործը առաջ տանենք»։

Եվ հուզմունքը պատում է բոլորին։ Այլեւս անհնար էր թաքցնել արցունքները.

«Հրայրը մեկ կողմ, ես մյուս կողմ սկսանք արտասվել»։

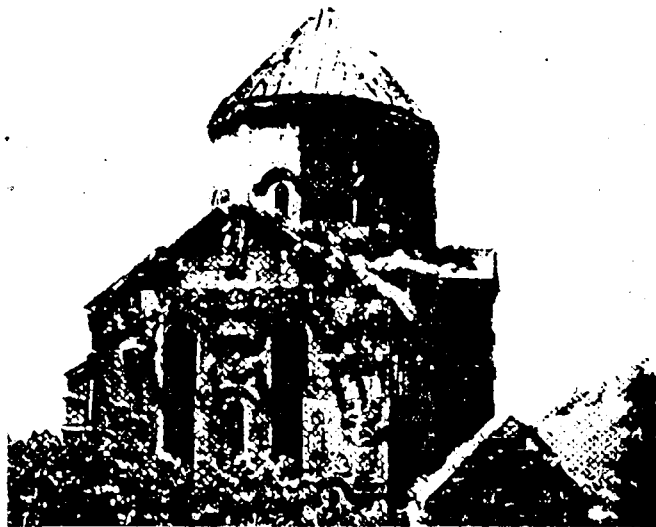
Ջորավոր էր Անդրանիկը, բայց, մեկ է, մարդ էր։ Իր արտասուքը, որ չի կարողացել զսպել մարտական ընկերների առաջ, գրչին հանձնելով, չի թաքցրել նաեւ սերինդներից։

Դրանից հետո, խոստովանում է Անդրանիկը, քանի դեռ ինքը եղել է ու կռվել Սասունում, բոլորը հաշտ են եղել ու միաբան¹։ Եղածը միայն դաս չէր, այլեւ՝ օրինակ։

Առջեւում 1903—ի ձմեռն էր, որին պիտի հաջորդեր 1904—ի գարունը։ Մեկը նախապատրաստություն էր, մյուսը՝ հերոսամարտ։

1903 թվականը հայության համար լավ տարի չեղավ ոչ Հայաստան աշխարհի արեւելքում եւ ոչ էլ արեւմուտքում։ Ջարդերի հարցով ցարն ու սուլթանը ասես իրար հետ մրցում էին։ Արեւմուտքից՝ Կ. պոլսի ոռոսական դեսպանատնից եւ տեղերի ոռոսական հյուպատոսություններից, թե 1903, թե 1904 թվականին ցարական արքունիք ուղարկված հաղորդումներում Անդրանիկը հիշատակվում էր որպես Սասունի բնակչության «ապստամբության ղեկավար», որը Սասունից «քշել է թուրքերի վարչական իշխանություններին, ոչնչացրել զավառներում գտնվող թուրքական ոչ մեծ գորամասերը»², որոնք մշտապես պատժիչ դեր են խաղացել։ Հայերի նկատմամբ որպես բարի ու կամեցող երեւալու համար թուրքերը խորամանկորեն օգտագործում էին Արեւելյան Հայաստանում կատարվող ամեն մի ցարական հակահայկական գործողություն։ Այդ տեսակետից թուրք ջարդգլության համար շատ արդյունավետ եղավ ցարի 1903 թվականի հուլիսի 12—ի օրենքը, որով Էջմիածնի հայոց եկեղեցական կալվածքներն էին պետականացվելու եւ հոգեւոր դպրոցներն էին փակվելու։ Այդ առիթով թուրքերն ասում էին, թե իրենք երբեք ոռուսների նման չէին ոչնչացնի Էջմիածնի գանձարկղը։ Այս հաղորդող ոռուս դիվանագետը հավանաբար հայերի մեջ իր տերության դիրքերն ամուր պահելու նպատակով գրում եւ տարածում է, թե 1904—ի ապրիլին, այսինքն այն պահին, որի մասին ինքը հայտնում է, Մուշում եւ շրջակայքում հայությանը զսպելու համար բերված զորքերի թիվը 12—ից 15 հազարի է հասնում։ Եվ այդ այն դեպքում, երբ թուրքական իշխանությունների ներկայացուցիչները ոռուս դիվանագետների հարցումներին պատասխանել են, թե երկրում «հայկական շարժում կա միայն թերթերի տվյալներով, իսկ իրականում նման ապստամբություն չկա»։ Սա էլ մյուս ծայրահեղությունն է՝ առհասարակ սուլթանական կարգերի նկատմամբ երկրում ամեն տեսակի դժգոհության նշանները հերքելու համար։ Միաժամանակ պաշտոնատար թուրքերը ոռուս դիվանագետներին հայտնել են, թե տվյալ պահին Սասուն՝ Անդրանիկի մոտ են ուղարկվել երկու պաշտոնատար հայ հոգեւորականներ, որոնք իրենց հետ տարել են իբրեւ թե սուլթանի հրովարտակը, որը

¹ «Անդրանիկի յուշերը», էջ 310—314։ ² ԿՊՊՊԱ(Մ.), ք. 460, ց. 1, գ. 138։ «Գեղարվեստական ստուգումների մասին»։

Ս. ՌԱԶ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՄՅԱՄԱՐ ԿՂԶՈՒՄ

հայությանը արտոնության խոստումներ է պարունակում¹: Լուրեր են:

Չմեռը Անդրանիկն անց է կացրել այնտեղ, ուր ե՛լ կո՛վի գանգերն էին հնչեցվելու, ե՛լ լինելու էր մարտերի ամենաթեժ քուրան: Ընդլայնվել է տեսողաշտը, փորձ է կուտակվել: Ուշադրությունը համառորեն եւ տեսականորեն կենտրոնացվում է նախապատրաստության վրա: Գելիեզուզանը կենտրոն է, Անդրանիկը՝ ղեկավար: Կապերը այստեղից գնում էին դեպի Սասուն լեռնաշխարհի բոլոր կողմերը: Կո՛իվը, եթե լիներ, զանգվածային էր լինելու, լայնատարած, միասնական: Գործի մեջ են 1894-ի հին ու անբաժան ընկերներից Սուրադը, Գելորզը, Զեռին, Սեպուհը, ավելացել են Նորերը՝ Վաղարշակը, Թորգոմը եւ ուրիշներ²:

Երգարավել էին Սասուն լեռնաշխարհի հայության բոլոր գործուսակ մարդիկ: Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր, որ կառավարական զորքեր են գալու, որ նրանց որպես ուղեկից եւ հետետորդ գալու են նաեւ քրդական զինված խմբերը, եւ կո՛իվը այլեւս առաջվա նման կցկտուր չի լինելու: Անդրանիկը ոտքի վրա էր, քայլող ու քայլեցնող, զենք ու զինամթերք հայթայթող, տեղանքը նախընտրող եւ որոշող, մարդկանց ի մի բերող, բաշխող ու հանձնարարող:

1 Կողոմ, և ս.: 2 «Անդրանիկի յուշերը», էջ 315, նաե՛ւ՝ Մկր. Երիցյանց... էջ 198:

Բուրը հիշում էին 1894-ի օգոստոսյան վրահասը եւ իրենց հանպատրաստից մարտի մեջ մտնելը: Աշխատում էին բուրը՝ ե՛լ ընդհանուր ղեկավարը, ե՛լ խմբերի ու տասնյակների բուրը հրամանատարները, հանձնարարություններ տալուց, դրանց կատարմանը հետեւելուց բացի, իրենք էլ պիտի որոշակաբարդունքի բերող մի գործ անեին: Անդրանիկն այստեղ էլ վերջինը չէր: Սղոցը, մուրճն ու ուրագն էին նրա ձեռքին: Էլ ո՛ր օրվա համար էր նրա ատաղձագործ լինելը: «Այդ ձմեռ ես շինեցի 37 հրացանի դոնդախ», այս մեկն է միայն հարկ համարել հիշելու որպես նեղ-մասնագիտական (էջ 315): Բայց չէ՞ որ նաեւ գյուղերը գնալիս, երբ վաղվա կո՛իվների դիրքերն է փորել տվել, մյուսների հետ ծանր գերանն է ուսն առած տեղափոխել, մի ուրիշ դեպքում էլ բահն է եղել ձեռքին կամ քունգը:

Կառավարությունը նախապես 1000 հոգի զորք է ուղարկում, որ գա ամրանա Շենիկ գյուղի տակ: Այդ ժամանակ հայերն արդեն լեռների ծերպերին դիրքեր էին բռնել եւ նրանց այլեւս հեշտ չէր լինի տեղահան անել: Ջորքն ինքն է ստիպված վերադառնում: Գրագրություններում այս կապակցությամբ թյուրիմացություն է եղել, քանի որ այդ հազարը հայոց լեռնաշխարհում է գետեղվել, ապա վերագրվել է հայերին, իբրեւ թե այդ նրանք են զորքով եկել-հաստատվել: Հենց այդպես էլ Կովկասի ռազմական օկրուգի շտաբի գեներալ-կվարտիրմեյստերին Ռիզե քաղաքի ռուսական փոխնյուպատոսը՝ պալատական խորհրդատու Սաեվսկին, իր հղած գրության մեջ ասում է, թե տարածված լուրերի համաձայն հայերին «հաջողվել է Սասունում կենտրոնացնել» հազար հոգի զորք, եզրակացնելով, թե ուրեմն պայթյունն սպասելի է ամենամոտիկ ապագայում¹:

Շատ ցավալի է, որ հաճախ նաեւ քրդերին էին հրահրում հայերի դեմ: Սա իշխանությունների սովորույթն էր, քրդերին առաջ մղել հայոց կրակի տակ, ապա ուղարկել կառավարական զորքը եւ քաղել շինծու հաղթանակի արյունալի պտուղները: Հակառակն էլ էր լինում, ստեղծվում էր իրավիճակ, երբ հայերն այլեւս չէին կարող լռությամբ տանել քրդերի բարբարոսությունները եւ իրենք էին հակահարձակման անցնում: Երկու դեպքում էլ նույնն էր, օգտվողը կառավարական զորքն էր ու կառավարությունը:

Հիշյալ Մաեսուկին հարկ է համարել նշել, որ Սասունի հայության, մեր բառերով ասած, ինքնապաշտպանական նախապատրաստությունները Կովկասին վտանգ չեն սպառնում: Կովկասյան ռազմական օկրուգի շտաբի 1904-ի հունվարի գրություններում նշվել է, թե թուրքական քաղաքների անգլիական հյուպատոսությունները Եվս մանրամասն տեղեկություններ են հավաքում թուրքական զորքերի

1 Կողոմ, §. 450, ք. 1, գ. 138:

տեղաբաշխման, համիդեական գորախմբերի շարժման մասին, լրջորեն հետաքրքրվելով հայոց գործերով, նաեւ դրանց վերաբերյալ նյութեր կուտակելով¹:

Ստացվում էր՝ հայերն իրենց տառապանքներից էին ուզում ազատվել: Թուրքերը նրանց դեմ զենք էին կոում եւ բանակը մեծացնում: Ցարն ասես պոտոր ջրում ուզում էր ձուկ բռնել, պատրվակներ ստեղծելով թուրք-կովկասյան իր սահմանը ամրապնդելու, մինչեւ իսկ Արեւմտյան Հայաստանում հայերի ազատագրական շարժումն իր տարածքային նվաճումներին ծառայեցնելու, Արեւելքի այս դարպասների տակ իր դիրքերն ընդդեմ թուրքերի, չզանալով նաեւ Թուրքիայի հետ միատեղ, հզորացնելու համար: Նույնն էլ, ավելի թե պակաս, Անգլիան էր անում, անում էին բոլոր տերությունները:

Ըստ եւթյան ոչ մեկի հոգը չէր: Ամեն ինչից երեւում էր, որ կոնվուլսիոն է: Անդրանիկն իր զինվորների հետ շալակով ցորեն ու այլուր էր տեղափոխում գալիք կովի ենթադրվող վայրերը, նույնքան եւ ավելի մտահոգված լինելով, որ զենքը չպակասի, ավելացնում էր հրացանների թիվը եւ նոր-նոր երիտասարդների բաշխում, հետն էլ՝ պարկուճ, արճիճ ու վառող:

Այդ ձմռանը, փաստորեն, գործի մեջ էին բոլորը՝ Հրայրն ու Մուրադը, Գեւորգ Զավուշն ու Կայծակ Վաղարշակը, մյուս հայտնի ֆիդայիները՝ Թորգոմը, Վահանը, Ֆահրադը, Ավետիսը, նաեւ Երկաթը, Եզրը, Թումանը... Բոլոր անունները մեզ չեն հասել, հասած բոլոր անունները չէ, որ բացված են ու ըստ արժանվույն իմաստավորված, տարբեր զբաղմունքների, արհեստների մարդիկ են՝ պայտառ ու դարբին, հյուսն ու ատաղձագործ, հնձվոր ու կայսող, ոսկերիչ ու դերձակ... Բայց ոչ երբեք զինագործ, թեւէ հիմա նրանցից շատերն ու զուցե թե բոլորն էլ կուզենային, որ նախ եւ առաջ զինագործ լինեին: 1903-1904-ի ձմռան օրերին ամենից շատ հրացան պատրաստող էր պետք ու դաշույն սրող, արճիճի հատիկներ ձուլող ու դատարկ պարկուճներ լցնող...

Սմբատը, Անդրանիկի հրահանգները առաջինների թվում կատարողներից մեկը, հաց թխելու գործին է հետեւում: Մյուսները թխված լավաշն ու բոքոնը տանում, թաքցնում են այն տեղերում, որոնք ենթադրվում էին որպէս կոնվուլսիոնի հավանական դիրքեր:

Որպէս փոխադրամիջոց, զինվորների կոնակն է ծառայել: Անդրանիկը նպաստավոր լուծում է գտել, գործի հրավիրելով հայերին համակիր քրդերին: Նա հրաման է արձակում՝ ոչ մի տեղ չկաշկանդել, չվնասել պարեն եւ ուղանալու փոխադրող քրդերին: Խնդրին ըմբռնումով մոտեցող ջուրդ գյուղացիները, հայերի հետ դուռ-դռկից

ապրած, նրանց հետ բարեկամություն հաստատած մարդիկ, պատվով են կատարել եղբայրության հանձնարարականը:

Քրդերի հետ մերձենալուն, նրանց միջեւ այս ու այնտեղ առաջացած սառնությունը հաղթահարելուն մեծ նշանակություն են տվել Անդրանիկն ու բոլոր ֆիդայիները:

Անդրանիկն իր հուշերի գրքում բերում է իր գործադրած ջանքերի օրինակները:

Սկզբում, 1894-ին, երբ հայերը բողոքել են իրենց վատ վիճակից, կառավարությունը «մեղքը գցել է քրդերի վրա»: Պարզ էր նպատակը, հային ու քրդին թշնամացնել, մեջտեղը շահելու համար: Եվ մի անգամ, երբ թուրքերը քրդերին հայերի վրա կովի են բերել, Գեւորգ Զավուշը բարձրացել է եւ ասել նրանց. «Մենք պատրաստ ենք կառավարության դեմ կովելու եւ ոչ ձեզի հետ»:

Երբ թուրքերը, եզրակացություն չհանելով, այնուամենայնիվ կրակ են բացել, հայերը չեն պատասխանել: Այդ դեպքում քրդերը թողել, հեռացել են:

Եղել է այնպես, որ մի քրդից հայերը գողություն են արել: Ջուրդը եկել, բողոքել է Անդրանիկին: Չանցած 24 ժամ, հիշում է Անդրանիկը, գողերը գտնվել են եւ գողացվածը՝ վերադարձվել:

Աղբյուր Սերոբին սպանող եւ Անդրանիկի սպանած Բշարե Խալիլի հեռու բարեկամները Անդրանիկի հետ մտերմություն հաստատելու, կատարվածը մոռացության տալու ցանկություն են հայտնել: Հանդիպել են:

«- Իրենց սովորական երդումներն ըրին, - հիշում է Անդրանիկը, - հաց կտրեցինք եւ մի-մի կտոր բաժնեցինք իրարու հետ: Այդ բանով մեր միջեւ բարեկամությունը ավելի լավ հիմնվեցավ»:

1903-ին, երբ Սասունի Տափուկ գյուղից ոստիկանությունը հեռացել է, տեղի քրդերի ներկայացուցիչները դիմել են իրեն. «- Մեր կառավարությունը գնաց: Ասկե վերջ մեր կառավարությունը դուն ես»: Ասել են ու խնդրել, որ Անդրանիկն իրենց խորթ աջով չնայի, այլ ինչպէս որ հայերին: Անդրանիկը հիշում է իր պատասխանը. «- Եթե խելոք մնաց, մատնություն չանեք, մնացեք ձեր տեղերը, մի գնաց: Իսկ եթե խելոք չեք մնա, այն ատեն վայ ձեզ, ձեր երեխաների մեղքը ձեր վիզը»:

Քրդերը մնացել են գյուղում եւ ապահով ապրել, քանի դեռ Անդրանիկն այնտեղ է եղել¹:

1904թ. փետրվարի 4-ին սասունցիները նամակ են հղել իրենց բոլոր հայրենակիցներին, հայ եւ ջուրդ խառը բնակչություն ունեցող գյուղում քրդերը որոշել են սպանել այնտեղ եկած Անդրանիկին:

¹ «Անդրանիկի յուզերը», էջ 318-320, 327-331:

Բայց դա նրանց չի հաջողվել: Անդրանիկը բռնել է խոտվահույզ ջրղերին, վերցրել է նրանց գենքերը, ապա նրանց ընտանիքները, տարանջատելու նպատակով, ցրել տարբեր գյուղերում¹: Եվ բավարարվել է այդքանով:

Անդրանիկի զինակից Սմբատն էլ է խոստովանում, որ իրենց զլխավոր հոգսերից մեկը «ջրղերի հետ բարեկամական հարաբերություն» հաստատելն է եղել: Բայց նկատել է, որ ջրղերը դժվարացել են հասկանալ հայերին, որին նպաստել է կառավարությունը ջրղերի նկատմամբ իր կեղծ հովանավորչական գոփոնությունամբ: Դա այնուամենայնիվ չի խանգարել, որ ֆիդայիները իրենց բոլոր ջանքերը լարեն հանուն կատարյալ եղբայրության: «Եվ սակայն, անկարելի իսկ պետք էր փորձել՝ հայ հեղափոխության դույզն նպաստ մը բերելու համար», — հիշում է Սմբատը եւ ինքն էլ նշում, որ այդ նպատակով ջուրղ աշիրթների հետ աշխատանքը Գետրոզ Զավուշի պարտականությունն էր: Ու հետեւում են արդյունավետ օրինակները, որոնց մեջ եւ այն, թե ինչպես ջրղական ցեղասպաններից մեկի հետ մտերմանալու միջոցով Անդրանիկին եւ Գետրոզ Զավուշին հաջողվել է տվյալ ցեղին հեռու պահել հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ թուրքերին օժանդակելուց²:

Շարունակենք: Անդրանիկը նախապես պատրաստել էր նաեւ փայտե կամուրջներ, որոնք կովի ժամին հնարավոր է, որ օգտագործվեին, իսկ ձեռքի տակ եղած փոքր դրոշները մորթեական հեռախոսի դեր էին խաղալու:

Զմոռանաք, որ 1903-ի տարեվերջն էր, առջեւում՝ ձմեռն ու 1904-ի գարունը: Ո՞վ էր հայի օջախի դատարկվող շտեմարանը լցնելու, եթե նրա որդիներն ու հարսները, կանայք ու տղամարդիկ զարնան իրենց գործերը չկատարեին: Բարեխիղճ է եղել Կարսի ուսական սահմանի պահակակետի հրամանատար փոխգնդապետ Տոլմաչեւը: Ահմանապահ էր եւ հետախույզ: Իր վերադասին հղած փաստաթղթում 1904-ի գարնան մասին գրել է, թե Սասունում «ոմն Անդրանիկ հավաքել, ի մի է բերել զինված ֆիդայիների մի ավազակախումբ, մոտ երեք հազար հոգուց բաղկացած»: Բայց սա չէ նրա բարեխղճությունը, այլ այն, որ նաեւ ավելացնում է, թե հայերը զարնանը ձեռնամուխ են եղել ցանքսին³:

Ձեւավորված է եղել նաեւ զինվորական խորհուրդ, որն էլ որոշել է կապ հաստատել Դաշնակցության արտասահմանում գտնվող կենտրոնի հետ եւ մասնակցել նրա առաջիկայում հրավիրվելիք ընդհանուր ժողովին:

1 ՎՍՍՀ ԴԿՊԱ, ք. 521, ց. 2, գ. 310, ք. 377: Լաւել՝ ՀՀ ԴԿՊԱ, ք. 370, ց. 2, գ. 52:

2 Սկր. Երիցեանց, և տ., էջ 193-198: 3 ԿՊՊԱ, ք. 450, ց. 1, գ. 138:

Գյուղերում ստեղծված էին կոմիտեներ, որոնք, ամեն մեկն իր տեղում, ինքնապաշտպանության գործին էին լծված: Կազմակերպման այս կարգի միջոցների ջերմ կողմնակից էր Հրայրը, որը ինքն էլ ղեկավարում էր աշխատանքների այդ բնագավառը՝ տեղերում ինքնիշխանության միջոցներ ստեղծելը եւ բնակչության ուժերը գումարելը, սակայն լուռ ու անձայն, իշխանություններին չհրահրելու համար: Հրայրը նաեւ հետամուտ էր, որ չլինեին լարվածության պատրվակներ, չլինեին ընդհարումներ, մանավանդ, չստացվեր այնպես, որ հայերը նախահարձակ լինեին¹:

Ժողովներ են գումարել: Ինքնապաշտպանության ձեւերի, դրանց հետ կապված մյուս միջոցների, տեղական իշխանությունների, ջրղերի, կենտրոնի հետ վերաբերմունքի հարցերը հուզում էին բուրդին՝ գյուղերի երիտասարդությանը, նրանց ծնողներին, բոլոր չափահաս ու տարեց մարդկանց: Ինչպե՞ս էր լինելու եւ ի՞նչ էր լինելու: Ճանկալին կոհվներից գուցե թե մի կերպ խուսափելն էր, խաղաղ միջոցներով հարցերը լուծելը, զոհեր տալուց զերծ մնալը: Ամենուր՝ սկսած Կովկասի սահմանից, քաղաքներից դեպի գյուղ, թե գյուղամիջյան ճամփաներին, բարձունքներում, թե դաշտավայրերում, սուլթան Համիդը զինված (բացահայտ թե թաքստոցային) պահակություն էր կարգել, որ չլիներ թե հայերը որեւէ տեղից, որեւէ կերպ գենք տեղափոխեին: Եվ, այնուամենայնիվ, քաջերից քաջերին հաջողվում էր: Այդպիսի մի դեպք է պատմում Սմբատն իր հուշերի գրքում:

Սեմալից Գեիլեզուզան գյուղ, որտեղ գտնվում էր այդ պահին Անդրանիկն իր ընկերներով, սուրհանդակը նամակ է բերում: Գրում էր գենք բերելու ճամփաներով հաջողությամբ Կովկասից վերադարձած Թորգոմը.

«Չէինք կրնար հավատալ լուրին, — պատմում է Սմբատը: — Այնքա՞ն անակնկալ էր եւ այնքան հանդուգն կը թվեր մեզ այդ քայլը... Որովհետեւ լսել էինք թե մինչեւ այն ատեն՝ Կովկասեն Սասուն օգնական ուժ չկարգվելու ձեռնարկումները զրեթե առանց բացառության՝ ձախողեր էին»: Ոչ միայն գենք էին բերել, այլեւ եկել էին որպես Կովկասում զինված խումբ: Սմբատը շարունակում է.

«Այս պայմաններու տակ, Թորգոմի խումբին անվտանգ ժամանումը անշուշտ մեզ հիացիկ ապշության պիտի մատներ: Իսկ ժողովուրդին խանդավառությունը աննկարագրելի էր»²:

Սմբատն ասում է, թե տարերային շարժումն իր ընթացքով գնում էր, բայց անհրաժեշտ էր, որ ինքնապաշտպանությունը դրվեր «կազմակերպական ամուր գետնի վրա»: Նա նկարագրում է նաեւ մի

1 Սկր. Երիցեանց... էջ 189: Լաւել՝ Սմբատի անոթի պատմությունների գրառումներ:

2 Սկր. Երիցեանց... էջ 196-197:

ընդհանուր ժողով, որն անհրաժեշտություն էր դարձել «թե կացությունը ուսումնասիրելու եւ թե կարգադրություններ ընելու համար, մանավանդ որ Թորգոմ պիտի վերադառնար Կովկաս եւ կուզեր իր հետ ստույգ տեղեկություններ տանիլ ու պահանջներ ներկայացնել հայ հեղափոխական դաշնակցության բյուրոյին»: Եվ ժողովը զումարվել է, որին մասնակիցների մեջ եւ հիշում է Հրայր, Վահան, Անդրանիկ, Կոտոյի Հաջի Հակոբ, Կորյուն, Կայծակ Վաղարշակ, Թորգոմ, Սեպուհ, Սուրադ Սեբաստացի եւ ուրիշ անուններ: Կազմակերպող եւ մարտական ուժերի այս ներկայացուցիչներից բացի ժողովին ներկա են եղել նաեւ Շենիկ, Սեմալ, Տափըկ, Գեղեգուզան, Ալսաի, Չորեր, Սպաղան, Տալվորիկ, Այգի Տուն, Հոսնուտ գյուղերի պատվիրակները: Ժողովը կայացել է Գեղեգուզանից վեր «Ռշկներ կոչված վայրում»: Զննվել է ընդհանուր վիճակը, բնակչության տրամադրությունը, պարզվել են զենքի տակ մտած եւ մտնելու պատրաստ մարդկանց քանակը, զենքի կուտակված պաշարների չափը եւ բազմաթիվ այլ մանրամասներ: Ուժերը բաշխվել են, Հրայրը դաշտի մեջ պետք է շարունակեր մարդկանց կազմակերպումը, Թորգոմը պիտի մեկներ Կովկաս (վերջ նշված նպատակով) եւ այլն: Այստեղ է, որ ընտրվել է զինվորական խորհուրդը, որի կազմում, ըստ Սմբատի, մտել են Անդրանիկը, Սուրադը, Սեպուհը, Սեյդո Պետոն, Ավոն, Կայծակ Առաքելը եւ ինքը՝ Սմբատը: Հետո այդ կազմի մեջ ընդգրկվել է նաեւ Գեւորգ Զավուշը, որ այդ պահին գտնվել է Վանում:

Զննվել է նաեւ ընդհանուր հրամանատարի հարցը: Երկու թեկնածու է եղել՝ Անդրանիկը եւ Սուրադ Սեբաստացին: Ըստ Սմբատի՝

«Սուրատ կը պնդեր, որ հրամանատարությունը կը պատկանի Անդրանիկին, իբր ծանոթ տեղին, տեղացիներուն եւ մանավանդ զինեալ ուժերուն եւ իր քաջությամբ ու փորձառությամբ:

Անդրանիկ կընդդիմանար ու կառարկեր իր հոգնությունն ու անողջության աննպաստ վիճակը:

Սեպուհ եւ Սուրատ, առաջին տեսակցության մը մեջ, կրցան համոզել Անդրանիկը, որ նշանակվեցավ ընդհանուր հրամանատար կովոդ ուժերուն»: (Ն. տ., էջ 201):

Ընթերցե՛ք այս պատմության մի ուրիշ շարադրանք.

«1904—ի ապստամբութենն առաջ, ընկերներեն ոմանք կուզեն խմբապետ նշանակել զինքը (Սուրադին՝ Հ. Կ), բայց Սուրատ կը մերժէ, եւ կը հանձնարարէ խմբապետության պաշտոնը տալ այն ընկերոջ, որը Սերոբի մահեն հետո առաջնորդէր է հայ ըմբոսներու փաղանգը:

«Անդրանիկն է այդ առաջնորդը, — կըսէ Սուրատը, եւ եթե անգամ նա մեռած լինի, իր դիակը մեր դորշակին հետ պետք է տարվի մեր

առջեւն դեպի կոիվ ու ազատություն»:

Ամենքը չէին սիրեր Անդրանիկը, որ դժգոհություն կը հարուցաներ իր փոքր ինչ կոշտ, անհարթ բնավորությամբ: Բայց ի վերջո ամենքը համակերպեցին Սուրատի, Վահանի հորդորներուն եւ Անդրանիկ եղավ պարագլուխ¹:

Այս բոլորը եղել է, բայց ոչ որպէս նախահարձակ լինելու եւ առհասարակ հարձակվելու նպատակով: Հարձակվելու, կոիվ սկսելու հարց չի դրվել, եւ առհասարակ պարզ չի եղել ում վրա հարձակվել, որտեղ, ինչպէս եւ կոնկրետ ինչու: «Ինչու» թեւէ երկիմաստ է, բայց դարձյալ պարզ է հարձակվել Սասունը, թե՛ որջ Արեւմտյան Հայաստանը փրկելու կամ զուցե սուլթանին ահաբեկելու՝ եւ նրան զսպելու՝ համար: Այս վերջինը բացառված չէր: Բայց դրա համար արդեն տարիների փորձը հուշում էր, որ սուլթանն ինքն առիթ կտա, չէ՛ որ եթէ հայերը մի քանի գյուղում եւ ամեն մեկում մի քանի երիտասարդ էին զինում եւ ինքնապաշտպանական հեծակետեր ստեղծում, դրանից ավելի՝ վաղ ու շարունակաբար, նույն այդ գյուղերից մոտ ու հեռու, սուլթանը զորանոցներ էր կառուցում եւ զորքեր կուտակում: Հայերի համար շատ էր դժվար կոտակել, որ այդ բոլորն արվում է իրենց վրա հարձակվելու եւ այն էլ ոչ թե սոսկ սաստելու, այլ կոտորելու համար: 1894 թիվը, ինչ է, ուրիշ կերպ ծագեց, եւ մի՞թէ այն ժամանակ հայերը եղան նախահարձակ: Եվ մի՞թէ դա սոսկ սաստել ու զսպել էր, այլ ոչ կոտորելու, բնաջնջելու մոլեգին ձգտում եւ այդ ձգտման «փայլուն» իրականացում: Եվ մի՞թէ սուլթանն ու նրա զործակիցները դեռ ալլաիին չէին օրհնում հայության զանգվածային այդ բնաջնջման համար եւ նոր կոտորածներ չէին ակնկալում նրանից: Այս բոլորի դիմաց իրենց կատարածի մասին այս է Սմբատի խոսքը.

«Պետք է շեշտեմ, թե այս բոլոր կարգադրությունները հարձակողական որեւէ նպատակ չէին հետապնդեր, մանավանդ որ տակավին ընդհանուր ապստամբութեան ժամը չէր հնչած մեզ համար: Պարզապէս կը պատրաստվէինք սպանալի անծանոթին նախատեսութեամբ: Կը տեսնեինք վտանգը, որ կը հառաջանար հորիզոնէն, կը մոտենար քալլ առ քալլ եւ մեր դիմադրությունը կը կազմակերպէինք»²:

«Ժամը չէր հնչած»: Ապստամբության ժամը հնչեցնել ասելով հայերը հասկանում էին, թե թուրքն ու ջուրդը զորքով գալիս են իրենց գյուղերի վրա, պետք է գլխի ճարը տեսնել: Ժամը հնչեցնողները հարձակվողներն էին, այլ ոչ պաշտպանվողները: Գլխի ճարը տեսնելը՝ այս էր հայերի համար «ապստամբվելը», որը թուրքական պաշտոնական մամուլը կարող էր որքան ուզենար չարաշահել եւ

1 Սիւս. Վարանտեան, Սուրատ, 1931թ., Գ, էջ 64: 2 Ս. Երիցեանց, ... էջ 202:

եննափոխել իրոք ապստամբություն հռչակելով: Հաճելի չէր. պետք է որ հայերը լուռ ու մունջ սպասեին. թե երբ են գալու իրենց կոտորելու այն զորքերը, որոնք արդեն սրեր էին շաչեցնում գյուղա-միջի ճամփաներին:

Առջեւում գարունն էր:

Հայերը գարնանն էին ենթադրում թուրքերի հարձակումը: Բայց 1904-ի հենց սկզբից սկսվեցին կոիվները: Նշանակում է. առավել եւս. հայերի պաշտպանությունն անպատշաճ պետք է լիներ. իսկ հարձակման մասին խոսք լինել չէր կարող:

Անդրանիկը վկայում է. որ 1904-ի հունվարի 10-ին զինված քրդերը հարձակվել են Սասունի Հեղին. Արտկոնք. Շնկուզնակ եւ Իշխանձոր գյուղերի վրա՝ բացառապես թալանի նպատակով: Սա հենց իսկական մարտահրավերն էր. թալանով սկսածը մարդկանց կոտորածով ավարտելու համար: Հունվարի 17-ին քրդական ջոկատները հարձակվել են Ահարոնք գյուղի վրա: Սպանել են հինգ հոգու եւ մանկահասակ մի աղջնակի էլ փախցրել: Սա արդեն մի քայլ «առաջ» էր: Կառավարությունն էլ իբրեւ թե մեղավորներին է սաստում, ձերբակալելով ութ հոգու, բոլորն էլ հայ՝: Պաշտպանվողների եւ պաշտպանողների գլուխ են կանգնած Գեւորգ Զավուշը, Սուրադն ու Հրայրը: Ե՛հ շտ է. հայերը նրանց գլխավորությամբ ետ են մղել հարձակվողներին. բայց վտանգը չի վերացել: Պարզ է դարձել, որ իշխանությունները որոշել են այդպիսի անջատ-անջատ հարձակումներով հյուժել հայերին. նվազեցնել նրանց թիվը, հատկապես տղա-մարդկանց, թալանել գյուղերը, մինչեւ որ լիովին վերջ կտան հայերի կյանքին: Պաշտպանական գործի գլուխ կանգնած Անդրանիկն առաջարկում է՝ քանի դեռ այդ ավերմունքը չի կատարվել, հայերն իրենք խոհեմ գտնվեն եւ քանի դեռ քիչ վնասներ են կրել եւ զոհեր տվել, իրենք կամովին լքեն գյուղերը, տեղափոխվեն, որի համար Անդրանիկը Տալվորիկ գնալն է հարմար գտել եւ մատնացույց արել: Առաջարկը անսպասելի է եղել, զուցե եւ տարօրինակ: Հրայրն ու Վահանը հանկարծակիի եկած առարկել են: Այդ միջոցին Գեւորգ Զավուշը, որ նշված գյուղերում էր ու թուրք-քրդական զինյալ ջոկատների մշտական հարձակումներին ենթակա, նամակ է գրում, որ այլեւս իբ փոքրաթիվ խմբով չի կարողանում դիմանալ եւ ամենայն ինչ, որ կա գյուղերում, պետք է շտապ տեղափոխել Տալվորիկ: Եվ գյուղերից, այս անգամ արդեն ոչ թե ինչ-որ որոշման կամ հրամանի պարտավորեցմամբ, այլ հարձակումների ճնշման տակ, թողնում հեռանում են նրանց հնամենի բնակիչները: Այդպես մարտի

1 «Անդրանիկի յուզերը», էջ 337-339: Նաեւ՝ «Սասուն Մուշի կոիվները 1904-ին», ժող. 1906 թ., էջ 5-6:

30-ի երեկոյան Կելիեկերման գյուղն է դատարկվել, 31-ի վաղ առավոտյան՝ Սեմալը՝:

Ապրիլի առաջին օրերին, քրդերի ճնշմանն ու հարձակումներին չդիմանալով, թալանվում են Ծովասար, Արտխու եւ Զարախու գյուղերը եւ միայն Սմբատի հարձակողական օգնությամբ է ունեցվածքի մի մասը թալանից փրկվում: Այսպես պատմում է Անդրանիկը, հիշելով նաեւ նման հարձակումներ ուրիշ գյուղերի վրա, թալան, տեղահանություն, սպանություններ: Փախստականների մեծ քանակություն է կուտակվում Գելիեկուզանում, ըստ Անդրանիկի՝ 5000 հոգի: Անդրանիկը, հայրուկները, տեղացի գյուղացիները եւ այնտեղ ապաստանելու եկած բնակչությունը սրբում են ձյունը, հողաշեն օթեաններ ստեղծում իւ խորքում՝ մարտերի համար դիրքեր: Գյուղացիք լի էին կրիժառության զգացումով, անպատվությունից, զայրույթից ու կատաղությունից այրվելով անպայման ուզում էին բախվել թշնամու հետ եւ իրենց տված կորուստները անհատույց չթողնել: Այս հողի վրա դարձյալ ընդհարվում են Հրայրն ու Անդրանիկը: Այս անգամ Հրայրը բնակչության հետ համաձայն էր վրեժխնդրության հարցում: Մինչդեռ Անդրանիկը չափում էր ուժերը եւ բացատրում, որ դրանից մեծ օգուտ չի լինի, քանի որ թշնամին գալիս է բանակներով, զինված, այն էլ ոչ միայն հրացանով, այլեւ՝ թնդանոթով: Անդրանիկը նույնիսկ գյուղերը թողնելու կոզմ էր, անգամ այրելու եւ լքելու, մի տեղ կուտակվելու, որպեսզի ավելի զորավոր լինեն: Մարդիկ գիտեին, որ թշնամին ուժեղ է բազմապատիկ, գիտեին, որ իրենք անզոր են լինելու: Գիտեին, որ կոիվն էլ մահ է, կովից խուսափելն էլ: Բայց հաշվում էին ու կշռում, ո՞ր դեպքում է կորուստներ ունենալով ու զոհեր տալով փրկության թեկուզ մի փոքրիկ ելք բացվելու: Գիտե՞ր արդյոք Անդրանիկը, որ 1812-ին ռուսաց զորքի հրամանատար Կուտուզովն է հրամայել իր զորքերին կանգ չառնել Ֆրանսիայի կայսր Նապոլեոնի դեմ, չընդունել նրա հարկադրական մարտահրավերը, եւ թագավորի ու ժողովրդի առջեւ խնդիր է դրել նահանջել, քանի դեռ թշնամու ուժերը առավել են, քանի դեռ ցուրտն ու ճահիճների մեջ պարտիզանների հարվածները այնպես չեն հյուժել հանձարեղ ու անպարտ զորավարին, որ նրա հետ իր բանակի երես առ երես կոիվը քիչ թե շատ հուսալի լիներ եւ իմաստ ունենար: Գիտե՞ր թե չգիտե՞ր, Անդրանիկը իրենն էր պնդում, հայոց գյուղերից հայ բնակիչները, այդ գյուղերի հազարամյա տերերն ու պահապանները, որ՝ բոլոր թոհուբոհին դիմացել էին, այսօր պետք է թողնեին

* Սասուն (եղևշխարի), նրա քաղաքով բնակչության ինքնապաշտպանական կոիվ փախուցից նկարագրություն է պարունակում Ղուկաս Հովհաննիսյանի «Սասունը քրդերի մեջ հուշագրությունը» (Ե., 1987թ.):

իրենց շեներն ու դուրս գալիս սարերն ու լեռները:

Հրայրը դեմ էր Անդրանիկին: Հրայրի համար ավելի հեշտ էր դեմ լինելը, իսկ Անդրանիկի համար՝ կողմ: Հրայրը կարող էր բնակչության մասին մտահոգված անձնավորության կեցվածք ընդունել, իսկ Անդրանիկի համար, հենց դա էր դժվարը, գիտեալով, որ հենց այստեղ է, որ նա գուցե թե լիովին անհասկանալի ու անըմբռնելի է լինելու բնակչության համար: Հրայրը պակաս զորավարական էր եւ առավել քաղաքացիական, քան Անդրանիկը, Անդրանիկն առավել զորավարական էր եւ պակաս քաղաքացիական, քան Հրայրը: Մի՞թե դերերը փոխվել էին, փոխվել էին նրանց գործի ու զբաղմունքի թե՛ ձեւը, թե՛ բովանդակությունը: Անդրանիկն ուժգին պնդում էր ու պահանջում, որ գյուղերը դատարկվեն, իսկ Հրայրը՝ նույնքան ուժգին հակառակը: Գուցե այդ նրանից էր, որ Անդրանիկն ավելի հզոր էր ու ահարկու, անկոտրում էր ու համառ իր վճիռների մեջ: Եվ այդ անկոտրումի ու համառի համարումս էլ հենց այս պահին վնասում էր Անդրանիկին, համառ է, նրան համոզել չի լինի, կարող էր ասել Հրայրը, կարող էին ասել շատերը եւ ասել են թե՛ այդ պահին, թե՛ հետագայում: Անդրանիկյան գարշապարը: Եվ նրանք, ովքեր խորամուխ չեն եղել խնդրի ելույթի մեջ, ովքեր հակված են եղել բանավիճակ կողմերից մեկին մյուսից առավել գտնելու ծանրաքարերը հապճեպորեն, անկշռադատ կշեռքի նժարներին դնելու, Անդրանիկին սխալ են համարել ու նսեմ, Հրայրին՝ ճիշտ ու վսեմ: Մինչդեռ այստեղ ոչ նսեմի հարց կար, ոչ վսեմի: Մեկը կարող էր իր վճռի մեջ ճիշտ լինել, եթե ուժերը համապատասխան լինեին հաջող կովի համար, մյուսը՝ դարձյալ ճիշտ, նույն այդ վճռի հակառակը պնդելիս, եթե այդ ուժերը բացարձակապես նվազ էին եւ մինչեւ անգամ չեղյալ: Վճռով հրապուրվելու համար չեն վճիռ ընդունում:

Երբ զինվորների հետ միասին Անդրանիկն ու Հրայրը ի մի հավաքվեցին, ուժերը դրվեցին նժարների վրա: Այդ ժամ Անդրանիկը պահանջկոտ ասաց՝ «Անմիջապես գրե, պատասխանե, որ մենք անձնատուր չենք լինի»: Այսինքն՝ գյուղերը կայրենք, կելենք սարերը, կկոպենք մինչեւ վերջին շունչը:

Ամեն մի գյուղ յուրովի է ընդունել «այրել եւ հեռանալ» վճիռը: Զաջերից ջաջերն ըմբոստացել են, «Մենք չենք ուզեր, որ մեր գյուղն այրենք»: «Մեր գյուղը», ի՞նչ անուշ գուրգուրանք կա այս բառերում, ի՞նչ սեր ու հարգանք նախնյաց հիշատակին եւ կովելու ու մեռնելու պատրաստակամություն: Հրայրը չի համարձակվել պնդել եւ հրդեհող կայծքարը ձեռքը չի վերցրել: Գնացել է Անդրանիկը: Մարդիկ պատկառանքն ու սարսափը միատեղ են զգացել, եկել է անձամբ Անդրանիկը, եկել է նավթն ու կայծքարը ձեռքին: Եվ այդպես հրկիզել է

Ջեյնըկցիք, Ավետեարմ, Երիցանք, Կոփ, Տափըկ գյուղերը, հետո հարկադրել է, որ այրեն Գեղաշենն ու Շուշաներկը: Իսկ սուլթանը դեռ պետք է աշխարհի չորս կողմը թղթեր ուղարկի, թե Սասունի հայ ժողովուրդը ապստամբել է իր գահի դեմ, պետք է հյուպատոսներին հարկադրի կամ շողոքորթի, որ ուրիշ բան չգրեն իրենց կառավարություններին, հայերի ապստամբությունից բացի:

Իրենց չայրեին, ներխուժողն էր թալանելու, ավերելու եւ մնացյալը հրկիզելու: Այս խրթինը, այս անհավատալիս ու անհասկանալիս ինչպես պետք է հաստատապես ըմբռնի ազնիվ ու անկեղծ անտեղյակը: Վերքը հայինն է, ցավը ինչու պետք է ուրիշը զգա: Կա բոլորին մատչելի *յուրացում* բառը: Ներխուժողը ինչ կերպ էլ վարվեր, նպատակը սովորական իմաստով կողոպտելը չէր, այլ յուրացնելը: Կողոպտվելուց տիրողն է փոխվում, յուրացվելուց՝ հեղինակը: Մեկն ասում է՝ սա իմն է, մյուսը՝ սա ես եմ ստեղծել: Այն ամենը, ինչ եղել էր ու կար Անատոլիական թերակղզում մինչ սուլթանի գահը այնտեղ հաստատվելը, դրանից հետո օսմանյան տերության անբաժան սեփականություն էր հռչակված: Հեղինակն էր ուրիշ: Ոչ միայն ուրիշ, այլև անփոփոխ: Կողոպտել միշտ էլ կարելի է, յուրացնել՝ երբեք: Յուրացանյուր ստեղծագործության կողոպտիչները հոգնակի են, հեղինակը՝ եզակի: Կարո՞ղ եք յուրացնել Թուրթոսի «Նեֆերտիտին», Լեոնարդո դա Վինչիի «Ջոկոնդան» կամ Ռաֆայելի «Տիրամայրը»: Եգիպտական հողերի տերը արդեն քանի դար երկիրը նվաճած արաբական պետությունն է: Մինչդեռ փարավոնների բուրգերը որպես ստեղծագործություն հավերժ էր նրանցը: Ի սկզբանե, ծակող չէ, ոչ էլ շանթող ու հարվածող, բայց մահացու զենք է այդ մի բառը: Խաղաղ ժամին նա հայի հոգու խորքում էր, հարկադրանքի ժամին՝ շուրթերին: Ենիչերու մուտքը հայոց օջախները այդ մի բառի դեմ էր:

- Ենիչերին, ի՞նչ է, պետք է ջնջե՞ր տիրոջ անունը:
- Ո՛չ, նա պետք է հեղինակի անունը փոխեր:
- Մի՞թե...
- Չեք սխալվում, ասացե՛ք, ասացե՛ք, սոսկալի է այդ բառը, բայց ասացե՛ք:

- Բնաջնջումո՞վ:

Այ՛ո, բնաջնջումով, որովհետեւ թեեւ վերջին հաշվով դա էլ միջոց չէ, բայց ուրիշ միջոց չկա:

Հայերի հասակակից խեթերը, ասորեստանցիները, փոյուզիացիները, փյունիկեցիները, մարերը՝ փոշիացած, ցաքուցրիվ են աշխարհով մեկ: Կան նրանց սոսկ անունները, փոշեհատիկ բեկորները աշխարհի տարբեր կողմերում: Բայց նրանց կերտած բազում հուշարձանները

կանգուն են, թեև արյունակից տեր չունեն եւ եղած տերերը հավելյալ են, մեկ է, հեղինակները հավիտյանս հավիտենից մնում են նույնը: Հայերն էլ այդ բախտին են արժանացել թե՛ իրենց հողերի հսկայական զանգվածի կորստով, թե՛ առավել եւս բնակչության նվազումով:

Թող հայոց տները ներխուժող հափշտակողը կամ բնաջնջողը չկարծի, թե հայը հարկադրական նահանջի ժամին իր գույքն է ափսոսում, որ նա անչափ ժլատ է ու չկամեցող, որ այդ վերջին պահին անգամ չի ուզում, որ իր տան նախն դարձած հացն ու մահանի գինին կամ թե աղջիկներին հարսնության օրը տալու օժիտը իր ձեռքն ընկնի: Չէ՛, դա չէ գլխավորը: Անդրանիկը լավ գիտեր, ավելի լավ, քան շատ շատերը, գիտեր մոտիկից, իր անձնական շփումներից, որ թուրքն էլ մարդ է, նա էլ հոգս ու կարիք ունի, որ նա էլ կարեկցող է ու կամեցող: Զանի՛ դար հայն ու թուրքը դուռ-դրկից ապրել էին, հարեանություն արել ու բարեկամություն, ինչքան անուշ էր թուրքի նորաթուխ բռնոյնի ու հայի լավաշի բուրմունքը, թուրքի ապուրը, գոմեշի կաթն ու մածունը, ոչխարի թոնրագիր խորովածը: Եվ եղել է հայ ու թուրքի խառնաբնակ մի գյուղ ու քաղաք, ուր հայի գեթ մի օջախ իրեն մտերիմ մի թուրքն ընտանիք չունենար ու գերդաստան, ամեն թուրք՝ իր հայ բարեկամը: **Չի եղել:** Աստիճանաբար է, որ փոխվելով կարգերը, շրջվել էին բարքերը: Մեղքը սուլթանի վզին էր:

Հայի սիրտը խորն էր խոցված եւ գայրույթը չափ չուներ: Հայը միայն այն չի ուզում, որ ենիչերու սուրը իր գլուխը չկտրի, այլեւ որ իր պատմությունն արմատահան չանի ու ոչ միայն չկողոպտի, այլեւ՝ չուրացնի: Կոիվը նախ եւ առաջ յուրացման դեմ էր, այն յուրացման, որն առանց կովի էլ տեղի էր ունենում աստիճանաբար, տարեցտարի, ամսեամիս եւ օրեցօր, դպրոցներն էին փակվում, լրագրերն ու գրքերն էին կրճատվում...

Կա անհայրենիք որդի, ե՛ւ հայրենիք՝ առանց որդու: Հայերից փաստորեն արդեն շատերն էին առաջինը, սուլթանն սպառնում էր երկրորդը ի կատար անել: Վերջինիս միջոցը յուրացնելն էր: Դրան հակադրվեց հայրենի օջախները լքելուց առաջ այրելու առաջարկը, որի վրա պնդում էր Անդրանիկը, որպես կենտրոնի Ջինվորական մարմնի հրաման:

Սմբատը, որին հանձնված էր այդ գործը, ինքն էլ չէտո պատմել է այդ վիճակը, երբ արդեն իր հուշերի գիրքն էր թելադրում.

«Բայց ինչպե՛ս համոզել ժողովուրդը, որ իրավունքով կը գուրգուրանա ամեն մեկ առարկայի վրա»: Եվ զինվորն ու զորավարը բացահայտում է կյանքի ու մահվան եզրագծի պարզ փիլիսոփայությունը: Լսենք, նրան, ինչպե՛ս այրել սերունդների հիշատակը, ինչպե՛ս

կրակի բոցերին հանձնել ժողովրդի ժառանգությունը, այրել ակունքն ու արմատը: Եվ միթե՞ տներն այրելով այրվում, ոչնչանում էին միայն տներ կոչվածները, որոնք սոսկ ցրտի ու խոշնակի դեմ էին պատնեշ ու ծածկ: Պահապան զինվորը որդի է, գիտե պապենական դասը, «գյուղի ամեն մեկ տան մեջ, ամենեն համեստ խրճիթին մեջ իսկ, երկար տարիներու ժառանգություն մը կա ամփոփված, նյութապես աղքատ, ողորմելի, բայց հոգեպես՝ ճոխ ու անզնահատելի ամեն մեկ գյուղացիի համար»: Ահա ցավի պատճառը, նյութականի կորուստը չի տանջում հայ մարդուն, նյութականից վեր ու առավել հոգեկանն է: որ կրակի լեզուներին հանձնելով, այլեւս չես վերականգնի: Ուրեմն, տունը այրելը սոսկ կացարան այրելը չէ: «Ամեն մեկ տան մեջ՝ հիշատակներու սրբությունը կը հսկե, տան ամեն մեկ անկյունին, ամեն մեկ առարկային վրա՝ ցավի կամ ուրախության պատմություն մը կա գրված»: Ինչպե՛ս այրել պատմությունը: Վերաբնակիչ թուրքի համար գուցե թե առայժմ այդ զգացումը անհասկանալի էր ու խորթ: Նախնիները ընչվոր էին եղել, ինքը՝ ուրիշի հողի վրա: Ո՛րն էր նրա ստեղծածը, հողը, որ ամենայն արարչության հողն էր, յուրացրած էր: Երա կոիվն էլ այդ յուրացման հետքերը կորցնելու համար էր, վերաբնակչի մասին տեղեկությունները խալառ վերացնելու: Ոչ միայն տեր էր ուզում լինել, այլեւ ուզում էր, որ այդպիսին ճանաչեին իրեն: Ուրեմն, ուրիշի հետքերը պետք էր սրբել, բնաջնջ անել: Դա գիտե՛ր գեղջուկ հայը: Եվ այրելով իր տունն ու շենքերը, նա հույսը դնում էր վերածննդի վրա: Որպեսզի նորից ծնունդ լիներ:

Գյուղերում հրավիրվում են երեւելիները, համոզվում են իրենց եւ համոզում ուրիշներին.

«Եվ ահա պարզվեցավ հուզիչ տեսարան մը: Ոմանք իրենց ամենեն պիտանի առարկաները աճապարանքով կը թաղեին հողին տակ: Ուրիշներ, բուրոսվին հուսահատ, մատնվեր էին անշարժության եւ կը սպասեին կարավանին մեկնումին:

Իսկ շատեր, կրակը տալե հետո իրենց սիրական բույնին ծունր կը դնեին սեմին առջեւ, կը համբուրեին, կարտասվեին ու կը հեռանային:

«Այսպես կրակի տրվեցան Ընկուզնակ, Հեղին եւ ուրիշ մեկ քանի գյուղեր»¹:

Կրակի լեզուներն էին երկինքն ի վեր ձգվում:

Իսկ ի՞նչ էր մնում:

Մնում էին մտքում պահված եւ հողում թաղված այբուբենը, հայոց երգի մեղեդիները եւ ապրելու, վերստին կառուցելու եւ ստեղծելու կամքը: Ա՛յն, ինչ որ ժողովուրդն էր, հայոց ոգին:

¹ Սկզբ. Երեւան... էջ 230-233:

1903-ի վերջին ամիսներից, 1904-ի սկզբից սուլթանի իշխանության ներքո գտնվող մարդկանց քաղաքական բնույթի գրություններում թերեւս ամենից շատը վերաբերում էր Երկրի խորքի հայկական բնակչության վրդովմունքի պատճառները կոծկելուն, նրանց հակակառավարական տրամադրությունների իմաստը նենգափոխելուն: Ապրիլին Կ. պոլսից հենց այդպիսի մի գրություն է ուղարկվել Վանի, Բիթլիսի, Երկրի արեւելյան այլ վիլայեթների ղեկավար մարմիններին, որը թե ըստ եւթոյան եւ թե՛ փաստորեն Անդրանիկի անձի ու նրա գործողությունների դեմ էր ուղղված: Տազնապով ու զայրույթով տեղեկացվում էր այն մասին, որ «նորին մեծություն սուլթանին հայտնի է դարձել», որ նրանց «ենթակա հայկական նահանգներում հարաճուն ձեւով նկատելի են դառնում հայկական ազգային շարժման նշանները»: Եվ այդ էլ այն դեպքում, երբ սուլթանն իր գահ բարձանալու առաջին իսկ օրից նպատակ է ունեցել օգտակար լինել հայությանը, ուստի ափսոսանք է հայտնվում, որ հայերը շեղվել են ճշմարիտ ուղուց: Մնում է խղճալ սուլթանին եւ ասել, թե սրանից հետո պարզ չէ՞, որ պիտի հանձնարարեր իր տեղական լիազորներին, որ նրանք բացատրեին հայերին, որպեսզի նրանք իր «նկատմամբ հատուկ վերաբերմունք ցույց տան» եւ վանեն նրանց, ովքեր փորձ կանեն հրահրել իրենց եւ կոիվների մեջ քաշել: Եվ չի մոռացվում Անդրանիկի անունը.

«Բարձր Դոան եւ Օրմանյան պատրիարքի միջեւ վերստին կայացած համաձայնության հետեւանքով, Բիթլիսի Հայ-Գրիգորյան եպիսկոպոսը Ֆերիզ Բեյ վալիի, վիլայեթի մի քանի բարձրաստիճան պաշտոնյաների եւ Բիթլիսի հայության ավագանու հետ հենց նոր մեկնել են Մուշ՝ հայ ավագակախմբերի պարագլուխներին եւ նրանց գլխավոր Անդրանիկին խորհուրդ տալու, որ հրաժարվեն իրենց հեղափոխական ձեռնարկումներից»: Սա գրվել է ապրիլի 10-ին՝ (իին տոմարով):

Նույնպիսի առաքելությամբ Անդրանիկին այցելել է նաեւ Բաղեշի եպիսկոպոսի հոգեւորական ներկայացուցիչը: Բաղեշի հայոց եկեղեցու առաջնորդ Եղիշե եպիսկոպոս Չիլինկիրյանը պատմում է, որ ինչպես Աղբյուր Սերոբը, նույնպես եւ Անդրանիկը պարբերաբար նամակներ են գրել իրեն «Սասնո բարձունքներից»: Նամակներից մեկով Անդրանիկը 30 մաուզեր գնելու միջոց է խնդրել, երբ միայն մեկը 50 օսմանյան ոսկի էր: Երկրորդով պահանջել է, որ եպիսկոպոսը թոհուրոհի ժամին Բաղեշից ոտքը դուրս չլնի, «լքելով ժողովուրդը անհովիվ եւ անառաջնորդ...», հակառակ պարագայում սպառնացել է նրան զինված ուժով ետ բերել ճանապարհից: Չիլին-

1 ՌԱՅԱ Ֆ. Զաղարիկի, գ. 3444, ք. 155-156:

կիրյանը նաեւ, ահա, գրել է. «Անդրանիկ, իբրեւ հայ քրիստոնյա, զերծ մնացած է կրոնական մոլեռանդություններէ եւ նախապաշարմունքներէ: Սասնո բարձունքներու պես՝ ջինջ եւ մաքուր է իր կրոնական ոգին: Աղբոթոյ եւ ջերմեռանդ, առանց ծուկը դնելու սրբավայրերու չոր քարերուն վրա: Այդ ոգով կրթած ու մարգած է իր զինվորներուն ալ»¹:

Հյուպատոսական փաստաթղթերում ասվում է, որ այս անգամ եպիսկոպոսի ներկայացուցիչը զենքերը ցած դնելու առաջարկ է արել: Անդրանիկը չի պատասխանել: Մուշի մտակայքում տեղակայված թուրքական զորքերի հրամանատար Խալիլ փաշան անհապաղ Սասուն է ուղարկել մի քանի զումարտակ զորք, որոնց թիվը շուտով հասնում է տասնչորսի: Դրանցից չորսը մոտեցել են Լաջիկյան գյուղի մոտ գյուղացիների պատրաստած ամրություններին, որտեղ «ապստամբների թիվը իբրեւ թե հասնում է երեք հազարի»: Չենք ուզում առարկել, ինարավոր է, որ երեք հազար էլ, ավելի էլ եղած լինեն: Թվեր ասելով, թվեր ուռճացնելով չի նշանակում ասել նաեւ, թե դրանք վերաբերում են բանակային կազմին: Գյուղացիներ են հավաքվել մի տեղ՝ իրենց շինած պատնեշի թիկունքում պատսպարվելու: Գյուղացիները զինվորներ չեն: Եվ նրանք հարձակված մեծաքանակ զորքից ընդամենը 20 հոգու են սպանել, 25-ի էլ վիրավորել: Թուրքական հրամանատարությունը պահանջել է, որ գյուղացիք հանձնվեն, սպառնալով հակառակ դեպքում նրանց դեմ ավելի ուժգին պատիժներ կիրառել, հենց որ տեղ հասնեն եկող լրացուցիչ զորամասերը: Մինչդեռ արդեն այդ ժամանակ քրդերը հասցրել էին հրդեհել Մշո դաշտի մի քանի հայկական գյուղեր²:

Մինչ այդ, նույն 1904-ի ապրիլի 2-ին, քուրդ ավագակների մի խումբ հարձակվել է Գելիեզուզան գյուղի վրա՝ տերտերի աղջկան առեւանգելու: Բայց հայ ֆիդայիները, որոնք փաստաթղթերում, սովորականի պես, ավագակ են անվանված, վաղօրոք իմանալով կատարվելիքի մասին, հարձակվում են եւ քշում առեւանգողներին, որոնցից երեսունը սպանվում են: Սրան ի պատասխան, թուրքական զորքն է հարձակվում Սասունի գյուղերի վրա եւ կոտորում բոլորին, ովքեր չեն հասցնում պատսպարվել³:

Անդրանիկի անունը հայտնի էր: Թուրքերը՝ թե՛ հասարակ ժողովուրդը, թե՛ իշխանությունները, գիտեին, որ նա է հայության քաջակորով ոգին: Գիտեին նրա մասին նաեւ Երկրում գտնվող եվրոպական տերությունների ղեսպաններն ու հյուպատոսները: Բայց երբեմն նրանք էլ իրենց չիմացողի տեղ էին դնում, ինչպես կարելի էր

1 Եղիշե եպ. Չիլինկիրյան, Փնդի բարոյական առանձնուր եւ իշխանական առաջնորդութեւս, Երուսաղեմ, 1928թ., էջ 73-110 (նույնամ «Դրոսագ մը զորավար Անդրանիկի կյանքեւս»):

2 ՌԱՅԱ Ֆ. Զաղարիկի, գ. 3445 (3444), ք. 167, 168: 3 Լ. տ., ք. 158:

ճշմարիտ լինել, սուլթանի ինքնասիրությունը վիրավորած կլինեին: Ահա ինչպես էր ասվում Թուրքիայում գտնվող այդ դիվանագետներից մեկի զեկուցագրում, որը նա հասցեագրել է Կ. պոլսի իր դեսպանին եւ որին փրկել է «ոմն» բառը.

Սասունում գտնվող ավազակախմբերի ղեկավարը ոմն Անդրանիկ է, որը կարողացել է այդ երկրամասում հոչակ հանել իր խիզախ հարձակումներով: Թուրքական կառավարության ստացած տեղեկությունների համաձայն, Մշո դաշտի հայ բնակչությունը, որը կարողացել է որոշ չափով զենք ձեռք բերել, հեղափոխական հակումներ է դրսևորում եւ նրա մի մասը արդեն հեռացել է Սասուն, որպեսզի ուժեղացնի ավազակախմբերին: Ապա անսքող պատմվում է այն մասին, ինչի դեմ մարտնչում էր Անդրանիկը. կառավարությունը քանիցս ձեռնամուխ է եղել Սասունի բնակչությանը իր բարձրաբերձ գյուղերից դուրս մղելուն եւ Մշո դաշտում բնակչության իջեցնելուն, բայց դա նրան չի հաջողվել: Հայերը գիտակցում էին, որ հարթավայրում նրանք այլևս չէին կարող առաջվա պես դիմադրել եւ պահպանվել: Եվ այն օրերի մասին, երբ Անդրանիկը գլխավորում էր հայ բնակչության օրհասական կոհվը իշխանության զորքերի դեմ, դիվանագետը գրում է, որ վերջիններս հաջողության չեն հասել, ուստի նոր ուժեր են կուտակել Սուլթի մոտակայքում:

Դեռևս ապրիլի սկզբներին Անդրանիկին հայտնի էր, որ սուլթանի հրամանով 16 հազար զորք է գալու, թնդանոթներով զինված, հենց այն գյուղերի վրա, որոնց նա ինքն էր հանձնում կրակի լեզուներին²:

Բնակչությունը բարձրանում է լեռները: Բարձրանում է կռվելու, այլ ոչ փախուստ տալով ապրելու հույսով պատսպարվելու: Պաշարված ժողովուրդը ուզում էր ամեն կողմից արգելել զորքի առաջխաղացումը, ուզում էր հենց լեռների անձանապարհ փակուղիներում զամել զորքին՝ մեկով ոչ թե տասն, այլ հիսունի եւ հարյուրի դիմաց կռվելու եւ մինչև վերջին զինվորը կոտորելու համար: Ուզում էր, որովհետեւ պատրաստ էր վերջին կռվի գնալու: Հայերը բոլորն էլ ահա այս է, որ զինվոր էին ու մարտիկ: Մեկ է, զենք ունեին թե չունեին, մեկ է, տղամարդ թե կին, ջահել թե ծեր ու մանուկ:

Առջեւից զնացողները նրանք էին, որ հայդուկ կամ ֆիդայի էին կոչվում: Առջեւը դեմ դիմաց չէր, թեեւ քիչ չէր պատահում նաեւ դեմ դիմաց: Նրանք ինքնապաշտպանության ոգին էին, ինքնապաշտպանության, որը թաքստոցից չէր միայն, այլեւ ճակատ առ ճակատ, որը նաեւ հարձակում էր, այլ ոչ միայն սպասողական, թե երբ պետք է զորքը իրենց վրա կրակ բացի: Ավելին, ֆիդայիները գիտեին, որ այլևս

1 ՌԱՐԱ, 3, Զարգրիթի, գ 3444, քք. 167-169 (ազատ շարադրանքն է. հակիրճ ցնկերու համար): 2 Ե. ս.:

ինքնապաշտպանությունը չի օգնի, որ սովորական ինքնապաշտպանությունը հիմա, տվյալ պարագայում, անխմաստ է, ինչպես հնուց ասված իմաստությունը, մահ ոչ իմացյալ մահ է: Ահա այստեղ է, որ Անդրանիկը հզոր ոգի է եւ ծանակող դրոշ: Այլևս վախկոտներ չկային, չկային կովորներ, որ քաջ չէին ու խիզախ: Բոլորն էին ե՛ւ քաջ, ե՛ւ խիզախ: Նրանց մեջ էին ե՛ւ Հրայրը, ե՛ւ Գետրոզ Զավուշը, ե՛ւ Վահանը, ե՛ւ Սուրադը, ե՛ւ Ֆահրատը, Ավետիսը... Բայց մեղք է միայն այդ անունները հիշելը, միայն մի քանիսին վկայակոչելը, մեղք է ու հանցանք, ո՞վ է մյուսից պակաս կռվել, ո՞վ է, որ գլուխը քարի տակից չի հանել, ո՞ր մայրն է, որ քարը ձեռքը չի վերցրել ու շարտել դեպի հարձակվող զորքը, ե՛ւ ո՞ր որդին է, որ սպասել է, որ նախ մայրը քարը վերցնի ձեռքը... Ինչպես որ այսպես պատերազմ չի լինում, այնպես էլ այսպիսի սխրագործությունն է եզակի բոլոր պատերազմների պատմության մեջ: Անխիճ մարդկությունը մի օր վերջապես այդ բանը պետք է հասկանա՞, թե՛ ոչ: Երկրի վրայից մի օր մարդ արարածի հնուց ժառանգված վայրենությանն ու կիսավայրենությանը պետք է վերջ տրվի՞, թե՛ ոչ, մի օր նվազաթիվ ազգերի ու ժողովուրդների նկատմամբ մեծազանգված ազգերի ու ժողովուրդների գերեվարման, բռնակցման, իսկ ապա նաեւ մշտապես հպատակեցման բորենիական ծարավը պիտի հագենա՞, թե՛ ոչ: Եվ ե՞րբ է լինելու, որ ազգերի իրավունքը նրանց բազմությամբ չիաշվվի, եւ ծավալի չափանիշը տարողությունը չլինի:

Բոցավառվող հերոսության կրակների մեջ Անդրանիկն ամեն տեղ էր՝ որպես զինվոր թե՛ հրամանատար, որպես ոգեշնչող եւ չորս կողմում թափված դիակների կողքին վերջին ապրողներին կենսամարտի առաջնորդող հաղթանակի հույս: Այսպես գրել է ժամանակի մամուլը, այսպես ընկալել է ժողովուրդը: Այդպես ոչ միայն ոգեւորել, այլեւ հետադարձ ձեւով ոգեւորվել է Անդրանիկը եւ հուշերի իր գիրքը գրել: Գեղեգուզան գյուղը նեղն է ընկած եղել, բազմաքանակ զորքը հախուռն հարձակվել է պաշտպանական դիրքեր մտած զինված ու անզեն բնակչության վրա: Անդրանիկն իր տղաների հետ մարտնչել է հարձակվող բանակային ուժերի դեմ: Լսել են ու իմացել, որ ահա այնտեղ, կռիվների այսինչ հատվածում, Անդրանիկն ու իր զինվորներն են կոտորում բանակին: Եվ Անդրանիկը վերհիշել է.

«Երբ կիները լուր կը տանեն, թե Անդրանիկը կը քարդի զորքերը, բոլորը կոգետրվին, թե՛ զինվոր, թե՛ տղամարդ, թե՛ աղջիկ:

Հուռա՛ կուտան, կը հարձակվեն հովտին մեջ գտնված զորքերու վրա: Այդպիսով Կելիկուզանը կազատվի»:

Բոլորն էլ կռվում էին բացառիկ հերոսությամբ եւ եթե զոհվում էին, ապա դարձյալ այդպես, Կոտո Հաջին, Տեթ Կարապետը, Կրպոն, Մատոն, Կիրո Գեւոն... ծանոթ ու անծանոթ անուններ, որոնց հիշա-

տակում է Անդրանիկը: Հայ ժողովուրդը բանակ ունենար ու պետություն, այս անունները, բոլորը լրիվ, հայտնի կլինեին, փառքի լուսապսակով զարդարված եւ ամեն մեկը մի-մի վսեմափայլ հուշարձան՝ դարերին այն անօրինակ հերոսության պատմությունն անելու: «Մեր տղերքը հրաշքներ կը գործեն»... — գրել է Անդրանիկը եւ այդտեղ էլ պատմել Հրայրի մասին:

Հրայրը մխրձվել է թե՛ կոհիվների մեջ: Հետեւից մեծ քանակությամբ զորք է եղել, որի դեմ մի խումբ տղաների հետ կռվելով, նա առաջ է գնացել: Այդ պահին Մուրադը եւ Տեր Կարապետը զգուշացրել են Հրայրին՝ այլեւս առաջ չգնալ: Իսկ նա հենց առաջ է գնացել: Նրա դեմ դիմաց ընկնում են հայ զինվորներից մեկն ու մյուսը: Հրայրը շարունակում է իր կռիվը: Շարունակում է եւ զնդակների տարափի տակ խփվում ծոծրակից: Ուշ երեկոյան, երբ կռիվը դադարել է, եւ թուրքական զորքը ետ է քաշվել, Անդրանիկը ընկերների հետ հաշվում է զոհվածներին եւ դիակներն է մթության մեջ դատարանում: «Մի հիսուն քայլ ցածրացա, տեսա Հրայրի դիակը, — ողբում է Անդրանիկը, — քարի մը տակ ձյունի վրա ինկած...»

Մենք, հող գտնված զինվորներս, հրացաններս ուրիշներին տալով, վերցուցինք Հրայրին: Գիշերվան ժամը մեկն էր: Դիակները հասցուցինք գյուղը» (էջ 352-355):

Կռիվն անդադար էր, մարդիկ անխոնջ: Անդրանիկն իր մասին ասել է. «Ամբողջ յոթը գիշեր ես քնացած չիի, ցերեկները դիրքերով զբաղված, իսկ գիշերները՝ փամփուռ լեցնելով» (էջ 360):

Մեկամեկ նա նկարագրում է գյուղերի համար մղված կռիվները, ամեն մեկը կոչելով գյուղի անունով. «Մերկերի կռիվը», «Ձուփի կռիվը», «Բերդակի կռիվը», «Մկրագոմի կռիվը», «Թերքի եւ Կոլրավուի կռիվները», «Գոմսի կռիվը»: Ապրիլի սկզբներից ամիսներ շարունակ: Ամեն մեկը ժողովրդի մի տառապանք ու սխրանք, բայց ի վերջո արյան խրախճանք: Դա ապտակ էր Թուրքիայի ողջ զորաբանակին եւ նրա ամեն մի հրամանատարին ու զինվորին՝ առանձին-առանձին: Դա ամենամեծ ապտակն էր անկշտում, արյունախում սուլթանին, տերության խորքերում, մեծ աշխարհից կտրված ու գաղտագողի բռնել, շրջափակել էին անզեն հայությանը եւ անխնա կտտորում էին: Թուրքական մամուլը լուում էր, ի՛նչ հարկ կար զուր տեղը գրելու եւ մատնելու իրենց: Իսկ հյուպատոսներին էլ արգելում էին լուր հաղորդել իրենց կառավարություններին, դրսաշխարհի մամուլին:

Անդրանիկի հուշերը, որոնք գրված են օրերի թարմ տպավորության տակ, հաստատվում եւ լրացվում են Կ. պոլսի ոռուսական դեսպանատան գրագրություններով, դրանց մեջ առանձնապես կռիվների մոտակայքի քաղաքների ոռուս հյուպատոսների եւ կռիվների

վայրերն այցելած ոռուս ռազմագետների զեկուցումներով ու փաստաթղթերով: Սրանց հաղորդումներն էլ հիմնականում ճշմարիտ են, գրված լինելով դեպքերի օրերին ու դեպքերի վայրերից: Նրանցում, ճիշտ է, կարող են լինել եւ կան, ինչպես փաստերի նկարագրության, նույնպես եւ դրանց մեկնաբանության միակողմանիություն: Բայց, մեկ է, նրանցում եղած բուն փաստերը պատմաբանի համար մնում են փաստեր:

1904թ. մարտին Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը անհանգստություն է ցուցաբերել, որ Սասունի եւ Մուշի հայ բնակչության նկատմամբ «թուրքական ռազմական իշխանությունների» ճնշիչ գործողությունները կարող են լուրջ հետեւանքներ ունենալ: Անգլիական դեսպանը առաջարկ է արել, որ ոռուսական, անգլիական ու ֆրանսիական հյուպատոսությունները արյունահեղությունները դադարեցնող միջոցներ ձեռք առնեն ինչպես թուրքերի, այնպես էլ հայերի նկատմամբ: Ռուս դիվանագետները նման քայլի չեն կարողացել դիմել, ինչպես ասվում է փաստաթղթում, որովհետեւ այդ ժամանակ «Բիթլիսի հյուպատոսը դեռ նշանակման վայրը հասած չի եղել, իսկ Վանի փոխհյուպատոսը հիվանդ է եղել, Բիթլիսի եւ Վանի միջեւ նույն այդ ժամանակ հաղորդակցությունն էլ ծայրահեղ դժվարացել է»¹: Ռուսական դիվանագետները փորձել են Կ. պոլսի պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանի միջոցով ներգործել Մուշի ու Սասունի հայերի վրա, որպեսզի հայերը հրաժարվեն իրենց «հեղափոխական ձեռնարկումներից»: Հավաստիացվում է, որ պատրիարքը Մուշի հոգեւոր առաջնորդին նման հանձնարարություն է տվել, բայց դրանից «ոչ մի օգուտ էլ չի ստացվել»: Թե Մուշում, թե Սասունում վիճակը, ինչպես մենք էլ տեսանք վերելում շարադրվածից, մնացել է «չափազանց տագնապալից»²:

Դիվանագետները միմյանց հաղորդում են, թե իբր հայոց շարժումների պարագլուխները կապ են հաստատել մակեդոնական խոզաճուղի կոմիտեների հետ: Ասվում է եւ այն, որ Սասունից Ֆիլիպպոլ է գնացել Թորգոմ անունով մեկը (վերելում քանիցս հիշատակված Թորգոմն է) եւ դա կապված է այն բանի հետ, որ նշված կոմիտեները խնդիր են դնում, որպեսզի առաջիկայում Մակեդոնիայում ապստամբության զանգը հնչեցնելու հետ մեկտեղ հայերն էլ Փոքր Ասիայում միաժամանակ ծավալեն իրենց շարժումը: Այդ բոլորը նախատեսվում էր կատարել հարկադրելու համար, որ մեծ տերությունները միջամբտեին Թուրքիայի գործերին: Տարօրինակ է սակայն, որ փաստաթղթում հայտնվում է, թե Մշո դաշտի ողջ հայությունը իր հերթին

1 Լ. տ., գ 3444, թթ. 49-50: 2 Լ. տ., նաեւ՝ «Անդրանիկի կենսւքը, պատերազմները եւ յուշերը», Գ., 1932թ., էջ 70-76:

պարտավորություն է ստանձնել, որ թուրքական զորքեր Մասուն գալու դեպքում պետք է միահամուռ հարձակվի նրանց վրա: Հայերի այս գործողությունները, սովորականի պես, դարձյալ հեղափոխական են կոչվում, իսկ հայերն էլ՝ հրոսակախմբեր:

Պարզ երեւում է, որ դեսպանատներն ու հյուպատոսությունները տեղյակ էին ամեն ինչից: Միայն թե նրանք շահագրգռված էին ոչ թե հալածվողների վիճակը բարվոքելով, այլ նման պատրվակով իրենց դիրքերը Թուրքիայում ամրապնդելու, Եվրոպայի եւ Ասիայի սահմանազիխում գերիշխանություն ձեռք բերելու մեջ:

1904 թ. հունվարից Մասունում Անդրանիկի գլխավորությամբ մղված դիմադրական, պաշտպանական կռիվներին այն են դիվանագետները բնորոշ համարում, որ, ի տարբերություն, 1890-ական թվականների դեպքերի, այս անգամ հայերը գերադասում են կենտրոնանալ համեմատաբար փոքր մի տարածքում, ինչպիսին Մասունն ու Մուշն են միատեղ: Անցյալում նրանք ազելի վստահ էին եւ ազելի մեծ ծրագրեր էին կազմում: Բայց երեկվա արյունահեղությունները դաս են ծառայել: Այս վերլուծությունները պարունակող Կ. պոլսի ռուսական դեսպանատան 1904թ. մարտի երկրորդ կեսի գրագրությունում ասվում է, որ միայն Մշո հարթավայրում իշխանության տասնհինգ զումարտակ է կենտրոնացված, յուրաքանչյուրում 800 հոգի, որը կազմում է մեկ դիվիզիա: Սրանից բացի էլ, փետրվարի վերջին, մարտի սկզբին ձեւավորվել է տասնվեց զումարտակից կազմված ուրիշ մի դիվիզիա, որը օժանդակելու էր Մշո դաշտում տեղակայված զորամասերին: Փաստաթղթի հեղինակը չի թաքցնում եւ բառացի գրում է, թե հայության շարժումների նկարագրությամբ եվրոպական մամուլը շահագրգռված է, որպեսզի ուռճացնի փաստերը եւ դրանով իսկ Միջին Ասիայում հարուցի նոր բարդություններ¹:

Սուլթանը զնալով բազմապատկում էր իր ռազմական ուժերի կուտակումները երկրի արեւելքում, որն ընդգրկում էր Ռուսաստանին սահմանակից հայաբնակ, Հայաստանի բաղկացուցիչ մասը կազմող, բայց թուրքական սահմանագծի ներսում գտնվող տարածքները: Դրանից ցարական արքունիքն էլ էր սկսում անհանգստանալ: Ուստի ցարի ռազմական գործակալների թիվը Թուրքիայի իր դեսպանատանն ու հյուպատոսություններում զնալով ստվարանում էր: Այդ նրանց հղած տվյալներից է հայտնի դառնում, որ 1904-ի՝ տարեսկզբից հայկական նահանգներում եւ հարեւան բնակավայրերում տեղակայված թուրքական զորամասերի անձնակազմը եւ զենքի ծավալը զնալով մեծացվում է եւ հավասարեցվում պատերազմական ժամանակվան²: Անհանգստացել է նաեւ Կովկասի փոխարքա գեներալ-

1 ՈւՍՍՐ, ֆ. Բաղրատիկ, գ. 3444, ք. 71: 2 Լ. տ., ք. 72:

-ադյուտանտ իշխան Գուլիցինը: Նրան էլ էր հայտնի, որ մարտին թուրքերը նորանոր զորքեր էին տեղափոխում Բիթլիս եւ Մուշ: Թուրքերը պատճառաբանում էին, թե դա արվում է ոչ թե հայերին կտորելու, այլ նրանց Մասունի լեռներից ցած իջեցնելու եւ դաշտավայրում բնակեցնելու նպատակով: Փոխարքան անհանգստացած էր եւ նրանով, որ այդ զորաբանակներում զգալի թիվ է կազմում հրետանին, որը սպանուալիք էր ռուս-թուրքական սահմանազիխին: Այս կապակցությամբ փոխարքան նպատակահարմար է գտնում, որ Բիթլիսում, որտեղ կուտակումներ էին տեղի ունենում, նշանակվեր հյուպատոս, որը պետք է ուժեղացներ տեղեկատվությունը¹:

Վերոհիշյալը Գուլիցինը գրել է 1904-ի մարտի 28-ին: Դրանից առաջ Թուրքիայի զորական կուտակումների մասին նա երկրի ռազմական նախարարին հայտնել է զգուշացրել էր նաեւ մարտի 17-ին եւ 20-ին²: Դրանից հետո, ապրիլի 6-ին, հեռագրով նրան Պետերբուրգից առաջարկվել է կապ հաստատել Կ. պոլսի ռուսական դեսպանի հետ եւ միատեղ լուծել Թուրքիա մի սպա ուղարկելու հարցը, որի խնդիրը լիներ տեղում պարզել, թե որքան ճիշտ են Թուրքիայի կառավարության որոշումներն այն մասին, որ այդ կուտակումներն արվում են միայն եւ միայն հայերի ապստամբական ելույթը կանխելու համար: Եվ իրոք, նշված հեռագրից հետո Գուլիցինը հարցով դիմել է Կ. պոլսի ռուսական դեսպանին, թե արդյոք Թուրքիայի կառավարությունը չի առարկի, եթե նշված նպատակով Թուրքիա գործուղվի գլխավոր շտաբի մի փոխգնդապետ, հայտնելով նաեւ վերջինիս Լյախով ազգանունը: Մեծ վեզիրը համաձայնել է, եւ Լյախովը մեկնել է Թուրքիա մայիսի սկզբին³:

Մինչ Թուրքիայում Լյախովի գործերին անդրադառնալը, դարձյալ մի քանի եջ դիվանագիտության պատմությունից:

Ֆրանսիայի խորհրդարանում Մասունի եւ Մուշի դեպքերի կապակցությամբ արտաքին գործերի նախարարին հարցապնդում է եղել, թե ինչ միջոցների է դիմել կառավարությունը հայության նկատմամբ կիրառվող զազանություններին վերջ տալու համար: Հարցապնդմամբ հանդես է եկել հայտնի սոցիալիստ Պրեսանսը: Նախարարը պատասխանել է, թե Թուրքիայում ֆրանսիական դեսպանին ցուցում է տրված Բարձր Դռանը ամենախիստ հանդիմանանքներ անել, իսկ հյուպատոսներին վճռական հանձնարարություն՝ մեկնել Մուշ եւ մյուս տերությունների գործակալների հետ միասին հետեւել թուրքական ռազմական եւ քաղաքական իշխանությունների գործողություններին՝ «Մարդկայնության եւ քաղաքական բարօրության հիմնական օրենքների խախտումների վերջ տալու» իմաստով: Փարիզի ռուսա-

1 Լ. տ., ք. 96: 2 Լ. տ., ք. 96: 3 Լ. տ., ք. 228:

կան դեսպանատնից այս մասին հաղորդելով Կ. պոլիս՝ Նեյիդովին, եզրակացություն է արվում եւ հարց դրվում. «Միայն մի տերություն է ընդունակ, դա Ռուսաստանն է, վճռական միջամտությամբ խելքի բերելու Թուրքիային եւ վերջակետ դնելու հայերի նկատմամբ Նրա արյունահեղ հալածանքներին եւ քրիստոնյաներին հետապնդելուն»: Սա եզրակացությունն է: Այժմ հարցականը. «Բայց մի՞թե օգտակար է մեզ, որ հատկապես ներկայիս պայմաններում մենք ուժով մեզ վրա վերցնենք հայերի պաշտպանությունը եւ դրամով իսկ մեր դեմ զինենք Թուրքիային, առիթ տալով, որ կողմնակի միջամտություններ լինեն Արեւելյան Հայաստանին»: Դիվանագետը, սակայն, հարցականի հետ նաեւ հարց է բարձրացնում. «զուցե նպատակահարմար գտնվի անդրադառնալ 1878 թվականի Բեռլինի տրակտատին, որի որոշումներից ոչ մի եվրոպական տերություն չի ցանկանա հրաժարվել եւ պահանջել, որ Բարձր Դուռը ճշտորեն կատարի 61-րդ հոդվածը, որը մինչեւ օրս մնացել է որպես մեռյալ կետ: սպառնալով, Թուրքիայի համառության դեպքում, հարկադրել նաեւ միացյալ արտաքին ճնշմամբ»:

Սա գրված է 1904 թվականի հունիսի 3 (16)–ին: Ճիշտ այն օրերն էին, երբ Անդրանիկը սուրը դեռ պատյան չէր դրել, երբ արյունը հոսում էր, եւ թուրքական բանակները շարունակում էին ջախջախիչ կոիվները անգն բնակչության եւ նրանց զինյալ կտրիճների փոքրաթիվ խմբերի դեմ:

Բաղեշի վալին իմացել է, որ հունիսյան այդ օրերին Անդրանիկը, 40 ընկերներով, նրանց մեջ նաեւ Գեւորգ Չավուշն ու Վահանը, գտնվելիս է եղել Մուշի մոտակայքի գյուղերում: Կանգ առնելով՝ նրանք շրջել են Գոմեր, Տերկեվանք եւ հարեւան մյուս գյուղերում: Վալին որոշում է բարձրաբերձ այդ գյուղերից հայերին արտաքսել, իջեցնել դաշտերը, որպեսզի նրանք այլևս չկարողանան ֆիդայի պահել իրենց հարկերի տակ եւ դիմադրել: Թուրք եւ ջուրդ հրացանակիրները սպանում են յոթ հայի եւ այրում հայերի ջսան տուն: Այսպես նաեւ բազմաթիվ այլ գյուղերում, բոլորում էլ՝ սպանություններ՝ ջահել ու ծեր կանանց, տղամարդկանց, բոլոր տարիքի երեխաների: Հունիսի 2–ին, հյուպատոսի նկարագրությամբ, հարձակվողները, չբավարարվելով կատարվածով, կրկնակի խուզարկության են ենթարկում Գոմերը: Այս անգամ էլ հրդեհում են 15 տուն, որից 7 հայ զոհվում է, թուրքերն էլ տալիս են երկու սպանված:

Թուրքերը տարածել են, թե որոնում են Անդրանիկին, հավատացնելով թե նա գտնվել է հենց Գոմեր գյուղում, թաքնվելով խուզարկությունից: Սուլթանի զինված ուժերը, գյուղից գյուղ ընկած, Անդրանիկին էին որոնում: Բաղեշի ռուսական հյուպատոս Շիրկովի հանգա-

մանալից հաղորդումների համաձայն 1904–ի զարնան ամիսներից էին ֆիդայիներին որոնելու պատրվակով թուրքական կանոնավորապես զինված ջոկատները խուզարկում գավառի թե՛ կենտրոնը, թե՛ հիշվածի հետ մեկտեղ նաեւ մյուս գյուղերը: Ամեն տեղ Անդրանիկ էին ենթադրում, որին հետեւում էին կասկածելիների ձեռքակալություններ եւ զնդակահարություններ: Շատ դեպքերում հրդեհել են բնակիչների տները: Մայիսի լույս 31–ի գիշերը, օրինակ, զինված ջոկատները խուզարկել են Գոմեր գյուղը: Նույնպիսի վայրագություններ են գործադրվել Մուշի նաեւ Արագ ելքերկեվանք գյուղերում: Իմանալով Տերկեվանքի խուզարկության մամին, Շիրկովը անզիպական փոխյուպատոսի հետ եւ հեծյալ ժանդարմների խմբով շտապում է դեպքի վայրը, ցանկանալով տեղում տեսնել, բայց տեղ է հասել, երբ խուզարկություն կոչվածն ավարտված է եղել, եւ Անդրանիկը 15 իր ընկերների հետ՝ ծուղակից ելած¹:

...Ռուս դիվանագետը Փարիզից շարունակում է իր միտքն ու խորհուրդը Կ. պոլսի իր գործընկերոջը. «Թվում է, թե տերությունները կկարողանային հասնել նրան, որ իրենց կոմիսարների եւ հյուպատոսների հսկողության ներքո իրականացվեին այն վերափոխումները, որոնք հայության համար արդեն մշակվել էին 1894–1897 թվականներին եւ այդ օրից ի վեր մնացել անհետեւանք: Այդ վերափոխումները կարող էին լրացվել եւ ընդլայնվել, եթե գտնվեր, որ դա օգտակար է, բայց այդտեղից մինչեւ կիսաանկախ Հայաստանի ստեղծումը դեռեւս շատ հեռու է: Մինչդեռ մեզ համար (այսինքն՝ Ռուսաստանի համար՝ Հ. Կ.), եթե այդ գործում նախաձեռնությունը իր ձեռքը վերցնել Ռուսաստանը, դրանից այն օգուտը կբխեր, որ հայ հեղափոխական շարժումը Ռուսաստանում կզրկվեր բնակչության գիտակցության՝ վրա ազդելու պատրվակից, նրա ավելի խոհեմ մասը համակրանք կտաներ մեր նկատմամբ, իսկ տաճկահայերը դարձյալ կսկսեին աստիճանաբար, ինչպես անցյալ ժամանակներում, Ռուսաստանի նկատմամբ, վարվել որպես իրենց փրկարարի հետ, շնորհակալությամբ եւ ապավինումով: Եվ մենք կշարունակեինք իրականացնել արեւելյան քրիստոնյաների նկատմամբ Ռուսաստանի հովանավորի եւ ազատարարի պատմական կոչումը»²:

Եվ սա եւս Անդրանիկի, նրա քաջ ֆիդայիների, Սասունի եւ Մուշի կենսասեր ու ազատատենչ հայ բնակչության դաժան պայքարի միջազգային արձագանքներից մեկն էր: Այդ մասին գիտեին մարտընչողները: Գիտեին եւ շարունակում էին կոպել ու զոհվել, անկալելով, որ եթե մարդկային բանակները սպառվել է թուրք կառավարիչների մոտ, զուցե մարդկային գուրջ ինչ–որ չափով պահպանված լինի:

Սրա հետ շատ ներդաշնակ է Լյախովի պատմությունը:

1 ՌԱԵԱ, ֆ. Զարդարիկ, գ. 3444, ք. 239 1–24: 2 Ն. Ա., ք. 225–227:

Գ Հայերի արյունահեղությունը ցարի ու սուլթանի

հաշիվներում եւ դարձյալ տեղեկություններ

Անդրանիկի մասին

Ճարական արքունիքը եւ բանակային հրամանատարությունը Լյախովին տվել էին իրենց առաջադրանքը եւ նշել նրա երթուղին: Որք հիմնականում հայ-թուրքական ընդհարումների վայրերն էին՝ Սասունն ու Մուշը¹:

Լյախովը ռուսաստանյան բանակի գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ էր: Նա թե շտաբում, թե արքունիքում գործիմաց եւ կարող մարդու համարում ուներ: Նրա ընտրությունը պատահական չէր, եւ հենց նա էր այդ պահին գործուղվում Թուրքիա նախ այն պատճառով, որ արքունիքի շահերի տեսանկյունից խնդիրը կարելու էր, եւ որ նա հուսալի էր, գիտեր է՛ւ ռազմական գործը, է՛ւ ցարին անհանգստացնող քաղաքական հոգսերն ու հեռանկատ նպատակները: Այդ խնդիրների մի մասի համար նա ռազմագետ էր, մյուսի համար՝ դիվանագետ եւ աննկատելիորեն զաղտնիքներ կորզող, տրամադրություն փոխող ու ստեղծող զրուցակից:

Մտնելով Թուրքիա, Լյախովը եղել է նախ Ռուսաստանին սահմանակից նահանգներում, ապա շրջագայել հայկական կոտորածների վայրերում, հանդիպել թե՛ պաշտոնատար եւ թե՛ անպաշտոն անձանց հետ, պարզել իր առջեւ դրված խնդիրների էությունը եւ արքունիք հղել հանգամանակից զեկուցագիր²: Հարուստ է նրանում փաստական նյութը եւ ծանրակշիռ են եզրակացությունները, զոնե նրանց համար, ում որ հասցեագրված էին: Դրանք պետք է հիմք ծառայեին եւ կողմնորոշեին քաղաքականություն մշակելու համար: Պարզ է, որ գործուղվածը ձգտել է պատասխան տալ հենց այն հարցերին, որոնք առաջադրվել են իրեն եւ գոհացել նրանց, ովքեր սպասել են նրա վերադարձին: Փորձենք պատմել ու վկայակոչել, մանավանդ որ նրանում Անդրանիկը վերջին տեղում չէ:

1903 թվականի աշնանն ու 1904-ի գարնանը ռուսական հյուպատոսների հաղորդումները տազնապալից բնույթ են ստացել: Ռուսաստանին սահմանակից շրջաններում թուրքական կառավարությունը համալրել է իր գործամասերը՝ զգալի թվով ռազմական ուժեր կենտրոնացնելով մասնավորապես Բիթլիսի վիլայեթում: Ռժժեղացվել են հատկապես համիդեական կոչված քրդական զինված ջոկատները, որոնց հարյուրյակներում, հեթյալների թիվը հասցվել է 128-ի: Միա-

ժամանակ քրդական տասը զնդերի հրաման է տրված եղել մշտապես լինել մարտականորեն կատարելապես պատրաստ վիճակում:

Ասվածից Լյախովի առաջին եզրակացությունն այն է, որ բոլոր այդ միջոցները ձեռնարկվել են Թուրքիայի անդրկովկասյան ճակատը ամրապնդելու համար, որ «Թուրքիան ինչ-որ բանի պատրաստվում է... եւ որ ներկա քաղաքական պայմաններում հնարավոր է, որ նա ռազմական գործողությունների անդրկովկասյան ճակատում Ռուսաստանի դեմ հաջող պատերազմ մղելու հույս է տածում»¹: Այս եզրակացությունը անվանենք շեղում բառով: Հայկական կոտորածների հիմնական միտքը Լյախովը փոխադրում է դեպի Ռուսաստանի դեմ պատերազմի պատրաստությունը: Պարզ է, որ դրանից այն միջոցները չէին բխելու, որոնք նպատակելու էին կոտորածների կախապատրաստությունն ու ընթացքը անհապաղ կասեցնելու: Լյախովին դա չի հետաքրքրում, նա նույնիսկ ժխտում է Բարձր Պան այն բացատրությունը, թե «թվարկված ռազմական պատրաստությունների մեծ մասը ձեռնարկված էր... այս տարի (այսինքն 1904-ին՝ Հ. Կ.) հայերի սպասվող ապստամբությունը ճնշելու համար», դրա համար էլ բերված տողի բազմակետերի տեղում նա գրել է «իբրեւ թե» բառը: Այդ բառով նա ոչ թե հարցականի տակ է դնում հայերի ապստամբելու փաստը, որի նկարագրությանն է անցնելու իր զեկուցագրի հաջորդ էջերում, այլ պարզապես անուշադրության է մատնում թուրքերի կողմից հազարներով մորթուվող հայերի այն աղաղակները, որոնք իրենց բարեկամ ճանաչած Ռուսաստանին օգնության կանչ էին: Նշենք, որ Լյախովը գործուղվել է Թուրքիա մայիսի 6-ին, երբ կոտորածների գլխավոր դեպքերը թեեւ կատարվել էին, բայց հայոց գյուղերում թափված արյունը դեռ չէր չորացել, իսկ մյուսներում էլ դեռ հոսում էր, որովհետեւ կոտորածները չէին դադարել եւ շարունակվում էին այցի եկած փոխգնդապետի աչքի առջեւ: Չե՞ որ, ինչպես ինքն է գրում, նա Բայազետում ձի է վերցրել իր համար, ձանապարհներին ուղեկից եւ օգնական է վարձել քուրդ Ալիին, որը «լիովին կարող էր արժեքավոր տեղեկություններ հավաքել... լավ գիտեր երկիրը եւ բազմաթիվ արյունակցական կապեր ուներ Զուրղոստանում»: Չասելով, թե որն է իր ասած Զուրղոստանը, նա հայտնում է, որ ինքը շրջագայել, հետազոտել է Էրզրումի արեւելյան, վանի հյուսիս-արեւմտյան եւ Բիթլիսի վիլայեթների հյուսիսային մասերը: Եվ ամեն տեղ տեսել է թուրքական զորքերի նոր կուտակումներ: Ըստ որում նրանք տեղակայված են հիմնականում հայաբնակ վայրերում՝ քաղաքներում, դրանց շրջակայքում: Թուրքերը նրան ասել են, թե, օրինակ, Մուշում զորքերի կուտակումը իրենց համար «առանձնապես կարելու է», որ «դրա պատճառով» եղել է հեղափոխական կոմի-

1 Լ. տ., ք. 228: 2 Լ. տ., ք. 450, ց. 1, գ. 138, քք. 210-225:

1 Լ. տ., էջ 210:

տեսերի կողմից հայերի հակակառավարական շարժումների նախապատրաստումը»¹: Եվ կամա թե ակամա անցնում է հայկական այդ շարժումների վերջին ամիսների ստորեւ համառոտագրված պատմությանը:

«Դեռ այնչափ տարի է Թուրքիայի կառավարությանը հայտնի եղել, որ Բիթլիսի վիլայեթի հայերը եռանդով պատրաստվում են ապստամբության եւ որի կենտրոն են ընտրել Սասունի գավառը, այդ դժվարամատչելի [եռնային] մարզը»: Եվ պատմում է, որ դա եղել է անցյալ տարի աշնանից, այնտեղ են բերել պարենի պաշարներ, շինել են զենքի պահեստներ եւ հատկապես Գեղիեզուզան գյուղը պաշտպանական դիրքի են բերել: Այստեղ էլ արքունիքին տեղյակ է պահում Անդրանիկի մասին. «Նույն այդ ժամանակ Սասունում հայտնվել է Անդրանիկը, որը կանգնել է շարժման գլուխ: Նրա հանդես գալով հեղափոխականների գործունեությունը ստանում է մոլեգին բնույթ, եւ ամբողջ Սասունի գավառը փաստորեն անցնում է նրա տրամադրության տակ: Թուրքական իշխանությունները նրանից են փախչում, իսկ այնտեղ տեղակայված զորախումբը փոխադրվել է Մուշի եւ Գեղիեզուզանի միջեւ ընկած Սեմալ գյուղը»:

Ո՞վ է Անդրանիկը: Այս հարցի պատասխանն է Լյախովը հղում ցարական արքունիք.

«Անդրանիկը, ինչպես ասում են, Սվասի ծնունդ է, տարրական ցածր կրթություն է ստացել եւ զբաղվել է ժամագործի արհեստով երզնկայում ու Էրզրումում: Թուրքերը պատմում են, թե նա ինչ—որ հանցանք է գործել, երկար ժամանակ ինչ—որ տեղ թաքնվել է արդար դատաստանից, իսկ անցյալ տարվա գարնանը 60 ֆիդայիների հետ ժամանել է Սասուն: Լիազորված լինելով կոմիտեներից մեկի կողմից, նա դարձել է Սասունի հեղափոխականների ղեկավարը եւ եռանդով ձեռնամուխ է եղել ապստամբական իրավիճակի ստեղծմանը, միտք ունենալով ապստամբությունը սկսել այս գարնանը: Այդ նախապատրաստություններով էլ անցել է ամբողջ ձմեռը»²:

Մի կողմ թողնելով մեքերվածում ճիշտն ու սխալը, ասենք, որ այնուհետեւ Լյախովը բավական հանգամանորեն նկարագրում է Սասունում ժողովրդի ինքնապաշտպանական կռիվ ձմեռային նախապատրաստությունների ընթացքը, առանձնապես ընդգծելով դրանց բուռն բնույթը: Ստացվում է, որ ինքն էլ չի նկատում, թե ինչպես է դրանով անուղղակիորեն ինքն իրեն հակասում, քանի որ կամա թե ակամա ժխտում է իր այն շինծու դրույթը, թե զորքերն այդ վայրերում թուրքական իշխանությունները կուտակում են Ռուսաստանի դեմ սահմանն ամրապնդելու նպատակով, այլ ոչ թե հայերին սաստելու եւ

նրանց կոտորելու: Եվ այսպես շարունակաբար, այսուհետեւ նույնպես, նա ոչ միայն չի ժխտում, ոչ միայն չի նսեմացնում զորքերը այդ վայրերում կուտակելու հայաջարդ նպատակը, այլ, ընդհակառակը, նորանոր փաստերի թելադրանքով, այդ անառարկելի փաստերի ծանրությամբ հարկադրված դարձյալ նույնն է պնդում, հայերի ըմբոստացման շարժումը գնալով ավելի լուրջ բնույթ է ստանում, եւ այդ պատճառով ավելանում են զորքերի կուտակումները:

Լյախովը դարձյալ ըստ եւրոյան այն է հաստատում, որ թուրքերը թաքցնում են հայերի կռիվ իրական, արդարացի դրդապատճառները, նրանք չեն ուզում, որ դա հայտնի դառնա, հարցն այդպես մատուցվի եւ ըմբռնվի: Նրանք չեն ուզում ասպարեզ հանել հայկական հարցը, դրա համար էլ ֆիդայական շարժումը որպես ավազակություն են որակում, ֆիդայիներին՝ ավազակներ, որոնք, ինչպես գրում է Լյախովը, «իբրեւ թե կողոպտում են հայ բնակչությանը, որին պաշտպանելու համար էլ հենց հարկավոր է եղել նրանց կողքին զորակալաններ ստեղծել»¹:

Լյախովը ընթացքում հրաշքով փոխվում է, Լյախովը դառնում է արդարամիտ, «Նման պնդումը պետք է հերքել», — գրում է նա: Բայց ընդամենը մեկ—երկու վայրկյան: Ըստ երեւույթին, նրան սթափեցնում է իրեն գործուղելու քաղաքական նպատակամղումը, զորքերը բերվում են ոչ թե հայերին ճնշելու համար, այլ Ռուսաստանի դեմ պատերազմ նախապատրաստելու: Իսկ դրա համար լիուլի բավարարում է Լյախովի ուժգին երեւակայությունը: Լսենք նրան.

«Հայկական հեղափոխական շարժումը, ինչպես երեւում է, լավ եր նախապատրաստված եւ պետք է ընդգրկեր ոչ միայն իրն Հայաստանի սահմանները Փոքր Ասիայում, այլեւ մեր Անդրկովկասը, միայն թե գործողությունների շրջանակը ընտրվել է Թուրքիան»:

Ահա թե ինչ է ստացվում ըստ Լյախովի, ոտքի է կանգնել Արեւմտյան Հայաստանը, ոտքի կկանգնի նաեւ Արեւելյան Հայաստանը: Եթե այդպես է, ուրեմն, Թուրքիան եւ Ռուսաստանը, Արդու Համիդն ու Նիկոլայ Երկրորդն էլ պետք է միատեղ լինեն ու միասնական՝ հայերի գործողությունների դեմ: Ուրեմն, խնդիրը ոչ թե մեկը մյուսի թիկունքում զորքեր կուտակելն է միմյանց դեմ, այլ նույն այդ ուժերը կուտակելն է ընդհանուր թշնամու դեմ, որպիսին հայերն են: Ահա թե ինչ է ասել Լյախովը եւ ինչը բացահայտելու նպատակով է նա սահմանն անցել, եկել Թուրքիա:

Հայերի թիվը, որոնց կոմիտեները կռիվ են մղում, որոնք ձեռքներին զենք ունեն, փոքր չէ: «Շարժման գերագույն ղեկավարությունը գտնվում է մի քանի հեղափոխական կոմիտեների եւ «մեծ մարդ»

1 Լ. Լ., թ. 211—212: 2 Լ. Լ., էջ 212:

կանք» ձեռքում», — ասում է նա եւ դարձյալ բերում Անդրանիկի անունը. — այդ հեղափոխական կոմիտեներն ու «մեծ մարդիկ» «օգնում են հայերին ե՛ւ փողով, ե՛ւ զենքով, ե՛ւ խորհուրդներով: Եւստիանոսը կատարողների կողմից ի վերուստ նշանակվել են դիվիզիաների վեց հրամանատարներ (ֆերիկներ), այն է՝ Անդրանիկը, Արմենակը, Արշակը, Օհանը, Կրեմիստովը եւ Արսենը»: Գրում է այս եւ առանձնապես կանգ առնում Անդրանիկի վրա, նշելով, որ «Անդրանիկը պետք է ապստամբություն բարձրացներ Սասունում եւ Մուշում, իսկ մյուսներից Արմենակը՝ Տալվորիկում, Արշակը՝ Վանում, Օհանը՝ Մշո դաշտում, Օհանը, Կրեմիստովը եւ Արսենը, որոնք ապրում են Կարսում, պետք է ֆիդայիներ ուղարկեին Անդրկովկասից»¹: Հավանաբար Արմենակ ասելով, Լյախովը նկատի ունի Արմենակ Ղազարյան—Հրայր Դժոխքին, Արշակը—Արշակ Գալֆայանն է, նույն ինքը Զեռին, որին հետո դեռ կհանդիպենք, իսկ մյուս անունները դժվարանում ենք վերծանել: Լյախովը Արմենակին հիշատակում է որպես Անդրանիկի եղբայր եւ իր հերթին էլ ասում, թե իրեն էլ չի հաջողվել պարզել, թե ֆերիկ կոչված դիվիզիաների հրամանատարներից ամեն մեկի ենթակայության տակ քանի ֆիդայի կա, միաժամանակ նշելով, թե «իրեն հաստատապես հայտնի է միայն այն, որ միասին գործող Անդրանիկի եւ Արմենակի մոտ մինչեւ 2000 մարդ կա, որ նրանք հույս են ունեցել, որ 1000 հոգի էլ Անդրկովկասից է գալու, ինչպես նաեւ, հայկական աղբյուրների համաձայն, հույս դնելով Վանից Արշակի օգնության վրա, որը 300 հետեւակ զինվոր ունի եւ 800 էլ հեծյալ ֆիդայի»: Թեւեւ մեզ համար առեղծված մնաց, թե որտեղից է Լյախովը քաղել վերը իր հիշատակած անունները, զաղտնիք չմնաց, թե նույն Լյախովը ինչու է օգտագործում *ֆերիկ* բառն ու նրա *դիվիզիա* թարգմանությունը, ինչպես նաեւ զինվորների այդ մեծ—մեծ թվերը, հայերը պետք է գորավոր երեւան, նրանք պետք է սպանոնալից ցույց տրվեն, նրանք թվերը, նրանք զենքերը պետք է ուռճացվեն, որպեսզի ակնհայտ լինի նրանց վտանգավորությունը ոչ միայն սուլթանի, այլեւ ցարի համար եւ պատճառաբանվի հայերի դեմ այդ երկու ցարերի կամ երկու սուլթանների դաշինքի անհրաժեշտությունը: Լյախովը մեծ չարաշահող է: Եւ իր այդ ելույթամբ դեռ շատ է բացահայտվելու, մեծամեծ գործեր է կատարելու: Իր ակնկալությունների տեսակետից որքան ճիշտ է գտել ցարը Լյախովին:

Լյախովն ինքն էլ է տուրք տվել հայոց զորքի ու զենքի թվաքանակի ավելացմանը: «Ենթադրվել է, — ասում է նա, — որ հաջողություններին զուգընթաց հեղափոխականների թիվը արագորեն մեծա-

1 Լ. Ա. Բ. 213:

նալու է գյուղական բնակչության հաշվին»¹: Բայց ծանոթանալով իրավիճակին, պարզել է, որ դեպքերը կանխել են հայերի այդ ժողովրդական իրականացումը: Որովհետեւ նրանք ենթադրել են ապստամբությունը Մուշում եւ Սասունում սկսել մայիսին, այսինքն այն ժամանակ, երբ որ գալու էին օգնական ֆիդայիներն Անդրկովկասից եւ Վանից: Թուրքերն իմանալով, խանգարել են, իրենք են նախահարձակ եղել, եւ այլեւս Անդրկովկասից սպասվող օգնական ուժերը չեն հասցրել տեղ հասնել: Եղել է նաեւ ուրիշ մի հույս, Արշակը խոստացած է եղել Վանից օգնական ուժեր բերել, բայց նա էլ տարօրինակ մի պատճառով, ըստ Լյախովի, խոսքը չի կատարել, վախեցել է:

Եւելով է այս, ֆիդայիների ծրագրումների մասին, պատմություններն արել Լյախովը, նա տարակուսում է, թե որքանով են դրանք ստույգ, բայց անցնելով իր հավաքած մյուս տվյալների շարադրմանը, հավաստիացնում է, թե այնուամենայնիվ այդ ծրագրումները եղել են: Այդ տվյալները կապված են Անդրանիկի անվան ու գործերի հետ, ուստի Լյախովի պատմածը բերենք տառացի—բառացի նույնությամբ. «Արմենակի եւ 60 ֆիդայիների հետ ստեղծված Սասունի լեռներում, Անդրանիկը անցյալ աշնանից եռանդով ձեռնամուխ է եղել իր ուժերի կազմակերպմանը, որոնք այդ ժամանակ դեռեւս քիչ են եղել: Համոզելու, ընկերական կապերի եւ խաբելու ճանապարհով նա հասցնում է մինչեւ փետրվարը հավաքել մոտ 400 ֆիդայի: Մինչ այդ նա գործել է ավելի շատ խորամանկությամբ, լուրեր տարածելով, թե հայության շարժմանը աջակցում է ամբողջ Եւրոպան եւ առանձնապես Ռուսաստանը, որը, եթե մի բան լինի, հայերին կաջակցի եւ կզրավի ամբողջ Զուրադստանը: Իր պատմածներին ի պապացույց նա ցույց է տվել նամակներ եւ ծանկազոր, հաղորդումներ, որոնցով նա իբրեւ թե կապ է հաստատել աշխարհի բոլոր ծայրերի հետ: Եւ որպես հեռանկար նկարագրել է այն բանից հայության ահ ու վախի ազատագրման պատկերը, թե իբրեւ մի զեղեցիկ օր թուրքերը մորթոտելու են բոլոր հայերին, եւ որ հաջողության դեպքում դժվար չի լինելու Հայաստանի վերածնունդը, իսկ վատագույն դեպքում հարկ կլինի թուրքական հպատակությունը փոխել ռուսականով»: Այսպես պատմում, շարադրում է Լյախովը իր, ինչպես ինքն է ասում, հավաստի պատմությունները Անդրանիկի մասին, ստեղծելով նրա ծրագրումների ու գործերի վերաբերյալ հավազյուտ փաստագրություն: Հազվագյուտ, որովհետեւ, ինչպես ընթերցողն էլ նկատեց այս գրքի նախորդ էջերի շարադրանքից, սկզբնափուլի անդրանիկյան պատմության արդյունքների մեջ շատ չեն մեզ հասած սկզբնաղբյուրային փաստաթղթերը:

1 Լ. Ա. Բ. 213:

Բայց պարզ չէ՞, որ ժամանակին միայն Լյախովը չէ, որ պետք է գրած լիներ նման բաներ: Հենց այստեղ կարծես ավելի տեղին է հարց տալ, իսկ ի՞նչ են արել Մուշի, Բիթլիսի, Վանի անգլիական, իտալական, ֆրանսիական, ամերիկյան ներկայացուցիչներն ու հյուպատոսությունների աշխատակիցները, եւ մի՞թե նրանք նույնպես իրենց վերադասին նման հղումներ չեն կատարել: Դա անհնար է: Սա՛ ի միջի այլոց:

Շարունակելով իր զեկույցը, Լյախովը մատնանշում է, որ թուրքական կառավարությունը դեռ չի ընդհատել իր այն նախապատրաստական աշխատանքները, որոնք նպատակ են հետապնդում հայերի ապագա կոտորածը: Ասելով այսպես, Լյախովը այնուամենայնիվ ներբանկատ ձեռով ոչ միայն չի ուռձացնում թուրքերի գործերի թիվը, այլևս լռելիք են սկզբնապես: Երեւում է նրան ձեռնադրել, որ սուլթանը հայերի բնաջնջման նպատակ է հետապնդում եւ խուսափում է ցույց տալ, որ նա է հայության զանգվածային կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչը: Դառնալով Անդրանիկի որոշ գործողություններին, Լյախովը մեկ իրեն չհասկացողի տեղ է դնում եւ նրա առանձին հարկադրական քայլեր որակում է որպես հայության դեմ ուղղված դիտավորություն, մեկ էլ համակվում է ուղղամտությամբ: Ընթերցողը այստեղ կարող էր եւ սխալված չէր լինի, անմիջապես հիշել հայությանը գյուղերից տեղահան անելու նրա պահանջը: Լյախովը այդ մասին գրել է. «Նա (Անդրանիկը) սկսում է կողոպտել հայերին, այրել նրանց տները, այդ բոլորը վերագրելով թուրքերին: Ի վերջո, երբ մարտին եւ ապրիլին սկսում են Մուշին մոտենալ ձեւավորված վեց նոր (թուրքական) գումարտակները, նա դիմում է ծայրահեղ միջոցի... սարերում այրում է մոտ 20 հայկական գյուղ»: Կարելի էր այս կապակցությամբ կրկնել վերելի մեր բացատրությունը, բայց հարկ չկա, քանի որ Լյախովը հասկանալի է դառնում տեղնուտեղը, որը հենց նոր որակեցիք որպես ուղղամտություն. «Վերջին միջոցը (այսինքն գյուղերն այրելը) չնայած իր ամբողջ դաժանությանը, ունեցել է իր հիմքերը: Երջապատված լինելով թուրքական գումարտակների օդակով, կորցնելով Մուշի ապստամբելու հույսը, որն արդեն գրավել էին թուրք զորքերը, եւ կռահելով, որ ինքը հավանաբար ստիպված է լինելու երկար նստել լեռներում, Անդրանիկը ձգտում է թեթեւացնել իր դրությունը: Այդ նպատակով 1500 տղամարդու եւ 3000 կանանց զրկում է օթեանից, դրանով իսկ հարկադրելով, որ առաջինները ուզեն—չուզեն գան միանան իրեն, իսկ կանանց ստիպելով, որ գնան իրենց օթեան գտնեն Մուշում, դրանով իսկ ազատագրվելով նրանց սնելու հոգսից: Դրանից բացի, քանի որ թուրքական զորքերը լավ չէին

ապահովված վրաններով, նա ցանկանում է արգելել նրանց մերձեցումը Գեղիեզուզանին, զոնե, մինչեւ մայիս կամ հունիսի սկիզբը, երբ Սասունի լեռներում... կսկսեր ձնհալը եւ երբ կարելի կլիներ հույս դնել Վանից ու Անդրկովկասից օգնության վրա: Ապրիլի կեսերին Անդրանիկն ուներ մոտ 2000 ֆիդայի, իսկ թուրքերը հասցրել էին Սասունի շուրջը կուտակել 18 գումարտակ՝ գրեթե պատերազմական կազմով: Մուշի մոտ տեղավորված զորքերի հրամանատարությունը հանձնարարվում է Սելահի փաշային, որն անմիջապես կարգադրում է բռնագրավել Մուշի եւ Սասունի մոտակայքի գյուղերի պարենամթերքների եւ անասնակերի բոլոր պահեստները, խուզարկություններ է կատարում զենքերը խլելու նպատակով եւ հայոց գյուղերում 1—2 վաշտ է կանգնեցնում, վեց գումարտակով եւ երկու լեռնային թնդանոթներով շարժվելով դեպի Սասուն:

... Ամսի 23—ին ընկել էին գրեթե բոլոր հայկական օջախները, եւ համառ մարտից հետո Անդրանիկը մնացած ֆիդայիների հետ շրջապատվում է Գեղիեզուզան գյուղում»: Այստեղ վերջակետ ենք դնում: Սրանից հետո Լյախովի մեջ ասես բոցավառվում է վիպագրի կիրքը: Նրա խոսքը դառնում է պատկերավոր ու ազդեցիկ, թուրքերը «սպասում էին ապրիլի 24—ի առավոտյան, որպեսզի հեղափոխականներին վերջ տային: Ապրիլի լույս 24—ի գիշերը ցրտաշունչ էր, զորքերը անտանելի տառապանք էին կրում եւ օթեան փնտրում տներում ու վրաններում, որոնք լցված էին ինչքան որ կարելի էր: Թանձր մառախուղը մթազնել էր չորս կողմը: Այդպիսի գիշերից էլ օգտվեց Անդրանիկը, սողալով անցավ շղթայի միջով եւ փախավ ողջ մնացած ֆիդայիների հետ»:

Փախավ, դուրս եկավ զորքերի շղթայի միջով, ասում է Լյախովը եւ ակնարկ չի անում այն մասին, թե մինչ այդ Անդրանիկն ու իր քաջ հայդուկ զինվորները, զինյալ ու անզեն բնակչությունը մահու եւ կենաց ինչ ճակատամարտ են տվել թուրքական կանոնավորապես զինված բանակին: Հուշագրերը լրացնում են, դա նույնպես բացառիկ է եղել նախընթաց ու գալիք օրերի բոլոր կռիվների մեջ, բացառիկ կենսամարտ *ապրել կամ մեռնել* նշանաբանով, երբ կյանքի իմաստը սխրանքով մեռնելն էր միայն, մեռնելը, որ լիովին բավարարում էր ապրել եւ իրենց երեխաներին կյանք պարգեւել ցանկացող անմեղ մարդկանց, որոնք հանցավոր էին ու մահվան դատապարտված միայն նրա համար, որ Հայաստանում էին ծնվել եւ վատ հարեան ունեին... Հայերը ասացվածք ունեն, մոտիկ հարեանը հեռու բարեկամից լավ է: Նրանք սիրում են դուռ—դրկից ապրել մարդկանց հետ, հաց կիսել, հասնել մեկի ու մյուսի նեղ օրին: Եւ այդպես ապրել են.

այդպես կամեցել են հարեանի ոչ կրօնը հարցնելով, ոչ էլ հացի մեջ խտրութիւն դնելով: Այդպես նաեւ իրենց հողը ոտք դրած սելջուկ ցեղերից միւսն է օսմանյան թուրքի հետ: Մեկի մածնապուրը սոխա-
նածով է ծածկվել, մյուսինը՝ համեմ կամ սամիթ կանաչիով: Երկուսի համար էլ փոխադարձորեն համեղ է եղել: Ի՛նչ էր նրանց ուզածը այս կոիվների թե՛ պահին, այն, որ սուլթանը, նրա տեղական իշխանութիւնները բազում հարկերով չհալածեին իրենց, եւ հայի ու թուրքի հարեանութիւնը չխաթարեին, թողնեին որ հայն էլ իր զբա-
րոցն ունենար, իր աշխատանքի վաստակը, վաղվա օրվա իր հացը: Լյախովը այս «մանրուքների» մեջ չի մտնում: Եւ շարունակում է հետամտել Անդրանիկին եւ իմացածը աշխարհով մեկ անել:

«Բիթլիսից, վալիի ասածով, նրա (Անդրանիկի) հետ գնացել են 60-ից ոչ ավել ֆիդայի, մնացածները ցրվել են գյուղերում: Ուրիշ թուրքեր պատմում են, թէ Անդրանիկի հետ Տալկորիկից փախել է մոտ 500 հոգի, որոնց մեծ մասը թաքնվել է պահպան-
ված հայկական գյուղերում: Թուրքերը ենթադրում են, թէ Անդ-
րանիկը թաքնված է Բուլանդի (գյուղի) մոտակայքում...»

Անդրանիկի ջախջախման եւ նրա փախուստի լուրը արագ տարածվել է չորս կողմում, Մշո դաշտի հայերին հարկադրել է խաղաղվել եւ ահաբեկել Վանի վիլայեթի հայրուկներին: Միայն թէ այդ լուրը ուշ է հասել Անդրկովկաս, եւ այն էլ հավանաբար, խեղաթուրված, քանի որ հունիս ամսից են այստեղի հայերը սկսել ներխուժել Թուրքիայի սահմանները»:

Լյախովը, սրանից առաջ էլ է զեկույց ներկայացրել կամ թէ վերելում գրածը նկատի ունի, որովհետեւ ճշտում է իրեն, ասում է. «Ես առաջ զեկուցել եմ, որ թուրքերը ենթադրում են, թէ Անդ-
րանիկը փախել է Բուլանդ: Իրականում դա այդպես չէ: Անդրա-
նիկը ներկայումս թաքնված է Ղզլավանք գյուղում, Մուշից մեկ ու կես ժամվա ձիու ճանապարհի հյուսիս- արեւմուտք, եւ քանի որ նրան դեմքով չգիտեն, նա երբեմն գալիս է նաեւ Մուշ: Հիմա նա լուծում է լինել-չլինելու հարցը: Եւ ասում է, թէ եթէ հյուսիստեղծները պաշտպան չկանգնեն հայերին, ապա վերջին-
ներիս մոտ դեռեւս կգտնվեն բավականաչափ միջոցներ: Մշո դաշտում սկսելու համար նոր ապստամբութիւն, որին կաջակ-
ցեն Վանի եւ ռուսական [այսինքն՝ արեւելահայ] ֆիդայիները: Մյուս կողմից էլ Գեղիեզուզանի փորձը կարծես թէ տատանել է նրա հավատը պայքարի հաջող ելքի նկատմամբ, եւ նա մտա-
ծում է, թէ հյուսիստեղծներից որին ինքը տրվի պաշտպանու-
թյան»:

Լյախովը հայտնում է նաեւ տվյալներ, որոնց հավաստիութիւնը

Եւմարող՝ ակնարկ անգամ ուրիշ ոչ մի աղբյուրում չենք հանդիպել: Եւս նա նորից հիշատակում է Արշակ անունը, որը նման կապակ-
ցութեան մեջ դարձյալ ուրիշ տեղ չի հիւղվում, այն պատճառով, որ Արշակն ու Օհանը Անդրանիկին օգնութեան չհասան, «Անդրանիկը մնացել է անօգնական, նրան օգնութիւն է եկել միայն մայիսի կեսին, այն էլ Անդրկովկասից»:

Չի գլացել Լյախովը իր ղեկավարութեանը հայտնելու նաեւ թուր-
քական սպառազինութեան դեմ զինված ու անզեն հայերի բացառիկ սխրագործութեան մասին:

«Մայիսի 17-ի երեկոյան, Արճեշում, ես իմացա, որ մոտ 45 ֆիդայի ամրացել են Հայդար-Բեկ գյուղի երկու ջարայրում: Այդ տեղեկութիւնը պարետը ստացավ իմ ներկայութեամբ: Եւ բոլոր ներկա գտնվող սուլթաններին եւ զափոխներին կարգադրում է գնալ դեպի այդ ջարայրերը, խնդրելով, որ Վանից էլ ուղարկվի մի վաշտ: Այդ միջոցին ջարայրերը շրջապատում են քրդերը, որոնք թուրքական կառավարութեան խստիվ հրամանի համա-
ձայն զենքը ձեռքներին պետք է գործեին ֆիդայիների դեմ... Այրեթի մուտքը՝ Նեղ է եղել, այնպես որ մեկական ֆիդային կարող էին պաշտպանել»: Ստտեցող քրդերն ու թուրքերը զոհեր են տվել: Վանից վաշտի ժամանումը ձգձգվում է: Չսպասելով, պաշարող թուրքերը ջարայրերից մեկի մի անցքով նավթ են լցնում ու այրում: Զարայրը լցվում է հեղձուցիչ ծխով, ապա պայթում է, զոհելով տասը քրդի: Իսկ փլվածքի տակ մնում են 13 ֆիդայիները, որոնք որ գերադասել էին դիմամիտով պայթեցնել ջարայրը: Մյուս ջարայրում իրենց պարտականութիւնը շարունակող 30 ֆիդայիների վրա հարձակվում է Վանից հասած վաշտը: Լյախովն ասում է, որ ջարայրի ֆիդայիները անդրկովկասցի հայեր են եղել, որոնցից մեկը ողջ է մնացել, եկել է Բիթլիս եւ պատմել տվյալ կովի մասին:

Այնուհետեւ Լյախովը բերում է թուրքերի եւ քրդերի դեմ Անդրկով-
կասից եկած հայերի զինված խմբերի կոիվների մի շարք օրինակներ: Սասունի կոիվներն, ըստ Լյախովի, ավարտվել են նրանով, որ կառավարութիւնը այնտեղ լրացրել է զորքերի քանակը, այդպիսիք բաշխելով նաեւ ճամփաների վրա, որպես պահակային եւ հսկողա-
կան կետեր, ուժեղացրել է Կովկասի իր սահմանը, Վան տանող ճամփաներն ու լճի շրջակայքը, չջրելով եւ տեղանքի չհեռացնելով հարձակումներից առաջ եւ ընթացքում ստեղծված ու բերված զորա-
մասերը, որոնք համալրում են տեղական կայազորերը:

Կոիվների նկարագրութիւններից բացի, Լյախովը պատմում է նաեւ տեղական իշխանութիւնների պաշտոնատար անձանց հետ քաղաքա-
կան թեմաներով ունեցած իր զրույցները: Թուրք գործիչները նրան

խորհուրդ են տվել, ուսներին ինչ գործն է, որ հայերին ուզում են պաշտպան կանգնել, վաղը հայերը նույնն են անելու ուստի ցարի հետ: Ուստի նրան պետք է բացատրել, որ Թուրքիան է նրա բարեկամն ու օգնականը երկրի հարավային այս հատվածում: Երեւում է, այդ գրույցները դուր են գալիս եւ համոզիչ են Լյախովի համար: Եւ զուր ու աննպատակ չի գրում այդ մասին իր զեկուցագրում, բերել է ոչ միայն թուրքական զորքերի քանակի եւ տեղաբաշխման տվյալները, այլեւ թանկարժեք խորհուրդներ:

Առհասարակ հայության դեմ ուս-թուրքական դաշինքի հարցը միշտ էլ ծագել է եւ այն դեպքերում, երբ հայերը ըմբոստացել են Թուրքիայում, եւ այն՝ երբ նույնը կատարվել է Ռուսաստանում, այսինքն՝ թե՛ Արեւմտյան, թե՛ Արեւելյան Հայաստանում: Առաջինում այդ զաղափարի շոշափման նախաձեռնողները եղել են թուրքերը, երկրորդում՝ ուսները: Այդպիսի մի հղում է կատարել պալատական խորհրդական Մաեսկին 1904թ. օգոստոսի 11-ի իր զեկուցագրում¹:

Ռիզեյում եղած ժամանակ բանակային 4-րդ կորպուսի հրամանատար Ջաքի փաշան է այդ միտքը արծարծել: Ջրույցի ժամանակ կողմնակի մարդ չի եղել, ասում է Մաեսկին, Ջաքի փաշան եղել է բոլորովին անկեղծ: Ջրույցին առիթ են տվել այդ տարվա Մուշի-Սասունի դեպքերը. «Գիտեք ինչ, — ասել է նա, — որքան ես հասկանում եմ, հայկական զորքերը ձեզ մոտ՝ Կովկասում, մոտիկ ապագայում կարող են ավելի լավ չլինել, քան մեզ մոտ Թուրքիայում են: Ըստ իս, այդ զորքերում մենք պետք է լինենք ոչ թե բաժան, այլ ավելի շուտ՝ համերաշխ»: Որպես դրական օրինակ բերում է այն փաստը, որ «ուսական սահմանը հայկական ավազակային խմբերից մեկի անցնելու ժամանակ նրա դեմ միաժամանակ գործել են ե՛ւ ուսական, ե՛ւ թուրքական զորքերը»: Պարզ է միտքը: Եւ կուզենար, որ մյուս բոլոր դեպքերում էլ հայերի դեմ այդպես միատեղ ու համերաշխ գործեին ե՛ւ Թուրքիան, ե՛ւ Ռուսաստանը: Հետաքրքիր է, այստեղ Ջաքի փաշան անդրադարձել է փոխգնդապետ Լյախովի Թուրքիա գործուղմանը: Նրան դուր չի եկել, որ Լյախովը, ուս զինվորական ներկայացուցիչը, եկել, հանդիպել է Ջաքի փաշային եւ հեռացել, գնացել է իր ճանապարհով, առանց մտերմիկ զրույցի. «Ահա եկավ վերջերս գլխավոր շտաբի ձեր գնդապետը, բայց բոլորովին ոչ այն կերպ, ինչպես եղել է 1895-ին: Ինձնից ինչ-որ հեռացել է: Ինչո՞ւ: Որպեսզի հաշվի մեր գումարտակները»: Մի գաղտնիք էլ բացվեց, 1895-ի ժամանակ հայերի նկատմամբ Ռուսաստանի դիրքը թուրքերին ոչ միայն չի անհանգստացրել, այլեւ... համերաշխ է եղել: Մի խոքո՞ւ, թուրք զորավարը քանք է գործադրել:

համոզելու ուս ղիվանագետին, որ երկու երկրները միատեղ լինեն հայերի դեմ մղվող պայքարում: Ռուս ղիվանագետը շեշտը դնում է այն բանի վրա, թե թուրք-ուսական հարաբերությունները «աղտոտում են գլխավորապես ոչ թե հայերը, որոնց մեծ մասը երազում է միայն հանգստության մասին, այլ ամբողջ Եվրոպան, որի գլուխ դարձյալ կանգնում է Անգլիան»¹: Ամեն մեկն իր հաշիվն ունի: Բոլոր դեպքերում տուժողը հայ ժողովրդի զավակներն էին, ժողովուրդն ամբողջությամբ: Իզուր չէր Գելիեզուզանի կոհվերից հետո հայության համար ծանր կացության ժամին Անդրանիկն ասում, «Մեր դրությունն անտանելի է: Եվրոպայի կողմէ ոչ մեկ միջամտություն...»²:

* * *

Արվեստների թվում կա նաեւ ռազմականը: Չեռնամարտից մինչեւ ատոմային պատերազմը մարդկությունը հազարամյակներ է անցել: Թուրք սուլթանն իր զինվորներին հրացան ու թնդանոթ էր տալիս, իսկ հպատակ կոչված քրիստոնյա ժողովուրդին արգելում մի դաշույն անգամ կրել: Որի՞ համար էր հեշտ, նրա՞, որ զենքով ու զորքով էր կռվում, թե՞ նրա, որ հարկադրված էր անզեն մտնել մարտի մեջ: Ընդունենք, որ երկուսից էլ ջանք ու հմտություն էր պահանջվելու: Եթե այդպես է, ուրեմն, երկու կողմի համար էլ պատերազմ է: Մեկը հարձակվում է, մյուսը՝ պաշտպանվում: Եվ հարձակումն է կռիվ, եւ պաշտպանությունը՝ անկախ զենքի տեսակներից, ուժերի հարաբերակցությունից: Հարձակվողների, մեծաքանակ զորաբանակների դեկավարները հրամանատարներ են ու զորավարներ: Թե ով էր Անդրանիկը՝ իմացանք, շապինկարահիսարցի Թորոսի որդին, ատաղձագործը, ժողովրդի քաղաքական կյանքով հետաքրքրվող երիտասարդը, որը դարձել է ֆիդայի զինվոր, զենք է կրել ու զինավարժ խմբերի կոհվեր դեկավարել: Ուրեմն, մյուս հարցը՝ ի՞նչ էր Անդրանիկը: Գուրգենը ֆիդայի էր ու ֆիդայապետ, այդպիսին էլ մեռավ: Մերոքը ֆիդայի էր ու ֆիդայապետ, այդպիսին էլ մեռավ: Նրանցից ոչ մեկին իրենց ենթակաները չհասցրին զորավար բառով կոչել: Բայց անպայման կկոչեին, եթե ժամանակը ներեր: Անդրանիկը, որ գյուղից գյուղ էր անցնում, մեկն ասում էր՝ Անդրանիկը եկավ, մյուսն ասում էր՝ եկավ, երրորդը չէր համարձակվում որեւէ բառ ասել, տեսնում էր, ճանաչում, լսում, լուծում եւ գործի անցնում, ինչու՞ անունը տար, ինչու՞ պետք է բոլորն իմանային, որ նա է ոչ թե ղեկավարը, ինչպես լինում են ղեկավարները, այլ այն ղեկավարն ու հրամանա-

1 Լ. տ.: 2 «Անդրանիկի յուզերը», էջ 143:

տարը, որին ամեն քայլափոխում որոնում է ոչ միայն Խալիկ կինը, որոնում են ոչ միայն նրա նշանակած ամուսնացու տղամարդիկ, այլև սուլթանն ու նրա կամակատար ենթակաները: Եվ մեկ էլ վաղամեռիկ Աբրահիմ նման Անդրանիկն է դառնում Փաշա: Փաշան եկավ, փաշային տեսա՞ր, փաշան ասաց, ականջովս լսեցի: Փաշա՛, փաշա՛, Անդրանիկ՛ փաշա: Փաշան հրամանատարն է, փաշան զորավարն է, որ հետո, կենդանության հետագա տարիներին ու հետմահու հաստատվեց ու հիմնավորվեց որպես ամենից ավելի ճշմարիտ անվանում՝ Անդրանիկ զորավար:

Լիստի հրավիրենք Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, Հաննիբալին, Սպարտակին, Հուլիոս Կեսարին, Ալեքսանդր Նեսկուն, Սուվորովին, Լապլեռն Բոնապարտին ու Կուտուզովին: Հրավիրենք նաև Ջուզեպպե Գարիբալդուն, Լատինական Ամերիկայի երկրներում կես-բանակ, կես-աշխարհազորային զորքերի հրամանատարներին, իրենց երկիրը նվաճողների դեմ պարտիզանական ու բաց ճակատային կռիվներ մղող բուրերի հրամանատարներին: Պատմենք նրանց Անդրանիկի մասին ու հարց տանք, ի՞նչ էր Անդրանիկը, սոսկ զինվոր էր, թե՛ նաև զորավար: Գուցե թե՛ այդ հարցին առաջինը շտապողաբար պատասխանեն Գարիբալդին, Լատինական Ամերիկայի երկրների ու բուրերի ներկայացուցիչները՝, եւ մյուսները համաձայնեն նրանց կարծիքին, զինվոր էր, զինվոր էր ու զինվորների՝ զորավար: Առանց մեկի մյուսը չի լինում: Եթե զինվորն է երեկվա եւ նաև այդ օրվա զինվորի մեջ իր զորավարին տեսել, ուրեմն հենց այդ զինվորն էլ զորավար է: Ո՞ր պետությունը, ո՞ր պետության, ո՞ր բանակի հրամանատարությունը Անդրանիկին պիտի պաշտոն տար եւ դրան համապատասխան էլ զինվորական կոչում շնորհեր ու զորավարական տարբերանշան փակցներ նրա ուսերին: Անդրանիկը այն ժողովրդի զավակն էր, որը ո՛չ պետություն ուներ, ո՛չ էլ բանակ ու բանակային հրամանատարություն: Այդ բոլորն էլ Սասունի մարտնչող ժողովուրդն էր: Հետո, տարիներ ու տասնամյակներ հետո, Անդրանիկի զինվորներից մեկը՝ Հովհաննես Բաղրամյան անուն-ազգանունով, մարշալ է դառնալու եւ երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ զենքի բոլոր տեսակներով զինված բանակներ է մարտի տանելու, միայն թե Մոսկվայից Բեռլին ճամփաներով: Եվ նա էլ զորավարական իր գլուխն է խոնարհելու երեկվա շարքային զինվորի՝ իրեն ջաջության օրինակ ծառայած եւ պատգամ տված Անդրանիկի հիշատակի առջեւ:

* Այդ մասին տես՝ եզրափակման խոսքում:

Դ Ճանապարհը տարավ երկրից դուրս

1904-ի գարնան ու ամռան տեական ու հյուսիս կռիվներից հետո Անդրանիկը որոշում է իր խմբով գնալ Վան, խորհել-խորհրդակցել զործընկերների հետ հետագայի մասին եւ գուցե թե նոր մի խումբ կազմել ու նոր ծրագիր: Համենայն դեպս նա չէր հոգնել, չէր հիասթափվել եւ կռիվը շարունակելու կամքն էր նրա մեջ: Իսկ այդ ընթացքում ե՛լ Վանում, ե՛լ Մուշում տևից տուն, թե՛ հրապարակային վայրերում, Սասունի գյուղերում լրտեսներն ու պաշտոնատար անձինք Անդրանիկին էին որոնում: Իսկ նա Բերդակ գյուղում էր, որը իշխանությունների տեսադաշտից քիչ թե շատ դուրս էր¹: Մեծամեծ ընծաներ էին խոստանում նրանց, ովքեր ողջ թե մեռած իրենց կմատուցեին Անդրանիկին: Իսկ նա շարունակում էր առիթ որոնել դարձյալ մի հարված հասցնելու համար, որը գուցե թե մի նոր բռնկման կայծ ծառայեր: Բերդակից տեղափոխվել է Զուլխուր Արգավանդ, այստեղից էլ՝ Մուշախշեն հայ-քրդական գյուղը: Նրա հետ է եղել Սմբատը, այցի է եկել Սեպուհը: Եվ մի օր առավոտ վաղ հայտնի է դառնում, որ Անդրանիկի հետքերով այդ կողմի սարերն է եկել Ալի բեկի ղեկավարած զինված քրդերի մեծ խումբը, նրա հետ էլ՝ կանոնավոր զորք: Խումբը՝ 300-400 հոգի, զորքը՝ յոթ-ութ հարյուր: Այսպես վկայում է ինքը Անդրանիկը: Պահապան հայդուկները բլուրներով բարձրացել են սարը, նրանց հետքով՝ նաև բնակիչները: Գյուղը դատարկվել է: Սմբատը մի քանի ընկերների հետ դիրքավորվել է եկեղեցու տանիքում: Հրացանաձգությունը տեսել է մինչեւ զիջերվա ժամը մեկը: Ի վերջո Անդրանիկը՝ իր ուղեկից ընկերների հետ գնացել է Պատվան գյուղը, որը Վանա լճի մոտակայքում էր: Ափին առազատանավեր են եղել: Անդրանիկն ու ընկերները նստում են եւ ուղղություն վերցնում դեպի Ախթամար կղզին: Լճում, թե կղզի հասնելուց հետո լճափից նրանց դեմ հրացանաձգություն է եղել, ապա նաև՝ թնդանոթային կրակ: Պատսպարվել են եւ պաշտպանվել:

Վահան Թոթովենցը, լրացնելով, ասում է, թե մի առազատանավ էլ լճում են ձեռք բերել հայդուկները: Ախթամար դուրս գալուց հետո որոշել են առայժմ անմիջապես չգնալ Վան: Յոթ օր հանգիստ են առել կղզում: Եվ դարձյալ հարց է ծագում՝ ի՞նչ են անելու այսուհետ: Կարծիք է եղել, որ բոլորն էլ թողնեն երկրի սահմանները եւ դուրս գան: Միացյալ խորհրդակցությունը եզրակացնում է, որ պետք է մնալ երկրում, նպատակահարմար գտնելով սուրհանդակ ուղարկել Վան եւ մարդկանց հայտնել այդ մասին, բնակչությանը խուճափ

1 Ակր. Երիցեան... էջ 279:

չմատնվելու, կազմակերպվելու առաջարկներ անել: Տվյալ խնդիրը բաժին է ընկնում Գեուրզ Չավուշին: Հապաղելու ժամանակը չէր: Գեուրզը պատրաստ էր, ոտքի վրա: Ի՞նչ էր լինելու հետո: Ընկերները հրաժեշտ են տալիս: Համենայն դեպս Անդրանիկը եւ Գեուրզ Չավուշը պետք է որ հետագա հանդիպման հույսով լի լինեին: Զուգադիպություն է մի առագաստանավ Գեուրզին տանում է Վան, մյուսը Վանից կղզի է բերում Դաշնակցության ներկայացուցիչ Վահան Փափազյանին: Նրա բերած լուրն էլ էր զգուշացնող, իշխանություններն ամենուր որոնում են Անդրանիկին: Սուլթանը հանգիստ չէր առնում, որ Անդրանիկը դուրս էր պրծել իր ձեռքից: Միայն այդ փաստը նսեմացնում էր նրա փառահեղ հաղթանակը: Բանից պարզվում է, որ Ախթամար կղզու վանքի վանականներից մեկն էլ, պատահաբար թե մտածված, հայտնի է դարձրել Անդրանիկի կղզում գտնվելը: Ծիշտ թե սխալ, անցյալում մամուլում գրվել է, թե Անդրանիկի Վանում գտնվելու լուրը «չսլված խուճապ է առաջ բերել Վասպուրականի մահմեդականների մեջ»: Վանից մահմեդական բնակչության դուրս գալու ալիք է ծավալվել: Բայց, ըստ երեւոյթին, դա չի խորացել, լուրջ բնույթ չի կրել, քանի որ Վանի կայազորը շուտափույթ համալրվել է նոր զորամասերով: Մյուս կողմից էլ այս փաստը լրջորեն անհանգստացնում է հայությանը: Նրանք սկսում են մտահոգվել, ինչո՞ւ է Անդրանիկը կղզում հանգրվանել, երբ իշխանությունները շարունակում են հալածանքները: Այս միջոցին կղզու ափերին երեվում են կառավարության ուղարկած նավերը, նրանցում՝ զորքեր: Կղզին պաշարվում է¹:

Նորից անելանելի վիճակ: Գրականության մեջ հավաստիացվում է, որ Անդրանիկի մղած ոչ մի կռիվ «այսքան օրհասական չի եղել»:

Անդրանիկը հաշվարկում է հրետանային արկերը ափից կհասնեն մինչեւ կղզի, թե ոչ, եւ հետո էլ մտածում է ծուղակից դուրս գալու մասին: Ստեղծված այդ վիճակում Անդրանիկը նորից ելք է գտել, իրենց երկու դրոշները բարձրացրել է տեսանելի դիրքում: Հարձակվողների համար դա պիտի նշանակեր, թե քանի դեռ դրոշները առկա են ու տեսանելի, իրենք կղզում են եւ դիմադրության պատրաստ: Դրանից հետո Անդրանիկը մտածում է մուրն ընկնելուն պես ծուղակից ափ դուրս գալու մասին: Դրոշների մնալու էին տեսանելիության մինչեւ վերջին ռոպեն²:

Իսկ երբ վրա կհասներ զիշերային սեւ խավարը, անհապաղ պետք էր դուրս գալ ծուղակից: Այս էլ քանի՞ անգամ: 2⁰՝ որ այդ անգամ-

1 «Գիտնական միտք», 16. 11. 1915 թ.: Լաւե << ԴՄԴԱ > 43, ց. 1, գ. 47, ք. 10:
2 «Անդրանիկի կեանքը, պատմիագմները եւ յուշերը», Գ., 1932թ.: Լաւե՝ Ակո, Երիցեանց, ... և հասոր, Թ., էջ 279: 4 Փափազեան, Իմ յուշերը, հ. առաջին, էջ 319:

ներից մեկը կարող էր այլ վախճան բերել: Ո՞վ էր մտածում այդ մասին, երբ զործից առաջ նախ վախճանն էր ընտրված, ապա՝ փրկությունը: Փրկությունը, որ առաջնային էր, ոչինչ, որ մեկի ու մյուսի վախճանին պետք է հաջորդեր, երբ այլ կերպ անհնար էր: Մնացյալը տեղի է ունենում վրա հասած մթության մեջ եւ առանց որեւէ մեկի վախճանի¹:

Վանի կուսակալ Թահիր եւ զինվորական հրամանատար Հյուսնի փաշաները ղեկավարում են լճափից կղզու ոմբակծումը: Անդրանիկն իր զինվորների հետ քաշվում է կղզու հենց այն անկյունը, որը թշնամու աչքից անտեսանելի կետերից էր եւ լճափին համեմատաբար մոտ: Առավոտյան Անդրանիկն ու իր զինվորները ափ են իջնում:

Հասնելով Վան, Անդրանիկն ապաստանում է Այգեստան թաղամասում: Որտեղից որտեղ իշխանությանը դա էլ է հայտնի դառնում: Հենց այդտեղ էլ, Այգեստան թաղամասում, սկսվում է ոստիկանության հրացանաձուլությունը: Խուճապի մատնված բնակչությունը տեղափոխվում է հյուպատոսարենակ թաղամասերը: Ռուսական հյուպատոսը շտապով հավաստիացնում է, թե կրակոցներ չեն լինելու, բայց ե՛լ կրակոցներ են լինում, ե՛լ սպանություններ: Անդրանիկը որոշել էր իր թաքստոցից հաշվեհարդար տեսնել Հյուսնի փաշայի հետ, հետո դուրս գալ, հեռանալ նոր ծուղակից, բայց կուսակցական ընկերները, առանձնապես Վահան Փափազյանը, նրան ետ են պահում այդ վտանգավոր մտքից եւ Երկրից թողնել հեռանալու խորհուրդ են տալիս, իսկ զանազան կարգի հետախույզները իրարամերժ լուրեր էին հաղորդում նրա մասին, էլ ափելի սրելով առանց այն էլ լարված էին հաղորդում նրա շուրջը: Սհա, օրինակ, «10-ը հուլիսի 1904թ.» ամսաթվով մի փաստաթուղթ է շրջանառության մեջ դրել Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմական վարչությունը: Ըստ այդմ Երեւանի նահանգապետը հայտնել է, թե հուլիսի 1-ին ռուս-թուրքական սահմանից 25 կիլոմետր հեռավորության վրա «հայ հեղափոխականների ղեկավար Անդրանիկը զինված հայերի մի մեծ ավազակախմբի զուլն անցած, ցանկանալով մտնել Երեւանի նահանգ, ընդհարվել է թուրքական զորքի հետ, սկսվել է հրաձգություն, որը տեսել է մինչեւ զիշերվա ժամը 12-ը...»²:

Նույն ամսի 17-ի թվակիր փաստաթղթի համաձայն՝ Անդրանիկը եղել է Տարոնի Կուրավու գյուղում եւ այնտեղ է ընդհարվել թուրքական զորքերի հետ: Ընթերցողը թուրք-ռուսական սահմանի տեղը, որտեղ վերը նշված կռիվն էր բորբոքվել, լավ պատկերացնում է: Իսկ Տարոնը Վանա լճից էլ արեւմուտք է, եւ այն օրերի հնարավորություն-

1 Համբարձում Երամեան, Շուքրաբան Վան-Վասպուրականի, հատոր Բ, Արեւստերիւհ, 1929 թ., էջ 46: 2 Վրաց. ՌՍՀ ԴՄԴԱ > 521, ց. 2, գ. 310, ք. 420:

ներով պարզապես անհնար էին նման արագ տեղաշարժերը այդպիսի հեռավորության վրա: Համենայն դեպս այս փաստաթուղթը հրապարակում է Կուրավու գյուղում Անդրանիկի գտնվելու մասին նրա իսկ գրած նամակը, որը դարձյալ կովի պատմությունն է: Ըստ այդմ Անդրանիկը գտնվել է այդ գյուղում օրերից մեկի երկրորդ կեսին, երբ այնտեղ ներխուժել են 80 թուրք զինվորներ իրենց հրամանատարի գլխավորությամբ և սկսել են բնակչությունից սևուկ պահանջել: Երկու թուրք զինվոր սկսել են ծեծել մի կնոջ, մեկ ուրիշը նկատել է, որ գյուղում ֆիդայիներ կան, այդ մասին շտապով հայտնել է հրամանատարին, որը հրամայել է շրջապատել այն տունը, որտեղ հայ ֆիդայիներն են եղել: Անդրանիկը ասում է, որ իր խումբը ընդամենը 40 հոգուց է բաղկացած եղել և թվարկում է նրանցից մի քանիսի անունները: Սկսվել է մարտը և երկու կողմից էլ զոհեր են եղել¹:

...1904-ի մայիսին և հետագա ամառային ամիսներին, թեև կոիվները շարունակվում էին սուլթանը այնպիսի դիրք է բռնում, իբրև թե կոիվները հանդարտվել են, ինքն էլ (արյամբ հագեցած) անցնում է բարեգործության: Հունիսի 12-ին Բիթլիսի վալին կատարում էր սուլթանի հրամանը հայ գաղթականներին իրենց նախկին բնակավայրերը վերադարձնելու թույլտվության մասին, չորս ու կես հազար հայերի ուղարկելով Սասունի գյուղերը: Երեք օրվա համար, հայտնում է Նեյիդովին Բիթլիսի առևտրական հյուպատոս Շիրկովը, նրանց տրվել է «աննշան քանակությամբ հաց»²:

Մուշի մութասերիֆը (գավառապետը), վալիի հանձնարարությամբ, գաղթականներին ուղեկցել է մինչև իրենց բնակարանները և տեղում էլ կարգադրություն արել, որ հետեւեն նրանց ճիշտ տեղավորմանը: Ինչպիսի՜ հոգատարություն: Բայց Շիրկովը խոսքը շարունակում է մութասերիֆին հանձնարարված է եղել նաև մի շենք կառուցել այդ վայրերի զինվորական պարեկության համար, իսկ Բիթլիսի վալին էլ արդեն համապատասխան շինանյութերն է ուղարկում Սեմալ և Շենիկ գյուղերի միջև գորանոց կառուցելու համար: Կառուցմանը, ըստ դիվանագիտական տեղեկացման, պետք էր ձեռնամուխ լինել «ամենակարճ ժամկետում»: Մի խոսքով «բացառիկ» էր հոգատարությունը, որը բացառիկ խաբեություն էր: Նույն Շիրկովը հայտնում է նաև, որ գյուղերում շրջագայող զորքերը շարունակում էին ֆիդայիների որոնումներն ու այդ պատրվակով՝ խուզարկությունն ու բնակչության վերջին ունեցվածքի թալանը: Կուրավու գյուղում, որտեղ նա եղել է, Մուշ տանող ճանապարհի եզրին, «հայերի հսկայական

1 ՈՍՏԱ ՀՀՍԵՂԱՄ § 102, ՈՎԷԲ 1904 թ. ց. 11, ք. 237-238: ՀՀ ԴՊՄ § 350, ց. 2, ց. 52:

2 ՈՍՏԱ § Բաղարկով, ց. 3444, ք. 239 ք-լ:

ամբիսը իրենց հոգեւորականներով, լացակումած կանանցով ու երեխաներով» եկել են իր կացարանը և պատմել «այն բռնությունների մասին, որոնք գործադրում են նրանց նկատմամբ ֆիդայիներին որոնող զինվորները, որոնք դաժանորեն հաշիվ են տեսնում արդար ու անարդար հայերի հետ»: «Թուրք զինվորները, — շարունակում է Շիրկովը, — անխոր սպանում են մեծերին և փոքրերին, և արդարանալու համար հայտարարում են, թե բոլոր սպանվածներն էլ ֆիդայի են, դրանով իսկ հաստատելով մի քանի օր հետո Մուշում լինած իշխանությունների այն հայտարարությունը, թե զինվորի սպանած ամեն մի հայ անպայման հեղափոխական է»: Գնալով Մուշ, Շիրկովը նույն բանն է լսել նաև այնտեղի անգլիական և ֆրանսիական հյուպատոսներից, գյուղերում հայերի կեղծ խուզարկություններ են ու անխորական սպանություն: Երեկ հայերը մեռնում էին արյունահեղ կոիվների մեջ, այսօր՝ կեղծ ու խաբուսիկ խաղաղության պայմաններում, զորքերի այցելությունները գյուղերը նորից նշանակել են զանգվածային կոտորած, նորից թալան և, ի վերջո, համատարած հրկիզում: Պետք է նորից ասենք, որ պատմությունը այսպիսի ոչ կոիվ գիտի, ոչ էլ հաշվեհարդար: Միջոտ էլ, որպես կանոն, ավարտվել են պատերազմները և հաղթող թշնամու զորքերը կամ ետ են քաշվել կամ նոր կարգին հետեւել: Այստեղ ամեն ինչ կողք կողքի է, ոչ զորքն է ետ քաշվել, ոչ կարգն է հաստատվել, և տիրակալի վրակ հոգսը որքան հնարավոր է շատ կոտորելն է, բնաջնջելը:

Շիրկովը պատմում է «Կիրակի օրը, մայիսի 30-ին Արագ գյուղում վառել են հայերի չորս տուն, ըստ որում հրդեհից հետո այդ տներից մեկում գտնվել է նույն գյուղի բնակիչ Գեւորգի զավակների՝ մեկուկես տարեկան Լուսիկի և Մեխակ անունով տասը տարեկան տղայի այրվածքը»¹: Բերելով ուրիշ սպանությունների օրինակներ, Շիրկովը ասում է, թե այդ գյուղի բնակիչների անասունները քողերը քշել-տարել են իրենց տները: Պե, ինչ արած, սա էլ ուրիշ մի ետրեանություն է, երբ աշխարհում կարգ է, որ հարեանը առաջինն օգնության հասնի նեղն ընկածին:

Երկար են Շիրկովի թվարկումները, ոչ մի խաղաղություն, ոչ մի ներում, ոչ մի օգնություն: Ծիշտ հակառակը: Խոշաք գյուղում է եղել Շիրկովը, տեսել է ու յոթ օր հետո գրավոր հայտնել Կ. պոլսի առաջակամ դեսպանատուն:

«Չորեքշաբթի օրը, հունիսի 2-ին, վերոհիշյալ Գոմեր գյուղը զորքը կրկնակի խուզարկության է ենթարկել, որի ժամանակ հրկիզվել է մինչև 15 տուն և, ինչպես ասում էին, սպանվել է 7 հայ, իսկ թուրք զինվորներից զոհվել է 2 հոգի:

1 Ն. տ., ք. 239/9:

Հավաքած տեղեկությունների համաձայն, այդ գյուղում խուզարկությունը եղել է, իբրև թե այնտեղ հայտնի Անդրանիկի գտնվելու պատճառով, որը թուրք զինվորների հետ հրացանաձգության մեջ մտնելով, կարողացել է թաքնվել»¹։

Հյուպատոս Շիրկովը, որի 1904-ի հուլիսի 15-ին 4. պոլսի ուսական դեսպանատուն հղած ընդարձակ զեկուցագրից մեջբերումներ ենք կատարում, հայտնել է նաև հետևյալը. մայիսի 30-ին կիրակի օրը իրեն հայտնել են, թե Տերկեվանք գյուղում, որը Մուշից 45 րոպե ուղքի ճանապարհ է հեռու, հրացանաձգություն է եղել բանակային զինվորների եւ հայ ֆիդայական խմբի տղաների միջև, որոնց Շիրկովը սովորաբար հեղափոխական անունով է կոչում։ Կոիվը ծագել է եկած զինվորների կողմից գյուղում խուզարկություններ անելու պատճառով։ Շիրկովը ցանկացել է իմանալ, թե որքանով է ճիշտ այդ պատճառաբանությունը եւ առհասարակ հայկական գյուղերի խուզարկությունների մասին լուրերը, եւ այդ նպատակով էլ Մուշի անգլիական փոխխումբատոսի հետ միասին, ժանդարմական հեծյալների ուղեկցությամբ գնացել է գյուղ, իր աչքով տեսնելու ամեն ինչ։ Տեղ են հասել այն ժամանակ, երբ խուզարկություններն ավարտվել էին, եւ մոտ տասնհինգ մարտնչող ֆիդայիները, որոնց գլխավորել է Անդրանիկը, արդեն հասցրել էին փախչել»²։

Շարունակենք մեր պատմությունը։ Վանում Անդրանիկին ընկերները նոր կոիվների մտքից աշխատում են ետ պահել եւ ուրիշ խորհուրդ են տալիս ու ճանապարհ մատնանշում։ Եթե վերանանք հանգամանքներից, պետք է ասենք, որ եղածների մեջ հենց այդ խորհուրդն էր ամենից ծանր ու անցանկալին Անդրանիկի համար եւ այդ ճանապարհը։ Նրան ցույց էր տրվում դեպի Պարսկաստանի կողմը, որտեղից նա պետք է մտներ Կովկաս եւ գնար, հեռանար Եվրոպա։ Հեշտ չէր, անսպասելի էր եւ սեփական կամքին հակառակ։ Անդրանիկը, որ ողջ էր մնացել կոիվների թոհուրեոհում, պետք է համակերպվեր Երկիրը լքելու, պանդխտության գնալու մտքին։ Գավազանն առներ ձեռքը ու գնար, հեռանար, հեռանար մայր հողից։ Ինքը չէր ուզենա, ժողովուրդն էլ չէր ցանկանա, որ որդին լքի հայրենի հողը։ Երբ հարազատին թողում են, խոր վիշտ է, բայց ասում են մայր հողը թեթեւ լինի նրա շիրիմին, իսկ հիմա մարդուն ողջ-առողջ մայր հողից էին անջատում, մայր հողի գիրկը մտնելու երջանկությունից զրկում։ Այսուհետեւ ամբողջ պատմությունը այդ մասին է։

Սմբատն այսպես է բացատրում։ Երբ դեռ Ախթամարում ընկնում էր այս հարցը, այն կաթծիքն է հայտնվել, թե խմբի հեռացումը

1 Ե. տ., ք. 339/12: 2 Ե. տ., ք. 239/13, 14:

կառավարությունը որակելու է որպես «հեղափոխական ուժերի վերջնական պարտություն ու ջախջախում», եւ ժողովուրդն էլ իրեն «բուրժուական անտեր ու լքված պիտի զգար, դյուրին որս մը պիտի դառնար հեղափոխականներու վատ ու երկչոտ ազդեցություններուն, հավատքը բուրժուական պիտի վերցներ հեղափոխությունեն եւ որ ավելին է, ավելի եւս պիտի ենթարկվեր բռնապետներու եւ աշիրեթներու հարցուտահարութեան»¹։ Այդպես էր։

Հասնելով Վան, արհավիրքների բովում ապրող հնագույն քաղաքակրթության քաղաքում ընկերներից ում հետ էլ հանդիպե՛ր՝ նույնն էին կամ պարզ ու որոշակի, բառ առ բառ ասում, կամ հասկանալի ձեւով ակնարկում, չորս կողմում քեզ են որոնում, դու այլեւս չես կարող մնալ, քո կյանքը ամեն րոպե եւ ամեն վայրկյան վտանգի է ենթակա։

Խորհուրդը սրտառու էր, մարդկային։ Խորհուրդ տվող մտերիմներն էին, գործընկերները, որոնք պահանջում էին եւ պարտավորեցնում։

Գործին տեղյակ էր ու մոտ կանգնած Ղաշնակցության ղեկավարությունը։ Նրանց մեջ էր նաև Ավետիս Ահարոնյանը, բուրժուական կողմից հարգված մի մարդ, ժողովրդի համար բարձր հեղինակություն։ Նա եւ հարգալից է եղել Անդրանիկի նկատմամբ, եւ նրա շատ արարքներին առարկող ու նրա նկատմամբ խոզվահույզ։ Եվ նա նույնպես Երկրից Անդրանիկի դուրս գալը բացատրել է նրա համար ստեղծված սպառնալից վիճակով, նաև նրա հոգևածության մասին հանգստի կարիքով. «Հոգևած, ու ֆիզիկապես իսպառ քայքայված, նա պետք ուներ հանգստության եւ բժշկական խնամքի։ Կար եւ կուսակցության կենտրոնի լուրջ մտահոգությունը նրա կյանքի ապահովության համար... վախ կար, որ Անդրանիկ թուրք իշխանության ձեռքն անցնի։ Պետք էր ժամ առաջ դուրս հանել նրան Երկրից եւ սպասել հետագա անցքերին»²։

Ճանապարհը Պարսկաստանով տարավ նախ Բաքու, ապա՝ Թիֆլիս, Վիեննա, Ժնև։

Խոյում, Սալմաստում, Թավրիզում, Ղազվինում, ուր նա եղել է, նույնն են ասել՝ իրեն են որոնում։ Թավրիզում, որպես Անդրանիկի, մինչեւ իսկ Մաշտոց անունով մի վարդապետի են ձերբակալել։ Երբ իմացել է, զղջացել, քիչ է մնացել գնա ներկայանա եւ անսեղ մարդուն կալանքից հանի։ Հետո մեկ ամիս Բաքվում է եղել։ Ապրել է, ինչպես վերը ակնարկվեց, Նիկոլ Դումանի հարկի տակ։ Վերջինս նոր էր վերադարձել Երկրից եւ նավթային քաղաքում որպես դաշնակցական եռանդով մասնակցում էր հեղափոխական աշխատանք-

1 Ավր. երեցեանք... էջ 290: 2 Ավր. Ահարոնյան, Անդրանիկ, «Հայրենիք», 1927թ.

ներին: Ղումանը սիրալիք է եղել այդ եկած ընկերոջը: Հագուստ է գնել նրա համար եւ ճանապարհածախսի դրամ տվել: Այնուհետեւ Թիֆլիսում եղել է 17 օր, ապա Նորից վերադարձել է Բաքու: որտեղից պետք է գնար Եվրոպա: Այդ մասին իմացել է Թիֆլիսում գտնվող բժիշկ Համո Օհանջանյանը, որը տարիներ հետո դառնալու էր 1918-ի մայիսին հռչակված Հայաստան Հանրապետության արտաքին գործոց նախարար, իսկ հետո՝ նաեւ կառավարության նախագահ: Թիֆլիսից բժիշկը նամակ է գրել Բաքու Անդրանիկին եւ միասին ճանապարհվել են Եվրոպա: Մի կարճ ժամանակ կանգ է առել Վիեննայում, ապա ուղիղ մեկնել Ժնև, ուր եւ հանգրվանել են:

Թիֆլիսում մի պարտք է՝ կատարել: Հանդիպել է հայոց մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանին, այցելել նրա տուն, ծանոթացել ընտանիքի հետ, լսել բանաստեղծի հեքիաթային պատմություններն ու իմաստուն խորհուրդները: Զգուշության նկատառումներով նրանց տուն է մտել որպես Թումանյանի ծննդավայր Լոռու գավառից եկած ծանոթներից մեկը: Զրույցը մտերմիկ է եղել, անկաշկանդ: Երկուսն էլ եղել Թումանյանի «ազգ ընկերը՝ մանուկների սիրելի բանաստեղծ Ղազարոս Աղայանը, երկու բանաստեղծների դուստրերը, որոնք երգում են Անդրանիկի մասին ժողովրդի սիրած երգը: Հետո արտասանում են հայ հեղափոխական բանաստեղծ Միքայել Նալբանդյանի «Իտալացի աղջկա երգը» բանաստեղծությունը, որում կարծես թե հենց նրա համար գրված տողերն էին՝ «Ամենայն տեղ մահը՝ մի է, մարդ մի անգամ պիտ մեռնի, բայց երանի որ յուր ազգի ազատության կզոհվի»²: Լսելով այդ բառերը, նա կարող էր երանի տալ Գուրգենին, Աղբյուր Սերոբին, Հրայր Դժոխքին եւ քանի՜ քանի՜ նրանց նման մարտիրոսված հերոսներին: Իսկ ինքն ապրում էր դեռ բավական չէ, նաեւ բռնել էր բանտված հայրենիքից դեպի հեռուները տանող անհայտ ճանապարհը:

Հանգստի ժամ էր, կարճատեւ մի դադար: Բանաստեղծի հյուրընկալ հարկի տակ նա պատմում էր ոչ միայն իր կոիվները, այլեւ հայրենի Շապինկարահիսարում եւ Սասունում լսած անեկդոտները, պատմություններն ու ասացվածքները: Բանաստեղծը կլանված լսում է նրան եւ խնդրում, որ ֆիդայապետը սասունցիների առակներից մեկը Նորից պատմի: Թումանյանը իմացել է այդ առակի մի հին տարբերակը, որը հայտնի էր Հին Հունաստանի նշանավոր առակախոս Եզոպոսի հեղինակությամբ: Անդրանիկի պատմածը ուրիշ էր:

1 «Անդրանիկի յուշերը», էջ 444-445: 2 Տե՛ս գրույցի ներկա Ղ. Աղայանի դուստր Լուսիկ Աղայանի հուշերը ՀՀ ԴԿՊ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 91: Լաւե՛ր «Պայքար», 12. 05. 1923թ., Բաքու:

Հովհաննես Թումանյանը հետո մշակել է այն եւ հրապարակ հանել որպես «Մոծակն ու Մրջունը» հայության մեջ արագ տարածում գտած առակը, որը աշխատանքի ու աշխատասիրության յուրատեսակ զուգ էր՝ Առաջին այս հանդիպման ժամանակ «բանաստեղծը գլարթ ու խնդուն բնավորությամբ լավ տպավորություն եւ անուշ զգացումներ ունենալու հմայքն է ստեղծել», հիշել է Անդրանիկը եւ խոստովանել՝ «առաջին տեսակցությամբ մտերիմներ եւ բարեկամներ էինք»²:

Զրույցը հայոց ազգի երկու մեծությունների միջեւ էր, մեկը զեղարվեստի, մյուսը՝ ռազմարվեստի: Երկուսն էլ մարտիկ էին՝ մեկը զրույզ, մյուսը՝ զենքով: Ժողովուրդը Անդրանիկի անունը դնում էր Թումանյանի անվան կողքը, Թումանյան եւ Անդրանիկ:

Անդրանիկը գործը չէր ընդհատել, որովհետեւ ճանապարհը շարունակվում էր: Այսպես է կյանքը: Մեկը թափառական է լինում, մյուսը՝ ճանապարհորդ: Մեկը հայրենիքից գնում է, որ հոգին թեթևացնի, մյուսը հայրենիքն է տանում իր հետ, որ հոգին չդատարկվի: Բո՛րն էր հոգեխոռվել եւ վշտակեղեք այս գավազը: Որն էլ լինեք, նա հայրենիքից գնացող, հեռացող չէր: Նա գնում էր, բայց ոչ հայրենիքից: Որովհետեւ հայրենիքում մնալու տառապանքից ոչինչ առավել երջանիկ չէր որոնում: Ի վերուստ էին նրա բախտն ու ճակատագիրը: Միատեղ էին նրա թե՛ դժբախտությունը, թե՛ ուրախությունը: Միակ ուրախությունը:

Միայնակ չէր դուրս եկել Անդրանիկը Վանից: Կես ճանապարհին, Խոյում, նրան հանդիպած ընկերներից մեկը նկարագրում է այն տնակը, ուր նրանք կարճատեւ հանգրվանել են: Ոմանք ուղեկցում էին, ոմանք՝ գնում նույն ճանապարհով: Նրանց մեջ Սեբաստացի Մուրադն է, որ մենակ չի թողել Անդրանիկին, Կայծակ Առաքելն է, որը նույնպես հետն է եղել, Բաբերոցի Արշակը, որ արդեն վաղուց Սեպուհ էր, Սշեցի Սեյտո-Պողոսը, որ կոիվների մեջ ինքնամոռաց էր եւ չէր կարող ավելի նշանավորների հետ չլինել այս ճամփորդության ժամին, Սմբատն էր, որ իր կյանքն ու եւությունը կապել էր Անդրանիկի հետ, թիկնապահ ու առաջավազ զինվորներն էին՝ Բարմախսրը Ավոն, Մնջոն, Հաջի Գեւոն, Ասլանը, Զառապ Արշակը, Կոտոյի Հաջին...³: Ուղեկցում էին, որ իրենց սրտի ջերմությունը հաղորդեին ընկերոջը եւ հրաժեշտի նրա քաջալերիչ խոսքից հարուստանային գալիք օրերի կարոտը թուլացնող զգացմամբ:

Վերջապես անցել է սահմանը եւ ոտք է դրել Եվրոպա, այն

1 «Թումանյան ժամանակակիցների հուշերում» ժողովածու, կազմող՝ Լ. Ս. Կարապետյան, Ե., 1969թ., էջ 141-143: Լաւե՛ր և ա., էջ 921 եւ «Գործ» հանդես, N1, 1917թ.: 2 Զորավար Անդրանիկ, վերիջումներ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի կյանքն տես՝ Լեվան Ժողովածու, էջ 550-554: 3 «Վարկեր» ամսագիր, մարտ, 1927թ.: Միջ. վարանայան, Մուրատ, Գ., 1931թ., էջ 82:

Եվրոպան, որից ինքն էլ իր ժողովրդի պես օգնություն եւ փրկություն էր ակնկալում: Բայց առաջին իսկ պահից հիասթափվել է: Հատ ժամանակ չի անցնելու, տառացիորեն ամիսներ, եւ նա իր հուշերի գրքում գրելու է.

«Բախտ ունեցանք Եվրոպան տեսնելու: Բայց ավելի լավ կը համարեի՝ չտեսնել: Հայկական հարցի վերաբերմամբ ոչ մի տպավորություն չթողեց ինձ վրա: Միայն տեսանք ժողովրդի ազատությունը իր երկրի մեջ:

Ինքնասեր, իրենց հանգստությունը սիրող մարդիկ են, որոնք չեն օգներ իրենց եղբորը, ու՛ր մնաց մեզի օգնել հեռուեն»:

Իր մղած կոիվների վերաբերյալ պարտք է համարել երկու բան խոստովանել: Մեկը՝ խմբերը կոիվների ժամանակ շատ զոհեր չեն տվել, բայց անարգ սուլթանը ամեն մի կովից հետո անգեւ ժողովրդից բազմապատիկ վրեժ է հանել: Մյուսը՝ որպես զինվորը զինվորի դիմաց՝ «թշնամու կորուստը ավելի շատ է, քան մերը»:

Դաշնակցության բարձր մարմիններին եւ անհատներին խորհուրդ է տվել եւ պատգամ, չմոռանալ հարյուր հազարներով տված զոհերի «արյան վրեժը» եւ ցույց տալ իրենց «հանդգնությունն եւ արագ գործունեությունը»: Չմնալ ընդունված որոշումների եւ պայքարի նույն ձեւերի գերին:

Հայ ժողովրդին.

«Մի վիատիր, մինչեւ վերջը, հայ ժողովուրդ: Ցույց տուր հոգևորությունը ու տոկունությունը»¹:

Ամփոփիչ էր, բայց ոչ վերջին խոսք: Առջեւում եւ՛ կյանք կար, եւ՛ պայքար:

4 ԽԱՂԱՂ ՕՐԵՐ ԺՆԵՎՈՒՄ ԵՎ ԿԱԱԹԱՅՈՒՄ

ժնե մտնելն ու այնտեղից վերջնականապես դուրս գալը տեսել է երկու տարուց պակաս՝ 1904-ի վերջից կամ 1905-ի սկզբից մինչեւ 1906-ի աշունը: Կարծիք կա, որ Վիեննայից նախ եկել է Փարիզ, ապա ժնե: Հնարավոր է:

ժնե հասնելուն պես այցելել է Դաշնակցության «Դրոշակ» թերթի խմբագրություն: Նրան այնտեղ սպասում էին: Սպասում էին, որպեսզի նախ ընդունեն, տեսնեն եւ հարցուփորձ անեն, իրենց աչքերին ու հոգուն տեսնելու եւ զգալու լիություն մատուցեն: Լրագրող էին, նրանց ձեռքին գրիչ կիներ՝ գրի առնելու համար առաջին իսկ

¹ «Անդրանիկի յուշերը», էջ 445-447:

բառից՝ որպես ոչ թե հեռվից հեռու լսած, այլ նրա իսկ պատմած, նրա հետ ունեցած կենդանի զրույցի ժամանակ ասված խոսք: Դարձ է՝ որ դա լինելու էր օրեր, ամիսներ շարունակվող զրույցների սկիզբ: Այժմ կարելու էր նրա հանգրվանի հարցը: Եվ առաջին իսկ օրը լուծվել է: Անդրանիկը պետք է ապրեր ժնեում, «Դրոշակի» խմբագրության ընկերակցությամբ ու նրա խնամքին ենթակա:

Գրեթե ամեն օր է այցի եկել խմբագրություն: Այդտեղ էլ ծնվել են գաղափարներ, որոնց իրականացումը դարձավ ժնեում նրա մնալու խնդիրն ու հիմնական զբաղմունքը¹:

Խնդիրը ծագեց, պարզվեց ի՞ր կամքից անկախ, ընկերների հորդորանքով եւ չենք կասկածում, նաեւ իր սրտագին ցանկությամբ:

Խմբագրության սենյակներում, որտեղ էլ նստեր, միայն խմբագրության աշխատողները չէին խմբվում նրա շուրջը, այլեւ ժնեում ապրող հայերը, բարձրագույն դպրոցներում սովորող ուսանողները: Տեսքին կարոտ էին: Հարցերի տարափ էր: Հարցափորձ էին անում, խնդրում էին պատմել իր անձի մասին, Երկրի դրության մասին, ընկերների մասին, պատմել իր կոիվների պատմությունները, այն, ինչ իմացել էին թերթերի կցկտուր, թե հիացական, թե տարակարծական հաղորդումներից, լսելն նրա խոսքը բերնբերան իրենց հասածի մասին: Եվ նա պատմում էր այդ բոլորը, կատակում եւ սրամտում էր, նաեւ ինքն էր հարցեր տալիս իրեն շրջապատողներին, որտեղի՞ց են, ինչ են անում Շվեյցարիայում, երբ են հայրենիք վերադառնալու, որի հողն ու ջուրը կարոտ են իրենց զավակների օգնությանը: Այդ օրերի մասին հուշերի մի բեկոր թողել է Ավետիս Ահարոնյանը, որ նրան տեսել է թե՛ Բաքվում եւ թե՛ ժնեում:

Հիշելով Բաքվում նրա նկատմամբ Նիկոլ Դումանի խնամքը, նա ասում է, որ նույն ուշադիր ու եղբայրական վերաբերմունքն է նրան ցույց տրվել նաեւ արտասահման՝ ժնե հասնելուց հետո. « «Դրոշակի» խմբագրության պարտեզում առավոտից երեկո լսվում էր Անդրանիկի սրտաբաց, հնչուն ծիծաղը, միշտ նրան շրջապատած էին ընկերները, մեծ ու փոքր, խոսեցնում, լսում էին, պատկառոտ սիրով ամեն մեկը պատրաստ նրա հետին ջմահաճույցը կատարելու»²:

Ավետիս Ահարոնյանը այդ օրերին Անդրանիկի հետ միեւնույն կուսակցության մեջ էր: Ահարոնյանը, որ հայ նշանավոր գրագետներից մեկն էր, բազմակողմանիորեն կիրթ, պատկառելի մի անձնավորություն, ամբողջությամբ կուսակցական գործիչ էր, Անդրանիկը՝ հանգստի պարագայում գտնվող մի հերոս: Դարձյալ վկա բերենք Ահարոնյանի հուշերի պատահիկներից.

¹ «Անդրանիկի կենսը, պատերազմները եւ յուշերը» 1932թ., էջ153: ² Ավ. Ահարոնյան, Անդրանիկ, «Հայրենիք», 1927թ., էջ76:

«Եվ այդ ժամանակ Անդրանիկ կուսակցական էր, եւս առավել, որ հանգստյան շրջան էր ապրում, պաշտամունքի ընդույշ մթնոլորտում: Ոչինչ ուներ ակտիվ, որ պատճառ դառնար անհամաձայնությանց կամ վեճերի: Փարիզ անցավ, մեր ֆրանսիացի բարեկամների հետ տեսնվեց, հիացմունք հարուցանելով ամեն տեղ իր բաց սիրտ շարժունքով ու զրույցով, Զիյարը, Պրեսաստեն, Ժորժեսը հետազայում հաճախ էին այս մարտիկի գովքն անում»¹:

Ահարոնյանն, այնուամենայնիվ, մի բան ասաց. «Ոչինչ ուներ ակտիվ, որ պատճառ դառնար անհամաձայնությանց կամ վեճերի»: Ծճմարիտ է, բայց դա առայժմ, հետո կերեւա: Հիմա մեր գոհունակության խոսքը հղեցը հայ նշանավոր գրագետի հիշատակին, հենց միայն այդ մի թանկագին պատահիկի համար, եղել է Փարիզում, հանդիպումներ է ունեցել: Ի՞նչ է զրուցել, ինչի՞ մասին: Ոչ ոք այդ մասին հետք չի թողել: Կոահելով, կարող ենք ասել, որ զրույցը անպայման վերաբերել է նաեւ սոցիալիզմի ուսմունքին, ինչը քարոզում էին թվարկված անձինք: Հետագայում Անդրանիկն առիթ կուտենա ասելու, որ իր իմացածով սոցիալիստները ազնիվ մարդիկ են: Հետագան 1917 թվականի հոկտեմբերն է, որի մասին ստորեւ խոսք կլինի: Եվ այդ ժամանակ էլ պարզ կդառնա, թե ինչու Ահարոնյանը հարկ համարեց ասելու, որ ժնեւյան օրերին վեճերի առիթ չի եղել:

Ժնեւում Անդրանիկին այցի եկավ նաեւ մի սքանչատես երիտասարդ², որ կարոտ ուներ հոգում եւ բանաստեղծական պոռթկումի ատաղձը զսպած: Տեսավ հերոսին, զրուցեց ու քայլեց նրա հետ դրոշակյան պարտեզում, ժնեւյան պուրակներում եւ լեռներից գահավեժ գետերի եզերքներում: Եվ մի օր էլ նրան մատուցեց հայ բանաստեղծական արվեստի գոհար գանձերից մեկը, հաստատումը, թե ինչ աստիճան ոգետրիչ է եղել Անդրանիկի գործն ու անձը մահվան հետ մենամարտի մտած մի ժողովրդի համար: Բանաստեղծը այնպես է գրում, թե երազի մեջ Անդրանիկը այցի է եկել իրեն, որպեսզի երիտասարդի իր մարմինը, եւությունն ու հոգին վերջնակա-նապես ցնցի եւ տանի դեպի հարկադրված կոիվների դաշտը:

Բերել է նա ժողովրդի հին-հին կենսատու զավակների անունները, նաեւ երեկ ընկածների արյան վրեժի զգացումը, որ ասի՝

Ոտքի կեցիր այն ատեն, եղբայրացիք խումբերուս ու մրրկվե անոնց հետ...³

Կա պատմություն նաեւ ուրիշ մի հայ գրողի հետ:

1905 թվականն է: Կովկասն անհանգիստ է, հայության դրությունը՝ վտանգված: Ժնեւ են հասնում լուրերը հայ-թաթարական ընդհարում-

1 Լ. Լ. Լ.: 2 «Անդրանիկի կեանքը, պատերազմները...», էջ 153: 3 Սիւմանյան, Անդրանիկ:

Մերի մասին, որոնք Բաքվում էին, եւ հանգիստ չէր երեւանում:

Ի ժնեւում, հենց «Դրոշակի» խմբագրությունում, ուր հաճախ էր քննում դաշնակցական հեղինակավորներից Ռոստոմը՝ զրույց է բացվում կովկասահայերին օգնության հասնելու մասին: Եվ առաջինը Ռոստոմն է առաջարկ անում Անդրանիկին, որ ժամն է նրա այնտեղ գտնվելու: Անդրանիկի խոսքը մեկն է լինում՝ պատրաստ եմ:

Սկսվում է Կովկաս մեկնելու պատրաստությունը: Նրան ուղեկից է նշանակվում ժնեւի համալսարանի գրական ֆակուլտետի ունկնդիր, այդ ժամանակ բանաստեղծ Դերենիկ Դեմիրճյանը, որն ապագայում փառահեղ վեպ է գրելու Անդրանիկի մեկուկես հազարամյա նախնի վարդան զորավարի մասին: Անդրանիկի հետ նրա այս հանդիպումը զուցե թե ճակատագրի բերումով էր: Նա ոուտերեն գիտեր, պետք է ուղեկցեր: Ճանապարհ են ընկնում միասին: Շատ չանցած, Շվեյցարիայի երկաթուղային կայարաններից մեկում հեռագիր է մատուցվում: Կովկասից լուր էր եկել, որ Անդրանիկի մեկնելու կարիքը չկա: Եվ զինվորն ու բանաստեղծը վերադառնում են ժնեւ:

Անդրանիկը կուզեր մի փոքր հանգիստ անել, թուլացնել կոիվների օրերի իր ջղերի լարումը եւ բուժել հոգացավը: Օգնեցին ընկերներն ու բարեկամները, բժիշկներ բերեցին: Բայց մինչեւ ե՞րբ: Կամաց-կամաց դադարեցրեց բուժումը եւ գործի կապվ: Ընդհանրացրեց իր կյանքի առաջին մեծ փուլի եղելությունները, որոնք որպես իր հուշերի ամբողջական գիրք հանձնեց ժնեւի դաշնակցական արխիվին: Ի մի բերեց հայդուկային կովի իր եւ ընկերների փորձը, զրեց, այսպես ասած, հայդուկակովի ուսույց «Մարտական հրահանգներ» խորագրով:

Հուշերի գիրքը, որ բազմիցս վկայակոչվեց վերելում, գրված է առաջին դեմքով, հեղինակը ինքը պատմել էւ գրել է՝ «ես»-ով, «իմ»-ով ու «մեր»-ով, բայց վերնագրված է երրորդ դեմքով, «Անդրանիկի հուշերը»: Կարծես թե մատուցում է մեկ ուրիշը: Դա արդեն թելադրվել է հրատարակիչների կամքով՝ իբրեւ թե նրանք են մատուցում հուշերը հասարակությանը եւ, հավանաբար նաեւ նրա համար, որ հենց վերնագրում ընդգծվեր ու բերնեբերան անցներ, թե ինչ գիրք է լույս տեսել ու մեկը մյուսին ասեր ու հարց տար. «Անդրանիկի հուշերը լույս է տեսել», «Անդրանիկի հուշերը կարդացե՛լ ես...»:

Առաջին բառից մինչեւ վերջինը հուշերի գրքում որը-առողջ ապրում է Անդրանիկը, անմիջական մարդն ու զինվորը իր սեփական

* Լույս ինքը՝ Ստեփան Զորյանը:

1 «Անդրանիկի կեանքը, պատերազմները...», էջ 156-158:

ճառով ու տողով, իր կրթությամբ ու գիտելիքներով, իր բնավորու-
թյամբ, սիրով ու ատելությամբ, իր աշխարհըմբռնմամբ, իր մտքի
ստորությամբ ու պարզությամբ, իր կարծիքով ու մերժումով, շարքա-
փնի իր խոսքով ու ղեկավարի իր շեշտով, իր զայրույթով ու
սաղաղությամբ, իր ատելությամբ ու կարեկցանքով:

Առողջ ու կարող ժամերին ինքն է գրել, հողացավից մահճակալին
չամված ժամին պատմել է ու թելադրել, որն էլ գրի է առել ժնեում
շուղատնտեսական բարձրագույն դպրոցի ուսանող Գելորգ Գրձելյա-
յը, օժտված ու աշխատասեր մի երիտասարդ, որին սպասում էր
շուղատնտեսական գործի ու գիտության դասավանդող-տարածող
պրոֆեսորի արժանի հեղինակությունը: Նրան՝ գերագասեց Անդրանի-
լը ժնեում իրեն այցելած բազում մտավորականների մեջ, գերագա-
յեց ու նախընտրեց: Իբրև թե բուժվում էր ու մնացած ազատ
ժամերին էլ հուշերի գիրքն էր ստեղծում: Մեկ անգամ գրելուց,
ձելադրելուց հետո նորից է նայել ու շտկել, լրացրել ու ճշգրտել: Եվ
յտացվել է այնպես, ինչպես որ ինքն է՝ հարազատ ու անխառն: Ոչ
նքնագովք է, ոչ էլ քննարկում ու քննադատություն: Եվ ոչ էլ,
այսպես ասած, ծանրախոհ վերլուծություն ու կշռադատություն: Ասես
ձե ամեն ինչ եղել է հենց նոր, դեպքը դեռ թարմ է, նոր միայն
յատարվել է, մի դեպքում ավարտվել է, մյուսում կիսատ է մնացել,
չորորդում դեռ շարունակվում է, հաջորդում մտադիր է դեռ առաջ
չնալ ու առաջ տանել սկսածը... Պատահում է թուղիկ մի բան է
պատմում, որը չի դրված ժամանակի կոնկրետ շրթայի մեջ... Այդ էլ
չուցե նրանից է, որ դեռ մտադիր է եղել նորից վերհիշել, նորից
յայել ու ընդհանուր հայտարարի բերել երեկվա կատարվածի այդ
յրվա գրառումը: Ինչպես էլ լինի, անչափ հարուստ է նյութը եւ
մեկրկնակ արժեքավոր՝ թե որպես հուշ, թե որպես պատմական
չարագրանք, թե որպես վերլուծություն եւ կշռադատում, տեսնում ես
յեպքերը, տեսնում ես վայրերը, տեսնում ու լսում ես մարդկանց:
Այնպես է, որ թե արվածն է պատմություն, թե գրվածը, մեկը՝ գործի,
յուրեւ՝ մտքի: Միտքն էլ հիմնականում երեկվանն է, դեպքերի ըն-
ձացումը եղածը՝ ինչպես ասվել է, ինչպես գնահատվել է, թե ճիշտ
ու սխալը, թե հաստատվածն ու մերժվածը: Մի բան էլ եթե մոռացել
է, մի ուրիշ բան էլ եթե ժամանակին կիսատ է իմացել, այդպես էլ
յատուցում է՝ ոչ սխալը թաքցնելով, ոչ հերոսականը գունազարդելով
ու ոչ էլ հատուկ ջանք գործադրելով լրիվ ու ամբողջական լինելու,
յր պատմածը դասի վերածելու, մարդկանց ու սերունդներին ուսու-
յանող խորհուրդներ տալու համար: Այդ բոլորը խոսքի ընդերքում է,
պատմած-հիշածի խոհրդով՝ բոլորն ամբողջությամբ վերցրած, փաս-
տերի ու խոսքերի համադրության մեջ: Տարիներ հետո նա ասելու է,

թե իր կյանքն ու գործը բարդ են եղել եւ պատմաբանի համար հեշտ
չի լինելու գրի առնելը: Առաջինն ինքն է կանգնել, ահա, այդ
դժվարության առջեւ, որը խոստովանում է ոչ այնքան իր կատարած
գործի, որքան այն գրի առնելու ծանրությունն ընդգծելու համար:

Հուշերի հեղինակը փութով պատմում է, որ մտքում եղածը չմո-
ռացվի, պատմում է ինչն այդ օրը, այդ ժամին դեռ թարմ է, բայց
շղթայված, պատմում է, որ նախ ինքը չմոռանա, անհանգստությամբ,
թե՛ ով գիտե, ինչ է լինելու վաղը, էլ ով է ժամանակ ունենալու
գրելու եւ պատմելու:

Իսկ դո՛ւ ընթերցող, օգտվիր առիթից, մտիր հուշերով վերաթնա-
ցած դեպքերի այդ աշխարհը, ինքը էլ քեզ համար մի հարմար տեղ
գտիր այնտեղ եւ փորձիր նաեւ վերլուծել՝ օգտվելով պատմողի
համեմատ քո այն առավելությունից, որ դեպքերը դու գիտես ոչ
միայն իրենց ծնունդով ու օրվա վախճանով, այլեւ գիտես հետագա
անդրադարձով, երեկը գիտես պատմության ձեզ շրթայի մեջ թողած
իր հետքով ու ժամանակների համար տված արդյունքով...

Մինչեւ 1904 թվականի վերջի պատմություններն անելիս մենք
նույապես Անդրանիկի հուշագրության շրթայում էինք: Ոչ թե չկամե-
ցանք, այլ չկարողացանք դուրս գալ, որովհետեւ ուրիշ աղբյուրներ
չկան, որովհետեւ դուրս գալ կնշանակեր կամ բաց թողնել, շրջանցել
այդ էջերը, կամ վերցնել ուրիշ մի, այսպես ասած, կրկնաղբյուրից:
Այն, ինչ Անդրանիկին նվիրված ուրիշ գրքերում պատմված է նրա
հայրուկ լինելու եւ հայդուկապետության մասին, գրեթե լիովին մի
աղբյուր ունի, որը եւ Անդրանիկի հուշերն են: Որքանո՞վ արդարացի
կլինեինք աղբյուրի միակը լինելու պատճառով կրկնելուց խուսափելով:

Աղավնյակն ու կարապը տեր են կանգնում բնին, որտեղ իրենց
ձագուկն է, հայ մարդը պահապան է կանգնում իր օջախին, որ
սուլթանի զինված ուժերը չավերեն: Ահա ամբողջ պատմությունը:
Մնացյալը վերաբերվում է ձեւին: Չեւն այս է, զեւք են հայթայթում,
խմբեր են կազմում, միայնակ թե խմբերով շրջում են գյուղերի չորս
կողմը, բարձրանում են սարերն ու թաքստոց մտնում եւ անկյունից
հետեւում թշնամու անցուղարձին: Նախահարձակը սուլթանն է ու իր
մարդիկ: Հայերն ի վիճակի չեն ամեն նախահարձակմանը պարսպ
կանգնելու եւ ամեն հարձակվողի սաստելու: Դա ուժից վեր էր:
Դեպքից դեպք նրանց մարտերը պարզապես ահազանգ էին, որ
նիրհած հայերը արթուն մնային, եւ քար ու ապառաժ վերոպակն
տերությունները օգնության հասնեին: Մահու եւ կենաց այս կովում
հայի զավակներն են, որոնց անուններն է հիշատակում իր գրքում
Անդրանիկը, որոնց սխրագործությունն է երգում եւ նրանց մահը
ողբում: Չի ֆետիշացնում: Բոլորն էլ սովորական են: Մեկ է, հրամա-

ևատար են, թե շարքային, բոլորն էլ նախ եւ առաջ զինվոր են: Հատուկ սպայատուն չկար եւ առանձին մի խրամատ՝ ղեկավարների համար: Բոլորն էլ կոչվում են ճակատ առ ճակատ, բոլորն էլ զիշերում են քարայրի խորքում կամ սարի կատարին, եթե գյուղի ներսում լրտեսներն են, իսկ գյուղից դուրս, չորս բոլորը կամ մտակա բարձունքներում՝ սուլթանի ու նրան օգնության կանգնած թուրք ցեղապետների զորքերը:

Իր գործընկեր մարդկանց հետ Անդրանիկը վարվում էր ինչպես որ դեպքերն էին թելադրում: Մեկի առաջ գլուխ չէր խոնարհույլ, մյուսին զուր տեղը ընդդիմախոսում: Եթե պետք էր լսել ու հրամայել կատարել, միշտ առաջինն էր ուզում լինել, իսկ եթե գործը շեղ էր գնում ու շտկել էր պետք, հազիվ թե նա լուռ մնար: Խոսքն էլ ասելիս, եթե պետք էր որ խիստ ասեր, այլևս մեղմացնող բառեր չէր որոնում: Բայց միշտ պարտաճանաչ էր ընդունված վճիռը կատարելիս եւ հրամանին առաջինն ինքն էր ընդառաջ գնում: Այսպիսի զինվորի հետ հեշտ է, իսկ հրամանատարի հետ՝ թե՛ հաճելի, թե՛ դժվար:

Թանձր է հուշերի գիրքը: Գրեթե ամեն էջի վրա ոչ թե դեպք, այլ դեպքեր են հիշատակված, գրեթե միշտ հակիրճ ու հպանցիկ, որը ափսոսանք է առաջ բերում, ոչ ինքն է հետո այդ պատմությունը հետագայում բացել, ոչ էլ ուրիշ որեւէ մեկը: Անդրանիկով, այսպիսով, բացվում է արահետը հայոց այն հուշագրության, որի հեղինակները ազատամարտի զինվորներ են ու հրամանատարներ: Ինչ վերաբերում է զրքի պարունակությանը, ապա կարծում ենք, այն հիմնականում պարզ դարձավ վերը մեր կատարած մեջբերումներից:

Գրքի վերջում Անդրանիկի հարցն է՝ «Եթե շարունակենք գործունեության նույն եղանակը՝ արդյոք պիտի հասնինք մենք մեր նպատակին»:

Նրա առաջարկն է, որ նրանք, ովքեր կանգնած են գործի գլուխ, կատարեն ծրագրային փոփոխություններ: Վերլուծեն, խորհրդածեն, ծանր ու թեթև անեն, ի՞նչ ցույց տվեց ֆիդայական կռիվ փորձը, ինչպե՞ս ճիշտ եւ արդյունավետ կլինի՝ առաջիկայում: Շտապենք պատասխանել, որ թեև ասպարեզի վրա եղած կուսակցությունները համաժողովներ գումարեցին, ջննարկումներ կազմակերպեցին, հարցը ըստ էության, ըստ արժանվույն իր դիպուկ պատասխանը չստացավ: Հայ ազատագրական ուժերը ի մի չբերվեցին, ժողովուրդը մի մարտնչող զանգված չդարձավ, չձուլվեց որպես սուլթանիզմին հակառակ բոլոր հակամարտ ուժերի դաշինք: Անկախ այն բանից, թե գործի գլուխ կանգնածները պայքարի ինչ եղանակներ էին ենթադրում եւ մշակում, հիմնականը մնաց ինքնապաշտպանականը: Աս

դեռ բավական չէ, հայոց առաջատար ազգային քաղաքական կուսակցությունը՝ Դաշնակցությունը, ունեցավ Թուրքիայում իշխանության գլուխ անցնելու նախապատրաստվող Երիտասարդ թուրքեր կոչվող կուսակցության հետ դաշինք կնքելու պատրանքը, որով ժողովրդի մարտունակ ուժերը ապակողմնորոշվելով, մատնվեցին անորոշության:

Դառնանք, «Մարտական հրահանգներին»:

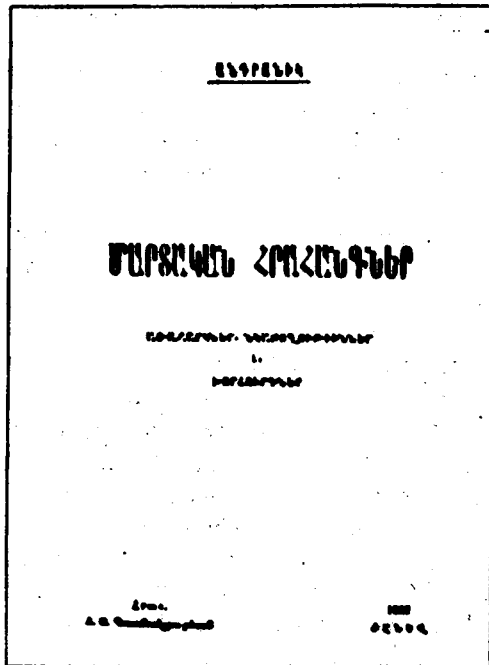
Մարտուսույց: Կանոններ կռիվի: Կանոններ հայրուկային խմբի: Խմբային կռիվ, խմբային կռիվ կարգապահական նորմեր եւ զորակռիվ արվեստ: Այս բառերն ու հասկացությունները բացահայտելու, ուսուցանելու նպատակն են հետապնդում «Մարտական հրահանգները»:

Անդրանիկը «Մարտական հրահանգները» մտորել, գրել սկսել է, ըստ երեւույթին, հուշերին զուգընթաց եւ ավարտել է 1906-ի մայիսին, ինչպես նշված է հենց զրքի վրա: Այն լույս է տեսել նույն տարում, ժնեում: Հրատարակել է Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության «Դրոշակ» թերթի խմբագրությունը:

Խորագրի տակ հեղինակը բացատրական բառեր է գրել՝ «Առաջարկներ, նկատողություններ եւ խորհուրդներ»:

Ուզումուսույցը բացվում է մեր նախընթաց շարադրանքից հայտնի՝ իր պաշտելի հերոսներին, ֆիդայական կռիվ ռահվիրաներին ուղղված ձևով: Նրանց մեջ են Սերոբը, Ապրոն, Հրայրը, Գուրգենն ու Վահանը, «2եր աննման հիշատակին կը նվիրեմ այս գրքույկը, հուսով, որ անոր ընթերցումը ավելի փորձառու կը դարձնե անձնվերները եւ կը նպաստե ավելի օրգանապես ծառայելու ձեր սիրած գաղափարին»:

Ուզումուսույցը եւ շարքային կազմի, եւ հրամանատարության համար է: Հենց սկզբում մարտերի հաջողության կարելու պայման է համարվում զինվորական խորհրդի ստեղծումն ու նրա կանոնավոր գործունեությունը: Խորհուրդը պետք է գտնվի երկրից դուրս եւ կազմված լինի առնվազն տասներկու փորձառու ընկերներից: Պետք է մշտապես կապ լինի խորհրդի եւ երկրի միջեւ: Նրանք պետք է տեղերում հավաքագրեն երիտասարդների, որոնց խմբերի մեջ ներգրավումը նախապես պետք է ընեն եւ որոշեն բժիշկները: Ընտրելուց հետո նրանք պետք է կեղծանուններ տրվի, քանի որ խմբերը զաղտնի են: Ջինվորական խմբի պարտքն է խմբերին հագցնելն ու զինելը, նրանց զինավորության գործը ուսուցանելը: Հրաձիգ զինվորներից բացի խմբերը պետք է ունենան իրենց օժանդակող մասնագետները, որպիսիք են ռումբ ձուլողը, զինագործը, բժիշկն ու ատաղձագործը, կոշկակարն ու դերձակը, նաեւ՝ լուսավորիչը: Հատուկ ընդգծվում է զինվորների բարոյապես անաղարտ լինելու հան-

գամանքը: Առանձին նշվում են խմբապետի պարտականությունները: Եւ պետք է առանձնապէս մտահոգված լինի զինվորներին լավ գեւք ու զինապաշար տրամադրելու գործով, որը հաջողության շատ կարեւոր պայման է դիտվում:

Ըստ ռազմուսույցի, խումբը, որը կարող է լինել 35, 55, 75 կամ 95 հոգուց, պետք է կազմված լինի տասնյակներից, իրենց տասնապետով: Ըստ որում տասնապետին ընտրելու են զինվորները՝ «ձայներու մեծամասնությամբ»:

Հայրուկը պետք է զգույշ լինի ու գաղտնապահ, իր պայուսակում ունենա անհրաժեշտ չափի սնունդը, այլ ոչ թէ միայն գենքի պաշարներով մտահոգվի: Տարբեր են առաջապահ եւ, այսպէս ասած, թիկնապահ զինվորների պարտականությունները, բոլորովին էլ նույնը չէ նրանց ցերեկային ու երեկոյան երթի կարգը, հանգստի ու ընթացքի վարքը: Դիրքավորումից, առաջ տեղանքի ուսումնասիրությունն է պարտավորեցվում, նահանջելու ու նահանջից խուսափելու, ինչպէս

նաեւ թշնամուս հետամուտ լինելու ձեւերն են բացատրվում: Չինվորները իրար վիրավորական խոսք չպետք է ասեն, իրարից խոով չպետք է մնան: Հատուկ ցուցում է տրվում՝ «ժողովորդին հետ սիրով եւ քաղցրությամբ պիտի վարվիք, եթէ ժողովորդէն անհատ մը ձեզի վիրավորական խոսք ըսավ, իրավունք չունիք ձեռք բարձրացնելու, կարող եք ձեր պետերուն բողոքել եւ անոնք հարկ եղածը կկարգադրեն»: Չի մոռացված եւ խմբապետի պարտքի սահմանումը, նրա պարզ էութան եւ կոչման վեհության զուգակցումը:

«Չինվորներ, չի կարծեք թէ խմբապետության մեջ մեծ փառք մը կա: Ընդհակառակը՝ խմբապետը ամբողջ խումբին ծառան է եւ բոլոր մտահոգությունը իր վրա ծանրացած է»: Բավարարվեց այս մի քանի բառը քաղելով: Մնացյալը ամբողջ այս ոգով է հայրուկապետը պատասխանատու է զինվորների կյանքի ապահովության համար, նա պետք է հեռատես լինի, կարողանա քիչ զոհ տալով կամ առհասարակ զոհ չտալով կովից հաղթանակով դուրս գալ: Ժողովորդն ու խումբը պետք է մոտիկ լինեն իրար, «քանի որ առանց անոր քաջալերության եւ գործնական մասնակցության՝ ոչինչ չենք կրնա ընել» (էջ 43):

Եվ դարձյալ մեծ գործը հաղթանակով պսակելու «մանրուքներն» են, ինչպէս պետք է խումբը իրեն պահի լուսնյակ գիշերը, ինչպէս, հարկ եղած դեպքում, կրակ վառի գիշերային խավարի ժամանակ, ինչպէս ապահով գնալ անտառով, ինչպէս, կարիքի դեպքում, գյուղից հաց վերցնել, ինչպէս ընթանալ գյուղամիջով եւ անցնել հանդիպած գետով: Ինչպէս պատսպարվել փոսում, պահապաններ նշանակել, փամփուռը խնայել, պատրաստ լինել գիշերային ընդհարման եւ կարողանալ գիշերային պաշարումից դուրս գալ կամ թէ կովելով, ցերեկով թէ մրության միջով, սար բարձրանալ:

Մարտուսուցի հեղինակը իր կյանքի փորձից գիտեւ եւ պարտք է համարում անփորձ մարտիկին տեղեկացնել թուրք եւ քուրդ կովորների խորամանկությունների մասին: Կոիվների ժամանակ նրանք իրենց գլխարկները՝ ֆեսն ու քուրզը, դնում են սուտ տեղեր, որպէսզի խաբեն եւ փամփուռ վառել տան՝ «Չըլլա թէ խաբվիք, դիտակով նայեցեք, եւ հետո գարկեք, եթէ երեւոցողը իսկական գլուխ է»: Թուրքն ու քուրդը կովի դաշտում միմյանց քաջալերելու համար աղմուկ-աղաղակ են բարձրացնում, մեկը շան պէս հաչում է, մյուսը՝ գայլի պէս կախկանձում, նրանց զինվորներից մեկը հանկարծ մոտենում է ձեր շարքերին, վայր է ընկնում, իբր թէ խփված է, իսկ դուք ոտքի եք ելնում նայելու եւ այդ պահին ձեզ են ուղղվում թշնամու գնդակները:

Վերջում հեղինակի անկեղծ խոստովանությունն է ու պատգամը՝ հասցեագրված երիտասարդներին. ես զինորական որեւէ դպրոց չեմ ավարտել, ուստի հավակնություն չունեմ, թե մասնագիտական զորվածք եմ մատուցում իմ հայրենակիցներին: Ճավում է նրա սիրտը իր իսկ բախտի համար, նրա՝ համար, որ իր ժողովուրդը հնար չի ունեցել իր որդուն ուսման տալու եւ կրթելու իր ցանկացած ձեռով, նրա՝ համար, որ որդին էլ կոհվների մեջ մխրճվել եւ ուսման մեջ խորանալու փափագն է անկատար թողել: Չէ՛, ավելի լավ է՛, իրեն, Անդրանիկին ընթերցեց.

«Կյանքը ինքն է եղած իր փորձառություններով՝ իմ, ինչպես նաեւ իմ շատ մը ընկերներուս դաստիարակը: Իհարկե սրտանց կը փափաքեի, որ օր մը... մոտավոր ապագայի մեջ, գիտապես, մասնագիտական կրթությամբ օժտված երիտասարդներ հաջորդեն մեզի եւ ավելի ձեռնահասությամբ վարեին մարտական բանակը»:

Սա սրտի ցավն է: Նույն տեղում նրա խորհուրդն է. հայը լինի Տաճկաստանում, Կովկասում, թե Պարսկաստանում կամ այլ տեղ, մեկ է, նա «իր կյանքը պահպանելու մեկ միջոց մը միայն ունի, մեկ պաշտպան մը, այն ալ զենքն ու զինվարությունն է»: Ջինվորը այն է համարում ամենից զորավորը իր ժողովրդին մահվան երախից փրկելու համար, ինչը իր ձեռքին է տարիներ ի վեր՝ զենքը: Լուելը, պապանձվելը չի օգնել, խնդրելը չի օգնել: Չի օգնել այն, ինչ եղել է ոչ թե տարիներ, տասնամյակներ, այլ դարեր. «Մարդ ոչ հերոս, ոչ ալ կովոր կը ծնի, զենքն է, որ մարդուն կովելու ընդունակություն կուտա եւ դիմադրության ոգի կը ստեղծե անոր մեջ: Անոնք, որ կը սպասեն՝ թե մեր նոր սերունդները առանց զենքի ընտելանալու, առանց զինվարությամբ պարապելու՝ վաղը կովորներ պիտի դառնան՝ տղայական միամտություն է, որ կը հայտնեն, ուրիշ ոչինչ: Այդ կերպով եթե դարեր ալ սպասենք, նորեն երկչոտներ, ստրուկներ պիտի մնանք, եւ նորեն մեր կյանքն ու պատիվը պիտի ըլլան օտարի ձեռքի խաղալիքը» (էջ 78):

Կամքն է ամենազոր: Բայց որպեսզի այդ կամքը իրականություն դառնա, կովելու ունակություն է պետք եւ զենք: Սա մեծ հայրուկի ռազմավարական փորձի ամփոփումն էր:

Բուլղարահայ «Ռազմիկ» թերթը նույն տարվա հոկտեմբերին «Մարտական հրահանգները» «Դրոշակի» խմբագրության հրատարակած հեղափոխական գրականության մեջ համարել է «օգտապաշտության տեսակետից» «ամենեն ուշագրավը». «պարզ, ընտանի լեզու մը՝ սակայն եւ ուժեղ ու հզոր ոճով մը, որ տարօրինակ ձգողություն մը ունի եւ խորապես՝ մպավորիչ է...», «տարիների իմպստուն գործունեության, ապրված հոյակապ կյանքի» ծնունդ, «արյունական

դժգոհությանց ու բազմազան վտանգներու փոթորիկին մեջեն հաղթական դուրս եկող կուրծքի մը խոսք...»¹: Եվ գրքույկն ինքը, եւ ուշագրավ այս խոսքերը, որպես երեւոյթ, պետք է որ զինվարժ ինքնապաշտպանության խանդը բորբոքեին ասպարեզ իջնող հայ երիտասարդության մեջ:

Երբ բուլղարահայ թերթը հրատարակում էր այս խոսքերը, Անդրանիկն ըստ երեւոյթին կամ այլեւս ժնեւում չէր, կամ պատրաստվում էր այնտեղից մեկնելու: Երկրից հեռու էր: Մեկն ու մյուսն էլ կկարծեր, թե չկա այլեւս Անդրանիկը, մոռացել է նա կովի դաշտը, իսկ առանց նրա այլեւս ի՞նչ կոհվ: Ստածել է այսպես եւ սթափեցնող ու ահազանգող մի կոչ հղել «բոլոր հայ հեղափոխական զինվորներին»: Հայերեն այն տպվել է Պլովդիվի «Ռազմիկ» թերթում², թարգմանաբար՝ նաեւ եվրոպական մյուս երկրների թերթերում:

Անցյալն է ընդհանրացնում եւ ուշադրությունը օրվա ու վաղվա անելիքի վրա բեւեռում. «ամփոփենք ուժերնիս, կազմակերպվինք, պատագինվինք եւ մեր շարքերը ավելի ստվարացնենք... դարերով ճնշված ժողովուրդ մը, ինչպես է հայը, փոխանակ զանազան բաժանումներու ենթարկվելու եւ զանազան վարդապետություններ քարոզելու կամ հետեւելու այս ու այն ընկերային փիլիսոփայություններուն, մեզ նշանաբան մը պետք է գրե իր դրոշակին վրա — հանուն հայրենիքի փրկության՝ վազել սեղմ այս դրոշակին տակ — այս է այսօրվան պահանջը, բավարարություն այսօրվան Հայրենիքի պահանջին, իսկ վաղը, երբ մեր հայրենիք պայմանները փոխվելով՝ մեր վրա նոր պահանջներ դնեն, այն ժամանակ կը փոխենք մեր դրոշակին նշանաբանը եւ վաղվան պահանջը կը տեղավորենք հոն:

Եթե չեմ սխալվիր, այսպես առաջ զացած են նաեւ այն բոլոր ժողովուրդները, որոնք այսօր ազատ են»:

Ջգուշացնում է տարանջատող թերթերից, իրարամերժ քարոզելուց: Փոքր է հայոց զանգվածը, բունցքվել է պետք նրան, այլ ոչ տարանջատվել ու փոշիանալ: Թերթերի տխուր էջերն է կարդում, «ամենեն ցավալին այն է, որ հայը սկսած է իր եղբայր հայը վրասնել, մշեցին՝ բուլանդցին, բուլանդցին՝ մշեցին, վանեցին իր համաքաղաքացին, ինչակյանը՝ դաշնակցականը եւ դաշնակցականը՝ ինչակյանը: Ինչու՞, ի՞նչ պատճառ կա...»

Թշնամին թողուլ եւ ներքին մանր մուկը կոհվներով զբաղի՛լ, ոճիր է, հայրենիքի մահն է»: Եվ այսպես բազում անգամ, միեւնույն կոչի մեջ միեւնույն միտքը՝ ծայրեծայր, «թողուցեք անձնական ինչ կիրք որ ունիք...»:

Հաճախ լինելով «Դրոշակ» թերթի խմբագրությունում, ձեռքին

1. «Ռազմիկ», Պլովդիվ, № 97, 4. 10. 1906. 2. Լ. Լ. Լ. 20. 09. 1906թ.:

«Դրոշակ» ու «Հնչակ» թերթերը, սոցիալիզմի գաղափարախոսության հետ է առնչվել: Թեև այդ թերթերը հակոտնյա, նկատել է, որ ամեն մեկը յուրովի նույնն է մատնանշում՝ ընկերավարություն — սոցիալիզմի գաղափարախոսությունը, որը ժնեի, Փարիզի, Լոնդոնի բազմաթիվ այլ թերթերի էջերում էր: Չգտել է խորամուխ լինել, ըմբռնել ու հասկանալ՝ հայն ու Հայաստանը ա՛յդ ուղիով պիտի գնան, դրանով են փրկվելու: Մինչ այս պահը, մինչ կոչ գրելու գրիչ վերցնելու ժամը ինքն իր մտքերի մեջ ինքնամփոփ էր եղել, այս պահին է, որ դարձել էր բացահայտ ե՛լ այն էլ, ահա, հրապարակալին թերթերի էջերում: Երելում է, գիտե՛մ ե՛լ այն, ինչ սոցիալիզմի մասին Հայաստանում է գրվում ու լույս տեսնում, նրա թե՛ Արեւմուտյան, թե՛ Արեւելյան հատվածներում, ե՛լ՝ այն, ինչ Ռուսաստանում ու Եվրոպայում: Նկատում է, որ սկզբունքային կոչված հարցերը շատ են տարրալուծել կոպկասահայությանը, որ 1905—1906—ի հեղափոխության օրերը տանում են «մեր փոքրիկ ուժերին տարանջատելուն», նրան, «որ իսկապես թշնամին փնտոած եւ չի գտած էր»:

Ինքը, Անդրանիկն է սա գրում, անխառն, առանց որեւէ մեկի միջամտության՝ դաշնակցականների, որոնց շարքերում էր դեռ նա, հնչակյանների, որոնցից հեռացել էր, բայց նրանց հետ էլ գծովելու առիթ չէր ունեցել, ինքն է գրում, իր փորձից ելնելով, չսովորածը սովորելու, չիմացածը լրացնելու անհանգիստ ցանկությամբ: Եվ հակարժ, ասես ռազմի դաշտում, պրոթեկտիվ բացականչում է. «ես դեմ չեմ համամարդկային գաղափարներուն»: Բայց նայած՝ որտեղ, երբ, ինչը եւ ինչպես, «բայց սա եւս ճշմարիտ է, որ համամարդկային գաղափարներն Եվրոպայի մեջ իսկ իրենց թերփական շրջանին մեջ են...», ասել է թե՛ դեռ խմորվում են, հասուն չեն ու ավարտուն ո՛չ դրանց ծնող կյանքի պայմանները, ո՛չ էլ տեսություններն իրենց՝ որպես կատարյալ ամբողջություն: Եվ կարծես ուզում է ասել, թե եթե մինչեւ իսկ կյանքն էլ ու գաղափարներն էլ հասունացած լինեին, կատարյալ, դարձյալ կա հայրենիքը, նրա մահու եւ կենաց հարցը, որը ոչ մեկին ստորադաս չէ, եւ ազգի գոյության ու բարեկեցության հարցն է, որ բոլորից վեր է եւ բոլորի գերագույն պարտքը, «...ընկերավարական առաջնորդներն անգամ հայրենիքի գաղափարը չեն ժխտեր—, «Այն օրը, որ հայրենիքիս վտանգ սպառնա օտարեն՝ կը մոռնամ ամեն բան եւ հրացան վերցնելով կովի դաշտ կը հառաջանամ»:

Այս քաղվածքների մեջ մի նո՛ր Անդրանիկ տեսանք, թե ինքն իր մեջ խմորվող, ինքնակրթությամբ ձեւավորվող անձնավորության բացահայտումը: Գերագույնը՝ հայրենիքի գաղափարն է, այս է նրա համոզմունքը, պահանջն ու խնդիրը՝ «սթափվինք, սեղմենք մեր

շարքերը... ազգովին քով քովի գանք... քաջությունը, դրամը, զենքը չէ որ կը պակսի մեզի, այլ կամքը, զորացնենք մեր կամքը, եւ վստահ ըլլանք, որ կը փրկվինք»:

Արդյոք բոլո՞րն ասաց: Չխորհե՞ց իր մասին՝ մնա՞լ կուսակցության շարքերում, թե՛ հեռանալ: Մնալ՝ հարվածի տակ չընկնելու՞, ստեղծված պահի ծանրությունից խուսափելու՞, թե՛ հեռանալ շահելու համար: Հեռանալ՝ երեկվա սխալներից իրեն անմասն ցուցադրելու՞, սկսվող նոր գործով մնացած մյուսների համեմատ ավելի մտահոգ եւ շահագրգիռ երեւալու՞ համար: Կամ գուցե թե՛ հոգնել էր եւ այլեւս տաքուկ տեղ էր որոնում:

Բուլղարալեզու «Վեչերնայա փոշթա» թերթը 1906—ի հոկտեմբերի 25—ին խմբագրական հոդված է զետեղել բուլղարացի Պ. Ռատելի ստորագրությամբ: Թեև Անդրանիկի գտնվելու վայրին եւ ժամանակին վերաբերող բառերը նրանում գրված են եզրաօսյան լեզվով, հասկանալի է դառնում, որ այդ ժամանակ նա գտնվել է արդեն Բուլղարիայում: Ռատելը հանդիպել է Անդրանիկի հետ, գրուցել է եւ հրապարակային խոսքում նկատել, որ Անդրանիկն ուշադրությունը բեւեռում էր հայոց մեջ երկպառակությունները վերացնելու, առկա բոլոր ուժերը ըստ հնարավորին ի մի բերելու եւ հակառակորդի դեմ անպարտելի ուժով կանգնելու երաշխիքների վրա: Անդրանիկյան կոչից քաղած մտքեր են Ռատելի շարադրանքում. «Ողբերգական իրողություն է», որ այն պահին, երբ Հայաստանը «պետք ունի իր լավ զավակներուն միաբանությանը», «անոնք բաժնված են թշնամական խումբերու, կը կովին իրենց մեջ անխնա: Ոմանք, սոցիալիզմով ներշնչված... դաշնակցություն կը քարոզեն ջուրտ պրոլետարիատի հետ...»: «... Ուժերը կջլատվին... մինչդեռ Հայաստանն ալ իր ճակատագրին տակ կը տկարանա»: Եվ այսպես բուլղարական թերթը հայության ներքին երկպառակության փաստն է ակնարկում եւ դրա վերացման համար Անդրանիկի խոր մտահոգությունը: Խնդրի այս կողմը առաջ մղելով, բուլղարական «Ղնեւիկ» թերթը Անդրանիկի կոչն իր էջում զետեղել է «Միության համար» խորագրի տակ: Հրապարակմանը կցած խոսքում խմբագիրը դարձյալ «երկպառակություններից ու փոխադարձ թշնամանքներից բզկտված» լինելն է տեսնում հայոց ողբերգությունների արմատը: Նույն առիթով «Մակեդոնիո—Օտրինյան» հանդեսը Անդրանիկի գլխավոր քանքը համարում է հայոց մարտունակ ուժերը ի մի բերելը: Անդրանիկը հանդեսում բնութագրված է «նշանավոր եւ անխոնջ դյուցազուն», որի կոչը դասեր է պարունակում ոչ միայն հայ, այլեւ իրենց ազգի ազատության համար մարտնչող բոլոր հեղափոխականների համար¹:

¹ «Ղնեւիկ», N1540, 1906թ.: Նաեւ՝ «Մազպիկ», 25. 10. 1906թ.:

Հեռու էր ժնեը: Պետք էր, եթե երկիր չէր մտնում, գոնե մոտակա մի տեղ հանգրվանել: Տեղը 1906-ի աշնանից արդեն Բուլղարիան էր: Տեղյակ հուշագիրը պատմում է, թե ժնեից գնացել է նախ Եգիպտոս, որտեղ Կահիրեում եւ Ալեքսանդրիայում հայության ներկայացուցիչների հետ հանդիպելուց եւ բանակցելուց հետո տեղափոխվել է Բուլղարիա: Ապրել է նախ Սոֆիայում, ապա ծովափնյա Վաննա քաղաքում: Այստեղից բուլղար ժողովրդի ազատագրական պայքարի մեջ ընդգրկված իր հին ու նոր ծանոթների խորհրդով եւ օժանդակությամբ փոխադրվել, տեւական բնակություն է հաստատել Մարմարայի ծովափնյա Կալաթա (Ղալաթա)* գյուղակում: Հայ եւ բուլղար հոգատար ընկերները օգնել են նրան ձեռք բերելու մի առանձնատնակ իր շրջակա պարտեզով¹:

Ամառանոցային Կալաթան հիմնականում բուլղարաբնակ էր (120 տեղացիներ): Ապրում էին նաեւ մի քանի տուն հայեր եւ թուրքեր: Անդրանիկին Կալաթայում հաճախ այցելում էր քույրը՝ Նազելին, որը բնակվում էր Վաննայում²:

Անդրանիկը Բուլղարիային անհայտ անուն չէր: Շատ անգամներ էր եղել, որ զենք որոնող հայ ֆիդայիները եկել էին Բուլղարիա, այնտեղ հայթայթելու, իսկ չեղած դեպքում էլ այդտեղով էին անցել Ռուսաստան կամ Եվրոպական ուրիշ երկրներ: Քիչ չէր պատահել, որ սուլթանի հետախույզներից խուսափած հայ ռազմիկներն էին եկել, թաքստոց մտել կամ հանգրվանել Բուլղարիայում: Եվ նրանք իրենց հետ բերել էին նաեւ Անդրանիկ անունը, բացի այն, որ մինչ այդ էլ այդ անունը Եվրոպական թերթերն էին նաեւ Բուլղարիա հասցրել:

Թուրքական բռնապետության դեմ մարտնչող բուլղար ժողովրդի որդիները գիտեին, որ Անդրանիկը հարկադրված է եղել դուրս գալ երկրից, գնալ Շվեյցարիա եւ գալ իրենց հյուրընկալ երկիրը: Անդրանիկի մասին տեղեկացմանը, ինչպես նկատվեց, իր հերթին նպաստում էր Բուլղարիայի Պլովդիվ քաղաքում լույս տեսնող «Ռազմիկ» թերթը:

Հոգվածները, որոնք տպագրվում էին բուլղարական մամուլում, արտահայտում էին հայ ժողովրդի գավալին իրենց հոգում հանգրվան տալու մասին բուլղար հեղափոխականների պատրաստակամությունը: Եվ զուցե թե դա էլ հենց ռզելորել է Անդրանիկին ու բերել բախտակից ժողովրդի հայրենիքը: Բուլղարիայում մեծ թիվ էին կազմում 1894 եւ 1904 թվականների կոտորածների ժամանակ Սպանիայից գաղթած հայերը: Բուլղարիան երկրին մոտ էր, այնտեղ ապրող

* Կոչվում է նաեւ Ֆիլիպոպոլ:

1 Այլ Անդրանիկի հուշերը: «Հարկեր», և. տ.: 2. ՀՀ ՊՊԱ, թ. 370, ց. 1, գ. 4 եւ 92:

հայերի մեջ շատերը ծանոթ էին իրեն: Ծովափնյա Վաննայում եւ Կալաթայում նա կշարունակեր նաեւ իր հողացավի բուժումը, որպիսի խորհուրդ էլ տվել էր նրան բժիշկը Վիեննայում, ուր նա այցելած է եղել «Ղրոշակ» թերթի խմբագիր Խաչատուր Մալումյանի (Է. Ակնունի) ուղեկցությամբ¹:

Անդրանիկը Կալաթայում ապրելով, հաճախ Վաննա, նաեւ Սոֆիա ու Պլովդիվ քաղաքներն այցելելով, ծանոթանում է ինչպես այդ վայրերում ապրող առանձին հայ մարդկանց, այնպես էլ բուլղարական ազատագրական շարժման գործիչների հետ: Գրականության մեջ այդ գործիչներից հիշատակվում է հատկապես Բորիս Սարաֆովի անունը, որի հետ մտերմացել է Անդրանիկը: Սարաֆովը եւ նրա գործընկերները ընդհատակում աջակցում էին Մակեդոնիան թուրքական լծից ազատագրելու շարժմանը, որի հետ անչլություններ է ունեցել նաեւ Անդրանիկը: Հենց այդ շարժման գործիչներն էլ հոգացել էին Կալաթայում Անդրանիկի պատսպարման մասին:

Կալաթայում հանգրվանելու առաջին տարում նա գերազանցապես կուսակցական գործիչ էր: Երեկվա ֆիդային ու ֆիդայապետը եռանդով նվիրվում է իր կուսակցության, Ղաշնակցության, բալկանյան կազմակերպությունների եւ նրանց կենտկոմի աշխատանքներին²:

Բուլղարիա մտնելու առաջին իսկ օրերից կուսակցական աշխատանքում Անդրանիկին աջակցել, նրա հետ է եղել ֆիդայական օրերից ծանոթ ու մտերիմ Թորգոմը, որի անունը դեռ առիթներ կունենանք հիշելու ոչ պակաս կարեւոր հետագա գործերում³:

Բուլղարիայում Անդրանիկը հանդիպել, ծանոթացել է Սոֆիայի ռազմական դասընթացներն ավարտած Գարեգին Նժդեհին: Ծնունդով Տեր-Հարությունյան Գարեգինը Նախիջեանի գավառի Կանութ գյուղից էր, եղել էր Պետերբուրգի համալսարանի ուսանող, ցարիզմի դեմ ըմբոստացման համար դաշնակցական մի խումբ գործիչների հետ դատվել եւ ձերբակալվել: Երեք տարի հետո, ազատվելով բանտից, հանգրվան էր ընտրել Բուլղարիան եւ հիշյալ դասընթացներն ավարտելուց հետո գրանցվել որպես բուլղարական բանակի պահեստի ենթապորուչիկ⁴:

Բուլղարիայում Անդրանիկին եւ Նժդեհին կապողը սկզբում տեղում ռազմական դպրոց ստեղծելու աշխատանքներն են եղել, իսկ հետա-

1 «Անդրանիկի կեանքը, պատերազմները...», էջ 159: Այստեղ կգտնվի էլ, թե Անդրանիկը Կալաթայում կանգ է առել այնտեղ բնակվող հայ գրող եւ Ղաշնակցություն կուսակցության գործիչ Ռուբեն Ջարդարյանի տանը, որտեղ եւ գրի է առել իր «Մարտական իրադեպերը»:

2 Լիպեթ Հ. Յ. Ղաշնակցության պատմության համար, հ. 7, էջ 152: Բարեխղճորեն կազմված սույն ժողովածուում հիշատակվող Անդրանիկը կցվում է որպես ոչ թե Օզակյան, այլ ուրիշ Ղաշնակի Անդրանիկ, որպիսի պնդումը մեր կարծիքով, կասկածի է ենթարկվում ժողովածուի 189-րդ էջում անկա Անդրանիկով: 3 Լ. տ., էջ 152: 4 «Киевская мысль», N157, 19. 07. 1913, Л. Е. Трещкин, Андраник и его отряд. Соч., т. 6, с. 235-243.

գայում՝ համատեղ մասնակցությունը Թուրքիայի դեմ Բուլղարիայի մղած պատերազմին:

Նախապես Ղազնակցության Սոֆիայի կոմիտեն ստեղծած է եղել փոքրիկ մի խումբ՝ պայթուցիկ նյութեր պատրաստելու համար: Դրա հիման վրա հետագայում ձեւավորվել է դպրոցը: Այս հարցը, իր պատմությամբ հանդերձ, ըննարկվել է Ղազնակցության չորրորդ համագումարում, որի արձանագրությունները նյութ են մատուցում սույն շարադրանքին:

Ղազնակցության չորրորդ համագումարը կարելու է թե կուսակցության, թե Անդրանիկի կյանքում: Կայացել է Կիեննայում, 1907-ի փետրվարի 22-ից մինչև մայիսի 4-ը, 121 նիստով: Ինքը եւ Մուրադ Սեբաստացին եղել են Սասունի կազմակերպության պատվիրակներ՝ վճռական ձայնով: Պատվիրակների կազմում են կուսակցության նշանավոր դեմքեր՝ Արամ Մանուկյան եւ Համազասպ Բաղեշյան (Սալման) Վասպուրականից, Վահագն Տաթևյան եւ Թովմաս Ջելալյան՝ Ամերիկայից, Սարգիս Մինասյան եւ Ռուբեն Ջարդարյան՝ Բալկաններից, «Դրոշակի» խմբագիր Խաչատուր Մալումյան (Ակնունի), կուսակցության Արեւմտյան բյուրոյի կողմից Ռոստոմ անուեռոզ հայտնի Ստեփան Ջոբյան, Արեւելյան բյուրոյի՝ Երեւանից բժիշկ Հակոբ Ջավրյան, Ալեքսանդրապոլից՝ հայ մեծ ընարերգակ Ավետիք Խսահակյան, Կարսից՝ հայ քաղաքական եւ դիվանագիտական ասպարեզ մտած ականավոր գրագետ Ավետիս Ահարոնյան, Նոր Նախիջեւանից՝ Հայաստանի ապագա վարչապետ Սիմոն Վրացյան, Թիֆլիսից՝ Եղիշե Թոփչյան, Բաթումից՝ Միքայել Վարանդյան, Կիլիկիայից՝ Սիմոն Ջավարյան, նաեւ՝ Սեպուհ, Խանասորի Վարդան, Սեւառեցի Սաքո... բոլորն էլ մնայուն պատմական անուններ:

Զինվորական դպրոցի հարցը պետք է ըննարկվեր 22-րդ նիստում, բայց այդ օրը Անդրանիկի բացակայելու պատճառով հետաձգվել է: Հաջորդ օրը, Անդրանիկի ներկայությամբ, դպրոցի մասին բացատրությամբ հանդես է եկել Բալկանյան կենտկոմի պատվիրակ Ռուբեն Ջարդարյանը:

Դպրոց ստեղծելու խորհուրդը տվել էր կուսակցության Ամերիկայի կենտկոմը: Ժնեւից Անդրանիկի Բուլղարիա գալով, «գործն ավելի լայն չափեր է ընդունում»: Անդրանիկը կուսակցության Արեւմտյան բյուրոյից, որի դերում հանդես էր գալիս «Դրոշակի» խմբագրությունը ժնեւում, հանձնարարություն է ունեցել «զենք զնել եւ ուղարկել Կովկաս»: Զուգընթաց, բուլղար բարձրաստիճան մի պաշտոնյայի միջոցով նա դպրոց ստեղծելու հարցը դրել է երկրի կառավարության առջեւ, որը ոչ միայն դեմ չի եղել, այլեւ խոստացել է աջակցություն:

Առաջին աջակցությունն այն է եղել, որ 400 հայ տղաներ զենքին վարժվելու համար նախապես մտնելու էին բուլղար բանակը: Դպրոցը բացվել է 1905-ի նոյեմբերին: Ուսուցումը լինելու էր տասնամսյա: 50 աշակերտ: Ընդհանուր ծախսը՝ 50 հազար ֆրանկ: Անդրանիկն ասում է, որ դպրոցը եղել է իր, Արեւմտյան բյուրոյի եւ Բալկանյան կենտկոմի ձեռնարկումը: Նա դպրոցի բացումը շատ կարելու է համարում, նկատելով, որ «Երկիր զնացած զինվորների 90%-ը զենքի վարժ չեն եղել»:

Համագումարում ըննարկման ընթացքում Արամ Մանուկյանը, Վասպուրականի հայոց ինքնապաշտպանության մարտիկն ու դեկավարը, ճիշտ է համարում դպրոցի հիմնադրումը եւ կարելու, «Սեր ընկերների արպժը՝ ճիշտ է», ասում է նա: Նախորդ ելույթ ունեցողը ասել էր, թե՛ Երկրում սով է, իսկ այստեղ այդքան գումար է ծախսվում դպրոցի համար: «Բայց չէ՛ որ սովին վերջ տալու արմատական միջոցը, - պնդում է Արամ Մանուկյանը, - քաղաքական կոնիկն է», որի հիմար «հարկավոր է եւ զենք»: Նա գտնում է, որ ծախսը աննպատակ կլինի այն ժամանակ, եթե դպրոց մտած տղաները հետագայում չարդարացնեն իրենց վրա դրված հույսերը: Հակառակ դեպքում կարելի է մարտիկներ պատրաստել ուրիշ երկրների բանակները հայ տղաներ ուղարկելով:

Ամիջապես հաջորդ ելույթ ունեցող պատվիրակը, որը ֆիդայական մարտերի այքի ընկնող ներկայացուցիչներից մեկն է, հակառակն է պնդում, պետք է շնորհակալ լինել ռազմական դպրոցը բացող ընկերներից՝ «Այդ կարգի դպրոցներ պետք է ունենանք, որքան կարելի է շատ»: Ռոստոմը ասում է՝ «Այդ դպրոցը մեր ամբողջ տակտիկայի մի արտահայտությունն է»: Եղիշե Թոփչյանը՝ ոչինչ վիճելի չկա այդ դպրոցի օգտակարության շուրջը: Հակոբ Ջավրյանը դպրոցի միայն կարելությունն է ընդգծում²: Մնում էր, ուրեմն, որ դպրոցը գործեր եւ լուծեր իր առջեւ դրված խնդիրը: Այս հարցի ըննարկումը դյուրին եղավ: Բարդ ու խորին էր այն հարցինք, որը հայտնի է «Կովկասյան նախագիծ» անվամբ: Կովկասում հայությունը ընդգրկվել էր ցարական ինքնակալության դեմ երկրով մեկ բռնկված իեղափոխական շարժման մեջ: Դա արեւելահայության ազատագրության հույսեր էր բորբոքում: Ղազնակցությունը գտնում էր, որ այսուհետ էական փոփոխություններ պետք է մտցնել Հայաստանի արեւելյան եւ արեւմտյան հատվածների նկատմամբ իր նախկին դիրքորոշումներում: Արեւելքը առաջ էր մղվում: Ուստի այլեւս առաջվանը չէր կարող լինել նրա նկատմամբ վերաբերմունքը: Հօգուտ Արեւելքի փոխվում է Արեւելք-Արեւմուտք հարաբերակցությունը

1 «Երկիր Հ. Ղազնակցության պատմության համար», հատոր 9, էջ 60. 2 Լ. ա., էջ 62:

Դաշնակցության որոշումներում. բարձրացնել Արեւելքին ցուցաբերվող ուշադրությունը եւ պայքարի առաջնի ուժեր կուտակել այնտեղ: Անդրանիկը անտարբեր չգտնվեց նման մոտեցման նկատմամբ. ընկալեց այն յուրովի եւ ըմբոստացավ կուսակցության դեմ:

Հարցի պատմությունը 1905 թվականից է. ուսական հեղափոխության բռնկմանն ու ծավալմանը զուգընթաց: Զննարկվել էր Դաշնակցության երկու (Արեւելյան եւ Արեւմտյան) բյուրոների եւ տարբեր վայրերի կենտկոմների ներկայացուցիչներից կազմված բարձրագույն մարմնի՝ Խորհրդի նիստերում: 1905-ի մայիս-հունիսին Խորհուրդը կազմել էր փաստաթուղթ, որը հայտնի է «Կովկասյան նախագիծ» պայմանական անվամբ: Անդրանիկը ներկա է եղել 1905-ի փետրվարի նիստին, որը տեղերի կարծիքն իմանալու համար հաստատել էր ուղարկել էր հակիրճ մի նամակ: Նրանում երկու հարց էր: Առաջին. Դաշնակցությունը Կովկասում այսուհետեւ եւս պե՛տք է մնա ինքնապաշտպանական դիրքում. թե հանդես է գալու որպես «հեղափոխական միջոցներով քաղաքական իդեալներ հետապնդող հեղափոխական կուսակցություն»: Եթե այո, ապա առաջադրվում էր երկ-ճյուղ երկրորդ հարցը. «համաձայն եք, արդյոք», որ, առաջին՝ Դաշնակցությունը Կովկասում նպատակ ընտրի դեմոկրատական ֆեդերացիան՝ Ռուսաստանի հետ նրա ֆեդերատիվ կապերը ապահովող օրենքներով հանդերձ: Եվ, երկրորդ՝ տնտեսական բնագավառում «որպես ղեկավարող սկզբունք» ընդունել սոցիալիզմը եւ ըստ այդմ կազմակերպել բանվորների ու գյուղացիների պայքարը՝:

Ինքնապաշտպանությունից անցում հեղափոխության եւ սոցիալիզմին՝ որպես ղեկավարող սկզբունք: Խորհրդի ապրիլյան նիստում օրակարգի հարցերն են՝ «Տաճկահայաստանի տակտիկան» եւ «Կովկասյան նախագիծը»: Զննության է առնվել, ըստ արձանագրության, Արեւմտյան Հայաստանում մինչ այդ կիրառված գործելակերպը: Թվարկվում են «արշավախմբեր, զինատար խմբեր, սահմանից անցնելու դժվարությունը, ընդհարումներ, մարդկային, նյութական եւ բարոյական մեծ զոհեր»: Եղել է այս բոլորը, իսկ Եվրոպայում քար լուռություն է տիրել, նրա կողմից՝ ոչ մի միջամտություն. «Սասունը ապստամբեց, արյուն հոսեց, բայց Եվրոպան տեղից չշարժվեց»: Մինչդեռ կոփը մի կողմից էլ նպատակ էր հետապնդում Եվրոպայի ըմբոստացումն ու միջամտությունը: Ապա ի՞նչ էր Առաքելոց վանքի ընդվզումը, ի՞նչ էին Սասունի 1903-1904 թվականների ինքնապաշտպանական, օրհասական մարտերը: Ներկաներից Միջայել վարանդյանը, Համո Օհանջանյանը խստորեն ընկալաւորում են այդ գործելակերպը: Անդրանիկը Ռոստոմի եւ այլոց հետ պաշտպանողնե-

1 Արխիբ *Հ. Գ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար*, հ. Բ, էջ 226-227:

րի մեջ է: Բանավեճը զբաղեցնում է մի քանի նիստ: Անդրանիկը գծնում է, որ այսուհետ պետք է ուժերը կենտրոնացնել, ի մի բերել, նախապես աշխատելով կուտակել հնարավոր թվով հրացան եւ 200 հազար փամփուշտ: Եթե ոչ, ասել է, ինքը ձեռնապահ է՝:

Խորհուրդը որոշել է՝ տեսական, զգուշավոր միջոցներով, ազգաբնակչությանը զինելով եւ զինավարժության կարող դարձնելով «ընդհանուր շարժում առաջ բերել» Վասպուրականում եւ Սասունում: Ահա սրանից հետո է, որ հնչում է Ռոստոմի առաջարկած «Կովկասյան խնդիր» բանաձեռի նախագիծը, որը եւ ընդունվում է: Իմաստն է՝ «Կովկասի հեղափոխական շարժումները ստացել են անսպասելի լայն ծավալ», բռնապետությունը հարվածների տակ «զգալապես թուլացել է», «Կովկասը պետք է բարձրացնել իր ձայնը», «կովի ներկա պայմաններում անհրաժեշտ է կովկասյան գործունեության որոշակի ծրագիր»: Եվ Խորհրդի վճռականը՝ «Կովկասյան շարժման հարցում *ինքնապաշտպանութեան* շրջանից անցնել բուն *հեղափոխական* գործունեութեան»: Ըստ այդմ պետք էր մշակել ծրագիր եւ ուղարկել այն Կովկասի դաշնակցական մարմիններին՝ ի ղեկավարության: Մինչեւ «նրա վերջնական հաստատումը առաջիկա ընդհանուր ժողովում»²: Այս էլ հենց *համառոտակի* Կովկասյան նախագիծն է: Անփոփոխ, «Կովկասյան խնդիր» վերնագրով, այն գետեղվել է 1906-ին ժնեում «Նախագիծ կովկասեան գործունեութեան» հրատարակության մեջ, որի մնացյալ 15 էջը նույնանուն «Նախագիծ կովկասեան գործունեութեան» փաստաթուղթն է, ընդունված հակիրճ բանաձեռի հանգամանալից եւ բազմակողմանի հիմնավորումը³: Նրանում հռչակվում էր, որ Դաշնակցությունը «սերտ հարաբերությունների մեջ է մտնում Ռուսաստանում եւ Կովկասում գործող հեղափոխական սոցիալիստական կազմակերպությունների հետ՝ համերաշխ ուժերով մղելու ընդհանուր ազատագրական գործը եւ իր քաղաքական ու սոցիալական դավանանքի հետ՝ առաջադրում է իր գործունեության նախագիծը»: Ռրան հետեւում է հիշատակումը վաղնջական օրերից մինչեւ կապիտալիզմ հասարակության ընթացքի մասին, հանգամանորեն բացատրելով սոցիալիզմը՝ որպես անցման հասունացած փուլ միջազգային մասշտաբով: Այդ անխուսափելի փաստի առջեւ է կանգնած նաեւ կովկասահայ իրականությունը, ուր փոխվում են «հիմնավորը տնտեսության ձեւերը», հայ առեւտրական տարրը զարկ է տվել արդյունաբերության, «մեքենայական խոշոր ինդուստրիան» է ներմուծված երկրամաս, «ծնունդ է առնում Անդր-կովկասում եվրոպական մտքով փողատեր դասակարգ բուրժուազիան», ինչպես նաեւ «նրա անբաժան սովեր» պրոլետարիատը: Կովկա-

1 Ա. Կ., էջ 227-228: 2 Ա. Կ., էջ 229-230: 3 Ա. Կ., էջ 232-236:

սահայ իրականության մեջ նույնպես առկա էր դասակարգային հակամարտությունը՝ թե՛ քաղաքներում եւ թե՛ գավառներում: Պայքարի նախապայմանները կան, պետք է հստակ լինեն նաեւ հեռակարները: Անդրկովկասը կազմելու է «ազատ Ռուսաստանի անբաժան, դաշնակից մասը», նրա հետ «ընդհանուր պետական ինքնապաշտպանության, դրամական սիստեմի ու ընդհանուր քաղաքականության» կապերով միացյալ, բայց եւ «իր բոլոր ներքին խնդիրներում» անկախ, լինեն դրանք վարչական, տնտեսական թե այլ կարգի: Երաշխավորվում է ութժամյա բանվորական օր, պետական ապահովագրություն, արհեստների ազատություն, աշխատանքի բոքոս, բանվորական վերատեսչություն...¹: Եվ այսպես Ռուսաստանն ու նրա հետ Անդրկովկասը թեակոխել են կապիտալի եւ աշխատանքի հակամարտության փուլը, հեռանկարում է միջազգային ասպարեզում լայն տարածում ստացող սոցիալիզմը: Այս պայմաններում հայության ազատագրության հույսը ձուլվում է ինքնակալության խորտակմանն ու համառուսաստանյան հեղափոխական շարժմանը նպաստելու հետ, ինչը որ Կովկասյան նախագիծը պարտավորեցնում էր Դաշնակցությանը:

Դաշնակցության ղեկավարությունը գիտակցում էր, որ սա կարող է ընկալվել որպես Արեւմուտքի անտեսում կամ նույնիսկ հրաժարումն նրա ազատագրության կովից: Այդ ըմբռնմամբ էլ հենց Կովկասում եւ Ռուսաստանում Դաշնակցության գործունեության «Ուղեցույց» փաստաթղթում հատուկ ասվում էր. երբեք աչքաթող չանել տաճկահայերի դրությունը, որը անառարկելիորեն ծանր է, քան հայության մի այլ հատվածինը: Բայց մեկ է, ինչպես ասում են, վիճակը զգված էր, տաճկահայության մասին գրություններն ու վճիռները այլևս առաջվա կտրական բնույթը չունեին, նախատեսվող եւ թելադրվող միջոցները այլևս հրամայական պայքարը չէին, մահու եւ կենաց այն կոիվը, որոնք ասպարեզ հանեցին հերոսների սերոբյան, գետրգ—չափուշյան եւ անդրանիկյան կերպարները: Ահա, օրինակ, հիշյալ «Ուղեցույցում» օգտագործվում էին. «տարածել տեղեկություններ տաճկահայերի արդի կացության եւ նրանց պահանջների մասին» կամ թե՛ «պրոպագանդ ընել թուրքերի այժմյան ուժի մի դեմ», «հաստատել բարեկամական հարաբերություններ այն ոչ—հայերու հետ՝ որոնք կարող են մեզ դառնալ դաշնակիցներ թուրքիայում»: Ապա՝ դրամական հասույթներ հատկացնել տաճկահայերի ինքնապաշտպանությանը, օժանդակել նրանց զինմանը²:

Գործով շահագրգիռ անձինք նկատում էին բառերի տարբերությունը, բայց որոշումներին չէին նշանակություն տալիս, այլ գործով էին դատում: Չորրորդ համագումարում Ռոստոմը հիշում է, որ Արեւմուտ-

1 Լ. տ., հ. Բ, էջ 231—236: 2 Լ. տ., հ. Բ էջ 243—244:

քում հայությանը զինելը եւ կազմակերպելը դեռ 1890—ից է, բայց գտել է, որ նույնիսկ թե՛ զենք տեղափոխելը, թե՛ զինելը «բավական չեն գործի հաջողության համար»: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ եղել է, որ «զենքը տանում էին եւ ձեռնտու գնով ծախում»: Դրանից խուսափելու համար հետո որոշվել է ընդհանուր զենքը բաշխել ժողովրդին, բայց այս դեպքում դարձյալ եղել է ծախելը: Ուրեմն, եզրակացնում է Ռոստոմը, «հարկավոր է նաեւ հեղափոխական պատրաստություն»¹: Այդ գործը պետք էր, ըստ նրա, վերապահել Դաշնակցության տեղական կոմիտեներին: Կուսակցության կազմակերպչի դերն է ընդգծում, անմիջական, անընդմեջ, եռանդուն, տեղում տարվող աշխատանքը: Երբ համագումարում քննարկվում էր «Ապստամբական ձեռնարկի հարցը» Անդրանիկն ասում է. «քարտեսներով անկարելի է առհասարակ ծանոթանալ իրականության հետ»²: Իսկ առաջարկված որոշման նախագծում, որը Անդրանիկը եւ Վասպուրականի պատվիրակ Վոսյանն էին միատեղ կազմել, դրվում էր բնակչությանը անհապաղ զինելու, զինման գործը վիժեցնելու փորձերը կասեցնելու վճռական պահանջը: Միաժամանակ դրվում էր Երկրից դուրս պատրաստի այնպիսի ուժեր ստեղծելու հարցը, որոնք անհապաղ շարժման մեջ դրվեին Երկրի ներքին ուժերին օգնելու համար³:

Ի շարունակումն Կովկասյան նախագծի, չորրորդ համագումարը սոցիալիստական գաղափարախոսությունը էլ ավելի է խորացնում կուսակցության ծրագրային փաստաթղթում: Առաջարկ է արվում կուսակցությունը այսուհետ անվանել «Հայ սոցիալիստ հեղափոխական դաշնակցություն», նաեւ առաջարկ, որ կուսակցության անվան տակ գրվի որպես բացատրություն. «Միջազգային սոցիալիզմի հայկական բանակ»: Ասկայն ձայների մեծամասնությունը չստանալու պատճառով հարցի քննարկումը թողնվել է ապագային: Կովկասյան նախագծի ընդունումը Անդրանիկը որակում է որպես Դաշնակցության հրաժարումն «իր բուն նպատակեն, որ էր թրջահայ ժողովրդին ազատությունը», այսինքն՝ «կիսով չափ թաղել թրջահայոց դատը»⁴: Ասպարեզում էր բուրժուական կիսատ—պուտ ծրագրերով հանդես եկող երիտասարդ թուրքերի կուսակցությունը, որը ցավալի թյուրիմացության մեջ էր գցել Դաշնակցությանը: Վերջինիս պարագլուխները երիտասարդ թուրքերի ձեռնկանորեն հակասուլթանական ելույթների մեջ տերության վարչական կարգի եւ բուն քաղաքականության եական փոփոխություններ էին ակնկալում: Ուստի սպասելիքներով հակվում էին դեպի երիտթուրքերը, պարտավորվելով նրանց օժանդակել սուլթանի տիրապետությունը խորտակելու եւ սպասվելիք «բարենոր-

1 Լ. տ., հ. Գ, էջ 162: 2 Լ. տ., էջ 120: 3 Լ. տ., հ. Գ, էջ 122: 4 «Չոր. Աստրակի կը խոսի», [իրատարակած Փարիզի «Ապագա» թերթի մեջ] Թ. 1921թ., էջ 223:

րոգումների» իրականացման գործում: Սա եւս նշանակում էր հայոց Արեւմուտքի ազատության կռիւի հնազանդ դիրքորոշման փոփոխում: Եվ դա շարունակվում, իր առավել ամբողջական ձեւի մեջ էր մտնում, ահա, Կովկասյան նախագծի ընդունմամբ: Մինչդեռ նույն այդ ժամանակ մյուս հայկական կուսացությունները՝ հնչակյաններն ու արմենականները, ինչպես նաեւ առաջիկայում, 1908—ին, ասպարեզ եկած Հայ սահմանադրական ուսմկավար կուսակցությունը առաջարկում էին ուժերը միավորելու, թուրք բռնակալների դեմ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը միատեղ կազմակերպելու ծրագիրը:

Խոռվահույզ տրամադրություն է արտահայտել Անդրանիկը համագումարի՝ Կովկասյան ծրագրի բանավեճերին նվիրված նիստերում: «Ամբողջ հոգիովս դեմ դրի», — հիշել է նա: Եվ չի մոռացել նաեւ, որ տվյալ նիստերին նախագահող Խաչատուր Մալումյանը, նույն ինքը «Դրոշակի» խմբագիր Ակնունին, բողոքել է, ասելով, թէ Անդրանիկն ու նրա հետ «քանի մը հոգի պատճառ կը դառնան ժողովին երկարաձգման»¹:

Այդ միայն ինքը չէր զայրանում եւ ըմբոստանում կուսակցական համագումարում: Հոգու խորքում նաեւ պատգամ կար եւ պարտքի խոր զգացում:

Մինչ Կիեւնա գալը նամակ էր ստացել: Գրել էր Գեորգ Չավուշը: Գրել էր նա «Սիրելի Պարույրին», Անդրանիկի ծածկանվամբ, եւ հետն էլ Սուրադին, որը նույնպես Բուլղարիայում է գտնվել: Հայտնել է, որ ինքն է համագումարի պատվիրակ ընտրվել, բայց չի կարողացել գալ ձյուն ու բուքինոս ճանապարհների փակ լինելու պատճառով: Մնալով Երկրում, ձայնը տվել է ընկերներին, «... երբ որ ես բաղդ չունեցա գալ եւ ներկայանալ այն ազնիվ ժողովին, ձայնս տվի ձեզի, որ ներկայանաք ժողովին եւ մեր կողմանէն խոսիք եւ ծանուցումներ տաք Երկրի մասին, ինչպես ալ որ գրած են Արեւելյան բյուրոյին, որ դուք պետք է ներկայանաք ժողովին եւ խոսիք մեր ու Երկրի մասին, թէ Երկիր ինչ է պահանջում... »:

Որպես հիմնական պահանջ նշում է «դրամի ու զենքի» կարիքը եւ պահանջում է, որ ընկերները օգնության լիարդ դնեն ընդհանուր ժողովի առջեւ, «եղբայրք ճան, խնդրեմ լավ աշխատեք, որ օգուտ մը հասցնեք այստեղի ժողովողեան եւ գործին, որ ազատուեք նրանց մեղքեն»: Գրել է այս Գեորգ Չավուշը եւ հեռվից հեռու իր ընկերներին «ուրացող» պիտակն է ուղարկել որպես նվեր, որովհետեւ Երկիրը թողնելն ու հեռանալը բնութագրելու ուրիշ հարմար բառ չի

¹ «Յօր. Անդրանիկ կը խօսի», էջ 223—224:

գտել: Եվ հենց պայքարի ընկերոջ այդ աններող եւ անզիջում տրամադրությունն է համագումարի նիստերի ժամին եռացել Անդրանիկի երակներում:

Կիեւնական համագումար: Ինչի՞ համար էր կռվել եւ ո՞րն էր լինելու այսուհետ նրա կոիվը: Ո՞վ է թիկունք կանգնելու արեւմտյան հային: Միթե՞, ուրեմն, ինքն էլ պիտի մի օր թողնէր Արեւմուտքի իր հոգսերը եւ գնար Արեւելք՝ ցարին խորտակելու կոիվ մղելու համար: Չէր ուզում, որ Ռուսաստան հենարանը հայոց հույսի ոտքի տակից հանվեր: Չէր ուզում, որ գոնե մեկը չլինէր, որ իր ժողովրդի անկման վերջին պահին տեր կանգնէր եւ ապավեն լինէր նրան: Եվ եթէ եղել է մարդ, եղել է մեկը, որ երբեք առիթ չի ունեցել լսելու եւ իմանալու, թէ ինչ ասել է սրտի խոր զայրույթ, ապա թող լսի Անդրանիկի խոսքը, որը նա ասել է Կիեւնական համագումարի պատվիրակ ընկերներին, չի ասել, այլ ժայթքել է հրաբխի պես, ինչպես որ այն ճայթում է երկրի ընդերքից.

«Արյուն ձեր ի գլուխ ձեր: Ըրեք ինչ որ կուզեք, բայց Ռուսիո դռները մեզի դեմ մի փակեք: Մենք շատ թշնամի ունենք արդեն, Ռուսիան ալ թշնամի մի ընեք մեզ եւ պատճառ մի տաք, որ Կովկասի հայությունն ալ թրջահայոց վիճակին ենթարկվի»²:

Խոսք չէր, այլ աշխարհայացք: Եվ ոչ թէ լոկ մեկի ու մյուսի, այլ բազում սերունդների: Անդրանիկի կամքը սոսկ այդ խոսքն ասելն ու կրկնելը չէր, այլ ցանկությունը, որ սերունդները հավատարիմ մնային պատգամին:

Համագումարի դահլիճում, այնուամենայնիվ, մենամարտը խոսքով էր, նահանջը՝ գաղափարով ու վճիռներ կայացնելով: Բայց եղել է նաեւ գործնական մի անհաջողություն:

Վանում հայերը մեծ դժվարությամբ զենք ու ռազմամթերք էին ամբարել ոչ թէ վերջին օրվա, այլ վերջին ժամվա համար: Անդրանիկը հույս չի ունեցել, թէ ապահով վիճակում է զենքը: Վախ է հայտնել, թէ թշնամու ձեռքը պիտի անցնի: Այս անգամ էլ Վանի ինքնապաշտպանական ուժերի ղեկավարը, հայտնի Արամ փաշան է, որ նույն ինքը Արամ Մանուկյանն է, հակառակ կարծիքի եղել, պատմել է հետագայում Անդրանիկը, «Իմ տասնեակ տարիներու փորձառութիւններով համոզված էի, թէ այդ զենքերը թշնամիին ձեռքը պիտի անցնէին: Արամ Մանուկեանը հակառակը կանդէր, ինձ չլսեցին եւ հավանեցան Արամին... »: Չորս ամիս անց, շարունակում է պատմել Անդրանիկը, թշնամին բռնագրավում է զենքերը, Արամին էլ, գտնելով թաքստոցում, ձերբակալում:

¹ «Լիւրթեր Հ.Յ. Պաշտպանական պատմութեան համար», 7 հատոր, էջ 9-11: ² «Յօր. Անդրանիկ կը խօսի», էջ 224:

Այս փաստը ծանր է տարել Անդրանիկը:

Կար պատճառ. եղավ նաեւ առիթ: Ջենքերը գրավվելու լուրը ստանալուց հետո նամակ է հղում ժնե. «Դրոշակի» էջերում հրապարակելու համար. այլեւս հրաժարվում է մնալ Դաշնակցության շարքերում: Կուսակցության ժնեի բյուրոն, համոզելու համար, իր ներկայացուցչին է առաքում Կալաթա. իսկ Թիֆլիսի բյուրոն էլ հապճեպորեն հեռագիր է հղում որպէսզի վճռից հետ պահի¹:

Չի զղջացել: Համոզվել է, որ եթէ մնար, վաղը դարձյալ հրաժարվելու էր եւ էլ ավելի զորավոր պատճառներով. ինքը մնում էր իր ուխտին, իսկ կուսակցությունը փոխակերպվում էր: Վիեննական համազումարի օրերին էր նա ասել՝ «Ավելի լավ է, որ դուրսը մարդ մնամ. քան թէ ձեր մէջ աստված»: Ասել էր իրեն մտերիմ Ակնունուն²:

Թուրքիայում տեղի ունեցավ յուրատեսակ, արեւելյան տիպի, բուրժուական հեղափոխությունը: Արդու Համիդը զգաց ուժեղացող ճնշումը եւ ընդառաջ գնաց, 1908-ի հուլիսի 24-ին թերթերը հրապարակում էին իր իսկ սուլթանի հայտարարությունը երկրում սահմանադրական կարգ հաստատելու եւ առաջիկայում պատգամավորների պալատի հրավիրման մասին: Եվ այս խաղաղ անցումն էր այն, ինչը երիտթուրքերի գլխավորած բուրժուական հեղափոխությունն է, որը նրանց բերեց իշխանության գլուխ: Խաբեությունն անգամ իր մէջ այսքան կեղծիք չի պարունակել, հայերին էլ մյուսներին հավասար իրավունքներ տալու հրապարակումներն էին արվում: Որքան միամիտ էին Դաշնակցության դյուրահավատ գործիչները: Նրանք բառիս բուն իմաստով խրախճանք էին ապրում, Թուրքիան մտնում է կյանքի նոր փուլ, որը համաշխարհային պատմության լուսավոր էջերից մեկն է կազմելու: Եվ նրանք մոռացության մատնեցին Հայաստանի ազատության եւ անկախության մասին իրենց երեկվա արտահայտությունները՝ բավարար համարելով Արեւմտյան Հայաստանի պահպանումը ֆեդերատիվ սկզբունքով ձեւավորվելից Թուրքիայի կազմում, որը ստեղծված նոր պայմաններում նրանց ծրագրային պահանջն էր իթթիհատական կառավարությունից, որքան էլ վերջինս լսել անգամ չէր ուզում ֆեդերալիզմի մասին եւ սկզբունքորեն դեմ էր դրան:

Եվ այնուամենայնիվ երկրում սկսվեցին պառլամենտի ընտրությունների նախապատրաստություններ: Անդրանիկը Թուրքիայի մայրաքաղաք Կ. պոլսից ոչ հեռու իր Կալաթա հանգրվանում լսում էր, որ երեկվա իր համակուսակցական ընկերները՝ Դաշնակցության ծաղիկն իր ամբողջական կազմով, օսմանյան խորհրդարանի ընտրություններին ընդառաջ են գնում Երիտասարդ թուրքերի կուսակցության հետ

1 Լ. Կ., էջ 223-224: 2 Ա. Թերզիբաշեան, Անդրանիկ, Փ., 1942, էջ 123:

մեկ միասնական բլոկով: Զանի դեռ այս բոլորը հեռվից էր լսում, գուցէ մի կերպ կարող էր համբերել: Բայց ինչպէս համբերեր, երբ իր մոտ հայտնվեցին իր երեկվա մտերիմ ընկերները, կուսակցական պարագուխները եւ հենց իրեն՝ Անդրանիկին առաջարկ արին համաձայնություն տալ պառլամենտի դեպուտատ ընտրվելու համար: Այ քեզ անսպասելի հարց, Անդրանիկը մտներ օսմանյա՞ն պառլամենտ: Առաջարկեցին նրանք Կ. պոլսում, այն օրերին, երբ նա ծայտյալ ելել էր թուրքերի մայրաքաղաքը: Հանդիպում են նրան Դաշնակցության հեղինակավոր մարդիկ: Հինգ ժամ տեւող զրույցի ժամանակ, պատմում է Անդրանիկը, նրանք միահամուռ ջանում էին համոզել, թէ ուրիշ են երիտասարդ թուրքերը, թէ նրանք այլեւս թույլ չեն տա, որ հայերի կոտորած լինի: Ո՞ւմ էին համոզում: «Ես հակառակ կը պնդեի», վերհիշել է Անդրանիկը եւ գրի առել երեկվա իր խոսքը.

«— Չեմ հավատար, այս զազանները մեզ դարձյալ կը կոտորեն, ըրածկին դարձյալ կեղծիք է, դուք կը խաբվիք եւ կը խաբեք մեր ժողովուրդը»:

Եվ ոչ միայն երիտթուրքերի կեղծությունն է վկայակոչել, այլեւ մատնացույց է արել այն փաստը, որ երկրում, Տիգրանակերտից սկիզբ առնող եւ մինչեւ Պարսից սահմանը ձգվող հայաբնակ վայրերում, 160 հազար զինված ջոկեր են պահվում: Ո՞ւմ համար էին դրանք եւ ինչի՞: Մի՞թէ անցյալի փորձը բավական չէր պատասխան տալու համար: 160 հազար զինյալ դահիճ: Ինչո՞ւ պետք է կառավարությունը սներ եւ հանդերձավորեր դրանց:

Երիտթուրքերի գաղափարական մարզանքներով հրապուրված դաշնակցական ղեկավարները այլեւս Անդրանիկին չէին լսում: Անդրանիկը մնացել էր իր մտքերի ու գործերի հետ: Ո՞վ էր Անդրանիկը դաշնակցական առաջնորդների համար՝ ընդամենը մի զինվորակա՞ն, որը հեռու էր քաղաքականությունից եւ քաղաքական կյանքի փրփուտփայական ըմբռնումներից: Ի՞նչ պիտի հասկանար մի մարդ, որը միշտ զենքի՞ հետ էր գործ ունեցել եւ այն էլ քաղաքներից ու գյուղերից դուրս, սարերի ու լեռների կատարներին:

Այլեւս ինչպէ՞ս պիտի Անդրանիկն իր ընդդիմախոսներին հասկացներ, որ երբ թշնամին նույնն է մնում, նրա հակառակորդները իրավունք չունեն իրենց տեսակետը փոխելու: Սուլթանը բացահայտվել էր ու բացահայտ էր, երիտթուրքերը իրենց խոստումների մեղրամիսն էին ապրում: Սպասե՛ք, ամեն ինչ կերեւա վաղը: Այս էր Անդրանիկի միտքը: Իսկ նրա գրուցակիցը, «Դրոշակի» խմբագիր Մալումյանը, նույն ինքը՝ Ակնունին, նրան մեղադրում է հոռետեսության մեջ.

«Ի՞նչ հոռետես մարդ ես դու, երբեք չտեսա, որ քիչ մըն պլա-վատես ըլլաիր»¹:

«Հոռետեսին» լավատես դարձնելու համար խորհուրդ են տալիս ծանոթանալ ու զրուցել Կ. պոլսի ոստիկանության ղեկավար Ալի փաշայի հետ, տեսնել ու համոզվել, թե ինչպես, իրոք, ուրիշ են երիտթուրքերը եւ ուրիշ է նրանց վերաբերմունքը դեպի հայ փողովորդը: Այդ պահին Անդրանիկը չի իմանում, թե որ Ալի փաշայի մասին է խոսքը: Որոնում, գտնում է: Եվ տեսնում է ամենասարսափելին, ոստիկանապետ Ալի փաշան այն մարդն է, որը գլխավորել է հայության կոտորածը Տալփորիկի եկեղեցու մեջ: Հիշում է զարհուրելի անցյալը եւ նորից գրի առնում է՛լ փաստը, է՛լ եզրակացությունը, «Ալի փաշան ինձ դեմ կոպած էր երեք անգամ: Հիմա կուզեին, որ իմ ձեռքս դնեմ անոր արյունոտ ձեռքերուն մեջ եւ ցտեմ, «Երեկ՝ կոպ կընեիք, այսօր ընկեր ըլլանք»»: Դա Անդրանիկը չէր կարող չեսել: Թող ասեին, որ նա Տալեյրան չէ, դիվանագիտություն չգիտի: Թող ասեին, բայց նաեւ հաշվի առնեին, որ այո՛ւ, Տալեյրանը չէ, բայց զոնե Անդրանիկն է: Եթե խորամանկության մեծ վարպետ Տալեյրանը կլեր նման պահերին եւ կխորհրդածեր ինչ-որ մի վճիռ կայաքննելու համար, Անդրանիկի պատասխանը պատրաստ էր.

«Խերը տեսաք, բայց զոնե ժողովուրդը մի՛ խաբեք»:

Ասում է եւ վիզն իրեն համոզողներից ազատելու համար մտածում միառժամանակ հեռանալ թե՛ Կալաթայից, թե՛ Կ. պոլսից²: Իսկ մինչ այդ հոգու մի պարտք է կատարում: Գրպանում փող է եղել: Ինքն էր անձամբ հանգանակել Կալաթայից դուրս գալուց առաջ, զուցե թե մի մասն էլ իր անձնականից էր դրել: Գնում է Կ. պոլսի հայոց եկեղեցի, հանդիպում նպաստամատույց գործիչ Դուրյան Արբազանին եւ դրամը հանձնում նրան, խնդրում, որ հասցվի որպես նվաստ Սասունի եւ Մուշի հայոց դպրոցներին³: Գրպանը դատարկվում է 127 ոսկուց, բայց հոգին է թեթեւանում: Դրանից հետո նա ճանապարհվում է Եգիպտոս:

Մի՞թե սոսկ Կալաթայից ու Կ. պոլսից էր հեռանում Անդրանիկը: Ի՞նչ միտք ուներ դառնացած հոգով ու ծանրացած մտքով մի տեղից մի այլ տեղ գնալը: Դաշնակցության հոգեհայրերից Ավետիս Ահարոնյանը, որ մինչեւ վերջ էլ իր խոռվքը չխառնեց Անդրանիկի անձի նկատմամբ վաղեմի օրերին տխրած իր անկեղծ հարգանքի հետ, գտել է, որ Դաշնակցության հետ Անդրանիկի գծությունն այնպիսի բնույթ չի ունեցել, որ նսեմացնի կողմերից մեկի կամ մյուսի «վարկն

¹ «Ջոր. Անդրանիկ կը խօսի», էջ 227: ² Լ. տ., էջ 227-228: ³ Ըստ Ջորջ Փաստրիանյանի, տես: Արսեն ժամկույտան, Ջոր. Անդրանիկ կը պատասխանէ իր հակառակորդներուն, Փ., 1945, էջ 72:

ու արժանիքը»¹: Ինչպե՛ս թե: Բացատրում է, որ, այո՛ւ, քանի որ Անդրանիկը «սկզբից ի վեր առանձնահատուկ դաշնակցական է»: Միամիլած չէր լինի, եթե ասեր թե՛ առանձնահատուկ կուսակցական է: Ահարոնյանը այդ էլ կարող էր ասել, քանի որ այդ միտքը արտահայտելուց առաջ արդեն կարողացած պետք է լիներ, չէր կարող ուրիշ կերպ լինել: Փարիզի «Ապագա» թերթում, ապա առանձին լույս ընծայված «Ջոր. Անդրանիկ կը խօսի» հուշերն ու վերլուծությունները: Ահարոնյան կուսակցականը պետք է կարողացած լիներ նաեւ նշված հոդվածախումբ գրքում Անդրանիկի ողջ կուսակցական ելույթները բնութագրող չորս տողը, որում եւ կտեսնեք իրեն տանջող հարցի պատասխանը.

«Ես չեմ կրնար երեւակայել, թե անհատ մը կըրնա ըլլալ որեւէ կուսակցության սեփական ապրանքը, զոր ուզածին պես կարենա ծախել ուզած գինովը ու շահագործել այն»²:

Եթե ուրիշ մեկն ասեր ու գրեր սա, տեսաբանները դրան մեծ արժեք կտային եւ պատմաիրավական, փիլիսոփայական իմաստություններ կվերագրեին հեղինակին: Իսկ սա հիմա անաստիճան ու պնդապահի մի զինվորական է ասում, որը, հավանաբար, կարողացել, մտածել է Ահարոնյանը եւ մոռացության տվել: Իսկ Անդրանիկն ասել է այն ճշմարտությունը կուսակցության մասին, ինչը հազարները կուլ են տվել ու լուրջամբ տարել, եւ քչերն են միայն քաջություն ունեցել ուրիշ կերպ մտածելու:

Հարյուր եւ հազար անգամ ճիշտ էր Ահարոնյանը, գրելով, թե երբ նա «Սասունի լեռներում թառած... անընդհատ կոփվների մեջ» էր, «կուսակցական կարգապահությունը նրա համար հենց այդ անձնություններից էր»: Սա, ինչպես ասում են, փիլիսոփայություն է: Այդքանը Անդրանիկն էլ գիտեր, եւ եթե կուսակցության անդամը հենց միայն այդ լիներ, ապա հազիվ թե հարկ լիներ, որ նա գրիչ վերցներ ձեռքը եւ ժնեյան կենտրոնին նամակ գրեր կուսակցության շարքերից հեռանալու մասին: Նրա պատկերացումը միայն դա չի եղել:

Ահարոնյանը, փաստը մեղմացնելու համար, գրում է, թե Անդրանիկը բնավ չբողոքեց, որ Դաշնակցությունը հաստատեց իր ընկերավարական նախագիծը փեննայի համագումարում, եւ մինչեւ իսկ «գոհ էր, որ կուսակցությունը հաստատապես հարած է մնում թուրքաց Հայաստանի ազատագրության գաղափարին»: Զուգենալով հաշտվել իրողության հետ, Ահարոնյանը պնդում է, թե համագումարից հետո էլ Անդրանիկը մնաց «հավատարիմ դաշնակցական» (ն. տ.):

Բայց կա եւ մեղալի մյուս երեսը, Ահարոնյանն էլ պետք է մի փոքր ավելի ջանք գործադրեր Անդրանիկին հասկանալու համար: Նա շատ

¹ «Հայրենիք», 1927թ., էջ 75: ² «Ջոր. Անդրանիկ կը խօսի», էջ 223:

լավ գիտեր. չէր կարող չիմանալ նրա այն միտքը. որ ուրիշներն էլ ասել ու կրկնել են. թե՛ «իմ կուսակցությունս ժողովուրդն է»: Մի՞թե անթույլատրելի էր սա կամ սխալ: Իրականում սա կոնկրետ հարց է: Ուրիշները, մեծամեծ քաղաքագետներն ու տեսաբանները, կուսակցությունը դասակարգին են համարում, այլ ոչ ժողովուրդին: Ժողովուրդը դեռ ամբողջ ազգը չէ: Բայց Անդրանիկը, իր այդ ըմբռնմամբ, կարող էր նաեւ ազգն ասել՝ «իմ կուսակցությունը ազգն է»: Այդ դեպքում, ըստ Ահարոնյանի, ավելի վատ: Դարձյալ, նայած թե ինչպես ենք հասկանում: Եթե ժողովուրդը եւ ազգը ունեն ամբողջական մի խնդիր, մի ցավ, մի հոգս, որը նրանց լինել-չլինելն է, հարց է ծագում՝ կարո՞ղ են տվյալ դեպքում, հանուն ազգին ի մի բերելու, ազգովին պայքարելու, ներազգային տարակարծություններն ու բազմաշահագրգռությունները մի կողմ դրվել եւ առաջ մղվել գլխավորը, կենսականը, անհետաձգելի՝ մահու եւ կենաց խնդիրը, այսինքն ազգի գոյապահպանությունը եւ նրա միջոց ինքնապաշտպանությունը: Կարո՞ղ էին ե՛լ տվյալ, ե՛ւ համաձայն մյուս այլ դեպքերում, կուսակցությունների միասնություն լինել ու ներդաշնակում, քանի որ խնդիրը գլխավորն է, իսկ գլխավորը՝ մեկը, համազգայինը: Անդրանիկը եւս իրավունք ուներ բխեցնելու փաստից: Ահարոնյանը միանգամայն ճիշտ կլիներ, եթե «Անդրանիկը հեռացավ կուսակցությունից» ասելով, կոնկրետորեն նկատի ունենար Դաշնակցությունը, բայց ոչ առհասարակ կուսակցականությունը:

Անցնելով կովկասյան ծրագրի իրականացմանը, այսինքն իր գործունեության մեջ առաջ մղելով Արեւելյան Հայաստանը եւ ընդհանրապես կովկասահայ իրականությունը, Դաշնակցությունը միանգամից վերհիշեց եւ վերաբռնացրեց սոցիալիզմի մասին իր սկզբնափուլի նպատակադրումները եւ միանգամից իրեն հույսակեց բանվորական դատի պաշտպան: Եվ սա եւս Անդրանիկի անհանգստության մի առիթ ծառայեց: Հասկանալի է, որ դա բոլորովին ո՛չ նրա համար, որ Դաշնակցությունը աշխատավորների ազատագրության լուզուկներն է առաջ մղում: Ո՛չ: Նրան անհանգստացնում են դաշնակցականների պայքարի ձեւերն ու եղանակները, մի կողմից, մյուս կողմից՝ այն, ինչ ասում են եւ այն, ինչ որ անում են, Անդրանիկը դրա մեջ սոցիալիզմ չի տեսնում: Նրա պատկերացմամբ սոցիալիզմն ուրիշ է: Իսկ եթե դաշնակցականները պետք է պնդեին, որ հենց այն է սոցիալիզմը, ինչ իրենց ասում են եւ անում, ապա նա սկսում է տարակուսել եւ չի թաքցնում նաեւ, որ եթե այդպես է, ապա ինքն այդպիսի սոցիալիզմ չգիտե եւ չի կարող այն ընդունել: Նրա պատկերացմամբ այն չպետք է լիներ: Նա զարմանում է եւ զայրանում, որ, օրինակ, Բաքվի եւ Բաթումի դաշնակցականները, մտնելով բան-

վորական շարժման մեջ եւ իրենց բանվորների շահերի պաշտպան հռչակելով, գործադուլներ էին իրահրում հայ կապիտալիստների ձեռնարկություններում: Այդ ձեռնարկությունները, Բաքվում ու Բաթումում, փակվում էին, դրանից տուժում էին, ինչպես բացատրում է Անդրանիկը, հայ բուրժուականները, տուժում էին եւ աղքատանում, որից կրճատվում էին հայության միջոցները, որոնցից բաժին էին հանվելու ե՛լ Դաշնակցության, ե՛լ հայության ինքնապաշտպանության ծախսերի համար: ԶԷ՞ որ դա ուրախացնում է, նշում է Անդրանիկը, «թաթար գործատերերին»: Մեկը թուլանում էր, մյուսը՝ ուռճանում, ինչ է թե Դաշնակցությունը կազնել էր իր ընկերավարության դիրքերում՝:

Անդրանիկը անտեղյակ չէր սոցիալիզմի ուսմունքին: Չի էլ կարելի ասել, թե համակիր էր ու կողմ: Խնդիրը կողմ ու դեմին չէր վերաբերում, այլ էությանը: Նա գիտակցում էր, որ սոցիալիզմը կարող է հաստատվել քիչ թե շատ զարգացած երկրներում: Եվ Հայաստանը, մանավանդ Արեւմտյանը, դրա համար բոլորովին հարմար չէր տեսնում:

Անդրանիկը տարակուսանքով ու արհամարհանքով ասում էր, թե Դաշնակցությունը ընկերավարություն է քարոզում Դարաբաղից մինչեւ Սարիղամիշ, որտեղ հայ ժողովրդի 80 տոկոսը անգրագետ է: Եվ նույն շեշտով նա ասում է, թե Դաշնակցությունը ուզում է մինչեւ իսկ թուրքերին եւ թաթարներին էլ ընկերավարություն սովորեցնել, «իրենց օրգաններու մեջ բռնալով՝ «Աշխատավորներ, միացե՛ք առանց ազգի խտրության»»:

Այս ամենը Անդրանիկի կարծիքով ջանքերի ավելորդ կորուստ էր: Ուստի առանց սրտի ցավի չէր ասում.

«Երանի թե դաշնակցությունը այս «միացե՛ք»-ի հորդորը կարդար հայ ժողովուրդին եւ փոխանակ 30 տարի ներքին կուսակցական կռիվ մղելու, միություն առաջ բերելու աշխատեք»²:

Ուրիշ հոգս չուներ:

Չանազան բացատրություններ են տրվում Դաշնակցությունից Անդրանիկի հեռանալուն: Նաեւ այն է ասվում, թե Անդրանիկը ոչ թե կուսակցության սկզբունքների հետ գժտվեց, այլ նրա մի քանի «ղեկավար անհատներու հետ»: Ու իբրեւ թե նա մնաց «կուսակցական հավաքականության հետ», նրա «որդեգրած մեթոդներու հետ», պնդելով, որ նա հավատարիմ մնաց նրա «քաղաքական հավատամքին հետ»³: Այսինքն՝ ձեւին առարկեց, բայց ոչ բովանդակությանը: Եվ եթե այս տողերի հարգելի հեղինակը իրոք գտնում է, թե

1 «Ձոր, Անդրանիկ կը խօսի», էջ 225: 2 Ն. տ., էջ 225-226: 3 Մեղու Ենորհայի, Հերոսի մահվան շուրջ, ՀՀ ԴԿԱ, № 370, ք. 1, ք. 94:

Արեւմուտքի հոգսերից Արեւելքին անցնելը եւ Արեւմուտքի բախտը նրա թաքնված, առայժմ չբացահայտված դահիճներին հանձնելը սոսկ ձեւ է, ապա ավելի վատ: Ել ո՛ր օրվա համար են, ապա, քաղաքական գործիչների, կուսակցական ղեկավարների, ժողովրդի բախտի տնօրինումը իրենց ձեռքը վերցրած անհատների հեռուտեսության մասին բոլոր տեղերում արվող պնդումները: Գուցէ թէ Անդրանիկը պետք է կարծեր, թէ դա բոլորի, բայց ոչ Ղաշնակցության տվյալ գործիչների համար է ասված:

Հեղինակի այդ բացատրության մեջ մի բան միայն ներելի է եւ միայն այդքանով հասկանալի: Այդ բառերը ասվել են շատ տարիներ հետո, Անդրանիկի թարմ շիրմի վրա: Սգում էր ամբողջ հայությունը՝ անկախ իր զավակի կուսակցական պատկանելությունից: Ղաշնակցության հետոյա եւ նորոյա գործիչների համար իսկապես հեշտ չէր հաշտվել այն մտքի հետ, թէ իրենք բաժին չունեն Անդրանիկի դիակի առջեւ ասված մեծարանքի խոսքերի մեջ: Պետք էր գտնել մեղմացուցիչ հանգամանք, ձեւին առաջնություն տալը եւ բովանդակութիւնը ետ մղելն էր այդ հանգամանքը:

Այն օրերին, երբ երիտթուրքերի սահմանադրական հայտաբարություններով հրապուրված դաշնակցականները ընդհատակից մակերես էին դուրս գալիս, Անդրանիկը, այն մի քանի օրը, որ Կ. պոլիս եկավ, եկավ բոլորովին գաղտնի եւ ծածկանվան տակ, արգելելով, որ բարձրաձայն իրեն Անդրանիկ կանչեն, երբ նա Պարոյր էր: Կ. պոլսում մի՞ք հավաքվի, խորհուրդ էր տալիս նա կուսակցական գործիչներին, «շարունակեցեք ձեր անլեզալ գործունեությունը՝ երկրին մեջ եւ երկրեն դուրս»:

Պարոյր դարձած Անդրանիկը դիտում էր Կ. պոլիսը: Հայերն աշխույժով մտել էին նախընտրական պայքարի մեջ, հույակվել էին օսմանյան երկրի քաղաքացիներ: Անգամ Մուրադն էր այդ բոլորի մեջ, իր սասունյան կոիվների օտերի հետոյա ընկերը, որը մինչեւ իսկ ձայներ չաւեց եւ ընտրվեց նորաստեղծ ընտրովի մարմնի մեջ¹:

Ապշել կարելի էր: Այս աստիճան էլ միամտություն, պիտի մտածեր Անդրանիկը: Եվ եթէ ուրիշների վրա չէր կարող իր զայրույթը թափել, նա այդպես հո կարող էր վարվել Մուրադի հետ: Մուրադը ինքքա՛ն օգուտ կարող էր բերել դրսում աշխատելիս, իսկ հիմա պետք է ժողովների նստեր եւ խոսակցությամբ ժամանակ վատներ, մտածում էր եւ արտահայտվում Անդրանիկը: Չէր հավատում ոչ մեկի խոստումներին եւ համոզված էր, որ ուր որ է բոլոր այդ մոլորությունների վերջը գալու է, որը հորդահոս արյունահեղությունն է լինելու:

¹ Ապաես գրողի իր գրով պատմում է Անդրանիկի գործընկեր Վահան Թորոզեանը: Տե՛ս Անդրանիկի կեանքը, պատերազմները եւ յուշերը, Բ., 1932, էջ 164-167:

Այդ պատճառով էլ Անդրանիկը, ինչպես ինքը կասեր, այս ասեկոսից փախցի, ուներ իր բուն գործը, որից դարձյալ երբեք ու ոչ մի պարագայում չէր հրաժարվում: Լինէր դա ժնեւում, Բուլղարիայում, թէ մի ուրիշ երկրում: Ժնեւում, ապա մերթ ընդ մերթ Փարիզ գնալիս, նա կապվել էր մարդկանց, որոնց հետ հարկ էր լինելու Բուլղարիայից էլ առնչվելու: Իսկ Բուլղարիայում նա դարձյալ ձեռնամուխ եղավ իր այն գործին, որով սկսել էր որպէս ֆիդայի ձեւավորման իր ճանապարհը: Չենք հայթայթումն էր դա ու կուտակումը, մարդկանց գինելը: Այն ժամանակ սենդի պայուսակն ուսին Կարսով կամ Սիմֆերոպոլով ու Յալթայով Բաթում էր անցնում, որպէսզի հրացան ու փամփուշտ բերեր եւ ըմբշամարտի փոխարեն զինակովի մեջ մտներ սուլթանի ու նրա տեղական ներկայացուցիչների դեմ: Բայց տարիներ էին անցել եւ, բնականաբար, գործելու ձեւերը պետք է փոխված լինէին, ինչպես նաեւ մասշտաբները: Այստեղ, Բուլղարիայում, նա նախ՝ զենքի պահեստարաններ գտնելու, զենք ամբարելու հարցերն է լուծում: Ապա զենքի հատիկային հայթայթումից անցնում է զանգվածային ձեռքբերմանը: Թուրքիայում եղած ժամանակ սուլթանի ստորագրակներն էին նրան քայլ առ քայլ հետեւում, որքան որ դա նրանց հաջողվում էր, այստեղ, հեռվից հեռու, ցարական կառավարության պահնորդական բաժանմունքի եվրոպական գործակալները: Հայտնի է, որ Բուլղարիա մտնելուց արդէն կարճ ժամանակ անց Օդեսայի պահնորդական բաժանմունքի աշխատակիցները նկատել են նրան եւ ձգտել, որ չվրիպի իրենց ուշադրությունից: Մնացյալը արդէն հետամուտ լինելն էր եւ հետամտելու փաստաթղթերը, որոնք ուղարկվելով սահմանված հասցեներով, պատմում էին թէ տեսածի, թէ լսածի մասին: Գլխավոր հասցեն Պետերբուրգն էր, ճյուղերից մեկը՝ Թիֆլիսը, թըր Կովկասի ժանդարմական վարչության նստավայրն էր:

Անդրանիկը բուլղարահայերի մեջ որոնել, գտել է կովի պատրաստակամ մարդկանց: Նախ զբաղվել է նրանց ռազմուսուցմամբ: Իրեն ընդհռաջ եկած հայերին ի մի է բերել եւ կապեր է հաստատել Բուլղարիայի հակաթուրքական քաջամարտիկների հետ: Ընթացքում էլ ձեռնամուխ է եղել զենք հայթայթելու եւ հայթայթածը պատսպարելու — կուտակելու, ապա նաեւ տեղ հասցնելու դժվարին գործին: Աջակցում էր նաեւ Ղաշնակցության ղեկավարներից Սիմոն Զավարյանը: Աշխատում են կապեր հաստատել եգիպտահայ գաղութի հետ, նպաստել Սեբաստիայի եւ Կեսարիայի շրջաններում ինքնապաշտպանական ուժերի ձեւավորմանն ու զինմանը: Ներգրավված էր Ղաշնակցության ականավորներից նաեւ Ռուբեն Զարդարյանը: Ա. Զավարյանը, որ անբաժան էր Անդրանիկից, 1907-ին այցելել է Եգիպտոս (ինարավոր է 1908-ին): Եգիպտոսում մարդիկ կային,

ԱՆՂՐԱՆԻԿ ԵՎ ՌՈՒԲԵՆ ԶԱՐԴԱՐՅԱՆԸ

հետ: Այս աշխատանքները մարդկանց պարտավորեցրել էր փեննական համագումարը: Այնտեղ էր որոշում կայացվել մասնավորապես Սեբաստիայի հայության կազմակերպման համար գործիչներ ուղարկելու, մարտական ինքնապաշտպանական խմբեր ստեղծելու միջոցով նրան օժանդակելու մասին: Գործին մասնակցել են նաեւ հնչակյանները: Շուտով տեղում, Սեբաստիայում, ստեղծվել է շրջանային օժանդակ մարմին²: Տարիներ հետո կազմված փաստաթղթերի ժողովածուում նյութերի հիման վրա եզրակացվում է. «Երեւոյթները ցույց կուտան, որ Անդրանիկն ու Ռուբեն Զարդարյանը ծանոթ են եղած Եգիպտոսի ուխտեալներու ծրագիրներուն, բավական խանդավառ աւոնցմով ու միշտ՝ քաջալերող դիրքի մեջ»: Եվ վկայակոչվում են տողեր Ռուբեն Զարդարյանի նամակից, որ նա 1907-ի հոկտեմբերի 22-ին հղել է Եգիպտահայության մեջ աշխատողներից Սեդրակ

1 «Եկեղեցի» Հ. Յ. Ղազարյանի պատմության համար, Ա հատոր, էջ 229:
2 Լ. տ., էջ 236:

որոնք իրենց հերթին, նըպատակ էին հետապնդում «անցնել Եգիպտոս, մասնավորապես Սեբաստիայի եւ Կեսարիայի շրջանները», այնտեղ կազմակերպված գործ սկսելու համար: Գլխավորը զինվելն էր եւ ինքնապաշտպանության պատրաստ լինելը: Եգիպտոսի հայերը, ինչպես առաջնորդում, կապ ունեին Կիլիկիայի, Ջմյունիայի (Իզմիրի) եւ Կ. պոլսի հայության հետ¹: Պահպանվել են Կալաթայի հետ նրանց նպաստակարարության փաստաթղթեր: Հիշատակություն կա Եգիպտահայ գործիչներից Արշակ Զեհեյանի Կալաթա Վայցելության մասին, որտեղ նա կապ է հաստատել Ռուբեն Զարդարյանի եւ Անդրանիկի

Պալըճյանին. «...Ձեր առաջարկը արդեն վաղուց ծանոթ էր ինձի՝ թե ընկեր Հերոսին...»: Ցավ է հայտնվում, որ սկսածը հնարավոր չի եղել ավելի վաղ «գործնական հողի վրա դրվել»: Եվ հուսադրությունն է՝ «ապահով եղեք թե կարելին եղածի չափ ըրած ենք ձեզի համար...: Մենք պարտավոր ենք... օգտակար ըլլալ ձեզի՝ ձեր ազնիվ նպատակն իրագործելու համար»¹:

Եգիպտահայերը հարցեր են բարձրացրել եւ խնդրանքներ ներկայացրել: Ռուբեն Զարդարյանը 1907-ի նոյեմբերի 30-ին նրանց պատասխանել է. «... Անշուշտ ցարդ ստացած կըլլաք Վառնայեն ձեզի գրած նամակս, որով հաղորդած էի, թե ընկեր Անդրանիկի հետ հարկ եղածը գրեցինք Բյուրոյին»՝ ձեր գործերու մասին եւ խնդրեցինք շուտափույթ բավարարություն ձեր պահանջներուն:

Արդ, շատոնց ստացած ենք Բյուրոյի պատասխանը՝ որմէ կը տեղեկանանք, թե բավարարություն տրված է ձեզի»: Խոսքը Եգիպտահայերից դրամական օժանդակություն խնդրելու մասին է: Ռ. Զարդարյանը հայտնում է նաեւ, որ իրենք «Երկիր անցնելու համար» գտել են «նոր եւ ապահով» ուրիշ մի ճանապարհ, որից եթե Եգիպտահայերը ուզեան օգտվել, ապա վաղորդք պետք է հայտնեն, նրանց «անհրաժեշտ մանրամասնություններ հաղորդելու համար»²:

1908 թվականի գաղտնի մի գրության համաձայն, բազմաթիվ երիտասարդ հայեր, «հարյուրից ոչ պակաս», Բուլղարիայում ընդգրկված են եղել ռազմական դասընթացների մեջ, այն ակնկալությամբ, որ հետագայում կարող են մտնել նաեւ Արեւելյան ու Արեւմտյան Հայաստանում կամ թե հենց տեղում, Բուլղարիայի զանազան քաղաքներում՝ Վառնայում, Բուրգասում, Պլովդիվում ու Սոֆիայում ձեւավորվող ջոկատները, որոնք հարկ եղած դեպքում կկանգնեն թուրքական հարձակումների դեմ հայության ինքնապաշտպանության դիրքերում: Գրության մեջ ասվում է, որ 1907-ի նոյեմբերից նշված կապակցությամբ Անդրանիկի նկատմամբ սահմանվել է գործակալական հսկողություն:

Անդրանիկն աշխատել է նազ ձեռք բերել, հայթայթած զենքերը տեղերը փոխադրելու համար: Նա եղել է Ե՛ւ Վառնայում, Ե՛ւ Սոֆիայում, ինչպես նաեւ մեկնել է Շվեյցարիա: Անդրանիկը կապ է հաստատել Վերին Մակեդոնիայի հեղափոխական կոմիտեի նախագահ Գարվանովի եւ նրա ընկեր Բորիս Սարաֆովի հետ: Անդրանիկի հետ առնչվող հայերը Կովկասում ստեղծել են զենքի պահեստներ, որոնցում կուտակվել են հրացանն ու փամփուշտը: Գործակալության

* Արեւելյան Անդրանիկի ** Արեւելյան Անդրանիկի ՀՀ Ղազարյանի պատմության Արեւմտյան բոլորն, որի դերում հանդես էր գալիս «Դրոշակի» խմբագրությունը:

1 Լ. տ., էջ 224-225: 2 Լ. տ., էջ 236:

կարծիքով տվյալ պահին գործի ներքաշված հայերի հոգև սայն է. որ պայթուցիկ նյութեր կուտակվեն, որ իրականացվեն Անդրանիկի գաղափարները եւ որ այդ զենքերը հասցվեն Բաթում: Բաթումից ճանապարհները, թեւ գործակալները չեն կտրու, հայտնի էին, տանջւմ էին Կարս, որ այնտեղից էլ դեպի մայր երկիր, Արեւմտյան Հայաստան, հասցնեին: Ռոտմիստեր Անդրեւը, որ ստորագրել է այս փաստաթուղթը, նշում է, որ զենքերը փոխադրվում են «Բորժոմ» նավով, որը պատկանում է «հայտնի նավթի վաճառական Մանթաշեւին»¹: Մարտին գործակալությունը հայտնում էր, որ Անդրանիկի ձեռք բերած նավի կապիտանն ապրում է Վառնայում, բայց հանկարծակի անհետացել է, որ նա կապ ունի բուլղարահայ «Ռազմիկ» թերթի խմբագրության հետ եւ այլն:

Գործակալությանը հայտնի էր նաեւ, որ այդ ժամանակամիջոցում Վիեննայում նիստ է գումարել հայության ներկայացուցիչների մի հանձնախումբ, որին մասնակցել են տասներկու հոգի, այդ թվում՝ Անդրանիկը, Դաշնակցության գլխավոր թերթի խմբագիր Ակունին, երկու մակեդոնացի: Ըստ որում դրանց թվում հիշատակվում է նաեւ մեկը, որը կոչված է «Անդրանիկի քարտուղար»: Նշանակում է Անդրանիկը ունեցել է մի գործունեություն, որի համար հարկ է եղել նաեւ քարտուղար: Խորհրդակցությանը եկած են եղել նաեւ Դաշնակցության Թիֆլիսի կենտրոնի ներկայացուցիչներ: Հիշատակվում է եւ այն, որ Անդրանիկը Վառնայում ունեցել է Մազմանյան ազգանունով ընկեր, որը Վառնայից նրա բացակայության ժամանակ վարել է գործերը:

Ռուսական պահնորդական բաժանմունքի գործակալությունը մակրակրկիտ տեղեկություններ է հավաքել: Նրա փաստաթղթերում Վառնայում Անդրանիկի կատարածը բնորոշվում է «խոշոր քաղաքական գործ» բառերով, որի նկատմամբ սահմանված է «չթուլացող հսկողություն»: Փաստաթղթում այնպիսի մանրակրկիտ տվյալներով է նկարագրվում բուլղարացի հեղափոխականների հետ Անդրանիկի գործնական կապը, որ վերջինս ոչ միայն որեւէ կասկած չի հարուցում, այլ ցավ է պատճառում, որ պատմական այդ եջը առայժմ հնարավոր չէ պարզել իր ամբողջ լրիվությամբ²:

Ռուսական գործակալությանը հետաքրքրող գլխավոր հարցը Բուլղարիայում խմորվող հեղափոխական շարժման, ձեւավորվող խմբերի բնույթի հարցն է, որը միանգամայն հակաթուրքական է եւ ռուսապիտակական: Հենց դրանց էլ հարում են հայերը, նրանց թվում՝ նաեւ Անդրանիկը:

¹ Տեղեկություններ կան, որ 1908թ. նոյեմբերին Անդրանիկը գտնվել է Փարիզում, որտեղ զինագործարանների տերերի հետ բանակցել է զենք գնելու մասին¹: Նույն նպատակով կապեր են եղել նաեւ Ալեքսանդրիայի հետ, որտեղ Անդրանիկը առիթ է ունեցել նաեւ անձամբ այցելելու եւ բանակցություններ վարելու:

Նույն գործակալության տվյալներով՝ Անդրանիկը 1909 թվականի նոյեմբերին եւս Վառնայից մեկնել է Փարիզ, ապա Բելգիա՝ զենք եւ փամփուշտ գնելու: Անդրանիկի հետ համագործակցել է իր վաղեմի ընկեր Սուրադ Սեբաստացին, որը կապեր է ունեցել Երկրի, հատկապես Էրզրումի հետ: Ինչպես երևում է, այս փուլում Անդրանիկի հետ սերտ կապ է պահպանել նաեւ Դաշնակցություն կուսակցության այնք ընկնող գործիչ Հակոբ Զավրյանը (Զավրիել)², որը բժիշկ էր, պատկանելի անձնավորություն եւ բուլղոսի հայտնի հայոց ինքնապաշտպանության գործին իր անդադրում նվիրվածությամբ:

Ցարական ներքին գործերի մինիստրության ոստիկանական վարչությունը 1910թ. մարտի 5-ի գաղտնի գրությամբ հարկ էր համարում տեղեկացնել Թիֆլիսի նահանգային վարչությանը, որ Անդրանիկը շուտով Փարիզից ժամանելու է Վառնա, որտեղ սպասվում է ուղարկված մեծ քանակի զենքի ստացումը³: 1910թ. ապրիլի 7-ին Օդեսայից ներքին գործերի մինիստրության ոստիկանական վարչությանը տեղյակ էր պահվում, որ Անդրանիկը Ֆրանսիա, Բելգիա եւ Անգլիա կատարած ուղեորությունից հետո վերադարձել է Վառնա: Ըստ այդմ, Մանչեստրում նա բավական քանակի զենք է գնել, որի մի մասը պետք է հանձնվեր, այսպես ասած, պատվիրատուներին, իսկ մյուս մասն էլ մնալու էր Վառնայում, ուր նա ապրում էր: Այդտեղ էլ Անդրանիկը երկու սենյակ է առանձնացրել, որտեղ պետք է հրացանի փամփուշտի պարկուճները լցվեին, այդ նպատակով էլ տեղադրելու համար պատվիրած է եղել չորս հաստոց:

Գործակալությունը շատ է խորացել: Իմացել է եւ հայտնել իր վերահասին, որ Փարիզ գալուց առաջ Անդրանիկը եղել է Երկրում, այցելել է Թեհրան եւ հանդիպել երկրի բարձրագույն պաշտոնատար անձ Եփրեմին: Չնշելով, թե Արեւմտյան Հայաստանում որտեղ է այցելել Անդրանիկը, փաստաթուղթը վկայում է, որ նրա խնդիրն է եղել այնտեղ պարզել ինքնապաշտպանական կոմի համար հայության պատրաստության աստիճանը⁴:

Եվ դարձյալ այն մասին, որ Անդրանիկը 1910 թվականի սեպտեմբերին նորից մեկնել է Մանչեստր՝ զենք գնելու: Սա հարողովել է, երբ Անդրանիկը վերադարձած է եղել Վառնա եւ որոշել առաջիկայում

1 ՎՍՏԿ ԳՊՈԱ ք. 3, ք. 1, գ. 13, ք. 13-14 (Ըստ ՀՀ ԳՊՈԱ-ում պահվող պատճենների):
2 Լ. տ., ք. 29-31:

1 Լ. տ., ք. 228: 2 Լ. տ., գ. 292, ք. 25: 3 Լ. տ., ք. 78: 4 Լ. տ., ք. 152:

բնակություն հաստատել Բուրգաս քաղաքում: Եւ դարձյալ մտադիր է եղել զենք ուղարկել Կովկաս¹: Սրանք են հարուստ պատմության կցկտուր տվյալները: Իսկապէս հարուստ, որը հաստատվում է նաեւ հեղինակավոր մի հուշագրությամբ:

Հայերէն ընթերցողները արդէն քանի սերունդ կարդում են մեծատաղանդ Ալեքսանդր Շիրվանզադէի «Կյանքի բովից» հուշերի գիրքը: Ըստ այդմ՝ 1907-1908 թվականներին գրողը օրեր էր անցկացնում Փարիզում: Այդտեղ էին նաեւ ղաշնակցության գործիչներ Խաչատուր Մալումյանը, Ավետիս Ահարոնյանը, Միքայել Վարանդյանը, Մինաս Չերազը եւ էլի ուրիշներ, որոնց հետ, Փարիզ այցելելիս, հանդիպումներ է ունեցել Անդրանիկը: Բայց երեւի ձանձրացել է նրանցից՝ եւ հատուկ ցանկացել է տեսնել գրողին եւ իր սրտի վերքերը բացել նրա առաջ: Հանդիպումների վայրը «Սուֆլե» սրճարանն էր: Այնտեղ էլ տեսել է Անդրանիկը աթոռակին մեն-մենակ նստած գրողին եւ հափշտակությամբ մտեցել նրան.

— Դուք պարոն Շիրվանզադէն եք. — հարցրել է նա իր, ինչպէս պատմում է «Կյանքի բովիցը», թըքահայ բարբառով: Եվ սկսել է անծանոթների ծանոթությունն ու հնօրյա ծանոթների խոսակցութաւնից էլ անկեղծ, մտերմիկ զրույցը:

Շիրվանզադէին ներկայացել է «մոտ քառասունհինգ տարեկան մի սեւահեր տղամարդ, հաստ բեղերով, առնական, գեղեցիկ դեմքով», որը խնդրել է նրա հետ ծանոթանալ, տալով իր *Անդրանիկ* անունը: Գրողը հիացմունքով հարցրել է՝ «Մեր անվանի հերոսը»: Անդրանիկը կարծես հենց դրան է սպասել. «Ա՛հ, վազ անցեք, մի պարզ մահկանացու եմ», — ասել է եւ դրանով էլ բռնկվել է զրույցը:

Իսկապէս որ մի պարզ մահկանացու: Դաշնակցությունը նրան ուղարկած է եղել Փարիզ՝ զենք գնելու: Սա հենց անուղակի, բայց հաստատ հավաստիացումն է նրա, ինչը վերելում պատմվեց ոստիկանական գործակալության փաստաթղթերի միջոցով: Ուղարկել են Փարիզ, տվել են դրամ եւ մի զինագործարանի հասցե, որտեղ նա զենք էր գնելու: Այդ գործարանինը պարզվել է լավը չի եղել, գնել է մեկ ուրիշից, որը նախատեսվածից թանկ է եղել, ստիպված տեղում պարտք է արել, որից հետո սպառովել են նաեւ իր հյուրանոցի եւ առօրյա ապրուստի միջոցները: Մնացել է ուրիշների հույսին: Դաշնակցության ժնեի բյուրոն հրաժարվել է տարբերությունը մուծելուց, եւ մարդն ընկել է անհարմար դրության մեջ: Հսկայական Փարիզում, զովված Եվրոպայի զովաբանված քաղաքում, եղին ընկած հայ մարդուն ուրիշ ոչ մի տեղից ոչ մի կարեկցանք եւ օգնություն: Այ քեզ Եվրոպա, զգում եւ մտածում է Անդրանիկը, վերհիշելով, թէ Եվրոպայի

¹ Լ. Մ. Բ. 251:

նկատմամբ ինչպիսի հույսերով էին իրենք կովում սուլթանի դեմ, համոզված, որ մի քիչ՝ էլ եթէ իրենք դիմանան, Եվրոպան ձեռք կմեկնի, եւ հաղթանակն ապահովված է: Իսկ հիմա անօգնական վիճակում ի՞նչ էր անելու նա, եթէ հանկարծ մեծ քաղաքի հայոց եկեղեցում նրան ընդառայ չգար ո՛վ-ո՛վ, իր հայրենի քաղաքի քահանա Վոսմաչապուհ Զիպարյանը:

Բայց այս բոլորը ոչինչ, ասել է Անդրանիկը Շիրվանզադէին, դրանք ժամանակավոր բաներ են, եւ ինքը զենքը գնել է, իր գլխի ճաթն էլ տեսել: Այս չէ, որ նա ուզեցել է պատմել: Սա անցողիկ բան է: Եվ գրողը համառոտագրել է հերոսի հետագա պատմածն ու վերլուծածը, այդքանով դառնալով նրա, այսպէս ասած, առաջին կենսագիրներից մեկը:

Անդրանիկը մի հասարակ խառատ՝ է եղել, արհեստավոր: Մարդիկ է հավաքել իր շուրջը, սկսել կոծկը, այնքան միամիտ չլինելով, իհարկէ, որ հավատար, թէ այդ ձեւով հաջողվելու է «տապալել Սուլթան— Համիդի հզոր կայսրությունը»: Բայց չի վիստովել, շարունակել է կովել, որովհետեւ խորհրդատու դաշնակցականները հավաստիացրել են, թէ Եվրոպացիք ուր որ է օգնության են գալու, եւ հայերը ազատագրվելու են: Միայն թէ իրենք սկսեւ եւ զենքը վար չդնեն: «Շարունակ թելադրել են, — հիշում է Անդրանիկը, — կովել, կոտորել, աղմկել, կրկնելով՝ մեր ազգի փրկությունը մոտ է, մի հուսահատվիր»: Չի հուսահատվել: Բայց մինչեւ ե՛րբ, չէ՛ որ երբ ինքը մի տեղ կոտորում էր, դիցուք, մի տասնյակ սպանողի, մի ուրիշ տեղ թուրքական զորքերն ու համիդեականները թալանում ու այրում էին տասնյակ գյուղեր ու կոտորում էին հարյուրավոր—հազարավոր խաղաղ գյուղացիների: Իսկ օգնությունը Եվրոպայից հապաղում էր ու չէր գալիս...»: Այս է, որ կուտակված, դառնացած է Անդրանիկի սրտում, որը հանգիստ չի տալիս նրան: Ըմբոստացել ու կովել են եւ դարձյալ իրենք են տուժել: Էլ ի՞նչ իմաստ ունի կովելը:

Ճիշտ գտել է Անդրանիկը ում պատմել եւ ինչ պատմել: Որոնել է, գտել է գրողին: Գտել ու հապճեպ պատմել է, որ ոչ միայն չմոռանա, այլեւ իսկ եւ իսկն ասի, անմիջապէս, նույնական:

Հիասթափված է Անդրանիկը, խոր ցավ է ապրում, որովհետեւ հավատացել է, թէ «Եվրոպան պիտի գա մի օր»: Շիրվանզադէի զարմանքին անկեղծ է պատասխանել, միամիտ է եղել, իրեն ճշմարիտն ասող չի եղել՝ «որովհետեւ... հայրենիքում չկար մեկը, որ ինձ բացատրեր ճշմարտությունը: Ես մթության մեջ էի, ես մոլորված էի... ճշմարտությունն ինձից թաքցնում էին»: Այսպէս է գրում վիպասանը կովող մարտիկի խոսքը: Իրականում, վրահասի պահին, ինչ

¹ Անդրանիկը «տոկար» բանն է օգտագործել:

խոսք, որ կոչել են ոչ թե Եվրոպայից անհապաղ օգնության հույսով, այլ որ չկոչել չէր լինի. վիզները չպետք է ծռեին ու սպասեին հարվածի: Ուրիշ բան, որ ուժերի հարաբերակցությունը, կոպոզների անգեւ լինելը ինքնին բխեցնում էին օգնության, գորավոր, հուսալի օգնության ակնկալությունը, որն էլ զենքի հետ զենք էր դառնում, հարվածի հետ հարված, հույս, որ սպասվածը հաջատ գալու է, միայն թե իրենք համբերեն ու վիզները ետ քաշեն: Այս է իրականը, անխուսափելին: Իսկ այստեղ, Եվրոպայում, բացվել է ճշմարտության մյուս երեսը, որ հեռվից չէր երեւում, իսկ մոտիկից մի պարզ ճշմարտություն էր, վերքը տիրոջն է ցավ տալիս: Եվ վիպասանը ջննական հարցնում է. «Իսկ ա՛յժմ»: Պատասխանը. « Այժմ, իմ աչքերը բացվել են հոս գալուցս հետո... Ոչ մի Եվրոպական պետություն անկեղծորեն շահագրգռված չէ մեզի իրական օգնություն ցույց տալու, ուր մնաց Թուրքիայի հետ կոպելու»: Այսքանից հետո էլ դեռ Ղաշնակցության վիեննական համագումարը առաջ էր քաշում կոպի նոր, ուսական, կոպկասյան ծրագիր:

Ջայրացած է Անդրանիկը: Նրան այրում է 1907-ի վիեննական համագումարի կրակը, արեւմտյան ուխտը արեւելյանով փոխարինելը: Շիրվանզադեի «Ինչո՞վ եք բացատրում դաշնակցականների վարմունքը, ի՞նչ շահ ունեին նրանք ձեզ մոլորեցնելու» հարցի պատասխանը կասկած չի թողնում, թե մինչեւ որ աստիճան բորբոքված են կրքերը, Ղաշնակցությունն այդ ամբողջ աղմուկ-աղաղակը հրահրել է, որ պետքի հանգանակություն լինի եւ «շեֆերն ապրեն խաղաղ Եվրոպայի ամենագեղեցիկ վայրերում» եւ դիվանագետներն էլ «ազգի ինքնասիրությունը ոտնատակ տան»¹: Մինչդեռ հուլի 29-ի գրքում խաղաղ վերլուծող էր ու բացատրող, թեւ դարձյալ Եվրոպայի նկատմամբ չներող: Ուրիշ շեշտ կունենար նրա խոսքը, եթե Շիրվանզադեին հանդիպելու պահն էլ զենքի փողերի պակասին չհաջորդեր: Տրամադրությունն ընկած էր, ունկնդիրն էլ՝ իրենով հիացած վիպասան:

Իսկ այժմ, բուլղարական խաղաղ օրերին հրաժեշտ տալուց առաջ, անձնական զեղում կատարենք:

Նամակ է գրել ջրոջ աղջկան՝ Արմենուհուն, 1909-ի հունիսի 1-ին: Վիշտ ու տխրություն էր հայտնել իր կյանքից Արմենուհին, կարոտի զգացումներ: Զեռին քաջալերում է.

«Իմ անուշիկ Արմենուհիս

Երեկ ստացա նամակդ, որուն անմիջապես կպատասխանեմ: Հոգիս, ցանկություն կը հայտնես վառնա գալու, զիս տեսնելու, ես էլ կուզեմ որ քեզ տեսնեմ...

Կը լսեմ, որ շատ կուլաւս եղեր; Լաց լինելով չես մխիթարվիր: Բիչ

¹ Ա. Երվանզադե, ետ հ. և Ե. 1961, էջ 423-425:

Հասցե 1909
 Արմենուհի
 Իմ անուշիկ Արմենուհիս
 Երեկ ստացա նամակդ
 Զեռին քաջալերում է
 «Իմ անուշիկ Արմենուհիս

Երեւան
 1909
 Կը լսեմ, որ շատ կուլաւս եղեր;
 Լաց լինելով չես մխիթարվիր:
 Բիչ

Անդրանիկի նամակը ջրոջ աղջկան՝ Արմենուհուն

Մտալ իմ մասին մտածե... Կրնամ ըսել, որ ոչ մի երջանիկ օր չես ունեցած, տեսնեք սրանից վերքը ինչ պիտ բերե... համբերող եղիր ու տոկուն, մի հուսահատվիր: Պետք չէ որ միակ մեր մասին մտածեք, այլ ընդհանուրի մասին ալ մտածեք, այն ժամանակ պիտ տեսնեք, որ մենք լավ ենք...

Կյանքը շատ սուղ է, դուն գիտես թե ես լավ վիճակ մը ունիմ ու քեզ կզրկիմ, այդպես չի մտածես... համբուրեցեք երեխաներին: Պարույր»¹:

Միա եւ անձնական կյանքը: Գները թանկ են, ձեռք չի հասնում... Մտում են միայն քաջալերանքի խոսքերը:

Իսկ ընկերոջ մա՛հը: Որո՞նք են, հարցրել են շատ տարիներ հետո Անդրանիկին, ջո ապրած ուրախ ու տխուր օրերը:

— Տխուր օրս, — պատասխանել է, — Գեւորգ Չավուշի մահվան լուրը ստանալս էր:

Եղել է 1907-ին: Կալաթայի իր տնակում ստացել է հեռագիրն ու քարացել պատի տակ: Կանգնել է անշարժ եւ աչքերը լի արտասուք²:

Ուրիշ ինչ կարող էր անել, խոր վշտանալուց ու արտասուվելուց բացի: Երկիր չէր կարող գնալ, հարազատներին անձամբ իր ցավակցությունը չէր կարող հայտնել: Օրերով տնից դուրս չի եկել:

¹ Տե՛ս ՀՀ ԳԿՄԱ, ֆ. 370, ք. 2, գ. 89: Բազմակետերը ակնթարթանկերն են:
² ՀՀ ԳԿՄԱ, ֆ. 370, ք. 1, գ. 83:

5 ԹՈՒՐԵ-ԲՈՒՂԱՐԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԻ

ՄԱՍՆԱԿԻՅՁ

Երբ թուրքահպատակ հայոց առաջնորդները, բացառությամբ Անդանիկի, ոգեշնչվեցին եւ մերձեցան երիտթուրքերի հետ, մյուսները գրոշի նշանակություն անգամ չտվեցին ոչ թուրքական հեղափոխությանը, ոչ էլ դրա կազմակերպիչ երիտթուրքերի հայտարարություններին: Շնորհակառակը, ավելի գոտեպնդվեցին եւ ելան զենքով պահելու իրենց պատիվն ու նվաճելու իրենց անկախությունը: Մյուսները բուլղարներն ու նրանց բալկանյան դաշնակիցներն էին: Եվ նրանք էլ աշխարհում առաջինը ցույց տվին, որ սուտ է բուրժուական կոչեցյալ հեղափոխությունը Թուրքիայում, կեղծ են ու խարդախ քրիստոնյա ժողովուրդներին օսմանյանների հետ հավասարությունից եւ մանավանդ ազատություն տալու նրանց հայտարարությունները:

Այդ հայտարարությունները դեռ շարունակվում էին, դյուրափափատները դեռ ներշնչանքով հույսեր էին տածում թուրքական պահմանադրական ձեւակաւությունների նկատմամբ, երբ 1912-ի հոկտեմբերին Բուլղարիան բալկանյան ռեզիոնի մյուս երկրների՝ Հուկաստանի եւ Սերբիայի հետ միատեղ օգնությամբ իր դաշնակից Սոստենեգրոյին՝ Թուրքիայի դեմ սկսված պատերազմում:

Բուլղար ժողովուրդը բարի ու հարազատ էր եղել հայի հանդեպ, հատկապես այն հայի, որը երկրի հարավային ու արեւելյան սահմանի անմիջապես այն կողմից էր գալիս, գալիս էր հոգնած ու քոտնաթոր, գալիս էր իր զենքը սրելու կամ նոր զենք ձեռք բերելու, գալիս էր շունչ անելու, վերքը կապելու եւ նորից ետ դառնալու... Եվ միշտ դուռը բաց էր նրա առաջ: Նեղ օրվան առաջինը հավնող հարեւան էր բուլղարը, քոյր էր ու եղբայր սուլթանի լծի թակ տառապող հայությանը: Ուստի անհապաղ եղավ հայի արձագանքը իր բուլղար եղբորը:

Բնական է, որ Կ. պոլսի հայ առաջնորդները պետք է կանգնեին անելանելի վիճակի առջեւ, վտանգվում էր երիտթուրքերի հոչակած սահմանադրությունը, վտանգվում էր այն կառավարությունը, որը շոայլ խոստումներ էր տալիս հայությանը...

Անդրանիկի համար խնդիրը անտարակույս էր: Նույնն էր կաւե բուլղարական հողի վրա ապրող ողջ հայության համար: Սոֆիան դարձավ բուլղարահայության գորակոչի հավաքատեղ, այնտեղ եկավ Անդրանիկը: Իսկ նրա գալուց առաջ արդեն այնտեղ էր Գարեգին Նժդեհը, բուլղարական բանակի փոխպորուչիկը, որի շուրջը խմորվում էր հայության կամավորական շարժումը: Անդրանիկի Սոֆիա

գալը եւ կամովին թուրքերի դեմ Բուլղարիայի զենք վերցնելու պատրաստակամությունը արագացրեց հայկական զորամիավորման ձեւավորումը:

Դեպքերի մասին առայժմ հայտնի աղբյուրները բուլղարական մամուլում ժամանակին ու հետագայում հրապարակված փաստաթղթերն են ու հոդվածները, ինչպես նաեւ տպագիր ու անտիպ որոշ հուշագրությունները, որոնց մի մասը զետեղվել է «Յավորով լիստ» բուլղարերեն թերթի 1935 թվականի օգոստոսի 18-ի համարում: Ի՛նչ են պատմում այդ նյութերը:

Թուրքերի դեմ կոիվներին մասնակցելու համար շատ թվով հայեր զինվորագրվել են բուլղարական բանակին:

Բանակային զորամասերից բացի ձեւավորվել է նաեւ մակեդոնական-օրդինյան անուրը կրող աշխարհագորը, շուրջ 17 հազար զինվորներով: Հենց նրա 3-րդ բրիգադի կազմում էլ պաշտոնապես որպես ինքնուրույն զորամիավորում է ձանաչվել հայ կամավորներից կազմված վաշտը¹:

Հայերի հոգու ցանկությունն էր այդ՝ ունենալ թուրքերի դեմ բուլղարների հետ կողք կողքի կոպող առանձին հայկական մի զորամաս՝ հայոց ազգային դրոշակով, իր հրամկազմով: Բուլղոն էլ գիտեին Անդրանիկի տեղը, բուլղոին էլ նախ եւ առաջ իրենց հողի վրա եւ իրենց հարկի տակ այդ պահին նրա ապրելն էր այդ միտքը հուշում: Իսկ Անդրանիկը ոտքի վրա էր, մինչեւ իրեն կգտնեին, իրեն կկանչեին: Հոկտեմբերի 8-ին հայկական վաշտը կազմ ու պատրաստ էր, 229 հոգի, որը կովի մտնելու առաջին իսկ օրերին համարվեց եւս 42 հոգով: Կար վաշտի ընդհանուր հրամանատար, վաշտապետ փոխպորուչիկ Գարեգին Նժդեհը եւ կար վաշտի ավագ վոեմոդա Անդրանիկ Օզանյանը: Գարեգին Նժդեհին բախտը իր հայրենի Կզնուք գյուղից այլեւայլ ճամփաներով բերել էր Բուլղարիա, ուր նա ավարտել էր Սոֆիայի Ֆերդինանդ թագավորի անվան ռազմական ուսումնարանը²:

Կոիվներն ավարտելուց հետո բուլղարական թերթը պատմել է, որ վաշտը նոյեմբերի 4-ին մարտի մեջ է մտել եւ բավական երկար ուղի է անցել: Մասնակցել է նոյեմբերի 6-ի եւ 7-ի մարտերին, իսկ ամսի 15-ին Սերիամբե գյուղի մոտ իրեն քաջաբար է դրսեւորել Յավեր փաշային իր գլխավորած զորամասով գերի վերցնելու մեջ: Դա թուրքերի դեմ պատերազմի ամենափայլուն էջերից մեկն էր:

Ականատեսը նկարագրել է կովի ընթացքը: Մահմեդ Յավեր փաշայի զորամասի հետապնդումն սկսվել է նոյեմբերի 4-ին: Ապա շարունակվել է 5-ի ն եւ 6-ին: Վերջապես ամսի 7-ին բուլղարական եւ

1 «Չարբոկ», 17.11.1987 թ.: 2 Ավր. Նժդեհ... Գ., 1968 թ.:

թուրքական զորամասերը կանգնում են դեմ հանդիման: Դա Բալկանյան Թուրքիայի սահմանի մոտակայքում էր. Գյումուրճինա վայրից խճուղով 18 կիլոմետր դեպի վեր: Ընդհարումն սկսվում է վաղ առավոտից: Հայկական վաշտը դիրքավորվում է դժվարամատչելի մի հատվածում: Թշնամու ուժեղացող կրակը կանգնեցնում է բուլղարների առաջխաղացումը. ինչը զինվորներին դուրս է բերում թուրքական խրամատների դեմ, որոնց թիկունքում ուղիղ կտրվածքով գահավիժող բարձունքն էր: Անդրանիկը խրամատներում է. կոճող զինվորների հետ կողք կողքի: Հրամաններն արձակում է վաշտապետ Նժդեհը: Ստացվում է գեներալ Գենեի, ընդհանուր հրամանատարի, հարձակման հրամանը: Եվ ականատեսը նկարագրում է. հայ տղաները ոտքի են ելնում, ծածանվում է ազգային դրոշմ: Դրոշի հետ երևում է «փառաբանված հայ ազգային հերոս, հին հեղափոխական Անդրանիկը... Լա առաջինն է կրակում եւ զայրագին գոռալով բյուրավոր սպանուկներ է հղում հայ ժողովրդի թշնամիների հասցեին»: Կռիվը ծանր է: Վաշտը զոհեր է տալիս: Բայց տղաները չեն ընկճվում: Վրա է հասնում վճռական պահը՝ թշնամին կարող էր առաջ մղվել, եթե քաջությունն ուժ չտար դիմադրողներին: Կռիվ մահասարսուռ ժամին հայրենիքի պատվի հարցն է ծագում. պաշտպանության դեպքում կարող է կոտորվել ողջ վաշտը: Լսվում է պրուլչիկի ձայնը՝ սվինամարտ, սվինամարտ, որն ասել էր, թե՛ մահ կամ հաղթանակ: Ջոհերն անխուսափելի են: Ընկնող ամեն զինվորի կողքից կամ հետեւից մյուսն առաջ է անցնում, մտնում թշնամու դիրքերը եւ նրան խուճապի մատնում: Բալկանյան հողը ներկվում է հայոց աբրյունով, բայց եւ թշնամու զորամասը կրկնակի ավելի է զոհեր տալիս եւ պարտության մատնվում¹:

Կռիվների կարճատեւ ընդհատումից հետո վաշտը հաջողությամբ մասնակցում է նաեւ պատերազմի երկրորդ փուլին՝ 1913-ի հունվարի 22-ին այժի ընկնելով Սյուրեֆտե, 23-ին՝ Շարքիոյ քաղաքների համար մղված մարտերում, որից հետո բուլղարական մյուս զորամասերի հետ թուրքական բլանկին հալածում է հունվարի 26-ից 28-ի նրա երեք օրյա նահանգի ժամանակ: Ապա նորից մասնակցում է Շարքիոյից Սոֆիա տանող ճանապարհի բնակավայրերի մոտ մղված կռիվներին: Պատերազմի թե՛ առաջին եւ թե՛ երկրորդ փուլում հայկական զորամասը նաեւ պարեկային ծառայություն է կատարել Մարմարա ծովի ափերին՝ 1912-ի դեկտեմբերից մինչեւ 1913-ի հունվարի 20-ը եւ հունվարի 29-ից մինչեւ մարտի 22-ը, հսկելով սահմանը եւ պաշտպանելով այն թշնամու հարվածներից:

Կռիվներին հերոսաբար մասնակցելու համար Անդրանիկը պար-
1 ՀՀ ԴԿՊԱ, ք. 370, ց. 2, գ. 93: Լույվը՝ ԵՎ պիտոյա, N59/63, Սոֆիա, 27-ը պարիի 1914 թ.:

գետարվում է «Երկրորդ աստիճանի ռազմական խաչ» շքանշանով: Վաշտը զորացրվել է թուրքերի հետ հաշտություն կնքվելուց հետո, 1913 թվականի մայիսի 23-ին Կոչանա քաղաքում¹:

Դժվարին պայմաններում էր կռվում բուլղարական բանակը, որի հետ եւ հայկական վաշտը: Եվ զենքի կարիքն էր մեծ, եւ հանդերձանքի: Չնայած դրան, հրամանատարությունը վաշտի մասին հրապարակայնորեն այն կարծիքն է հայտնել, որ նա «միշտ աչքի է ընկել իր կարգապահությամբ ու հաստատակամությամբ, իսկ մարտերում եղել է անչափ քաջ»: Նրա փառքն ու պատիվը հասցեագրվել են իր ժողովրդին. «Այդ գումարտակի՝ բոլոր մարտիկները կարող են հպարտանալ իրենց պանծալի գործողություններով: Իսկ Հայաստանը կարող է հպարտ լինել իր որդիներով, որոնք պատրաստ են մեռնելու անգամ հանուն ուրիշի գործի»²:

«Հանուն ուրիշի գործի» — այսպես գրում են Բուլղարիայի որդիները՝ աշխարհագրի պետ գեներալ-մայոր Գենեը եւ նրա տեղակալները՝ հայերի քաջությունն ընդգծելու համար: Իսկ Անդրանիկը թուրքական լծի դեմ մարտնչող ժողովուրդների կռիվը բոլոր հայ զինվորների սեփական, հարազատ գործն էր համարում, մայր Հայաստանի ազատագրության բաղկացուցիչ մասը: Բուլղարական «Վ պոխոդ» թերթի 1914-ի ապրիլի 27-ի համարում Անդրանիկին «Վ պոխոդ» թերթի 1914-ի ապրիլի 27-ի համարում Անդրանիկին եւ՝ Հեղ-եւ հայ կամավորական շարժմանը նկիրված հոդվածներ են³: Հեղ-նակներից Վիկտոր Դիմիտրովը թուրքերի դեմ կռիվն իր հերթին համարում է եղբայրների ազատության պատերազմ, գտնելով, որ հայերը չէին կարող չմասնակցել այդ կռիվին: Վիկտոր Դիմիտրովը պատերազմից առաջ եղել է բուլղարական Ռոդոսթո-Գալիբոլու նահանգի պետը եւ տեսել է, թե՛ ինչպես են հայերը կամովին ու ոգեւորությամբ մտել ռազմի դաշտ մեկնող զորամասերը:

Հաջորդ հոդվածը նկարագրում է 1913 թվականի հունվարի վեցի օրը Մարմարայի ծովափնյա հայաշատ Ռոդոսթո քաղաքում հայկական զորամասին պարզելներ տալու տոնահանդեսը: Առավոտյան զորամասը հայկական ու բուլղարական դրոշները պարզած՝ մտնում է քաղաք: Տոնականորեն պնճված աղջիկները ծաղկեփնջեր են մատուցում սպաներին ու զինվորներին: «Պատուհաններից անձրեւի նման շաղում են բուրավետ ջրերը, թափվում են ծաղիկներն ու կոնֆետները...»

Ու բարձրանում է դրոգալից ուռան:
Հանդիսավոր արարողությունը կայանում է հայկական մայր եկե-
• Մամուլում եւ գրականության մեջ եւ վաշտ է նվաճվում, եւ օրամատակ:

1 «Վիտոզ» — Արարատ, Ա տարի, 1936 թ., էջ 195—197 (բուլղարահայ տարեգիրք):
2 «Վ պոխոդ», Սոֆիա, 27. 04. 1914թ. 3 ՀՀ ԴԿՊԱ, ք. 370, ց. 2, գ. 93:

Բայց նորից խոսքը ոգեշունչ է դառնում, որովհետև հեղինակը հիշում է բուլղարների հետ հայկական վաշտի համատեղ հերոսական կռիվը եւ ա՛յն, որ հայ զինվորները խոր ակնածանք են տածում «առասպելական հերոս Անդրանիկի նկատմամբ...»¹:

Հաջորդ տարվա հունվարի 1-ին Ֆերդինանդ թագավորը հրամանագրով Անդրանիկին Բուլղարիայի քաղաքացու իրավունք է շնորհում եւ բուլղարական բանակի ենթասպայի կոչում: Անդրանիկը պարգևատրվում է բուլղարական շքանշաններով եւ արժանանում ամսական 600 ֆրանկ կենսաթոշակի²:

6 ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏՈՒՄ

Ա Կամավորական խմբերի ձեւավորումը

1914-ի օգոստոսին Անդրանիկը, որ տվյալ պահին Վառնայում էր, հրավիրականք նամակ ստացավ: Կոստանդնուպոլսից էր, Դաշնակցության Արեւմտյան բյուրոյի անդամներից, որոնք այնտեղ էին տեղափոխել իրենց նստավայրը:

Անցյալ անգամ նրանց, որոնք իրենց ոտքով էին հրավերքը բերել, տեսանք, որ Անդրանիկը մերժեց: Այս անգամ ուրիշ էր, անցել էին պատգամավորի բազմոց առաջարկելու ժամանակները: Ռազմի դաշտն էին մատնացույց անում: Բավ էր, թեւ ընդամենը մեկուկես տարի էր, ինչ նա ձեռքը զենք չէր վերցրել, չնայած նրան, որ 1912-ի հոկտեմբերին, Բալկանյան կռիվների ճակատ դուրս գալու պահին, նրա տարիքը անց էր քառասունյոթից, իսկ հիմա հիսունի մեջ էր եւ այն ժամանակ նա կռիվներում չէր եղել ավելի քան յոթուկես տարի, իսկ այժմ, Բալկանյան կռիվից հետո, շատ չէր անգեւ մնացած ժամանակը:

Զինվորը նորից զինվոր էր մնացել: Հրացանն ու սուրն էին պակաս, որ վերցնել, եւ պատրաստ էր մարտիկը: Դրա համար էին բերել նամակը: Ուրիշ էլ ինչ պիտի անել զինվորը ծովեզերքի իր պարտեզում, որ այդ տարիքում էլ մարտիկ չդառնար: Վճիռը պարզ

1 Ա. տ.: Անդրանիկի բուլղարական կռիվների մասին տե՛ս Լաւե՛ւ Եկրոյանակի վեպերը, 24. 07. 1916թ., «Տիֆլիսակի լիստոկ», N 168, 1913թ., «Բալկանական տրիբունա», Սոֆիա, 25. 08. 1914թ., «Չավորով լիստ» 18. 08. 1935թ., «Կիւնեւայա միսլ», N197, 19. 07. 1913թ. («Հ ԴԿԱ. § 370): 2 Ջորալար Անդրանիկի Լուկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը: 1914-1917. Դ., 1924թ., էջ 4-5 (կյանքի տե՛ս օրագրությունը):

էր, մեկ է, որպես շարքային զինվոր թե՛ հրամանատար, բայց անպայման լինել այնտեղ, որտեղ Թուրքիայի հետ պատերազմն էր սկսվելու: Մնում էր զենքի տակ մտնելու ձեւը պարզել:

Նամակը, որ իրեն հայտնի մարդիկ էին ստորագրել, պահանջում էր «անմիջապես թողնել Վառնան»: Գրողները նախկին կուսակցական ընկերներն էին: Կովի ժամ էր, Անդրանիկը՝ կովի մարդ: Գուցե թե՛ մոռացել էին գծությունը, փաստորեն վերստին նրան կուսակցության շարքերն էին հրավիրում եւ հայրենիքի առաջ կուսակցականի պարտքը հիշեցնում: Անդրանիկը լսեց նրանց խոսքը: Ընդունեց հրավերը: Նշանակում է նա նորից անցնում էր կուսակցության հովանու ներքո: Սահու եւ կենաց ժամին նա այդ չէր կարող չանել, նրա վաղընթաց օրերի ուխտն էր այդ, որ չէր մոռացել վայրկյան իսկ եւ որը կանչում էր նրան, ոտքի հանում, «Ռուսական վերջին նավով անմիջապես մեկնիր Ջրաբերդ...», գրված էր ծածկագիր նամակում, ուր Ջրաբերդը Թիֆլիսն էր: Սա այն օրերին էր, երբ Կարինում Դաշնակցության 8-րդ համագումարն էր տեղի ունենում, որից նա անտեղյակ էր, որին նա, բնականաբար, չէր հրավիրված¹: Նա հետո միայն կարող էր իմանալ, որ այնտեղ կուսակցությունը որոշել էր պատերազմի ընթացքում Թուրքիայում անկողմնակալ դիրք բռնել եւ չնանգարել թուրքական բանակի հայության գորակոչին, թուրքերի դեմ հայորդիներին կովի կոչ չանել: Անտարբեր մնալ, չհրահրել: Այդպես էլ պատասխանել էին Դաշնակցության գործիչները իշխանության գլուխ կանգնածներից իրենց հետ բանակցողներին ու նրանց միջոցով ներքին գործերի մինիստր Թալեաթին ու ռազմական մինիստր Էնվերին²:

Այս նամակից երկու շաբաթ առաջ մի նամակ էլ Անդրանիկին հղել էր Բուլղարիայի ռազմական մինիստր Բոյաջիւրը: Զաղաքացիական իրավունքի տեսակետից թերեւս բոլորից ավելի նա էր իրավասու նամակ գրելու Անդրանիկին: Չմոռանանք ասել, որ Անդրանիկը հաստատված էր որպես Բուլղարիայի քաղաքացի, իսկ Թուրքիայի, Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի հետ միատեղ Ռուսաստանի դեմ պատերազմ հայտարարած քառյակ դաշինքի երկրներից մեկը Բուլղարիան էր: Ինչպե՛ս կարող էր այդ երկրի քաղաքացին, որն ընդամենը մեկուկես տարի առաջ նրանից ենթասպայի աստիճան էր ստացել, շքանշաններ ու դեռ նրա նշանակած կենսաթոշակով էլ ապրում էր, չարձագանքել պատերազմի կանչին: Բոյաջիւրի նամակը, ինչպես հիշում է Անդրանիկը, պաշտոնական ծրարով է եղել, գմուսած եւ վրան էլ «գաղտնի» բառը, «Հրամայում եմ, եթե բուլղար կառա՛

1 Ե. օրագրությունը, էջ 3-5: 2 Ա. վրացեան, Կեանքի ուղիներով... էջ 143-152: Նաե՛ւ Կ. Սանունի, Անդրիյան եղեմը: Ընկալան ակնոցով, Փարիզ, 1931, էջ 39-43:

վարությունը որեւէ պետության դեմ պատերազմ հայտարարի. պետք է 24 ժամում Խաւքոյ ներկայանաս եւ միանաս Ռոզոպայան 51-րդ զնդին»¹: Գուհն էլ, մինչեւ իսկ, որոշված էր, թեւ, ինչպես երեւում է, նամակը պատերազմն սկսվելուց առաջ է գրված: Իսկ հիմա սկսվել էր, եւ ստացվում էր երկու կանչ՝ մեկը զինվորական աստիճանինն էր, մյուսը՝ հայրենիքինը:

Անդրանիկը խորհրդակցել է թուրք-բուլղարական կոիվների օրերից իրեն ծանոթ ու բարեկամ զնդապետ Պրոտոգերովի հետ: Ղերերը փոխվել էին, երեկ թուրքերի դեմ մարտնչող Բուլղարիան այսօր Թուրքիայի հետ դաշնակից էր: Իսկ Անդրանիկը մնացել էր նույնը: Ի՞նչ անել:

Ոչ մի կերպ չէր ուզեւա Անդրանիկը Թուրքիայի դեմ պատերազմից զերծ մնալ, չմասնակցել նրան, բայց եւ չէր ցանկանա այդ պատճառով Բուլղարիայի քաղաքացիությունից զրկվել: Հարցրել է Պրոտոգերովին՝ ինչպես վարվել: Եթէ նախքան Թուրքիայի եւ Բուլղարիայի կոիվ հայտարարելը բացակայես, պատասխանել է նա, զոնե քեզ համար, որպես բացակայող օտարերկրացու, բացառություն կլինի: Ուրեմն՝ նաեւ այդ պատճառով պետք էր շտապել:

Մտաւկայքում, Սերբիայում եր առաջին աշխարհամարտի կայծը տրվել, Սարաեւոյում սպանվել էր Ֆրանց Ֆերդինանդ թագաժառանգը, եւ երկրները իրար էին անցել, շտապով իրար դեմ ուղղված գաղտնի պայմանագրերը մակերես էին հանվել եւ ձեւավորվել էին պատերազմող պետությունների երկու հակադիր ճամբարները, մի կողմում՝ Անգլիան, Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը՝ Անտանտ բառով հայտնի ռազմական դաշինքը, մյուսում՝ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Թուրքիան ու Բուլղարիան, նաեւ Իտալիան, որը հետագայում անցավ հակառակ բանակը:

1914-ի հուլիսի 14-ին Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին, իսկ երեք ամիս անց Թուրքիան հանկարծակի հարձակվեց Ռուսաստանի վրա:

Ռուսաստանը զորքեր էր կուտակել Սեւ ծովի ափերով, Հայաստանի սահմանի ամբողջ երկայնքով, մինչեւ Ջուլֆա ու Սալմաստ եւ պատրաստ կանգնած էր Թուրքիայի դեմ հանդիման:

Պատերազմի մեջ քաշված ժողովուրդներից ոչ մեկը այդպես ծանր չտարավ կոիվներն սկսվելու լուրը, ինչպես Արեւմտյան Հայաստանի հայ բնակչությունը: Ան ու սարսափն էր պատել նրան: Երեկ խաղաղ էր, որ սուլթանն իրեն կոտորում էր, իսկ այսօր, պատերազմի թոհուրոհին, ինչո՞ւ պետք է Թուրքիայի նոր իշխանությունը զլանար հայությանը բնաջնջելու իր մոլուցքի մեջ:

¹ «... օրագրություն», էջ 4:

Առաջատար հայերը ծանրութեթեւ էին անում: Վիզները ծածկ սպասե՞ն բախտի ըմհահաճույքին, թե՛ փրկության միջոցի դիմեն: Բախվում էին երկու կարծիք, որպես խնդրի քաղաքական լուծման երկու հակադիր բեւեռներ, թուրք կառավարությանը զինվոր տալ, արձագանքել զորակոչին, ինչպես տերության կարգն է, եւ զուր տեղը իրենց դեմ իշխանությունների կրքերը չբորբոքել: Այսպես մտածում էր Արեւմուտքը: Եվ այդպես էլ վարվեց: Հայ տղաները, զորակոչի տարիքներին համապատասխան, հենց սկզբից բանակ մեկնեցին: Թուրք զինվորների հետ պիտի կռվեին Արեւելքից եկող ռուսական բանակների դեմ: Եվ ռազմի դաշտ եկան ու կռվեցին: Միայն թե ոչ բոլոր նրանք, որոնք զորակոչվել էին: Բանակ մտած հայ տղաներին շուտով, մեծ մասին, առանձնացրին մյուս ազգերի զինվորներից, ըջեցին երկրի խորքերը, շինարարության պատրվակով, զինաթափեցին ու սկսեցին կոտորել: Շուտափույթ կերպով, որպես առաջնախնդիր, առանձնացվեց Կ. պոլսի հայ մտավորականության ընտրանին եւ գլխաւորեց: Շուտով կոտորածի սուրը բարձրացվեց նաեւ երկրի կենտրոնների ու խորքերի հայաբնակ վայրերի բնակչության գլխին, զորքերը մտան քաղաքներն ու գյուղերը եւ հայության մի մասին հենց տեղնուտեղը կոտորեցին, մյուսներին տեղահանության, վերաբնակեցման անվան տակ ըջեցին դեպի անապատները տանող ճամփաները, ողջ-ողջ Եփրատի հորդահոս ջրերում խեղդամահ արին, երրորդներին կախաղան բարձրացրին կամ խարույկների վրա այրեցին... Սա է աշխարհում այժմ հայտնի այն բառի իմաստը, որը **գեՆցիդ** է կամ հայերեն՝ **ցեղասպանությունը**: Սա իշխանության զուլխ անցած առաջադիմակա՞ն Երիտասարդ թուրքերի կուսակցության ու կառավարության ծրագրային խնդիրներից մեկն էր, որի իրականացման հաջող առիթ ծառայեց պատերազմը իր հետ բերած խառնիճաղանջ իրավիճակով: Սա նույնպես Արեւմուտքում: Իսկ մինչ այդ Արեւելքում խմորվում էր Արեւմուտքին ռուսաց բանակների հետ միատեղ օգնության հասնելու գաղափարը, որը տեղի տվեց կամավորական շարժման: Սա էլ, որպես երկրորդ կարծիք, վերածվեց լայն շարժման:

... 1914թ. օգոստոսի 10-ին Անդրանիկը Վառնայում գրեց եւ ստորագրեց իր կտակը. «Իբրեւ հայ պարտականութիւն կհամարեմ այս տազնապի օրերու միջոցին հայրենիքիս մոտերը գտնվիլ եւ այս նպատակով Ռուսիա կմեկնիմ»: Մեկնելուց առաջ պետք էր բեռնաթափել բոլոր անձնական հոգսերը, պետք էր զնալ հոգով ու մտքով ազատ, անկաշկանդ: Առջեւում կյանքի ու մահվան սահմանագիծն էր: Վերջին խոսքի ուրիշ առիթ կարող էր չլինել: Եվ շարունակում էր

Գրք

Գրքի մի փայտիկ-մասի
համարը էջի թվերը օրհուր-ի թվերը
ուսման ժամանակ թվերը Թվերը է է
Հարցերու մասին Գրքի մասին
Չհարցերու բայց ինչ վերաբերում է
Ինչ էջի համարը
Ինչ չէջի համարը

Ե. Գրքի մասին հարցերու
մասին հարցերու մասին
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է

Գրքի մասին հարցերու
մասին հարցերու մասին
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է

Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է
Երբ ինչ կարգով է

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԿՏԱԿԸ

Կտակի բառերը. «Չգիտեմ, թե բախտը ի՞նչ վերապահած է ինձ այս
անգամի համար»: Իսկ եթե այդ «վերապահածը» մահվան գնդակն
եր լինելու, ապա այստեղ մտածելու շատ բան չկար. իսկ հետագայի
ասելիքը նա կատարեց ու մի պարտեզ, վերջին պահից առաջ մի կամք ու
խորհուրդ հարազատ ջրոջն ու նրա զավակներին, մի հոգու պարտք
Սասուն լեռնաշխարհի բնակչությանը: Ուրիշ գանձ ու հարստություն
չունեիր, տնակից ու պարտեզից բացի: Եվ դարձյալ շարունակեց իր
կտակը.

«Եթե պատահի, որ ողջ չմնամ ու չվերադառնամ, իմ կարգադրու-
թիւններս ու վերջին կամքս են. պարտեզի մեջ ունեցած 456 մետր
գետինն վաճառած եմ երկրագործական մեքենաներու վաճառական
պարոն Հ. Ներկարարեանին ի գին 10. 944 լեւի եւ իբրեւ կանխավո-
ճար ստացած եմ 2944 լեւ եւ ծախսի գործողութիւնն իմ կողմանես.

մեկնելու հետո, պիտի կատարե պարոն Հ. Ս. Փափագեանը, որն է
ատամնաբույժ»:

Գումարի մի մասը (20 տոկոսը) կտակում է երկրում գտնվող ջրոջը՝
Դախար Թումանյանին, մնացյալ 80 տոկոսի մասին գրելով՝ «կհատկացնեմ
Սասունի Սեմալ, Կելիգուզան եւ Տալոթի գյուղերու վարժարաններուն»¹:

Վառնայից Օդեսա մեկնող խաղաղ օրերի վերջին նավով Անդրանի-
կը ճանապարհվում է Յալթա, Տուափսե, Փոթի: Հարունակությունը՝
գնացքով մինչեւ Թիֆլիս, որտեղ հայությունը ցնծությամբ է դիմավո-
րում նրան ²:

Այն օրերն էին, երբ հայությունը սկսված պատերազմում ուսաց
բանակին օգնելու իր պատրաստականությունն էր հայտնել եւ
Նոր-Նոր խմորվում ու տարածվում էր այդ օգնության կարեւոր մի
ձեւը՝ հայ ուսանողների կամավորական զնդերի ստեղծումը բանակա-
յին զորամասերի հետ կողք կողքի:

Ժամանակին եւ հետագայում ստեղծված պաշտոնական ցարական
փաստաթղթերում տվյալ իրավիճակում առանձնահատուկ նշանակու-
թյուն է տրվում Անդրանիկի Թիֆլիս ժամանելուն. «Բուլղարիայից
ժամանում է նաեւ հայ բոլոր հայդուկների առաջնորդ Անդրանի-
կը». - կարդում ենք այս իրադարձությունների նկարագրությանն ու
վերլուծությանը նվիրված ծավալուն այն զեկուցագրում, որը 1915-ի
դեկտեմբերին Կովկասի բանակային հրամանատարությունը ներկա-
յացրել է փոխարքային: Եվ նույն տեղում էլ կարեւորություն է տրվում
այն փաստին, որ Անդրանիկի եւ մյուսների մասնակցությամբ Թիֆ-
լիսի հայոց թեմի առաջնորդ Մեսրոպը մի ամբողջ շաբա խորհրդակ-
ցություններ է գումարում ոչ միայն կամավորների ջոկատներ կազ-
մակերպելու, այլեւ սկսված պատերազմում հայության խնդիրներն ու
ակնկալությունները ծրագրավորելու նպատակով³:

Ամբողջ այս աշխատանքների կենտրոնում գտնվել է Դաշնակցու-
թյուն կուսակցությունը: Անդրանիկը վերադարձի առաջին իսկ օրերից
ներգրավվել է այդ աշխատանքներում եւ նրանցում խաղացել իր
որոշակի դերը:

Դեռեւս 1914-ի մայիսին Թիֆլիսում կայացել էր Հայոց ազգային
համագումար, որտեղ քննարկվել էր «բուրժուազիայի ինքնապաշտ-
պանության խնդիրը»: Այդտեղ էլ ձեւավորվել էր մի բյուրո, որին
առաջարկվել էր բարոյապես եւ նյութապես օժանդակել արեւմտահա-
յերի ինքնապաշտպանության գործին⁴: Կամավորական խմբերի կազ-
մավորման եւ պատերազմին հայերի մասնակցության հարցերի որո-

1 ՀՀ ԳԼՊԱ, ք. 370, ք. 1, գ. 78: 2 «... օրագրությունը, էջ 5: Գրքում եւ փաստաթղթե-
րում նշված օրերը չեն համընկնում: Կարծում ենք, փաստաթղթերը ճշգրիտ են Հ. Կ. Գ.
ՈՂԱ (Ս.), ք. 2100, ք. 1, գ. 646, րր. 53-58: 4 ՀՀ ԳԼՊԱ, ք. 57, ք. 5, գ. 70:

շակի լուծման փուլում, որն ընդգրկում է պատերազմն սկսվելու առաջին ամիսները, այդ բյուրոն վերակազմավորվում, իր նշանակությամբ եւ դերով առաջ է մղվում որպես հայկական կենտրոնական ազգային բյուրո՝ զբաղվելով կամավորական շարժմանը վերաբերող բոլոր հարցերով¹: Առաջ գնալով ասեմբլե, որ 1915-ի փետրվարի 20-22-ին Թիֆլիսում կայացած հայոց ազգային համագումարում, որտեղ դարձյալ քննարկվում է սկսված պատերազմին հայության մասնակցության ձեւերի եւ դրա հետ կապված հարցեր, պաշտոնապես ընտրվում է Հայոց ազգային կենտրոնական բյուրոյի կազմը: Ցանկություն է եղել, որ նրանում ընդգրկվեն բոլոր հայ ազգային ջաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչները²: Ազգային բյուրոյի նպատակավոր նախագահ է ընտրվել հայոց եկեղեցու թիֆլիսյան թեմի առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը, նրա առաջին փոխնախագահ Ալ. Խատիսյանը, անդամներ՝ պատմաբան Լեոն (Առաքել Բաբախանյան), մտավորական հասարակական գործիչներ Յ. Սպենդիարյանը եւ Ստեփան Լիսիցյանը³:

Սկզբից եւթ կամավորների ջոկատների կազմակերպմանը համակիր եւ այդ գործով զբաղված հայ ջաղաքական կուսակցություններն ու գործիչները ոչ թե ցարին օժանդակելու, նրան ծառայամտորեն իրենց խոնարհ հպատակությունը մատուցելու նպատակն էին հետապնդում, այլ արեւմտահայության վիճակի որեւէ ձեւով բարելավումը: Այստեղ կարծիքները թե նախապես եւ թե հետագա ընթացքում եղել են, ինչպես ասվեց, ոչ միայն տարբեր, այլեւ հակասական, բայց նույն այդ նպատակի իրականացման շրջանակներում եւ ձեւերի հարցում: Սկզբնափուլի խանդավառ նվիրյալներից Հակոբ Ջավրյանը, ջաղաքական կազմակերպչի դեր ստանձնած բժիշկը, որ սկզբից եւթ, ինչպես կտեսնենք՝ նաեւ բուն պատերազմական դեպքերի ամբողջ ընթացքում, գործում էր Անդրանիկի հետ ամենայն համերաշխությամբ, ռուսական բանակային շտաբ հղած իր գրության մեջ, ինչպես նաեւ ուրիշ ազգային հեղինակավոր գործիչների բացատրություններում, կամավորական շարժումը որակում էր որպես արեւմտահայության բախտին վերաբերող ջաղաքական գործ, ինչպես որ եզրակացվում էր վերը նշված բանակային զեկուցագրում: Նրանք ցարական արքունիքի եւ կառավարական բարձրագույն մարմինների

առջեւ խնդիր էին դնում, որ ստեղծված իրավիճակը հարմար պայմաններ է ստեղծում հայկական հարցի լուծման համար, վերջինիս ձեւ համարելով Թուրքիայի սահմաններում Ռուսաստանի անմիջական հովանավորության ներքո ինքնավար Հայաստանի ստեղծումը: Այդ խնդրին էլ հենց պետք է ծառայեցվելին կամավորական ջոկատները, որոնք ոչ միայն պիտի մասնակցեին կռիվներին, այլեւ գործեին, որպես ջաղաքական միջամտություն, այնտեղ, որտեղ անհնար կլինեին հարցերը զենքի ուժով լուծելը¹:

Հարցը քննարկվել է փոխարքա Վորոնցով-Պաշկովի հրավիրած խորհրդակցությունում, որին ներկա են եղել փոխարքայի ռազմական օգնական գեներալ Ա. Գ. Միշլյաեւսկին, որը եւ երկրամասի ռազմական գործերի ղեկավարն էր, Կովկասյան ճակատի փաստական ընդհանուր հրամանատարը, հոֆմեյստեր Պետերսոնը, Կովկասի ռազմական օկրուգի շտաբի պետ գեներալ Ն. Ն. Յուդեւսիչը, Թիֆլիսի հայոց եկեղեցական թեմի առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը, Թիֆլիսի ջաղաքազույն Ա. Հ. Խատիսյանը, հայոց ազգային կոմիտեի նախագահ Ս. Ս. Հարությունյանը եւ բժիշկ Հ. Ջավրյանը:

Բացել են Կովկասյան ճակատի ջարտեզը, հիշում է Անդրանիկը, իսկ Միշլյաեւսկին ցանկացել է իմանալ նրա կարծիքը, ո՞ր ճանապարհով առաջանան ռուսաց բանակները դեպի Թուրքիայի խորքերը: Անդրանիկը միանգամից չի պատասխանել: Նախ ցանկացել է իմանալ ռուսաց զորքերի թիվը, որն ասել են 800 հազար է (թե հետո ընդամենը 300 հազար է ստացվել), որից հետո միայն իր խոսքն ասել է: Այա զրույցը վերաբերել է կամավորությանը եւ կամավորների ու նրանց ջոկատների թվին: Եվ ահա հենց այդտեղ էլ նախապես եզրակացվել է չորս ջոկատ կազմելու եւ նրանց կովի ուղղությունների մասին, այն է՝ Պարսկաստանով՝ Վան, Իզդիրով՝ Վան, Կաղզվանով՝ Բիթլիս, Սարիղամիշից՝ Կարին (Էրզրում): Եվ պարզվել է, որ նրանց խնդիրը սովորականի պես միայն կռիվներին մասնակցելը չի լինելու, այլեւ բանակին հետախուզական, ուղեցուցային ծառայություն մատուցելը²: Այս մասին հետագայում նույնպես էլ հիշել է ներկա գտնված Ալ. Խատիսյանը, 1918-ին ստեղծվելիք Հայկական Հանրապետության ապագա վարչապետը, «Անդրանիկը ընդգծեց իր ծրագիրը ձմեռային հարձակումների համար, ցույց տալով բոլոր այն կետերը, որոնք պիտի ծառայեին որպես հենարան՝ Տաճկաստանի վրա հարձակվելու համար»: Որպես այդպիսի կետեր այստեղ էլ նշվում են Օլթին, Իզդիրը, Սարիղամիշը եւ Ղոթորը: Անդրանիկը Միշլյաեւսկու առջեւ խնդիր է դրել, որ հայկական

1 Ն. Ս. Գ. Բ. 36, 37: 2 «Армянский вестник», NN10-11, 19, 1917 г. «Очерк деятельности армянских добровольческих дружин 1914-1916»
3 «Համառոտ տեղեկագիր Հայոց կենտրոնական ազգային բյուրոյի գործունեության (1915-1917)», էջ 3-6: Նաեւ՝ Դ. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, Կ. երկրորդ, 1926, էջ 550: Ստեփան Լիսիցյանը եղել է տղերիս գողի՝ «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն» եւ «Ազգագրություն» առարկաների համալսարանական (Երեւանի) դասախոսը: Չնայած ստալինյան կախարհակալ մթնոլորտին, եւս ուսանողների հաղորդակցում էր անցյալի պատմական ճշմարտության հետ եւ տողորում անկեղծ հայրենասիրությամբ:

1 Ն. Ս. («Համառոտ տեղեկագիր...») 2 «Հայաստան», N34, 30-ը մայիսի 1917թ.: «Մշակ», 3. 09. 1937թ.: «... օրագրությունը», էջ 5-6:

կամավորական խմբերը լինեն կոպի մեջ անկախ, բայց եւ ուսական բանակի մի մասը, ընդգծելով նրանց հատկապես հետախուզական դերը, որպես տեղանքին ծանոթ եւ մանավանդ հայ բնակչությանը դերը, որպես տեղանքին ծանոթ եւ մանավանդ հայ բնակչությանը պատասխարելու նպատակ հետապնդող¹: Հենց այդտեղ էլ կամավորական շարժումը սկսելու պաշտոնական թույլտվություն է եղել եւ որոշում կայացվել:

Եւրոպայում շարժումը սկսվել էր, մարդիկ մղվում էին գեներալ կազմակերպվելու ձեւերն ու միջոցներն էին որոնում: Ղրա համար հայերը ժողովներ էին անում, ցույցեր ու միտինգներ: Այդ բոլորը առանձին մի շունչ են ստանում, երբ Անդրանիկը ոտք է դնում Թիֆլիս: Միանգամից պարզ է դառնում ոչ միայն այն, թե ինչու է եկել Անդրանիկը, այլեւ՝ թե որն է օրվա հրատապ հարցը: Այլեւս ոչ ոք փաստորեն ի վիճակի չէրավ շարժումը կանգնեցնելու, մակերես չէլան հարցի շուրջը եղած տարակարծությունները, թեր եւ դեմ կողմերը, համոզմունքին հակառակ տարակուսանքը: Վճիռն այս էր, հայերից՝ կամավորական խմբեր էին ստեղծվելու, խմբերի ղեկավարները լինելու էին արեւմտահայության ինքնապաշտպանական կոմիտեի արդեն այժմ ընկած ղեկավարները, ժողովրդի մեջ հարգանք ու սեր վայելող հայրուկապետները: Խմբերը պետք է լինեին ուսական բանակի զորամասերին կից, որպես ինքնուրույն ռազմական միավորներ՝ եւ գործելու էին հիմնականում այն չորս ուղղություններով, որոնցով նախատեսվում էր Կովկասյան բանակի հարձակումը: Իսկ հստակորեն նպատակահարմար է համարվում, որ այդ ջոկատները (կամ խմբերը) առաջանային դեպի հենց այն վայրերը, որոնք առավել հայաբնակ էին, որպեսզի կարողանային ուղղակիորեն եւ անմիջակա- նորեն օգտակար լինել հայոց պաշտպանությանը:

Գործին մոտ կանգնած հայ ղեկավարները համաձայնություն տա- լով կամավորների ջոկատների ստեղծմանը, նախապես մտածում էին հնարավոր վտանգը կանխելու մասին: Վտանգը, որ կարող էր լինել, հայոց ջարդն ու կոտորածն էր: Նախապես ենթադրվում էր, որ այդ միջոցին կդիմեն երիտթուրքերի կառավարության ղեկավարները՝ հա- յության արյան ծարավ թուրք եւ ջուրդ մեծահարուստների, ցեղային առաջնորդների, զինվորական պետերի, նրանց հետեւից գնացող մարդասպանության պատրաստ եւ մարդասպանության վարժեցված բազմաքանակ դահիճների հետ միատեղ: Կասկածը հոգու խորքում սկզբից էլ եղել է: Ուստի հայ ղեկավարները գործի ուս հովանա- վորների ու երաշխավորների առջեւ խնդիր էին դնում, որպեսզի «հայ բնակչությունը ըստ հնարավորին զինվի, եւ որպեսզի ուսաց կառա- վարությունը հանձն անի նախապես համաձայնության գալ չեզոք

երկրների դեսպանների հետ, որ նրանք ազդեն թուրքերի վրա, հայերի ջարդերի հնարավորությունը վերացնելու համար»¹:

Եվ գործը իր ձեռքն է վերցնում Հայոց ազգային բյուրոն, որն հենց այդ նպատակով էլ կյանքի էր կոչված: Վերջինս գործում էր մշտապես կապի մեջ գտնվելով Կովկասյան բանակի շտաբի հետ, որն էլ իր հերթին բանակցում էր ու խորհրդակցում Թիֆլիսի ջաղա- քազուխ Ա. Հ. Խատիսյանի հետ:

Չգտումը, որ անկա էր, վեր է անվում շարժման, որը սեպտեմբերի սկզբներին հանգեցնում է կամավորական խմբերի ստեղծմանը: Ազ- գային բյուրոն ռեզոլուցիոն էր ու ընթացք տալիս, իսկ կից ստեղծված կարգադրիչ մարմինը զբաղվում էր անմիջապես մարդկանց ցուցա- կազրուումով, նրանց հանդերձավորմամբ ու խմբերի կազմի ձեւավոր- մամբ:

Սկսվում է կամավորների հոսքը, որն սկիզբ էր անում, ճյուղա- վորվում եւ հորդանում էր Անդրկովկասի տարբեր ջաղաքներից, Հյուսիսային Կովկասի, Ղոնի Ռոստովի, Նոր Նախիջեւանի, Ղրիմի ու Բեսարաբիայի, Անդրկասպյան մարզի եւ Թուրքեստանի հայաբնակ վայրերից, Մոսկվայից ու Ղետրոգրադից, ընդգրկելով դրսաշխարհի մոտ ու հեռու բոլոր այն վայրերը, ուր հայության զանգվածներ կային, Ռուսինիայից ու Բուլղարիայից, Եգիպտոսից, Ֆրանսիայից ու Անգլիայից՝ առանց սոցիալական խտրության՝ հարուստների, հայտնի մարդկանց թե սովորական մահկանացուների զավակներ, բանվոր, գյուղացի, թե սովորող: Նախապես ենթադրվող չորս ջոկատներն արդեն ձեւավորված էին, իսկ մարդիկ դեռ գալիս էին ու գալիս նշված վայրերից, նաեւ՝ Ավստրալիայից, Նոր Զելանդիայից ու Ամե- ռիկայից: Գերակշռում էին Ղաշնակցությանը հարող երիտասարդնե- րը: Բայց ուզում էր ետ չմալ նաեւ Հնչակյան կուսակցությունը, որը ձգտում էր խմբերին կուսակցական տեսքի բերել եւ ձեւավորեց հնչակյան երիտասարդներից կազմված, Հնչակյան կուսակցության ցուցանակ կրող մի ջոկատ: Եվ չեղավ այնպես, որ նորածագ այս երեւույթի մեջ եւս անմիջապես իր արտահայտությունը չգտներ ջա- ղաքական պառակտումը:

Առաջին պահին ստեղծված ջոկատների մասին պաշտոնական փաստաթղթում ասվում է հետեւյալը: Այսպիսով, նախապես ստեղծվել է անհապաղ ռազմաճակատ է մեկնել չորս ջոկատ: Առաջինի հրա- մանտար է նշանակվել «հայրուկային խմբի հայտնի առաջնորդ Անդրանիկը»: Նշվում է, որ նա Բալկանյան պատերազմի ժամանակ, լինելով բուլղարական բանակի շարժերում, իր սխրանքների համար սպայական աստիճան է ստացել: Վերելում մենք տեսանք, խոսքը

¹ Այսպես ասվում է նշված փաստաթղթում ԿՊՊԱԿ (Ն), ք. 2100, ց. 1, գ. 648, ք. 60:

ենթապորուչիկի մասին է: Երկրորդ ջոկատի հրամանատար է նշանակվել Դրոն՝ Դրաստամատ Կանայանը: Երրորդը եղել է «հանրահռչակ խմբապետ Համազասպի ղեկավարությամբ», չորրորդը՝ Զեռու, որը մասնակցել էր 1905-1911թթ. պարսկական հեղափոխությանը, եղել էր այնտեղ՝ ոստիկանության պետ եւ մարտական ուժերի հրամանատար, որին շարունակում էր որոնել պարսկական կառավարությունը¹:

Կարգադրիչ մարմնի պաշտոնական փաստաթղթի համաձայն առաջին խմբի կազմում ռազմի դաշտ է գնացել 1200, երկրորդ խմբում՝ 382, երրորդում՝ 430, չորրորդում՝ 470 հոգի: Ընդամենը՝ 2482:

Անմիջապես ռազմաճակատ ուղարկվելիք խմբերից բացի, նպատակահարմար է գտնվել ստեղծել նաեւ մի խումբ, որը պահեստի դեր պիտի կատարեր: Նախապես ենթադրվել է խմբերը համալրելու համար այնտեղ գումարել մոտ հազար կամավորների: Սակայն հետագայում, 1915-ի սկզբին, դեպքերի ընթացքից պարզվում է, որ անհրաժեշտություն կա նաեւ մի նոր խումբ ճանապարհել ռազմի դաշտ: Եվ ահա այդ նորը լինում է մինչ այդ պահեստային կոչվածը, որը հիշատակվելու է որպես հիկեբորդ:

Ջուզընթաց ծագում է կամավորների ուսուցման, նրանց ռազմի գործում վարժեցնելու հարցը: Սկզբում դա արվել է, ինչպես ասվում է փաստաթղթում, «ընկերական եւ ընտանեկան ձևով»: Այսուհետ անհրաժեշտություն է առաջանում, որ դա արվի «պաշտոնական եւ օրինական կարգով»:

Երբ առաջին անգամ ռազմաճակատ մեկնած խմբերը, կոիվների իրենց հատվածների մյուս զորամասերի հետ մեկտեղ, նահանջել էին ելման դիրքերը, Թիֆլիսում տեղի է ունենում ջոկատների հրամանատարների ամփոփիչ ժողով: Մասնակցել է նաեւ այդ ժամանակ Թիֆլիսում գտնված Անդրանիկը: Հաշվվում են սպանվածները, որոշվում է նրանց ընտանիքներին նպաստ տալ: Կազմակերպվում է վիրավորների բուժման գործը: Որոշվում է գործող խմբերում կամավորների թիվը հասցնել 3000-ի, բացի այդ ստեղծել նոր խմբեր, յուրաքանչյուրում՝ 3000 կամավոր: Համենայն դեպս, առաջին հանգստից հետո ռազմի դաշտ մեկնած խմբերի կամավորների թիվը միացյալ անցնում է 4500-ից²:

Չի կարելի ասել, թե ցարական հրամանատարությունը սրտանց է համաձայնել, որ խմբերի հրամանատարներ նշանակվեին Դաշնակցություն կուսակցության անդամները: Դաշնակցությունը նրա համար, վերջին հաշվով, հակացարական, հեղափոխական կուսակցություն էր: Պաշտոնական փաստաթղթում ասվում էր, «Կովկասի ռազ-

¹ ԿՊՊԱ (Ա), ք. 2100, ց. 1, գ. 646, ք. 62-63: ² ԿՊԱ, ք. 57, ց. 5, գ. 87, ք. 7:

մական հրամանատարությանը վաղուց էին հայտնի այդ մարդիկ, իրենց անցյալով հաղեքձ, բայց նա հնարավորություն չի ունեցել առարկել նրանց նշանակմանը»: Ինչո՞ւ, որովհետեւ նույն 1914-ին էր Դաշնակցություն կուսակցության գործով բոլոր ձերբակալվածներին շնորհվել ցարական ներումը: Դրանից բացի, Վորոնցով-Դաշկովի հրամանով հռչակվել էր երկրամասում քաղաքական հանցագործություն կատարած բոլոր հայերի անձի անձեռնմխելիություն՝ նրանց Կարս-Էջմիածին-Երեւան-Նախիջեւան-Ջուլֆա գծից մինչ Թուրքիայի սահմանը ըստ անհրաժեշտության օգտագործելու նպատակով:

Ասե՛ք նաեւ, որ ազգային բյուրոն եւս չկարողացավ անկողմնակալ լինել: Ռազմական հրամանատարությունը, որ հնարավոր միջոցներով հետամտում էր բյուրոյի գրագրություններին եւ տեղեկություններ որսում, նկատել է, թե ինչպես նա առանձին կրքոտություն է հանդես բերել Դաշնակցության նկատմամբ եւ ինչպես իր այդ աչառու, կրքոտ կողմնակալությամբ իր դեմ բողոքներ հարուցել: Երկպառակություններ էին սկսվել Դաշնակցության ներսում եւ Դաշնակցության ու ինչակյանների միջեւ¹:

Այդ հակամարտությունը իր արտահայտությունը գտավ հատկապես անհաջողությունների ժամանակ: Առաջիկայում, երբ ոռուսաց զորքը 1915-ի մայիսին Վան մտնելուց շատ չանցած նահանջի հրաման է ստանալու, եւ որին հետեւելու է քաղաքի ու նահանգի բնակչության անասելի կոտորածը, ինչակյանները այդ ամբողջի մեղքը տեսնելու են Դաշնակցության նախաձեռնությամբ կամավորների ջոկատները կազմելու մեջ, որին, իբրեւ թե ի պատասխան, թուրքերը վրեժ էին լուծում խաղաղ բնակչությունից: Ի միջի այլոց, նույն կարծիքն է հայտնել նաեւ 1915-ի հոկտեմբերին Կովկասի բուլշեիկների՝ հինգ ներկայացուցիչներից բաղկացած խորհրդակցությունը, որը կայացել է Բաքվում: Նախապես, կամավորների ջոկատների ձեւավորման փուլում, հրապարակային որեւէ ձեւով իրենց կարծիքը այդ մասին հայտնի չդարձնելով, չառաջադրելով հարցի լուծման իրենց եղանակը եւ գործնական աշխատանք չտանելով դրա համար, երբ արդեն կոտորածի փաստն առկա էր, ահա, ամեն ինչի մեղքը բարդում էին կամավորական շարժման վրա²: Միջկուսակցական պայքարի մոլուցքը մեկին ու մյուսին մղում էր քաղաքական դիրքեր ամրապնդելու համար ժամանակավորապես «նպաստավոր» հայտարարությունների, որոնք մտացածին էին եւ ոչ մի կերպ չէին բխում իրականությունից: Հայաստանը բացառություն չէր: Կամավորական շարժումների կամ պատերազմական թոհուրոհի մեջ ռազմաճակատի տարբեր կողմերում գտնվող նույնազգի զավակների միմյանց օգնության հասնելու ուրիշ

¹ ԿՊՊԱ (Ա), ք. 2100, ց. 646, ք. 63, 61: ² Ա. Գ. Ըստումյան, ԵՍԸ, հ. 3, էջ 26-29:

փաստեր էլ են եղել: Բայց ոչ մի տեղ վրիժառու կոտորած ու բնաջնջում չի եղել, ինչպես Կովկասյան ճակատում հայության նըկատմամբ թուրքական պետության գործադրած գլխովին ոչնչացման միջոցները, որոնք կանխամտածված, պլանավորված ցեղասպանություն էին: Եվ այս ամենը այն դեպքում, երբ սույն փաստաթղթի հեղինակը, որից մեջբերում ենք կատարում, Կովկասյան բանակի շտաբի պետ գեներալ Բոլխովիտսովն անգամ չի կարողացել անաչառ չլինել: Նա ասում է, որ դաշնակցականները իրենց հասցեին հնչակյանների վերը նշված մեղադրանքին հակառակ վկայակոչում էին այն, ինչ տեղի ունեցավ Վանում, որտեղ հայ բնակչության խոշոր զանգվածը թշնամու զորքերի հրացանային ու թնդանոթային կրակին զոհ գնաց: Նշելով այս, գեներալը, առանց հերքելու ջանքերի, բերում է նաև դաշնակցականների պնդումն այն մասին, որ Վանի հայության անհաջողության պատճառը պետք է որոնել «Ռուսաստանի քաղաքականության մեջ, մի քանի զինվորական պետերի և վարչարարների գործողություններում, որոնք արհեստականորեն հաջողացնում էին հայերի արտաքսումը Հայաստանից, որպեսզի ստեղծեին առանց հայերի Հայաստան»¹:

1915-ի տարեվերջին ռազմաճակատում մարտնչում էին Ջեռու և Իշխանի ջոկատները Ուրմիայի ուղղությամբ, Համազասպինը՝ Վանի, Անդրանիկինն ու Դրոյինը՝ Ալաշկերտի: Երեսնում ստեղծված եր ռազմաճակատ ուղարկելու եւս մի ջոկատ՝ Վարդանի ղեկավարությամբ, նաև պահեստային ջոկատ, որի կազմում լինելու էին բուժված և ապաքինված վիրավորներն ու հիվանդները: Վերելում հիշատակված հնչակյան ջոկատը, որի հրամանատարը Ջանփուլադյանն էր, կիսով չափ լուծված էր: Տարվա ընթացքում եղել էր այնպես, որ Ջանփուլադյանը թողել էր ջոկատի հրամանատարի պոստը և հրավիրվել էր Պանդուխտը: Բայց վերջինս ու իր հետ բերած հրամանատարները շուտով հեռացվում են, և վերստին հրամանատարի պոստը ստանձնում է Ջանփուլադյանը: Արքունիքի և բանակային հրամանատարության ուշադրությունից չեն վրիպում Դաշնակցության և Հընչակյան կուսակցության խնամքի տակ գտնվող ջոկատների միջև առկա բարդությունները, որոնք հղի էին հակասություններով: Թե արքունիքը և թե բանակային հրամանատարությունը ուշադրությունը բեւեռում են այդ փաստի վրա: Դա նրանց ձեռնտու էր ջոկատների միջև սեպը պահպանելու, նրանց միասնության առջև պատնեշ կանգնեցնելու համար: Ներքևապես ամուր չէր հնչակյանների ձեավորած ջոկատը, և առանձնապես աչքի չէր ընկնում նրա մասնակ-

1 ԿՊՊԱ, ք. 2100, գ. 646, ք. 63, 72:

ցությունը կոիվներին: Բայց պետական և ռազմական վերահասի խնամքն էր վայելում: Հնչակյաններն իրենք էլ էին դա զգում: Ուստի, ասելուսից խուսափելու նպատակով, անկեղծորեն խոստովանում էին, որ խումբն իսկապես լիովին հնչակյաններից չի կազմված, ավելացնելով և այն, որ «կուսակցությունը ջոկատի հետ» մինչև իսկ «որեւէ կապ չունի, այլ միայն մի քանի հոգի իրենց անձնական շահերից էլնելով շահագործում են կուսակցության անունը»¹: Համենայն դեպս փաստն այս է, տեղյակ հայ գործիչները նշում էին, որ ջոկատը քիչ կապ ունի Հնչակյան կուսակցության հետ, իսկ բանակային հրամանատարությունը հակառակն էր պնդում: Վերջինիս պատկանող փաստաթղթում ասվում է. Դաշնակցության ներկայացուցիչները «ծայրահեղ՝ բացասաբար են վերաբերվել այդ ջոկատի ձեւավորմանը և գլխավոր հրամանատարության առջև ուժգին կերպով հարց են բարձրացրել, որ դրանից բացի ուրիշ նման հասուկ կազմավորմաներ չստեղծվեն»: Հայտնի է դառնում, որ այդ ջոկատի ձեւավորման գործում իր դերն է խաղացել և այն, որ նախապես նրա հրամանատար է նշանակվել ռուսական բանակի պորուչիկ Ջանփուլադյանը: Վերջինիս տեղակալն է եղել Պանդուխտը, որ Միքայել Գեորգի Սաֆարյանն է: Երկու տարբեր մոտեցումներ: Առաջինը դեմ է եղել ջոկատի ամեն տեսակի կուսակցականության, Պանդուխտը ձգտել է, որ ջոկատի ղեկավարությունը հանձնվի կուսակցականներից կազմված խորհրդի՝ սկզբից եւթ հետամուտ լինելով ջոկատի կուսակցականացմանը: Իրականում հակառակն է ստացվել, եղած հնչակյաններն էլ ջոկատի կազմից հեռացել են, իսկ Ջանփուլադյանին փոխարինել է ենթապորուչիկ Ավշարովը, որն էլ շուտով կոիվներում զոհվել է: Ի վերջո Պանդուխտը եկել է ջոկատ և ստանձնել հրամանատարի պաշտոնը²: Այնուամենայնիվ, մի լուրջ զրագրության մեջ, 1915-ի փետրվարի 20-ին կամավորական շարժման պաշտոնատար կազմավորներից Միմոն Վրացյանը հայտնել է այսպիսի փաստ. «Պանդուխտին և նրա մարդկանց հեռացրել են և դարձյալ հրավիրել Ջանփուլադյանին: Այդ ջոկատը պահպանվում է, որովհետեւ կառավարությունը ցանկանում է նրա գոյությունը ի հակակշիռ մյուս ջոկատների, հակառակ դեպքում գոյություն չէր ունենա: Այս ջոկատի շուրջ եղած մարդկանց միջև օրհասական պայքար է գնում»³:

Այժմ անդրադառնանք ուրիշ մի փաստաթղթի: Վերելինը գրվել էր գեներալ-մայորի գրչով և այն ժամին, երբ դեռ խմբերը գործում էին ու նրա խոսքը, ինչ էլ ասեր, ընթացքի մեջ էր, անավարտ: Այս

1 Լ. տ., ք. 11-12: Ելուրի հեղինակը Ա. Վրացյանն է (20. 12. 1915թ):
2 Լ. տ., ք. 66, 67: 3 Լ. տ., ք. 11-13:

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱՅԱՆ

փաստաթուղթը, որին ուզում ենք անդրադառնալ. պատկանում է հայ նշանավոր գրականագետի ու ըննադատի գրչի. բայց գրածը ո՛չ գրականագիտական է, ո՛չ էլ՝ ջըն-նադատական: Որովհետեւ այդ պահին նա քաղաքագետի դեր էր կատարում, գտնվելով կամավորական խմբերի կարգադրիչ մարմնի ղեկավարի պաշտոնում:

Խոսքը հայությանը ջաջ հայտ-նի Նիկոլ Աղբայանի մասին է:

Հայ ժողովրդին ո՛վ էր քաղաքական գործիչ տվել: Եվ նրա գլխին նստած ո՞ր պետությունը թույլ կտար, որ հեշտությամբ այդպիսիք լինեին: Ո՞ր ժողովրդին եւ ո՞ր պետությանը պետք է նրանք քաղաքական ծառայություն մատուցեին, երբ իրենց պետությունը չունեին: Ուստի եթե քաղաքագետներ կարող էին ունենալ, դարձյալ նրա՝ համար, ում հովանու տակ ապրում էին կամ գոյատևում: Այդպես հայերն ունեցել էին, Անդրանիկի կյանքի տարիներին, Ռուսաստանում՝ լուսավորության նախարար Դեյանով եւ ցարական արքունիքի պետական բարձրագույն մարմնի ղեկավար, ու բարձրապաշտոն զինվորական գործիչ Լոռիս-Մելիքով, Պարսկաստանում՝ երկրի դատախազ ու զինվորական ղեկավար Եփրեմ Խան... Իսկ բուն Հայաստանում քաղաքականության հետ առնչվելու հնարավորություն ունեցող հայ նշանավորները կարող էին, լավագույն դեպքում, գրող ու գրականագետ լինել, խմբագիր ու հրատարակիչ: Այդպիսին է Նիկոլ Աղբայանը: Զաղաքական ասպարեզ նրա մտնելուն առիթ ծառայողը կամավորական շարժումն էր, որը Անդրանիկին անցյալի համեմատ ավելի բարձր զինվորական մի պարտականություն կատարելու հնարավորություն ընձեռեց, քաղաքականության հետ շփվելու հնարավորության հետ մեկտեղ:

Ընթերցե՛ք, ուրեմն, Նիկոլ Աղբայանի «Հայ կամավոր խմբերի գործունեությունը ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ» փաստաթուղթը: Գրվել է այն որպես կարգադրիչ մարմնի ղեկուցում, դրով հեղինակը հանդես է եկել 1915թ. փետրվարին Թիֆլիսում կայացած հայոց ազգային համագումարում¹:

Աղբայանը ջոկատների կազմավորման ժամանակը «չափազանց ծանր» բառերով է որակում, նյութականը՝ «սոսկալի պակաս»: Եվ պարզվում է, որ գործն էլ կիսալեզալ է եղել, գուցե թե՛ սկզբնափու-

լում: Այդ ժամանակ խմբագրերի թեկնածուները ոչ կոպկասում էին, ոչ էլ Ռուսաստանում: Կարգադրիչ մարմինը մոտիկներին եւ ոչ շատ հեռու գտնվողներին ցուցակագրել է, ոմանց հետ նաեւ գրուցել ու խորհրդակցել: Եվ այնուամենայնիվ նշմարվում է գրողի հուզմունքը, «Գործը չափազանց նոր էր եւ ոչ ոք չէր կարող երեւակայել, թե հայ ժողովուրդը, որ դարերով ապրել էր ստրկական վիճակում, կարող կլիներ երեւան հանել մի այնպիսի մեծ ուժ, որը ինքնակամ կը գնար նահատակվելու հայ ժողովրդի ազատագրության համար»¹: Հայ ժողովուրդը ցույց է տվել, գրում է, «մի՛ աննման ոգեւորություն»: Նկատե՛ք՝ «աննման», բայց ոչ «ուժգին» կամ «հզոր», որովհետեւ այդ բառերը գրողը մտավորական է, գրաքննադատ, այլ ոչ կամավորական խմբի զինվոր կամ հրամանատար: Այնուամենայնիվ, կարողա՞նք ստորեւ բերվող տողերը, ակամայից պետք է ասենք՝ ինչ լավ է, որ գրողն է գրում, թե չէ ուրիշ էլ ում գրիչն էր կարող լինելու այնպես գունեղ նկարագրել տեսարանը, «Հազարներով էին վազում ցուցակագրվելու՝ ծեր, պատանի, առողջ եւ հիվանդ, զինավարժ, ոչ զինավարժ, լավ եւ վատ, առաջինի, ոչ առաջինի անձինք ղնում էին հրենց կազմակերպիչ մարմնի տրամադրության տակ, մերժել անկարելի էր, երկրագնդի ամենահեռավոր անկյուններից, ուր ոտք էր դրել հայ մարդը՝ նույնիսկ Նոր Բուխարան եւ Ամերիկան բաժին հանեցին կամավորների՝ տգետ եւ կրթված, բոլորն էլ ոգեւորված էին միայն մի գաղափարով, բոլորն էլ բնազդորեն զգում էին, որ գնում են փշրելու դարերով ծանրացած իրենց վրայի շղթաները: Եվ գալիս էին փշրեք շարան-շարան, գիշեր եւ ցերեկ, օրերով, շաբաթներով մադրանք շարան-շարան, գիշեր եւ ցերեկ, օրերով, կամավորների արձաշում էին այն շեմքերը, ուր տեղի էր ունենում կամավորների արձանագրությունը: Առաջարկում, խնդրում, երբեմն սպառնում, մինչեւ իսկ լալին, մինչեւ որ կարողանում էին ցուցակագրվել»: Եվ այս բոլորը գրականագետն անվանում է հոգում թաքնված մեծ առաջինություններ, երբ դա նաեւ գորական այն մեծ ուժն էր եւ մարտնչելու կամքը, որոնք դարեր շարունակ ոչ ոք ի մի բերելու, մի գորագունդ կազմելու փորձ չի արել եւ հայրենիքի փրկությանը, նրա զավակներին ազատագրելու կոպին ծառայեցրել:

Այդուհանդերձ ամեն ինչ զգացմունք չէ, իսկ եթե կա էլ, որ զգացմունք է, ապա՝ փաստերի վրա կառուցված, առաջինը ռազմաճակատ է մեկնել Դրաստամատ Կանայանի ղեկավարած 2-րդ խումբը², Իգդիրից, 1914-ի հոկտեմբերի 24-ին, ապա՝ Համազասպինը՝ Նոյեմբերի 1-ին, Զեռու խումբը մեկնել է Նոյեմբերի 6-ին, իսկ այդ ընթացքում, Նոյեմբերի 3-ին մեկնել է Անդրանիկի խումբը: Նրանց

1 ՀՀ ԴԿՄԱ, ք. 402, ց. 1, գ. 13, ք. 1-31: 2 Ն. Աղբայանը խումբ է ասում, ուրիշները՝ եւ խումբ, եւ ջոկատ:

ոազմի դաշտ ուղեորելու արարողություններից ամենից ցնծալին եղել է Նոյեմբերի 3-ինը, Սալմաստում: Այդտեղ էր 1-ին խմբի կամավոր զինվորների հավաքակայանը, որտեղ Ջուլֆա-Սալմաստ-Դիլման գծի վրա գտնվող բնակավայրերում տեղաբաշխված էին Ադրբեջան (Ատրպատական)-Վան ուղղության Կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի զորամասերը, որոնցից 2-րդ հրաձգային դիվիզիայի կազմում, որպես ինքնուրույն ստորաբաժանում, գտնվում էր Անդրանիկի ջոկատը: Կորպուսի «ադրբեջանական» զորախմբի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Չեռնոզուբովը անձամբ եկել է Սալմաստ, կամավորների ջոկատին ոազմի դաշտ գնալու պահին բարին մաղթելու: Դա եղել է հենց Նոյեմբերի 3-ին:

Ջոկատը, ըստ Նիկոլ Աղբալյանի, բաղկացած է եղել 250 հոգիանոց 4 վաշտից, 30 սանիտարից, զուսակի 45 հոգուց, ապա եւ հեծյալներից, միասին՝ 1200 մարդ: Հրաժեշտի խոսքում զորախմբի հրամանատարը, իր բառերով ասած, ուրախություն է հայտնում, տեսնելով, թե ինչպես հայ եւ ռուս զինվորները միատեղ գնում են հայ ժողովրդին ազատություն բերելու: Նա հատուկ չգիտե, թե ինչպիսին է լինելու վաղվա օրը, բայց իր համոզմունքն է, որ «երջանկության նոր արշալույսը արդեն բոցավառվում է հայոց երկնակամարում»¹:

Այդ մասին հետո:

Չորս ջոկատները ոազմի դաշտում էին, երբ 1914-ի դեկտեմբերին Թիֆլիսում պատրաստ էին եւս շուրջ յոթ հարյուր կամավորներ, որոնցից 1915-ի սկզբին ձեւավորվելու էր կամավորների նոր ջոկատը, որի մասին խոսք եղավ վերելում: Չենք ստանալը ձգձգվում է, եւ ջոկատը սկզբում գալիս է Ալեքսանդրապոլ, ապա՝ Երեւան եւ կանգ առնում սպասողական վիճակում²: Նշված խմբերից բացի եղել է նաեւ հետախույզների պահեստային մի ջոկատ՝ շտաբսկապիտան Գեղամյանի հրամանատարությամբ (Կովկասյան բանակի առաջին կորպուսի շտաբին կից)³: 1915թ. հունվարի 13-ին Ալեքսանդրապոլի կայազորի պետը Կովկասյան բանակի շտաբի պետին պաշտոնական գրությամբ հայտնում էր, որ 5-րդ ջոկատը մնալով Ալեքսանդրապոլում, քաղաքի շուրջը եւ մերձակա գյուղերում հսկողական աշխատանքներ է կատարում, բնակչությանը պաշտպանելով սահմանի կողմից հարձակումներ գործող թուրքերից⁴:

Կովկասյան բանակի դաշտային շտաբի գրագրություններում հիշատակվում է նաեւ 6-րդ կամավորական ջոկատը այն օրերին, երբ հրամանատարը եղել է Պանդուխտը: 1916-ի հունվարի 23-ին բա-

1 Լ. տ., ք. 4, 30: 2 ԿՊՊԱ, ք. 2168, ք. 2, գ. 88, նաեւ՝ Լ. տ., ք. 2100, ք. 1, գ. 558, ք. 65: 3 ՀՀ ՊՊԱ, ք. 402, ք. 1, գ. 13, ք. 30: Նաեւ՝ ԿՊՊԱ, ք. 2100, ք. 1, գ. 558, ք. 99: 4 Լ. տ., ք. 131:

նակի դաշտային շտաբին տեղեկացվում է, որ մոտ վեց շաբաթ առաջ, այսինքն՝ 1915-ի դեկտեմբերի սկզբներին, այդ ջոկատի 200 կամավորներ հրաժարվել են կատարել հանգստի անցնելու մասին հրամանատարության պահանջը, մի բան, որն արվում էր ամեն մի զորամասի համար՝ ժամանակ առ ժամանակ մարտը հերթափոխելով հանգստով: Փաստաթղթից անհասկանալի է, թե բանն ինչն է, բայց պարզ է, որ իր այդ քայլով Պանդուխտը հակադրվել է նաեւ Դաշնակցության ղեկավարությանը եւ իրեն դուրս դրել թե ոազմական եւ թե կուսակցական ենթակայությունից, ինչպես որ մեկնաբանվում է փաստաթղթում¹:

Չորամասերի տեղաբաշխման վերաբերյալ Կովկասյան բանակի շտաբի 1916թ. հունվարի 8-ի հրամանում 1-ին, 3-րդ եւ 4-րդ հայկական ջոկատների շարքում հիշատակվում է նաեւ 7-րդը²: Վկայվում է, որ վերջինս կազմվել է 1915-ի ամռանը՝ Իշխանի հրամանատարությամբ: Այդ ժամանակ խումբը բաղկացած է եղել 1300 հոգուց: 1915-ի աշնանը այդ խումբը Պարսկաստանով անցել է ոազմադաշտ, հասել մինչեւ Ռեանդուզի շրջանը, ուր այդ ժամանակ գործում էր Զեռու խումբը³:

Վարդապետյանի ղեկավարած թվով հինգերորդ ջոկատի կազմավորումը ավարտվել է Ալեքսանդրապոլում: Իր թե ստեղծմամբ եւ թե ձեւով սա նույնական չէ մյուս խմբերի հետ: Այդ մասին Վարդապետյանն ինքը հետեւյալն է պատմել Ալեքսանդրապոլի կայազորի պետին 1915թ. հունվարի 5-ին: Նախ հայտնել է, որ ջոկատի կազմավորումը արդեն ավարտվել է: Եվ դրա եւությունն այն է, որ քաղաքի մերձակա գյուղերի բնակչության մեջ բաշխել է «Բերդան» տիպի 800 հրացան: Այնուհետեւ հոգ է տարել գյուղացիների զինավարժության մասին: Այդ նպատակով ամեն մի մեծ գյուղում առանձին եւ իրար մոտ մի քանի գյուղերում միատեղ նշանակել է ոազմուսույցի հրահանգիչներ, որոնք եւ վարել են գործը: Ապա հրացան ընդունած, ուսուցումն անցած կամավորները դիրքավորվել են գյուղերում թշնամու հանկարծակի հարձակումը կասեցնելու համար: Չաջուռ, Աիքիլիսա, Արխվալի, Մեծ Սարիյար, Զյափանակ, Հաջի Նազար գյուղերի միջեւ նշանակվել են կապավորներ: Ըստ որում հիշատակվում են 45 գյուղեր, որոնց հրացան ու փամփուշտ է տրվել: Հրամանատարությանը հունվարի 19-ին հղած հեռագրում հայտնվում է, որ այդ օրը ջոկատը Ալեքսանդրապոլից փոխադրվել է Երեւան: Հասունանում է ջոկատի բոլոր ստորաբաժանումներին հրա-

1 Լ. տ., գ. 646, ք. 20, 21: 2 Լ. տ., գ. 930, ք. 38, 332, 434, 435, գ. 1063, ք. 9: 3 Ըստ «Համառոտ տեղեկագիր Հ. Կ. ազգային բիւրոյի գործունեության (1915-1917թթ.)» ք. 3-6:

մանատարներ նշանակելու հարցը: Երեք օր անց, հունվարի 22-ին, այդ կապակցությամբ Ալեքսյուի կայազորի պետը հեռագիր է հղել Թիֆլիս՝ բանակային հրամանատարության շտաբ եւ հարց դրել, որ այդ պոստերում մարդկանց նշանակումները կատարվեն ջոկատի պետ Վարդապետյանի համաձայնությամբ: Ինչպես երեւում է, Ալեքսյու ջաղաքի եւ գավառի բնակչության մեջ կամավորական շարժումը լայն արձագանք է գտել: Դա երեւում է հատկապես քաղաքագլուխ Կամսարականի՝ Ալեքսանդրապոլի կայազորի պետին 1915-ի հունվարի 10-ին հղած գրությունից, որում նա հայտնում է. «Ներկայումս կամավոր գրված 1200 հոգուց բացի Ալեքսյուի գավառի բնակիչներից ջոկատում գրվել են 500 հոգի, իսկ հարկ եղած դեպքում այդ թիվը կարելի է հասցնել (ակնհայտորեն ուռճացնելով՝ Հ. Կ.) մինչեւ 10000 հոգու», ուստի քաղաքագլուխը «խոնարհաբար խնդրում է», որ ջոկատի պետ շտաբակապիտան Վարդապետյանին տրվի եւս 5100 հրացան՝ կամավորներին բաշխելու համար:

Ջոկատն իր կազմավորման փուլում ինքնապաշտպանական խնդիրներ է ստանձնել: Այդ նույն ժամանակ հայկական գյուղերին մերձակա թուրքաբնակ գյուղերի բնակչությունը տեղի հայությանը թիկունքից անհանգստացնելու փորձեր էր կատարում: Հայությունը չէր կարող անտարբեր մնալ: Նման վիճակ է ստեղծվել Ալեքսյուի գավառի հյուսիս-արեւմտյան հատվածի այն գյուղերում, որոնք սահմանակից էին մերձակայքի մահմեդական գյուղերին: Վարդապետյանի ջոկատը, գտնվելով թիկունքում, միանգամայն նպաստավոր դեր էր խաղում իր գտնված վայրի եւ շրջակա բնակավայրերի բնակչության խաղաղ կյանքը պահպանելու գործում: Ալեքսանդրապոլի կայազորի պետը Կովկասյան բանակի շտաբի պետին 1915-ի հունվարի 13-ին գրել է այն մասին, որ Վարդապետյանի ջոկատը մեծ օգուտ է բերում Ալեքսանդրապոլի ամրոցի, քաղաքի եւ շրջակա գյուղերի հանգստությունը թաթարներով բնակեցված Աղբաբայի եւ Բորչալուի տեղամասերի բնակիչներից ապահովելու գործին¹:

Երեւում է հարձակումները հաճախակի բնույթ են կրել: Չորս օր հետո բանակային հրամանատարությունը Վարդապետյանին լիազորում է «բաթարական բնակչության զինաթափման» գործողություններ կատարելու:

1915 թվականի հունվարին, այն ժամանակ, երբ Ալեքսանդրապոլում գտնվում էր պահեստային ջոկատը, որը ծառայում էր մյուս ջոկատները համալրելու խնդրին, պորուչիկ Չանփուլադյանի ջոկատը Կարսում էր, իսկ շտաբակապիտան Գեղամյանի ջոկատը հետախու-

1 Կրում, թ. 2100, գ. 1, գ. 558, pp. 127-128, 131-135, 157.

զական պարտականություններ էր կատարում Կովկասյան բանակի առաջին կորպուսին առընթեր²:

Կամավորական ջոկատների հետ առնչություն է ունեցել նաեւ Գարեգին Տոզեցի, 1916-ի հունվարի 3-ին, որոշակիորեն, նա ներկա է գտնվել Երեւանում 5-րդ ջոկատի զորանոցում կայացած զինվորական աստիճան ունեցող հայերի ժողովին³:

Եղել է մի ջոկատ էլ Էրզրումում, ձեւավորվել է տեղում, Անդրա-նիկի ֆիդայական օրերի կապակցությամբ վերը հիշատակված Թորգոմի ջանքերով, որը կոիվներին մասնակցել է ռազմաճակատի այդ հատվածի ռուսական զորքերի հետ միասին⁴: Թորգոմն այսպես առկայծում է հայապաշտպանական կոիվներին վերաբերող փաստաթղթերում: Դրանք, այդ առկայծումները, ամեն անգամ զգալի են եւ ազդեցիկ: Մյուս ջոկատներից կտրված, Կովկասահայքից հեռու, երզրումյան բարդ պայմաններում Թորգոմը բացառապես իր ջանքերով կազմակերպչի, ուսուցանող սպայի, հրամանատարի եւ ռազմիկի գերլարված գործ է կատարում:

1915-ի մայիսին հրամանատարությունը ըստ երեւոյթին տվյալ պահին տրամադիր է եղել, եւ նախատեսվել է, ստեղծել եւս չորս ջոկատ: Անհասկանալի է մնում, թե ինչու այդ միջոցին պայմանավորվածություն է եղել, որ նրանց հրացանները լինեին ճապոնական եւ փամփուշտներն էլ հայերը ձեռք բերեին իրենց միջոցներով, որն էլ հրացան ստանալու պայմանն է եղել⁵:

Մեք թվարկեցինք Արեւելքից Արեւմուտք ռուսաց բանակի հետ ընթացող ջոկատները: Ինչպես նկատվեց, վեցերորդ ջոկատը նույնական չէր մյուսների հետ: 1915-ի ապրիլի 11-ին կամավորների այդ ջոկատը եւս վերակազմավորվում է մյուս ջոկատների նմանությամբ, ինչպես հաստատվել էր գերագույն գլխավոր հրամանատարի կողմից նույն տարվա ապրիլի 6-ին: Այդ պահին, ապրիլի 11-ին, ջոկատի կազմում եղել է 700 կամավոր: Դեռ մայիսին էլ ենթադրվում էր կազմի ավելացում, որովհետեւ նոր հաստիջակարգի բոլոր տեղերը չէ, որ լրացված էին⁶:

1915-ի նոյեմբերի 30-ի հրամանով վեցերորդ ջոկատը (որը՝) եւս դրվել է գեներալ Չեռնոզուբովի տրամադրության տակ եւ հաջորդ օրը պետք է գնար դեպի Խոյ, իսկ չորրորդ ջոկատը՝ դեպի Ուրմիա⁶: Հետագայում, 1916-ի հունվարի 8-ին (կամ 9-ին) յոթերորդ էւ

1 Լ. տ. թ. 99: Գրում է Կովկասյան բանակի գլխավոր շտաբի գլխավոր կվարտիրմաստերին փոխարինող գլխավոր Չակովեց: Բանակային փաստաթղթերում նկատվում է ջոկատների համարների շփոթում—Հ. Կ.: Իսկ որպես վեցերորդ հիշատակվում է երկու ջոկատ, որը բոլորիմաստային տեղիք է սպախ: 2 Լ. տ. գ. 646, pp. 16, 17: 3 Լ. տ. թ. 2168, գ. 2, գ. 88: 4 Լ. տ. թ. 2100, գ. 1, գ. 558, p. 324: 5 Լ. տ. թ. 302, նաեւ pp. 396-398: 6 Լ. տ. թ. 1, գ. 931, p. 254:

չորրորդ ջոկատները միասին մասնակցել են Ուրմիա-Ղաշա-
լը-Մահմեդյար ուղղությամբ մղվող կռիվներին¹։

Միմյանցից ավելի տարբեր էին. այսպես ասած, տեղական ջոկատ-
ները, որոնք ստեղծվել էին թուրքական տիրապետության տակ զըտ-
նըվող առանձին հայաբնակ վայրերում, հատկապես Պարսկաստանով
դեպի Թուրքիայի խորքերը ուսական բանակի ճանապարհին ընկած
գյուղերում՝ գերազանցապես պատերազմի թոհուրոհի մեջ իրենց
պաշտպանելու նպատակով։ Ըստ հիշատակումների, այդպիսի տաս-
նըմեկ ջոկատ է ստեղծվել Ուրմիայի շրջանի գյուղերում, որտեղ
հայերին մշտապես սպառնում էին քրդական հրոսակախմբերը²։

Հայ կամավորների մի ջոկատ էլ ստեղծվել է 1915-ի դեկտեմբե-
րին, Կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի հրամանատար Պ. Ի.
Օգանովսկու հրամանով։ Հրամանատարը կամավորներից մի խումբ է
առանձնացրել եւ ստեղծել կապի առանձին անձնակազմ, որն ըստ
տվյալի մի վաշտ էր. զինվորների աշխատավարձը մյուսներից 20
տոկոսով բարձր էր³։

Կովկասում կամավորական շարժումը ծավալվելուց ավելի վաղ ու
զուգընթաց արեւմտահայ շատ երիտասարդներ աճապարել են զինվո-
րագրվելու Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի բանակներին։ Նրանց համար
պարզ էր, իհարկե, որ այդ հեռավորությունից հեշտ չէր լինելու ուղղա-
կիրեն թուրքական բանակի հետ կռվի մեջ մտնելը։ Իմանալով այդ,
նրանք իրենց ուժը տրամադրում էին Թուրքիայի դաշնակից Գերմանի-
այի դեմ պատերազմող բանակներին։ Իր հերթին սա էլ է օրինակ ու
դրոյիչ եղել, որ ցարը հայերից կամավորների պահանջ է դրել։ Բայց
երբ շարժումն սկսվել է եւ խմբերը կազմվել են, Արքայանի բառերով,
մի տեսակ մրցում է առաջացել «կառավարության եւ կամավորական
մարմինների միջեւ», առաջինն ուզեցել է արգելք ծառայել, ազգային
բյուրոն, ընդհակառակը, էլ ավելի ծավալել։ Կառավարության դիտավո-
րությունը Արքայանը որակում է *չարամտություն* բառով։ Աստիճանա-
բար կառավարությունը այն համոզմունքին է հանգել, որ կամավորա-
կան ջոկատները «մի օր չարիք կարող էին դառնալ պետության եւ նրա
քաղաքականության» գլխին⁴։ Այդուհանդերձ, այն, որ ձեւավորված
առաջին խմբերի հրամանատարները եղել են դաշնակցականներ, դա
պատճառ չի եղել, որ կամավորական շարժումը թե իր ձեւով, թե իր
բովանդակությամբ որակվեր որպես դաշնակցական։ Հենց սկզբից գոր-
ծի գլուխ կանգնած մարդիկ այդպես էլ արտահայտվել են։ Լսենք
Անդրանիկի ջոկատի վաշտի հրամանատար Սեպուհի խոսքը. «Իհիւր-
պես, խմբապետերը դաշնակցական լինելով՝ չի նշանակեր թե շարժու-
մը դաշնակցական է։ Շարժումը հայ ժողովրդին է, որ մի մարդու
նման ոտքի կը կանգնի այսօր։ Այս է ընդհանուր տրամադրությունը»¹։

Գործից գերծ չի մնացել հոգեւորականությունը։ Կաթողիկոս Գետրոզ
5-րդ Սուրենյանը, շտապով, 1914-ի օգոստոսի 5-ին, նամակ է
հղել Վորոնցով-Ղաշկովին, որ նա ցարի առջեւ հարց հարուցի
սկսված պատերազմական թոհուրոհի մեջ ձեռք առնելու միջոցներ
«հայերի կյանքն ու ինչքը պաշտպանելու համար»։ Որպես պատե-
րազմի հետեւանք, կաթողիկոսը խնդրում է, որ Թուրքիայի բոլոր
հայկական նահանգները ձեւավորվեն «որպես անբաժան մի շրջան»։
Այս նամակին ի պատասխան լուրեր են տարածվում, թե ցարը, իբր,
«հայությանը անկախության խոստում է տվել»։ Մինչդեռ հրապարա-
կայնորեն տարածվել է հայերին ուղղած կոչ, որում ուսաց զենքին
օգնական լինելու պահանջից բացի ոչ մի խոսք չկար թե՛ անկախու-
թյան եւ թե՛ ինքնավարության մասին²։

Լշենք եւ այն, որ ստեղծված իրավիճակում կամավորական ջո-
կատներ կազմելու շարժում սկսեցին նաեւ աղբյուրներից։ Ուրիշ
եւ չլուսեին։ Ցարի պահանջին պետք է արձագանքելին։ Նրանց
կամավորները եկան ոչ թե Կովկասյան ճակատ, այլ, ինչպես շուտով
պարզ դարձավ, գնացին դեպի ուս-գերմանական ճակատը, փաս-
տորեն Թուրքիային բարեկամ գերմանական կողմին գերի ընկնելու
մտադրությամբ։ Ջարմանալի է, որ նման երկերեսանության դեպքում
անգամ ցարը պատժի եւ կանխարգելման որեւէ միջոցի չդիմեց։
Մինչդեռ Կովկասյան ճակատում հապճեպով ձերբակալվում եւ Սիբիր
էին աքսորվում թուրքական բանակից ուսական բանակին կամավորին,
ապրելու հույսով, գերի ընկած հայ զինվորները։ Եվ դա այն բանից
հեղու, երբ երիտթուրքերը Ղաշնակցության ներկայացուցիչներից պա-
հանջեցին Ռուսաստանի դեմ կռվելու համար հայ կամավորներ տալ,
դաշնակցականները, համենայն դեպս եւ ազնվություն ունեցան, եւ
քաջություն նրանց ասելու, որ կամավորներ չեն կարող տալ, քանի
որ Ռուսաստանում նրանք ազգակիցներ ունեն, խոստանալով, որ
Թուրքիայում էլ լոյալ կմնան եւ կկատարեն «իրենց քաղաքացիական
պարտականությունը օսմանյան կառավարության հանդեպ»։ Սա բա-
նակցության ժամին։ Բայց արդեն պատերազմի մեջ Գերմանիայի
մտնելուց անմիջապես հետո, երբ Թուրքիայում ընդհանուր զորահա-
վաք հայտարարվեց, հայերը ըմբռնումով մոտեցան եւ ընդառաջեցին։
Հայտկանշական է, որ վանեցիք իրենք են իրենց քաղաքի զորակոչ-
ված հայ երիտասարդությանը առաջնորդել դեպի զորանոց³։

1 Ա. Մ., գ. 930, ք. 38։ 2 Ա. Մ., գ. 1, գ. 558, ք. 200-202։ 3 Ա. Մ., գ.
2300, ք. 1, գ. 770, ք. 24։ 4 «Հայաստան», Թ., N131, 13. 10. 1917թ.։

1 Սեպուհի, երբ իմ լուրերն, Հ. Ա. էջ 61։ 2 Ա. Ղաթողիկոս, Հայ ազատագրական
շարժման օրերն, էջ 243-247։ 3 Ա. Մ., էջ 250-252։

1 Ա. Մ., գ. 930, ք. 38։
2300, ք. 1, գ. 770, ք. 24։

2 Ա. Մ., գ. 1, գ. 558, ք. 200-202։
4 «Հայաստան», Թ., N131, 13. 10. 1917թ.։

1 Սեպուհի, երբ իմ լուրերն, Հ. Ա. էջ 61։
2 Ա. Ղաթողիկոս, Հայ ազատագրական
շարժման օրերն, էջ 243-247։
3 Ա. Մ., էջ 250-252։

Կամավորական շարժման, կամավորների զորաջոկատների ստեղծման հարցում լիակատար ներդաշնակություն չի եղել կազմակերպիչ կուսակցությունների, հասարակական խավերի միջև, չնայած կողմակիցների ընդհանուր առմամբ գերակշռությանը: Գործին բուրժուական մոտ կանգնած, մասնակից եւ ազդեցիկ դեր ունեցող Սիմոն Վրացյանը իր հուշերի գրքում պատմում է հետեւյալ կարեւոր մանրամասնությունները:

Հայտնի է դարձել, որ լեհերը ցանկություն են հայտնել կամավորական խմբեր կազմել եւ ուսաց բանակի կազմում մասնակցել Գերմանիայի դեմ մղվող կռիվներին: Փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովն իր մոտ է հրավիրել հայ ելեղեցու Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ Սերոպ եպիսկոպոսին, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ա. Խատիսյանին եւ հայտնել, որ ցարի ցանկությունն է, որպեսզի այդ կերպ վարվեն նաեւ հայերը: Փոխարքան տեղյակ է պահել, որ ցարը «խոստանում է թրջահայ հողերի վրա... հաստատել ինքնավար Հայաստան՝ Ռուսաստանի հովանավորության ներքո»¹:

Առանց կաթողիկոսի, որ Գելորգ 5-րդն էր, չէր լինի: Գաղափարին եւ իրականացման ձեւերին նա միանգամայն համակիր է եղել:

Ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչները բանակցությունների մեջ են մտել միաժամանակ փոխարքայի եւ Կովկասյան բանակի հրամանատարության հետ: Բանակն սկզբից եւթ այն կարծիքին է եղել, որ լինի չորս խումբ: Կամավորների զինավարժությամբ հանձն էին առնում զբաղվել բանակային սպաները, անհրաժեշտ համարելով, որ հետագայում մեկական սպա ամրացվի խմբերից ամեն մեկին: Տրվում էին նաեւ խմբերի հնարավոր հրամանատարների անունները՝ Անդրաէին նաեւ խմբերի հնարավոր հրամանատարների անունները՝ Անդրաէին, Զեռի, Դրո եւ Համազասպ՝ ամենից ավելի հույսով և հայ ջաջորդիները: Այդպես էլ, ինչպես ստորեւ կտեսնենք, Անդրանիկի ջոկատին ամրացված սպան ուսյալ կապիտան Արտեմ Հովսեփյանցն էր, որը սկզբում վարժեցրել է խումբը: Իսկ ապա նաեւ ուղեկցել դեպի մարտ:

Չի եղել առանց տարակարծության: Անդրանիկը նախապես առարկել է առանձին-առանձին խմբերի գաղափարին: Նա գտել է, որ բուր լիակամավորները մի զորագունդ պետք է կազմեն, մի հրամանատարություն ունենան, հետեւապես նաեւ մարտերի մեջ մտնեն ուժամաճակատի մի ուղղությամբ: Ուղղությունն էլ նրա համար պարզ ու որոշ էր՝ ռազմաճակատի հարավային այն գիծը, որը թուրք-կովկասյան սահմանագլխից պետք է տաներ դեպի Վան, Քիթիս ու Մուշ:

Սա ձեւին վերաբերող առարկությունն էր: Կար եւ բովանդակությանը վերաբերող:

1 Ա. Վրացյան, Կեսեղի ուղիներով, Գ հատոր, Բ., 1963, էջ 26:

Առաջինը հակառակել է Հովհաննես Զաքարյանին՝ ապագա հայոց հանրապետության առաջին վարչապետը: Չի խորացրել իր միտքը, չի պնդել, հարկ չի համարել, բայց արտահայտվել է:

«— Այո՛, ես հակառակ կարծիքի եմ, բայց դուք արդեն որոշում տվել եք, ի՞նչ եք սպասում ինձանից, արյուն ձեր ի գլուխ ձեր».— այսքանն է հիշում Սիմոն Վրացյանը: Հիշում է եւ չի մոռանում, որ ինքն էլ նույն կարծիքին է եղել ուրիշ մի քանիսի հետ միասին: Բայց առարկողները իրենց թվով եղանակ չեն ստեղծել: Նրանց մեջ երիտասարդներ են եղել, Թիֆլիսի Լեոսիսյան դպրոցի եւ Էջմիածնի Գելորգյան ձեմաբանի սովորողներ: Սիմոն Վրացյանը համակարծիք է եղել նրանց հետ ժամանակին եւ նույնն է մնացել ժամանակներ հետո, հնօրյա իր հուշերը թղթին հանձնելիս: Այդտեղ է, որ նա հարց է տվել ու պատասխանել, որը ուզում ենք հենց այստեղ, սույն պատմության շեմին մեջբերել:

Նախ հարցը. «Սխալվեցի՞նք»:

Ապա պատասխանը. «Այո՛, սխալվեցինք»:

Դարձյալ մի հարց. «Տուժեցի՞նք»:

Եվ դարձյալ նույն պատասխանը. «Այո՛, տուժեցինք»:

Եվ մի եական լրացում. «Բայց սխալվեցինք ու տուժեցինք ազգովին»: Ուզում է ասել, թե ուրիշ ելք չի եղել, ուրիշ միջոց չի գտնվել: Ասել է թե՛ այն, ինչ եղել է, դարձել է պատմություն՝ մնայուն եւ անջնջելի: Այդ պատմությունը միայն փաստեր ու թվեր չեն: Այդ պատմությունը նախ եւ առաջ դաս է: Այդ ենք կարդում Վրացյանի եզրափակող բառերում, եթե եղել էլ է ուրիշ մի ճանապարհ, մեկ է, իրենք այն չեն նշմարել, իրենց «հասունության» աստիճանը չի ներել այն տեսելու: Այնուամենայնիվ՝ «կամավորական շարժումով բացվեց մի նոր էջ հայոց պատմության դարաշրջանում»: Թերահավատ Վրացյանը այս տողերը գրում է ողբերգական պատմությանը քաջատեղյակ լինելուց հետո, միանգամից, պոթկումով գերադրական աստիճանի հասցնելով այն եղածը, որի անհրաժեշտությունը մի տող վերելում հարցականի տակ էր դնում¹: Ուստի հարց տանք, կամավորական շարժումը նոր էջ էր բացում, թե՛ պարզապես մի էջ էր հայ եւ ռուս ժողովուրդների բարեկամության պատմության մեջ: Մենք հպիված ենք դեպի «մի էջ էր» գնահատմանը, գտնելով, որ այդ էջը հայ ժողովրդի բարոյական վեհության արտահայտությունն էր եւ միջամանակյա ցարիզմի ապերախությամբ դրսևորված քաղաքական նենգամտությունը:

Մեծահոգի՛ ցարը, երբ խմբերն արդեն ձեւավորված էին եւ մղած առաջին կռիվներում քաջագործություններով նրան իրենց բացառիկ

1 Ա. Վ., էջ 27-29:

նվիրածությունն ապացուցած, ժամանեց Թիֆլիս: Առողջ-փառողջ ընդունելություն գտավ: Մի կողմ դրեց կրոնական եւ ազգային խտրությունը, այցելեց թե՛ վրաց, թե՛ հայոց, թե՛ մահմեդականների հոգեւոր մեծերին:

Շատ չանցած, արդեն 1915 թվականին, ցարական պահնորդական բաժանմունքը եւ ռազմական գործակալությունը իրենց վերադասերին տեղեկացնում էին, որ հայության մեջ լուրջ տարակույսներ են ծագել ցարի խոստումների նկատմամբ: Նույնն էր Լեհաստանում, երկու ցարի խոստումներ: Արագորեն հայության մեջ տարածվում էին տեղում էլ՝ երկմտանքներ: Արագորեն հայության մեջ տարածվում էին լուրեր, թե զուր է ինքնավարություն սպասելը: Արջունիքին ու ռազմական հրամանատարությանը լուրեր էին հասնում, որ հայերը բաց ու արձակ խոսում են, թե ցարական կառավարության հետ միասնությունը ձեւական բնույթ է կրում, որ հնարավոր է հետագայում մինչեւ իսկ հայության քաղաքական ըմբոստացում կառավարության դեմ, որը եւ, ի միջի այլոց, հանգեցրեց նրան, որ վախ առաջ բերեց, թե մի օր հայ կամավորները՝ հենց դա կանեն, վախ, որը հանգեցրեց կամավորական ջոկատները սովորական զորամասերի մեջ լուծելու գաղափարին ու դրա իրականացմանը: Այն ժամանակ, դա 1915-ին երբ հայ քաղաքական կուսակցությունները դնում էին կամավորական խմբերի թիվն ավելացնելու հարցը, հենց այդ ժամանակ էլ ռուսական շրջաններում հակառակ տրամադրությունն է ձեւավորվում: Գործակալները չէին խուսափում այլեւս վերադասին հայտնելուց, որ հայերը կամավորական ջոկատների թվի ավելացման հարց դնելով, մտածում են ապագայում, առիթի դեպքում, դրանք օգտագործել նրա՝ դեմ, ով իրենց համար ավելի մեծ վտանգ կներկայացնի՝ ցարը, թե՛ թուրքական հարձակումը: Եվ այս բոլորը ըստ փաստաթղթի, ասվել է 1915-ի փետրվարին Թիֆլիսում հայության տեղական կոմիտեների համագումարում, որը վերը նշված հայոց ազգային համաժողովն է, որին՝ ներկա է գտնվել եւ ելույթ ունեցել նաեւ Անդրանիկը: Շարունակությունը բերենք բառացի. «Վերջում համագումարը արձանագրում է հայերի լիակատար անվստահությունը ռուսական կառավարությանը: Համագումարի ուժգին կերպով գրգռված եւ մարտական տրամադրությունը բռնկվում է համագումարին ներկա գտնվող Անդրանիկի ջերմ ճառերով, որը հայերին ուղղակիորեն հայտնում է, որ կարող է հանդես գալ նրանց ավելի վտանգավոր թշնամի, քան Թուրքիան, որի դեմ հնարավոր է, որ նրանք պայքարի մեջ մտնեն»¹: Բայց ի՞նչ փաստերի հիման վրա եւ ի՞նչ հանգամանքների բերումով... համբերենք:

Առաջինը դաշտ մեկնած առաջին չորս կամավորական ջոկատները,

¹ ԿՈՂԱ, ք. 2100, ց. 1, գ. 646, ք. 59:

գրեթե մշտապես գտնվել են Ադրբեջանական՝ կամ Ատրպատականի կոչված զորախմբում, որը Կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի մասերից մեկն էր: Ջորախմբի կազմում, ի թիվս, այլոց, գործում էր 2-րդ հրաձգային դիվիզիան², հայազգի գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանցի (Նազարբեկովի) հրամանատարությամբ:

Ավելի շատ տասը հազար զինվոր ունեցող դիվիզիան բաղկացած էր չորս հրաձգային գնդից, հրետանային դիվիզիոնից եւ չորս մարտկոցից, ուներ իր գումակը, զինվորական երկու հիվանդանոց (լազարեթ), վիրակապային եւ ախտահանող ջոկատներ: Կորպուսի կազմում էին Կովկասյան 2-րդ կազակային եւ 66-րդ հետեւակային դիվիզիաները, Կովկասյան 1-ին աշխարհազորային բրիգադը, ինչպես նաեւ Կուբանի հեծյալների հարյուրյակներ, տապային երեք վաշտ, երեք հեծյալ-բեռնակիր եւ դաշտային փոստի մի քանի կայանքներ, սակրավորների վեց վաշտ, ռազմաճանապարհային զորամաս, դաշտային բանվորական շարասյուն, մատակարարման եւ ռազմաբուժական հիմնարկներ (այդ թվում՝ չորս դաշտային շարժական հոսպիտալ), ռազմասանիտարական տրանսպորտ, մի քանի գումակային զորամաս, հրետանային պահեստարաններ, օժանդակ ու թիկունքային զորամասեր ու անձնախմբեր¹: Մարդկանց եւ սպառազինության մի հսկայական զանգված եւ դրան կիպ ջայլող, հազիվ նրա մեկ քսաներորդ մասը կազմող կամավորների չորս ջոկատ:

1914 թ. հոկտեմբերի 1-ին Անդրանիկը դեռ իր ջոկատի հավաքակայան չէր գնացել: Հավանաբար Թիֆլիսում լուծում էր կամավորներին հանդերձավորելու, զինելու եւ պարենի հարցերը: Նրա կարիքը զորակայանում զգացվում էր եւ նրան սպասում էին այնտեղ²:

Ջոկատների ձեւավորմանը զուգընթաց որոշ տեղաշարժեր էին կատարվում Թուրքիային ու Պարսկաստանին սահմանակից հայաբնակ գյուղերում: Կոտեղիով, թե ինչ է իրենց սպասվում, այդ գյուղերի բնակիչները եւս նախքան կոիվներն սկսվելը աշխատում էին գեւեք ձեռք բերել, որը, աստված գիտե, թե վարն ինչ պահի եւ ինչպես պետք կգար, բայց պետք կգար: Սահմանի երկու կողմի բնակիչներին էլ հայտնի էր, որ գալու են ոչ միայն ռուսական զորքեր, այլեւ նրանց կազմում՝ հայկական ջոկատներ: Եվ, օրինակ, թուրք-պարսկական սահմանի վերին Ազի եւ Ղեթ գյուղերի հայ բնակիչները, որոնք շրջապատված էին թուրքական ռազմաշունչ բնակչությամբ, արդեն 1914-ի սեպտեմբերի 19-ին Նամակ են հղել Վորոնցով-Ղաշկովին,

¹ Լախաբա տեղակայված վայրի՝ Պարսկական (կամ Հարավային) Ադրբեջանի անվամբ, տես ԿՈՂԱ, ք. 121, ց. 2, գ. 52, ք. 4: ² Կամ երբեմն էլ բրիգադը:

³ ԿՈՂԱ, ք. 551, ց. 2, գ. 61, ք. 3-5: Լախաբա և ս. գ. 47, ք. 42: 2, և ս. ք. 2100, ց. 1, գ. 722, ք. 17ք:

«խոնարհաբար խնդրելով», որ նա կարգադրություն անի ինքնապաշտպանական նկատառումներով իրենց զենք տալու մասին կամ թե այդ կողմերում պահակային—պաշտպանական զորամասեր նշանակի¹:

Արդեն 1914-ի հոկտեմբերին 19-ին Կովկասյան բանակի զորամասերը պատրաստ էին գործողության Սեւծովյան, Օլթիի, Սարիղամիշի, Կաղզվանի, Երեւանի, Մակուի ուղղություններով, որոնցից ամեն մեկում կենտրոնացված էին նախատեսված զորամիավորումները: Հետաքրքրության համար նկատենք, որ Սեւծովյան ուղղության զորամասերի շտաբը տեղակայված էր Բաթումի ամրոցում: Ջորամասերը շարժվելու էին Ճոռոխից դեպի Տրապիզոն, նրանց հրամանատարն էր այժմ գեներալ այն փոխգնդապետ Լյախովը, որը 1904-ին Անդրանիկի գլխավորած սասունյան դեպքերի կապակցությամբ նյութեր էր հավաքում արքունիքի համար: Հետագայում առիթ կլինի նշելու, որ նա տեղափոխվել է ռազմաճակատի հարավային գիծ: Սա՛ ի միջի այլոց:

Գեներալ Չեռնոզուբովի ղեկավարած Ադրբեջանական զորախմբի շտաբը տեղավորված էր Խոյում եւ նախապես սպասարկում էր Զուլֆա-Նոյ-Ուրմիա եւ Զուլֆա-Թավրիզ-Մարաղա-Սովուջ Բուլաղ ուղղություններին: Դեռեւս նախքան պատերազմը, խաղաղ ժամանակ, զորքերի այս խմբավորման խնդիրն էր՝ պահպանել Պարսկաստանի հյուսիսի կամ, որ նույնն է, Պարսկական Ադրբեջանի շրջանը եւ կից Թուրքական Զուրղոստանի լեռնային շրջանները: Այստեղ էլ հենց դեպի Վան տանող ճանապարհի վրա էր 2-րդ Կովկասյան հրաձգային բրիգադը (դիվիզիան), որի հրամանատարն էր, ինչպես ասվեց, գեներալ Լազարբեկովը, 1914-ի հոկտեմբերի 22-ից:

Բազմազան էին ու բարդ այդ ուղղության զորամասերի խնդիրները, Զուլֆա-Նոյմիա եւ Զուլֆա-Սովուջ Բուլաղ առաջնախույզ բացի՝ Ռուսաստանի ազդեցության տակ պահել Պարսկաստանի լայն տարածությունները, որտեղ մեծ քանակությամբ ջրդեր էին կուտակված, հսկողություն սահմանել Սոսուլ տանող այն ճանապարհին, որը Տիգրիս գետի ավազանն էր ընդգրկում եւ դեպի ուր սպասվում էր անգլիացիների առաջխաղացում: Ավարտենք ռուսական ռազմական ուժերի թվարկումը, ասելով, որ նրանց կազմում էլ, որպես ինքնավար օղակ, Անդրանիկի 1-ին ջոկատն էր եւ լինելու էին որպես Արարատյան խումբ միավորված մյուս երեք ջոկատները եւս:

Ռուսական զինվորական ապարատում ստեղծված փաստաթղթում նշելով սկսված պատերազմի նկատմամբ Թուրքիայի «բնակչության եւ հատկապես քրիստոնյաների անտրամադիր» լինելը, ավելացվում է. «Դրանից բացի, մահմեդականներն էլ այդ ժամանակ դեռ

բոլորը չէ, որ համակված էին Ռուսաստանի հետ պատերազմի անհրաժեշտության զաղափարով, հիշելով նախկին կովում ունեցած անհաջողությունները, [նրանք] չափազանց հզոր ու անպարտելի էին պատկերացնում Ռուսաստանին»: Այս պայմաններում, ահա, զորահավաքը կրել է բռնի բնույթ, զուգակցվել է ժողովրդի նկատմամբ կտրական հարցադրումներով, բռնագրավումներով եւ ջարդերով¹: Ինչ վերաբերում է հայերի նկատմամբ Թուրքիայի վերաբերմունքին, ապա այդ մասին աներկբա ասվում է, որ թուրքերը «նախապես մշակել էին եւ հետագայում անողորմ կերպով ու դաժանորեն կիրառեցին ամենավճռական եւ դաժան միջոցներ»², որոնց հանրագումարը այժմ արդեն հանրահայտ գ ե ն ո գ ի դ կոչված ցեղասպանությունն է:

Կողմերը կանգնած էին դեմ հանդիման: 1914-ի հոկտեմբերի 19-ին ռուս-թուրքական ճակատում սկսվեցին պատերազմական գործողությունները:

Բ Առաջին մարտերը եւ նահանջը

Կամավորները ցուցակագրվեցին, բաշխվեցին ըստ խմբերի, ստացան ու ստանալու էին ոչ միայն հանդերձանք ու զենք, այլեւ հանձնարարականներ: Որոշված էին կազմ ու պատրաստ չորս ջոկատներից ամեն մեկի հավաքատեղը եւ օրը: Ըստ այդմ երկրորդ մեկնելու էր Իզդիրից Բայազետ, երրորդը՝ Կաղզվանից Ալաշկերտ, չորրորդը՝ Օլթիից Կարին: Առաջին ջոկատը հավաքվելու էր հոկտեմբերի 10-ից, ռուս-պարսկական սահմանից դեպի հարավ-արեւմուտք տանող ճանապարհին գտնվող Սալմաստ գավառի հայկական գյուղերում: Այստեղից մտն էր Թուրքիայի այն հանդիպակաց ծայրամասը, որտեղով սպասվում էր ռուսաց զորքի այս ճակատի երթը: Ճանապարհը Թուրքիայի հարավային սահմանագծով, մերթ նույն ուղղությամբ վեր, մերթ վար: զիգզագով տանում էր դեպի Վանա լիճ, ապա հարավից ու հյուսիսից գոտի կապելով՝ Բիթլիս ու Սուլ:

Կամավորները խանդավառ էին: Բոլորին այն համոզումն էր զենքի տակ դրել, որ Անդրանիկի՝ ջոկատն են մտնելու եւ նրա՝ հետ են մարտի գնալու: Սա ուրիշ մի տրամադրություն էր: Քիչ չէին, իհարկե, կամավորների մեջ այն զինվորները, որոնք Անդրանիկին գիտեին ֆիդայական օրերից, կովել էին նրա հետ միասին կամ եկել էին կռիվը այսուհետ նրա հետ համատեղ շարունակելու ձգտմամբ: Ինչու՞ չպետք է գային, երբ դարձյալ կանչում էր Անդրանիկը: Մյուսներին,

1 ՀՀ ԴԴԱ № 121, ց. 1, գ. 3, ք. 1-3: Այս մասին ավելի մանրամասն մեծ Ա. Օ. Արստյան, Кавказский фронт, 1914-1917, Е., 1971 г. 2 ՀՀ ԴԴԱ № 121, ց. 1, գ. 3, ք. 1-3:

զենքի տակ նոր մտնողներին, նույնպես ձգել էր Անդրանիկի անունը, նրա ջոկատը մտնելու ոչ միայն զազափարը, այլև տենչը: Բայց չհեռանանք ճշմարտությունից: Ջոկատների բոլոր հրամանատարներն էլ համբավվոր մարդիկ էին, իրենց քաջությամբ այնքի ընկած հայրենասերներ:

Պատերազմը սկսվելուց առաջ Պարսկաստանը պաշտպանական նկատառումներով Անգլիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ բաժանվել էր ազդեցության գոտիների: 2-րդ Կովկասյան հրաձիգ բրիգադը, որի կայանատեղը Երեւանի նահանգն էր, արդեն 1911թ. տեղափոխվել էր Պարսկաստան: Այդտեղ են գալիս նաեւ 21-րդ դիվիզիայի Ափշերոնյան եւ Շիրվանյան զնդերն իրենց հրետանիով, ինչպես նաեւ չորս կազակային զնդեր: 1913-ին այդ զնդերը կազակային երկու զնդերի հետ դուրս են բերվել Պարսկաստանից:

Խաղաղ այդ ժամանակներում բրիգադի զորամասերը տեղաբաշխված էին հետեւյալ կերպ. մեկական գունդ Ուրմիա, Խոյ, Դիման քաղաքներում, իսկ Թավրիզում՝ ուժեղացված մի գունդ: Հետագայում այդ զորամասերը համալրվել են բացառապես կովկասցիներով: Պատերազմը հայտարարվելուց հետո բոլոր նշված վայրերում եղած զորամասերը վերստին համալրվում են, մի շարք տեղերում էլ հաստատվում են նորերը¹: Ահա հենց այս համալրման հետ է կապված հայ կամավորների 1-ին ջոկատի այցը Պարսկաստանի Սալմաստ գավառը, մասնավորապես նրա Փայաջուկ, Սավրա եւ Ղալասար գյուղերը:

Անդրանիկը հոկտեմբերի 19-ին է Թիֆլիսից 500 կամավորների գլուխ անցած ճանապարհ ընկել Սալմաստ: Կամավորները տարբեր վայրերից էին՝ Կարինից, Բուլղարիայից, Կեսարիայից, Սարգարաբազից, Բաբերդից, Ախաթից, Մուշից...: Դրանից առաջ 350 կամավորներ էլ մեկնել էին իր ֆիդայական օրերի ընկեր Սմբատի ղեկավարությամբ: Հասնելով Ջուլֆա, կամավորները գնում, տեղավորվում են Հայ Ջուլա՝ գյուղում, որտեղ նրանք անմիջապես զբաղվում են զինավարժությամբ եւ շարունակում ճանապարհը դեպի Սալմաստ: Ճանապարհին Անդրանիկը հանդիպել է բանակային հրամանատարությանը են արդեն հոկտեմբերի 27-ին հեծյալների ուղեկցությամբ հասել Սալմաստ: Այստեղ նա տեսակցել է գավառի դատավոր եւ փաստորեն ինքնիշխան տնօրեն Սամսոնի հետ, որի տանը տեղավորված են եղել կամավորների մի մասը եւ ջոկատի շտաբը: Սամսոնը այն մարդն էր, որին մենք հիշատակել ենք այս պատմության վերելում: Այսուհետ նա միանալու է Անդրանիկի ջոկատին եւ այդ պատճառով հիշատակվելու է հետագայում եւս: Տեղ հասնելով, Անդրանիկը կանգ է առնում Ղալասար գյուղում: Ղալասարում, մոտակայքի

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 1, ք. 10-15:

հայկական Փայաջուկ եւ Սավրա գյուղերում էին տեղավորված ջոկատի միևն այդ եկած կամավորները:

Անդրանիկն անմիջապես զբաղվել է ջոկատը մարտական կարգի բերելու փոքր ու մեծ գործերով, ձեռնամուխ է եղել մարտիկների զինավարժությանը, որով միևն այդ զբաղվում էր ավելի վաղ տեղ հասած ռուսական հրամանատարության կողմից ջոկատին կցված կապիտան Արտեմ Հովսեփյանցը¹:

1200 հրաձիգ եւ հեծյալ զինվորներից էր կազմված ջոկատը: Հավաքակայանում այն բաժանվել է չորս հետեւակային վաշտերի եւ մեկ հեծելախմբի: Վաշտերի հրամանատարներն էին Սմբատը, Սեպուհը, Արտաշեսը եւ Նիկոլը, հեծյալ կամավորներինը՝ Ավոն: Սմբատը, Սեպուհը եւ Ավոն արեւմտահայեր էին, Անդրանիկի ֆիդայական օրերի ընկերներ, Արտաշեսը եւ Նիկոլը՝ ախալցխացի: Ջոկատի սանիտարական բաժնի վարիչն էր բժիշկ Տեր-Թովմասյանը: Ջոկատն ուներ ռուսերենից եւ ֆրանսերենից թարգմանիչներ, որոնք զանազան ծառայություններ կատարող շուրջ քառասուն հոգու հետ միասին կազմում էին ջոկատի պետի ծառայողական անձնակազմը եւ թիկնապահների խումբը: Միշտ ջոկատից անբաժան էր բարեկիրթ ու անխոնջ հասարակական գործիչ, հայ ժողովրդի ազատության գործի լիակատար նվիրյալ բժիշկ Հակոբ Ջավրիե-Ջավրյանը, Անդրանիկի հոգեհարազատ խորհրդատու²:

Ժամանակը չէր սպասում: Ջինկուչի եւ զորահավաքի կարճատե գործողություններին հաջորդում է ռազմի դաշտ մեկնելու պահը: Նոյեմբերի 3-ին էր, ցերեկվա ժամը 11-ին, Սալմաստից: Գործի գլուխ կանգնած էր Անդրանիկը: Ջորախմբի հրամանատար Չեռնոգլուխ կանգնած էր անձամբ ցանկություն հայտնել ներկա լինել ճազուբովը ինքն էր անձամբ ցանկություն հայտնել ներկա լինել ճանապարհելու արարողությանը եւ ուղերթի քաջալերիչ խոսք ասել, որը տեղում թարգմանել է Ջավրյանը³: Ներկա է եղել նաեւ կարգադրիչ մարմնի ղեկավար Նիկոլ Աղբալյանը, որի գրած փաստաթղթից է, որ իմանում ենք այդ մասին: Չեռնոգլուբովի ճառը Աղբալյանը բնութագրում է «զգացված» բառով: Ճառախոսը, ասում է նա, իրեն համարում էր բախտավոր, «տեսնելով, թե ինչպես հայերը ռուսական զորքի հետ միասին գնում են կովեղու անչափ երկար ժամանակ տանջվող հայ ժողովրդի ազատագրության համար»: Չիմանալով, թե ինչ կլինի ապագայում հայերի վիճակը, որն ինքը համարում է դիվանագիտության

1 Սեպուհ, էջեր իմ յուզերեն հ. Ա. էջ 71-86 եւ 88-96: Լաւն' Նորեն ծայր. վարդապետ Լազարեան, Արձանական Սոփա, 1932թ., էջ 145: Աղբալյանը, որ հեղինակները Անդրանիկի Թիֆլիսից դուրս գալու եւ տեղ հասնելու տարբեր օրեր են նշում ու տարբեր պատմություններ ատում: Գրում ենք համադրելով: 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 1, ք. 14, Լաւն' Նորեն ծայր. վարդապետ Լազարեան, էջ 147-150 եւ այլեւ: 3 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 52, ք. 4-5:

գործը, գեներալ Չեռնոզուրովը «որպես զինվոր հավատացած է, որ երջանկության նոր արշավույսն է բոցավառվում հայոց երկնակամարում»: Հրամանատարը աղերսում է աստծուն, որպեսզի մարտի գնացող զինվորներին հաղթանակ պարգևի: Ջինվորները գլխահակ, հրամանատարի հետ միասին, աղոթքի խոսքերն են մրմնջում. «Հայր մեր, որ յերկինս ես...»: Հնչում է Անդրանիկի բոցաշունչ խոսքը. «Կեցցե՛ ոռուսաց կայսրը»: Թնդում է «ուռուա՛ն»: Մարդիկ ոգեշունչ էին, որովհետեւ գնում էին հավատով եւ հույսով:

Առաջին իսկ քայլերից պարզվում է, որ վերջին հաշվով պատերազմ է, այլ ոչ տոնախմբություն: Դեռ բուն ստոնամանիքը չէր, բայց արդեն ցուրտ էր, բուք չէր, բայց ջամին սառն էր: Մի փոքր առաջ, ու արդեն ճանապարհն անցնելու էր բարձունքներով, արդեն ձյուն էր, կատարյալ ցուրտ ու ստոնամանիք: Իսկ հապճեպորեն հանդերձավորված զինվորները բարակ հագուստներով էին: Ոչ միայն այդ, Եհկոյ Աղբալյանը՝ կարգադրիչ բյուրոյի ղեկավարը, առաջիններից մեկն է իմացել եւ առաջիններից մեկն էլ, հավանաբար, ահազանգել է, որ կամավորների հավաքագրումը եւ նրանց ուղարկումը ճանապարհում յայնպես հապճեպ է եղել, որ զինվորներին չեն հասցրել նաեւ կերակրի փոքրիկ կաթսաներ տալ, եւ այդպես նրանք ջայլել են ուղամի ճամփաներով, դեպի առաջ եւ դեպի վեր: Միայն այդ ճամփաներն անցած, մարտից քրտնաթոր դուրս եկած ծարավ եւ սոված զինվորը կարող էր հասկանալ, թե ինչ սաեւ է կերակրի աման չունենալ, պիտի սպասես, որ ընկերոջդ ամանը վերցնես, իսկ մինչ այդ առաջընթացի հրամանը կհնչի եւ կարող է մարտը վերսկսվել:

Եվ այդպես էլ մարտերը իրար են հաջորդել, հայ զինվորները կոհվներ տալով արաջ են շարժվել, մխրճվելով դեպի Վան տանող ճանապարհի խորքերը: Կոհվների առաջին իսկ պահից այդ կողմն էր նրանց հայացքը, ասես թե այն է, ահա, ամեն մի լեռան, սարի ու բլրակի հետեւում Վանա ծովն էր ծփում ու Վան քաղաքն էր իր փրկիչներին սպասում:

Առաջին օրերին ջոկատն իր ճանապարհը անցել եւ կոհվները վարել է իր ուժերով, առանձին դեպքերում միայն ստանալով ոռուսական բանակային զորամասերի աջակցությունը: Որովհետեւ ջոկատն ընթացել է որպես առաջապահ, որպես տեղանքին ծանոթ եւ ուղեցույց: Դա զուգահեռում էր հայերի ներքին ցանկությանն ու կամավոր դառնալու նպատակադրմանը: Առաջ շարժվելու հրամանն ստանալուց հետո նրանք գնում էին, որքան կարող էր այդպիսի իրավիճակում առաջ գնալ նման մի զորամասը, առանց ետ նայելու: Օր առաջը ուշ էր, պետք էր ժամ ու բոլոր առաջ հասնել Վան՝ գրեթե

1 Լ. տ. ք. 402, ց. 1, գ. 13, բ. 4:

լիովին հայաբնակ մեծ քաղաքը, որտեղ սպասողական դրության մեջ էր հայ բնակչությունը, որի վիճակին նույնպիսի սպասումով հետեւում էին նույն երթագծի վրա գտնվող մյուս քաղաքներում. Թիֆլիսում եւ Մուշում:

Նոյեմբերի 9-ին թե՛ ջոկատը, թե՛ Նազարբեկովի զորամասը գտնվել են այնտեղ, ուր խանիկ գյուղն էր: Այստեղ էլ, գրել է հետագայում Նազարբեկովը, խումբը մտել է իր հրամանատարության ներքո մինչեւ նույն տարվա դեկտեմբերի 20-ը:

Անդրանիկը ուրիշ կերպ է ցանկացել: Անցնելով ջոկատի գլուխ, նա խնդիր է դրել, որ ջոկատին հնարավորություն տրվի լինել առանձին, որպեսզի մյուս զորամասերը նրան չկաշկանդեն ընթանալ դեպի Վան: Իմանալով այդ մասին, Չեռնոզուրովը հեռագրով հայտնել է Նազարբեկովին, որ կարելի է ջոկատին դա թույլ տալ՝ նրան տրամադրելով երկու լեռնային հրանոթ: Նազարբեկովը հետագայում վերհիշելով, ցավով բացատրում է, որ իրավիճակը փոխվելու պատճառով դա հնարավոր չի եղել իրականացնել, քանի որ «թշնամին սկսել է ակտիվություն հանդես բերել եւ քիչ-քիչ կուտակվել Արճակ՝ լճի կողմից»: Այդ պատճառով էլ Նազարբեկովը «հարմար չի գտել ջոկատը նման իրադրության մեջ բաց թողնել»¹, այսինքն համաձայն լինել, որ նա իր գործողությունների մեջ անկաշկանդ լինի եւ ազատ²:

Դուրս գալով Դիլման քաղաքից, կամավորները շարժվել են Զյոհնա Շահար գյուղով դեպի Դեիր, խնդիր ունենալով գրավել եւ իրենց հսկողության տակ վերցնել Բուրուշ Խորանի լեռնանցքը: Ամսի 3-ի լույս 4-ի գիշերը զինվորները գիշերել են Զյոհնա Շահարում, իսկ 4-ի լույս 5-ի գիշերը անց են կացնում Դեիր գյուղի մոտակայքի բարձունքում, ձյունից մաքրած սառը հողի վրա, մեջքմեջքի եւ գրկախոն: Առավոտյան ճանապարհը նրանց տանում է դեպի Աշնակ գյուղը, ջոկատի փոքր մասը՝ անարաւիտ բարձունքով, մյուսը՝ գյուղամիջյան ճանապարհով: Նախորդ օրը, ամսի 4-ին, ջոկատին միանում է բանակային կորպուսի Պոլտավյան կոչված գնդի կազակային հարյուրյակի երեք-քառորդը, որի հրամանատարությունը առանձին կարգով, բայց որպես ջոկատի բաղկացուցիչ մաս, ստանձնում է կապիտան Արտեմ Հովսեփյանցը:

Երեւում է թուրքերը հետեւել են ջոկատի ընթացքին: Վերջապես ամսի 5-ի ցերեկվա ժամը 2-ին, երբ ջոկատը Աշնակի մերձակայքում էր, նրանք հեռավորությունից հրացանային կրակ են բացում

* Գրականության մեջ է՛ Արճակ է, է՛ Արլակ, է՛ Արշակ:

1 «Հայաստան», N36, 1. 06. 1917թ.: 2 ՀՀ ՊԿՄ, ք. 45, ց. 1, գ. 1, բբ. 31-34:

ջոկատի ձախ թելի վրա: Թուրքերի դիրքը ջոկատի նկատմամբ իշխող էր: Վիճակը բարելավելու համար պետք էր նախաձեռնություն: Դրանում հնարամիտ է գտնվում վաշտապետ Սեպուհը: Նա անսպասելիորեն իր վաշտի մի մասով հարձակման է անցնում, կարողանալով թշնամու համեմատ բարձր դիրք գրավել եւ հրացանազարկի համար գործարար հեռավորությունից, չորս հարյուր մետրից կրակ բացել նրա դիրքերի վրա: Խնդիրը այն էր, որ թուրքերը դուրս մղվեին իրենց զբաղեցրած դիրքից: Սեպուհին աջակցում են Սմբատի եւ Արտաշեսի վաշտերը: Թուրքերը դուրս թշնամու, զրկվում են ջոկատին խփելու դիրքային առավելությունից: Այդ պահին կովի մեջ մտած հինգ հարյուր զինված ջոկատ հարձակվում են ջոկատի աջ թելի վրա՝ նրան դիրքից դուրս մղելու համար: Անհապաղ վաշտապետ Նիկոլը մարտի առաջին գիծ է ուղարկում իր վաշտի երկու դասակները, վերացնելով աջ թելին սպառնացող վտանգը: Դա առաջին անգամ ձեռքները գեղեցիկ վերցրած անբեղ-անմորուս ուսանողների ու մյուս ջախելների մարտական մկրտությունն էր, որոնք մարտի էին գնում, ինչպես դեպի խանդավառ տոնահանդեսի: Սահվան մասին միայն լսած լինելով, բայց երբեք չմտածելով այդ մասին:

Ճերեկվա երկրորդ կեսին թուրքերին օգնության են հասնում ջոկատի նոր ուժեր: Ի տարբերություն նախորդների, նրանք փորձում են ջոկատի շարքերը ճեղքել շրթայի կենտրոնից: Հենց այդ է, որ անմիջապես նկատում է Անդրանիկը: Ի՞նչ միջոցի պետք է նա դիմեր: Վերադասավորելով ուժերը, մի դասակով նա ուժեղացնում է կենտրոնը, որի կրակի հանդիման ջոկատը կանգ են առնում, բայց ետ չեն դառնում: Մարտերի մասնակիցը հաշվել է՝ ջոկատի 1200 հոգու դեմ երկուսուկես հազար զինված ջոկատ է թուրքական բանակային մեկ գումարտակ: Մեկին՝ երեք: Նույն օրը երեկոյան Բուրուշ Խորանից թուրքերին օգնության են գալիս լրացուցիչ նոր ուժեր: Եվ թուրքերի կրակը դառնում է փաստորեն անընդմեջ:

Արդեն երեկոյան այնպես էր, որ ջոկատի ուժերը ձգված էին մոտ չորս կիլոմետր երկարությամբ, ըստ որում ձախ թելը, որն ամենից թույլն էր, ստացել էր երկու դասակի համալրում:

Ջոկատն իր հնարամտությամբ էր իր ուժերը ավելացնում եւ կատարելագործում, իսկ թուրքերը շարունակում էին դրսից համալրել: Գալիս է մի պահ, երբ հնարամտությունն էլ է դառնում անզոր: Հույսը մնում է այն, ինչ Անդրանիկն իր համհարզի միջոցով հայտնում է Սեպուհի, Սմբատի եւ Արտաշեսի վաշտապետներին, «եթե նրանք հանձնեն իրենց դիրքի թելուց մի մասը, ապա դրանով ծանր վիճակի մեջ կդնեն մեր ջոկատը»: Ստացվում է պատասխանը, «Կմտնենք, բայց դիրքերը չենք հանձնի»:

Առանց այն էլ ցուրտ ու շոգ երեկոյին հաջորդում է էլ ավելի սառնաշունչ գիշերը: Հրաձգությունը, թեեւ տատանումներով, չի դադարում: Կամավորները մինչեւ առավոտ պառկում են սառը ձյան վրա, չշարժվելով իրենց դիրքից: Ջինվորները այնպես արագ են կողմնորոշվում, կարծես ամիսներ առաջ էին մտել ռազմի դաշտ, մեկնողներին թաղում են տեղնուտեղը, վիրավորներին անհապաղ հասցնում սանիտարական կայան: Այնտեղ ոչ միայն բժիշկ Թովմասյանն էր, այլեւ հոգատար ու անխոնջ Հակոբ Ջավրյանը, որը բուժումից ազատ պահերին ինքն էլ զինվորների հետ էր, նրանց կողքին՝ ոչ միայն որպես բժիշկ, այլեւ որպես մարտիկ եւ խորհրդատու:

ՀԱԿՈԲ ՋԱՎՐՅԱՆ

Առավոտյան թուրքերը վճռում են միահամուռ հարձակմամբ թուլացնել ջոկատի դիմադրությունը: Կամավորները մնում են անհողողող: Այդպես մարտը շարունակվում է մինչեւ ցերեկվա ժամը 1-ը: Անհայտ էր եւ ֆիզիկական ուժերի եւ զինական պաշարների նվազումը: Ժամանակին վրա է հասնում 5-րդ Կովկասյան գնդի առաջին գումարտակը, որը դիրք է գրավում ամենից ավելի ծանր ու լարված հատվածում՝ ջոկատի ձախ թելում:

Կամավորները տեսնելով կենսաբեր ոռու զինվորներին, ակամայից հնչեցնում են ողջույնի եւ ուրախության «ուռա՛ն»: Նրանք ոչ միայն հրացանակիր էին, այլեւ հրետանավորներ: Անմիջապես քառասուն կամավորներ գնում են օգնելու ոռու զինվորներին՝ հրետանու լավ դիրքեր ստեղծելու համար:

Ի վերջո, երեկոյան ժամը 5-ին մոտ, կամավորներն ու ոռու զինվորները միատեղ գրոհի են ելնում եւ թուրքական զորքին այլեւ ոչինչ չէր մնում, բացի կովից խուճապահար խույս տալը, կովի դաշտում անթաղ թողնելով մեծ թվով զոհվածներ, իրենց վերջին ձիերը, դեղամիջոցները, ահագին գեղեցիկ ու փամփուշտ:

Ջոկատը ունեցել է տասնմեկ զոհ, տասնհինգ վիրավոր եւ զանազան նյութական կորուստներ: Դա՛ չորս անգամ թվաքանակով հակառակորդի առավելի դեմ՝:

Չորսիսբի հրամանատար Չեռնոգուրովը իր ողջույնի եւ զոհուհա-

1 «Дневник военных действий первой армянской добровольческой дружины в Русско-турецкую войну 1914-1915гг. (Арагацского отряда доб.-мая 1915г.)». Стр. << ԴՆՆԱ Գ. 121, Գ. 2, Գ. 32, ԲԲ. 1-15: ԼՍԽՆ՝ Լ. Կ. Գ. 121, Գ. Գ. 4, ԲԲ. 1-8:

կության խոսքն հղում հայոց կաթողիկոս Գելորգ 5-րդին. «Նույն-բերի 5-ի մարտում Անդրանիկի հայ կամավորների ջոկատը ցուցաբերեց մեծ սխրանք եւ անձնագոհություն: Ինչ երջանիկ եմ զզում Ձերդ սրբությանը հայտնելով այդ մասին»¹:

Մամուլը չի խնայում մեծարանքի խոսքերը Նույնբերի 5-ի մարտը մղած կամավորների հասցեին:

Ռազմարշավի առաջին իսկ օրերից ոռոսական զորամասերի եւ նրանց հետ հայկական ջոկատի դեմ դուրս են գալիս ուղեկցող գյուղերի զինված ջրդերը՝ առանձին հարվածող պարտիզանական խմբերի կամ թե զինվորական միավորումների ձեռով: Որպես կանոն, նրանց հավաքագրում, զինում եւ վարժեցնում էին տեղական ջուրդ առաջնորդները, որոնք էլ նրանց մարտերի էին տանում: Նույնբերի 7-ին ջոկատի ճանապարհին դուրս են գալիս ՇերիՖ Բեկի հազարից ավելի զինված հեծյալներն ու հետեւակայինները՝ շուրջ հազար կանոնավոր բանակային զինվորների հետ: Ջոկատին մեծ դժվարությամբ է հաջողվում նրանց ետ մղել դեպի մոտակայքի Բաշկալե գյուղը²:

Դժվար ճամփաներով, ցրտին դիմանալով ու ձնաբուքը հաղթահարելով, ջոկատն առաջանում է դեպի թուրք-պարսկական սահմանագիծ կազմող Բուրուշ Խորան լեռնանցքը, Նույնանուն գյուղի մոտ³: Ճանապարհը փակող թշնամու զինվորները երկու անգամ ավելի էին կամավորական ջոկատի զինվորներից: Անդրանիկի հրամանով նրանք երկայնաձիգ շղթա են կազմում թշնամու դեմ հանդիման, մոտ չորս կիլոմետր ձգվող գծով: Մարտի հիմնական ծանրությունը իրենց վրա կրում են Սեպուհի, Սմբատի եւ Արտաշեսի վաշտերը: Ջինվորները կոպում պարտաճանաչ կատարում են Նախապես իրենց ստացած մարտական դասերը: Եվ դա միայն գիտելիքներ չէ, որ պահանջում էր, այլեւ բացառիկ կամք ու տոկունություն: Որովհետեւ պետք է այդքան ժամանակ զամված մնային խոնավ ու սառը ձյունածածկ գետնին: Վրա է հասնում ոռոսական զորամասը եւ Նույնքան էլ տեւում է նրա հետ համատեղ կռիվը: Անկարող թշնամին վերջապես փախուստի է դիմում: Անդրանիկի համար տարօրինակն այն է լինում, որ ոռոս հրամանատարը, ինչպես նաեւ վերլուծվել է ժամանակի փաստաթղթում, հաշտվում է, որ ուժասպառ թշնամին պարզա-

1 ԿՊՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 646, ք. 63: Լաւե՝ «Армянский вестник», М. 1917 г. №10-11 с.13. 2 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 13, ք. 1-11: Լաւե՝ «... օրագրութիւնը», Պ. էջ 10: Սույն կռիվների մասին տես Լաւե՝ «Հայ կամավորական Ա օրտի օրագրական տղագրութիւնները: Բաղած Անդրանիկի թիկնապահ Երվանդ Փափազեանի օրագրից» («Հայաստան», 1917թ., մայիսի 30-ի №34-ից շարունակաբար), Լաւե՝ գեներալ Լազարբեկովի հեղինակած «Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ գտնվող հայկական 1-ին կամավորական խմբի օրոճողութեան կարճատև ակարագրութիւնը», Լ. տ., №36, 1. 06. 1917թ.: 3 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 13, ք. 10-11:

պես լքի կովի դաշտը ու ճողոպրի: Նրան այդպես էլ առեղծված է մնում, թե ում եւ ինչու էր պետք այդ «մեծահոգությունը»:

Լավ դաս ստացան անմեղ, անփորձ տղաները, իսկական մարտական մկրտություն, ծանր, բայց ոչ թե հիասթափեցնող, այլ գեւք վերցնելու ուխտին մինչեւ վերջ հավատարիմ մնալու ոգով տոգորող:

Երբ թուրքերը, վրիժառությամբ լեցուն, հապճեպ հրետանային կրակ են բացում Բուրուշ Խորանի լեռնանցքից, անմիջապես մարտի են ելնում թե՛ ջոկատը, թե՛ ոռոսական հրաձիգների գումարտակը՝ 1-ինը ձախ կողմից, 2-րդը՝ աջ: Կռիվների ընդհանուր հրամանատարությունը ստանձնում է գնդապետ Ջայցելը, որպես բոլորից բարձր զինվորական կոչում ունեցող: Ժամանակին դեպքերի նկարագրությանը նվիրված փաստաթղթում գրվել է՝ «Անդրանիկը իր արժանի օգնականներ Սեպուհի եւ Սմբատի հետ միասին գլխավորում է թուրքերին շրջապատող զորամասերի առաջնաղացումը... Թուրքերը չեն դիմանում կամավորների համերաշխ ճնշմանը եւ կարճատեւ հրաձգությունից հետո կամավորները, մեր (այսինքն՝ ոռոսական զորամասի-Հ. Կ.) հրետանու աջակցությամբ, գրոհում են թուրքերի դիրքերի վրա: Թուրքերը խուճապի մատնված, սարսափահար փախչում են տարբեր կողմեր»: Եվ դաշտի վրա նրանց անթաղ մեռելներն էին¹:

Նույնբերի 7-ի երեկոյան ամբողջ ջոկատը հանգիստ է առնում Բուրուշ Խորանում: Հաջորդ օրը շարժվում է դեպի Խանիկ գյուղը եւ ուղարկվում առաջ՝ Կաշկուլի լեռնանցքը գրավելու: Մմսի 8-ի երեկոյան ժամը 5-ին մոտ ջոկատը գրավում է Կաշկուլ գյուղը եւ մի պահակային խմբով լեռնանցքում կանգնում հետախուզության:

Կռիվների սկիզբ ու միանգամից էրեքօրյա անընդմեջ, լարված, անհավասար մարտ բնության դաժան պայմաններում: Իսկ օրերի հաշվետու-նկարագրող փաստաթուղթը հուշում է. «Երեքօրյա այդ մարտերում կամավորները չոր հացից բացի ուրիշ սնունդ չեն ստացել, ջրի փոխարեն էլ ձյունն էր: Չնայած այդ զրկանքներին, ջոկատի տրամադրությունը հիանալի էր»:

Նույն այդ օրը, Նույնբերի 8-ի երեկոյան մթնշաղից առաջ, Խանիկ է գալիս գեներալ Լազարբեկովի զորամասը, որը թուրքերին ջարդել էր Խանասարի լեռնանցքում: Հենց այդտեղ էլ կամավորների ջոկատը լրիվ կազմով կցվում է գեներալի ղեկավարած զորամասին:

Ութ օր անընդմեջ կամավորներն այստեղ էին, Խանիկում, Կաշկուլ լեռնանցքում պահակության եւ հետախուզության դիրքում կանգնած: Եվ դարձյալ հակառակի նման ուժգին ցուրտն ու սառնամանիքն էին իրենց զգալ տալիս, երբ նաեւ պետք էր դիմանալ սննդի սուր

1 ՀՀ ՊՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, ք. 15-19: Լաւե՝ Լ. տ., ֆ. 45, ց. 1, գ. 1, ք. 23, 24:

կարիքին. տղաներն իրենք էին առանց աղ ու թթխմորի. կիսահում բոջոն հաց պատրաստում. իսկ երբեմն էլ բավարարվում պարզապես աղանձով¹:

Նոյեմբերի 16-ի առավոտյան ջոկատը Կաշկուլից ուղեւորվում է Ղոթուր. ուր հասնում է երեկոյան ժամը 5-ին եւ տեղավորվում գյուղի բնակիչների տներում: Այդ ընթացքում գյուղ է գալիս Նազարբեկովին ենթակա կազակային զուկը: Հաջորդ օրն արդեն պարզ էր կամավորների եւ կազակների միացյալ խնդիրը՝ գրավել Ղոթուրի կիրճը. որը դեպի Վան տանող միակ անցուղին էր. ձգվում էր Խոյից ավելի քան հարյուր կիլոմետր երկարությամբ:

Ղոթուրը հիմնականում թուրքաբնակ գյուղ էր. որտեղից վերջին մարտերից հետո թուրքերը գաղթել էին Ռազի. որը պաշտպանության համար ավելի լավ դիրքերում էր գտնվում: Նրանք ուսանկան գործմասերի մոտենալուց առաջ այդ կողմերում էին եւ ասես սպասում էին նրանց: Նոյեմբերի 17-ին. առավոտյան. առաջինը նրանք էլ կրակ են բացում գյուղում տեղավորված զորքի վրա: Այդ ժամանակ էլ ստացվում է հրամանը. ջոկատը պետք է առաջ շարժվեր. գրոհեր մտակայքի բարձրունքը եւ Ռազիի մերձակայքի դիրքերը. որտեղ թուրքերն էին ամրացել: Ջոկատն անմիջապես շարվում է: Առաջին երեք վաշտերը հրաման են ստանում շարժվել դեպի բարձունքը. իսկ չորրորդը՝ Ռազի: Եվ անմիջապես սկսվում է երթը. չնայած հեռվից. բարձունքներից թուրքերը նրանց վրա հրետանային կրակ են բացում: Առջևից. հեծյալ կամավորների զլուխ անցած գնում է Անդրանիկը. բարձունքի կողմում թուրքերի դեմ ուղղած հրետանային կրակով հարթելով ջոկատի ճանապարհը:

Թուրքական զորամասը եւ քրդական զինված ուժերը. լավ դիրքավորված՝ համառորեն դիմադրում էին: Ռազի գյուղը համեմատաբար հեշտությամբ գրավվում է. բայց կիրճը դեռ լքորեն դիմադրում էր: Մարտը հաջող առաջ տանելու նպատակով քրդերը նոր դիրքեր են ստեղծում մտակայքի Հարաթել գյուղի տակ. իսկ ասկյարներն էլ (բանակային զինվորները) գրավում են գյուղի վերին բաժնունքները: Հենց այդ կողմերի վրա էլ ջոկատը կենտրոնացնում է իր ուժերը եւ քրդերին նեղը զցում: Վերջիններս ստիպված վեր են ծածանում երկու սպիտակ դրոշ: Պարզ երևում է. որ դրոշների թիկունքում քրդերը ետ են քաշվում. ամբողջ երկարությամբ թողնելով իրենց գրաված դիրքերը:

Հարաթելում Նոյեմբերի լույս 19-ի գիշերը տեղի է ունենում մի դեպք. որը հիշվելու է եւ անհետանալ չի մնալու կոհվների հետագա ընթացքում: Հայկական Սեթմանց գյուղի դեսը. ինչպես պատմվում է

փաստաթղթում. խորհրդավոր մի նամակ է հանձնում Անդրանիկին. խորհրդավոր. բայց եւ պատերազմական պայմաններում ոչ բացարկի: Նամակը հղել էին Շամսեկ. Սլած եւ Թաջուր քրդական աշիրթների չորս բեկ պարագուխները՝ Օսմանը. Հուսեինը. Նազիրը եւ Սադունը. թուրքական իշխանությունների կողմից ճանաչված անձինք. բիւբաշիներ: Շուտով Նույն հարցով եկել. ներկայացել է նաեւ հինգերորդը՝ Եգիդ Ջհանգիր աղան: Մարդիկ չեն կամեցել կովել ուսանկան բանակի դեմ եւ չնայած նրան. որ իրենց բարձր հովանավորներից ստացել էին 500 հրացան զորք կազմելու եւ կովելու համար. կամեցել են հանձնվել: Նյութերում պատմվում է եւ այն մասին. որ երբ ջոկատը մտել է Հարաթել. քրդերը սպիտակ դրոշ պարզած ընդհուպ են եկել ուսանկան կողմին՝ իրենց զնդերը հանձնելու կարգի վերաբերյալ բանակցելու առաջարկով:

Բանակցությունները տեղի են ունենում Հարաթել գյուղում. երբ կովի այդ հատվածում մարտերն ավարտված էին. թուրքերը՝ պարտված: Անդրանիկն ընդունում է քուրդ առաջնորդների առաջարկը: Գերի հանձնված հիշյալ քուրդ բեկերին նա անհապաղ ուղարկում է դիվիզիայի հրամանատար Նազարբեկովին:

Անդրանիկին հայտնի էր. որ քուրդ պարմագուխները իրենց տրամադրության տակ շատ զենք ունեն. զինված ու անզեն քրդեր: Ուստի նա խնդիր է դնում. որ նախ նրանցից վերցվի զենքը: Նազարբեկովին դա չի հաջողվում: Երբ այդ մասին նա հայտնում է Խոյում գտնվող Չեռնոզուբովին. վերջինս պահանջում է. որ քուրդ ցեղապետերին ուղարկեն իր մոտ: Բայց այստեղ. Խոյում էլ. հայտնվում են կորպուսի հրամանատարին փյոյի եկած ուրիշ հայտնի քուրդ հեղինակություններ. որոնք համոզում են. որ քրդերը հավատարիմ մարդիկ են եւ միտք չունի նրանցից զենքը վերցնել կամ էլ ցեղապետերին պատանդ պահել: Եվ հինգն էլ մեծահոգաբար ազատ են արձակվում. առանց զենքերն իսկ հանձնելու:

Շատ չանցած հայտնի է դառնում. որ վերադարձած քրդերն իրենց ցեղակիցների զլուխ անցած մարտնչում են ուսաց զորքի դեմ Խոյից ոչ հեռու գտնվող Դուզ Դաղ լեռան տակ: Եվ այդտեղ էլ գործի են դնում 3600 հրացան. որոնցից երկու հազարը ունեին պատերազմն սկսվելուց առաջ. իսկ հազար վեց հարյուրն էլ թուրք իշխանություններն էին տվել նրանց. որ էլ ավելի հաջողությամբ նրանք կոտորեն հայերին: Դրանք էին այն հրացանները. որ Անդրանիկն ասում էր. թե պետք է ետ վերցնել. բայց նրան լսող չեղավ: Իսկ փաստաթուղթն այդ մասին ասում է. «Դրանով իսկ նրանք Անդրանիկին վճարեցին իրենց զերելու համար. իսկ ուսա-

¹ Լ. Ս. թթ. 20-22:

կան հրամանատարությանը՝ իրենց կեղծ հավաստիացումներին հավատալու»¹:

Այդ ժամանակ կամավորների կոիվները դադարել էին: Ջոկատը գնեերալ Լազարբեկովին ենթակա զորախմբի կազմում մտնում է Շարաբխանե գյուղը:

Եւրոպայի 20-ից 25-ը ջոկատը գտնվել է Սարայ քաղաքում: Ռազմական գործողությունների օրագրում առանց մանրամասնությունները բացելու ասվում է. որ այդ ժամանակամիջոցում «ջոկատի վրա դրվել են մի քանի լուրջ պարտականություններ, որոնք կամավորները կատարել են հաջողությամբ»: Ինչպես երևում է, այդ օրերին ջոկատը հիմնականում կանգնած է եղել հետախուզական դիրքում: Սարայը հայ եւ ասորի բնակչություն է ունեցել: Անդրանիկը միաժամանակ հօգացել է, որ քաղաքում նորմալ կյանքը չխանգարվի եւ իր առաջին պարտքն է համարել հսկողություն սահմանել պետական պահեստների վրա:

Ամսի 25-ի ցերեկը հայտնի է դառնում, որ թուրք-քրդական զորքեր են կուտակվել Սարայից քսաներկու կիլոմետր հեռավորության վրա Մուլա Հասան գյուղի մոտակայքում, որոնք հարձակում են գործել Ասուրի գյուղում գտնվող ռուսական զորամասի առաջապահ կազակային ջոկատի վրա²:

Եւրոպայի օրը երեկոյան, կարգում ենք ռազմական գործողությունների օրագրում, գնեերալ Լազարբեկովը հրաման է արձակում, ըստ որի կամավորների 1-ին ջոկատը, որը հրամանում զուլարտակ է անվանված, ռուս զինվորների երեք հարյուրյակի հետ միասին, նրա երկու լեռնային թնդանոթով հանդերձ, գնդապետ Ջայցեի հրամանատարությամբ հաջորդ օրը անցնում է Ասուրի, թշնամու հարձակում գործած զորամասին արժանի պատիժ տալու համար: Երեկոյան, տեղ հասնելուն պես, կամավորների ջոկատը զբաղեցնում է հետախուզական դիրքեր: Եւրոպայի 27-ի վաղ առավոտյան գնդապետ Ջայցեը զորքերը մարտական կարգի է բերում, դիրքերի կենտրոնում, բարձունքի վրա հարմարեցվում են թնդանոթերը, նրանց աջ կողմում դիրքավորվում է կամավորների 1-ին վաշտը, Սմբատի հրամանատարությամբ: Չախ կողմում՝ 2-րդ եւ 3-րդ վաշտերն էին՝ Սեպուհի եւ Սուլջանի հրամանատարությամբ: 4-րդ վաշտը, Լիկոյի հրամանատարությամբ, կազակային չորսհարյուրյակի հետ մնում է պահեստում: Զրդերն ու թուրքերը տեղավորված էին մոտ յոթ կիլոմետր հեռավորության վրա Մերկերիու, Չարուրախ, Ասպասարիկ եւ Ղարա-

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թթ. 15-19: Լաւե՛ և տ., ֆ. 45, ց. 1, գ. 1, թթ. 26-27, 30-31: (Ընթերցողը ստորեւ կլկատի տվյալ կուրի շարադրման եւ անունների որոշ տարբերություններ: Աղպես է փաստաթղթերում Հ. Կ.): 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 52, թ. 36: Լաւե՛ «... օրագրութիւնը», էջ 12:

գյուղ գյուղերում: Ռուսական հրամանատարությունը ստույգ տեղեկություններ չի ունեցել հակառակորդի կուտակումների մասին: Բայց հեռադիտակով պարզ երեւացել են նրանց շարժումները եւ մանավանդ ուժերի կենտրոնացումը Մերկերիու գյուղում: Ջայցեը ենթակա հրամանատարներին բացատրում է, որ խնդիրը «քրդերին ու թուրքերին պատժելն է եւ Ասուրիից ետ շարտելը»: Հրամանի համաձայն, առանց ժամանակ կորցնելու, Անդրանիկն իր չորրորդ վաշտի հետ Ասուրիից առաջ է շարժվում եւ հակառակորդի ուժերից մոտ երկու հազար քայլի վրա, ինչպես ասվում է փաստաթղթում, շրթայական դիրք է զբաղում: Թուրքերը անմիջապես կրակ են բացում: Սկսվում է եռանդուն փոխհրաձգությունը: Այդ պահին կամավորներին օգնության են հասնում թիկունքից ուղարկված կազակային դասակը եւ երկու հրանոթները: Վերջիններս կրակի տակ են պահում գյուղը: Թուրքերն ու քրդերը ստիպված են լինում նահանջել դեպի Վերին Մուլա Հասան գյուղը, որ նույն գծի վրա էր: Կամավորներն ու կազակները ներդաշնակ կրակի տակ են վերցնում փախչող թուրք եւ քուրդ զինվորներին եւ նրանց հետքով մտնում գյուղ: Սակայն գյուղ մտած զինվորների վրա հանկարծ տներից մեկից կրակ է բացվում: Թուրքերն էին, մի սպա եւ հինգ ասկյար, որ չհասցնելով ճողոպրել, մնացել էին ծուղակում: Անդրանիկը, ասվում է փաստաթղթում, մի կնոջ ուղարկում է այդ տունը, թուրքերին հանձնվելու առաջարկով: Բայց կրակը ոչ միայն չի մարում, այլ շարունակվում է կարծես ավելի ուժգին: Անդրանիկյան կովի օրագիրը կազմողը շարունակում է. «Տուն մը կրակի տվինք անոր համար, որ 4-5 թուրքեր այդ տան մեջ մտած անձնատուր չէին ուզեր ըլլալ»: Թշնամու կորուստների թիվը 70-75 է: Ըստ որում թե՛ դեպքերի հայերեն օրագրողը եւ թե՛ ավելի վաղ կազմած ռուսերեն ռազմական օրագրի հեղինակը նշում են ջոկատի ընդամենը մեկ զոհ եւ մեկ վիրավոր¹: Եւրոպայում է հայ զինվորները այլեւս կոիվների սկզբի անփորձները չէին:

Եղել է նաեւ նախաձեռնություն: Երբ չորրորդ վաշտը, պահեստից դուրս գալով, հարձակում է սկսում Մերկերիու գյուղի վրա, վաշտապետ Սեպուհը իր մարտընկերների գործը հաջող եւ ապահով տեսնելով, «իր սեփական նախաձեռնությամբ» հարձակվում է եւ գրավում Ղարապոյ գյուղը²:

Եւրոպայի վերջին օրերին իրականացվում էր համակորպուսային այն հրամանը, ըստ որի զորամասերը երկու տարբեր ճամփաներով ուղեւորվելու էին դեպի Վան, որը սովորական երթով մի քանի ժամվա ճանապարհ էր: Մեկը Ռոշաբի կիրճով էր ընթանում, մյուսը՝

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թթ. 39-43: Լաւե՛ «... օրագրութիւնը», էջ 12:

2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թ. 43:

Ղոթուր եւ Ռազի բնակավայրերով պիտի դուրս գար դեպի Սարայ մեծ գյուղը եւ Արձակ լիճը, որտեղից այլեւս զինք դուրս էր գալիս Վան: Հենց դրան էլ կորպուսի զորամասերը պատրաստվում էին, նրանց մեջ նաեւ Անդրանիկի ջոկատը: Կամավորները անհամբեր ու սպասողական, պատրաստ էին ուզածը մարտերին, միայն թե օր առաջ, ժամ առաջ հասնեին հարազատ Վան:

Եվ հանկարծ, բոլորովին անսպասելի ու անհավատալի կերպով, հայտնի է դառնում համաբանակային հրամանը Կովկասյան ռազմաճակատի հարավային այս գծից ռուսական զորքերը ետ քաշելու մասին: Առաջընթացից՝ կտրուկ նահանջ: Նազարբեկովն իր մոտ է հրավիրել իրեն ենթակա ստորաբաժանումների սպաներին: Ընթերցել է Զեռնոզուբովի հրամանը, թշնամին այսքան ու այսքան զորքով, թնդանոթով ու գնդացրով հարձակման է պատրաստվում, ուստի զիջերը եւեթ պիտի նահանջի էլեւէլ Ղոթուր-Սարայ ճանապարհով: Իսկ լուրերն ասում էին, թե թուրքերն ավելացնում են իրենց կուտակումները Կովկասյան ճակատի մյուս հատվածներում, Սարիղամիշի տակ էլ սկսվել է երկու բանակների մեծ ընդհարում: Եվ այդ է հրականը, որը հարկադրում է առաջխաղացման հարավարեւմտյան այս գծից, ինչպես նաեւ ամբողջ Հարավային Ադրբեջանից զորքերը ետ քաշել:

Հրամանն ընդհանուր էր: Բանակային մյուս ստորաբաժանումների հետ Անդրանիկի ջոկատը եւս բռնում է ետդարձի ոչ այնքան դժվարին, որքան անցանկալի ուղին: Դեկտեմբերի 2-ին ջոկատը մտնում է Ղոթուր, ապա, ամսի 7-ին, Բելաջուկ, որտեղ կանգ են առնում մինչեւ ամսի 24-ը: Ետդարձի ճանապարհին թուրքերը ռուսական բանակին բզկտելու, հյուժելու առիթը բաց չէին թողնում: Այնպես որ, եթե երեկ ջոկատը ռուսական զորամասերի հետ միատեղ մարտեր էր մղում առաջ գալու, հիմա նա նույնն անում էր շուտափույթ ետ տարբեր: Այդպես դեկտեմբերի 25-ին առջեւի զորամասերը մտնում են Խոյ, որտեղից հաջորդ օրը ճամփա են բռնում դեպի Զուլֆա: Նրանց հետ էր նաեւ Անդրանիկի ջոկատը: Այդ ընդհանրության մեջ կար խոր տարբերություն՝ թե ըստ բովանդակության, թե ըստ ձեւի: Ամեն մեկը յուրովի էր նահանջում:

Իսկ որքանով էր անհրաժեշտ այս նահանջը: Սարիղամիշի տակ, այդ՝ մեծ ճակատամարտ էր, երկու կողմերն էլ մեծաքանակ զորքեր էին կուտակել եւ դեռ կուտակում էին: Սակայն որտեղից է հայտնի, որ հարավային այս գծից ետ քաշված զորքերը կոիվների ընթացքում տարվել են Սարիղամիշ: Ետ քաշված բոլոր զորամասերը, այդ թվում

նաեւ հայկական ջոկատը, պարզապես ետ են քաշվել ելման դիրքերը եւ այնտեղ էլ պահվել սպասողական վիճակում: Շատ ավստս, որ մենք խորամուխ չենք եղել, թե՛ իսկ ուր տարվեցին թուրքական զորքերը: Զե՛ որ մի կողմի նահանջը մյուսի ձեռքերն էր ազատագրում եւ հոգսն էր թեթեւացնում: Թուրքերին ոչինչ չէր խանգարում ռուսների ետ քաշվելուց հետո գնալ, Սարիղամիշի տակ օգնության հասնել իրենց զորքերին: Սակայն, որքան մեզ հայտնի է դառնում նահանջի փաստերի ուսումնասիրությունից, թուրքական նույն այն զորքերն էին հալածում նահանջի ճամփա բռնած ռուսական բանակին, որոնք մինչ այդ ճողոպրում էին ռուսների հարվածների տակ: Այսինքն, թուրքերը հարավային այս ճակատը ռուսների նահանջից հետո ձեռքից բաց չեն թողել, իրենց զորքերը ետ չեն քաշել, տարել Սարիղամիշ: Իսկ եթե ավելի մանրազնին ուսումնասիրությամբ պարզվի, որ ինչ որ մի բան էլ տարել են, ապա դա դարձյալ չի խոսում այն մասին, թե հարավից ետ քաշվելու ռուսական զորավարական ստրատեգիան խորիմաստ էր, քանի որ ետ քաշած զորամասերը պարզապես ստեղծվել են ելման դիրքերում: Ընդգծում ենք, մեր խոսքը վերաբերում է բացառապես հարավային այս գծից ետ քաշած զորքերին: Ելման դիրքերում մնալու փոխարեն մեծ տարբերություն չէր լինի, եթե մնային առաջացած դիրքերում:

Մի խոսքով, մեկի նահանջը մի տեղ չի նվազեցրել հարձակումը, իսկ մի այլ տեղ՝ փոխել իրերի վիճակը: Եվ հայ կամավորների հիշողության մեջ, առավել եւս Անդրանիկի սրտում եւ մտքում, մնացել է նահանջի տարակուսական հարցականը, ո՞ւմ էր պետք այդ նահանջը: Եվ դա հարցական է ոչ թե սոսկ մեկ կամ մի խումբ մարդկանց հիշողության մեջ, այլ դարավոր հայոց պատմության:

«Աննպատակ նահանջ», այսպես է որակել ետդարձը Նազարբեկովը իր հուշերի եւ վերլուծությունների տեսքում:

Վաշտապետ Սեպուհը ինչն նույն օրերին հարցուփորձ է արել ռուս սպաներին: Բոլորովին ուրիշ է եղել նրանց պատասխանը կամ զուցե թե նրանք էլ դժվարացել են ուրիշ մի պատճառ հորինել: Որովհետեւ սպաները իրենք էին, որ պետք է նահանջող զորամասերին առաջնորդեին դեպի Սարիղամիշ: Չմեռ է, ցուրտ է, ասել են նրանք, պարենը՝ պակաս: Ավելի լավ է ետ դառնալ, պատրաստվել զարնանային առաջխաղացման: Իհարկե՞, թիկունքում կանգնած զինվորները հաց չէ՞ին ուտելու եւ կուտակելու էին սնունդը զարնան հարձակման համար:

Ժամանակին լուրեր են եղել, թե թշնամին նորանոր զորքեր է

1 << ՂԿՂԱ >> 45, ց 1, գ 2, ք 1: 2 Սեպուհ ... ք. Բ. էջ 116:

կուտակում հարավում՝ թավրիզի ուղղությամբ՝: Ընդունե՛ք, որ դա եւս ճշմարիտ է: Դա իր հերթին, առավել եւս, հարցական է դնում նահանջի անհրաժեշտության վրա: Եթէ մի կողմը ուժեղացնում է իր դիրքերը մի տեղ, մյուս կողմը ինչու՞ պետք է այնտեղ թուլացնի կամ թէ հապճեպ ճողոպրի, ինչպես որ արվում էր:

Ո՞ւմ գավն էր, թէ կամավոր հայը ետ էր բերվում Վանի շեմից ու շուրթից, որտեղ նա երկիր մտնելու րոպեներն ու վայրկյաններն էր հաշվում: Որդին համբուրվել էր ուզում էւ գրկախառնվել... մայր հայրենիքի հետ:

Ռուսաց բանակն ու նրա կազմում Անդրանիկի ջոկատը, նահանջում էր Արձակ լճի հարավ-արեւելյան ափից, որը հազիվ 50-60 կիլոմետր էր հեռու Վանա լճի Վան քաղաքին նայող ափերից: Երեք օր ու գիշեր լեռներով ու ձորերով անցնելուց հետո կամավորները նորից անցան թուրք-պարսկական սահմանը եւ մտան Արաքսի կոտոր վտակի ակունքներից ոչ հեռու գտնվող Նույնանուն մեծ գյուղը, որ վաղուց հորջորջվում էր որպէս Դոթուր:

Թուրքական զորաբանակի հրամանատարներն ու զինվորներն իրենց հապճեպ նահանջի, դեպի Վան տանող ճանապարհի գյուղերն ու քաղաքները իրար հետեւից եւ արագորեն թողնելու ժամանակ հազիվ իրենց զուխն էին փրկում: Ժամանակ ու հնարավորություն չունեցան իրենց ուզածի պէս կոտորելու հայ բնակչությանը: Ետդարձը նրանց համար խրախճանք էր, հայության համար՝ լիակատար տեղահանություն եւ անկազմակերպ գաղթ ու փախուստ: Թուրքական շահագործված, որքան հայության ալան-թալանով ու կոտորածով: Եվ այդ բոլորը Անդրանիկի աչքի առաջ: Ռուսական զորամասերը կարգապահ ճշգրտությամբ նշված օր ու ժամին ետ էին քաշվում, իրար հետեւից թողնելով գրաված գյուղերն ու քաղաքները, անկախ նրանից, թէ դրանց բնակչությունն ամբողջությամբ, թէ մասամբ էին հայեր, ոչ թուրքին ու քրդին առանձնապէս կոտորում էին թուրք կամ քուրդ լինելու համար, ոչ էլ հայի երեխաներին կամ կանանց իրենց ետ դարձող սայլերն էին նստեցնում, եթէ հանկարծ խախտվում էր վերադարձի ժամն ու րոպեն: Ծշտապա՛հ էին ու կարգապա՛հ:

Անդրանիկի ու նրա ջոկատի համար, պարզվում էր, որ կար նաեւ ուրիշ մի խնդիր ու դրանից բխող մի ուրիշ ռազմական կարգապահություն: Պետք էր հասնել, օգնել եւ թուրքի հարվածից փախչող հայի մի շունչ, մի կյանք պլեյի փրկել, մեկի երեխային գրկել կամ ձի ու ֆուրգոն նստեցնել, սայթաքող մի կնոջ ձեռքից բռնել ու վեր բարձրացնել, երրորդի բեռը շալակել... Եվ այստեղ Անդրանիկյան

ջոկատը փոխվեց իր ձեւով, փոխվեց նաեւ, մյուս զորամասերի համեմատ, իր բնույթով, որովհետեւ ստանձնեց նոր խնդիր, մտավ նոր հոգսերի տակ, իր թիկունքից կամ երբեմն էլ առջեւից ընթացող զաղթականության շարքերի փաստորեն ձուլումը ջոկատի հետ ու նրանց նկատմամբ հոգատարությունն ու խնամքը դարձան ջոկատի պարտքի բաղկացուցիչ մասը՝ ցուրտ ձմեռային տեղարձի ճամփաներին... Չեւավորվում էր բանակային մի նոր տեսակի միավորում, որպիսին ռուսաց բանակը երբեք չէր եղել, երբեք չէր տեսել ու բոլորովին էլ այդպիսին դառնալ չէր ակնկալել՝ բանակ, որը գաղթողների խմբերին իր հոգեհարազատ մասն էր համարում, նրանց օգնելն ու օժանդակելը՝ իր անբաժան խնդիրն ու պարտականությունը:

Ետդարձի ճանապարհին ընկած հայկական գյուղերի եւ թուրք ու պարսից խռոնկազմ գյուղերի հայ բնակիչներն ահով ու սարսափով էին դիտում ռուսաց բանակի նահանջը: Իսկ թուրքերը իրենց ժանդարներն էին սրում եւ գոտիներն էին ձգում: Զորքի ետդարձի հետ մեկտեղ հայ մարդը, որ երեկ ուրախ էր ու տրամադիր, այսօր ապշահար, խոր զարմանքով ու նույնքան խոր վշտով նայում էր զինվորի ետդարձին ու մտածում՝ զորքի հետ ճամփա բռնել, որտեղ ռուս զինվորն ու հայ կամավորը, այնտեղ էլ ինքը:

Անդրանիկի մտքում Սալմաստն էր՝ իր գյուղերով:

Չմոռանանք, Սալմաստը գերազանցապէս հայաբնակ էր: Ետդարձի ճանապարհին հայկական ջոկատի առաջին պարտքն է դառնում հասնել, փրկել հայությանը վրա հասնող թուրք բանակի կոտորող սրից: Եվ այս է լինում Անդրանիկի, որպէս ջոկատի հրամանատարի, ռազմական պարտքը, որպէս հայոց նահանջի ապահովման կարեւոր պայման: Ուրեմն, պետք էր նահանջի ընդհանուր ճանապարհից շեղվել, գնալ դեպի Սալմաստ, ձուլվել գաղթող հայերի հետ, ճանապարհը շարունակել դեպի դարձյալ հայաբնակ Խոյ քաղաքը, ուր միատեղ՝ թէ՛ Սալմաստում, թէ՛ Խոյում ու մերձակայքի գյուղերում, տասնյակ հազարավոր հայություն կար: Դրա համար պետք էր կա՛մ ընդհանուր հրամանատարության պաշտոնական թույլտվությունն ու հրամանն ունենալ, կա՛մ նահանջի սահմանված ընդհանուր ճանապարհից շեղվելու հնարավորությունը: Համընդհանուր նահանջի համար սահմանված ճանապարհից շեղվելն արգելվեց, այդ հրամանը ամբողջ ջակատով չկատարելը հնարավոր չէր: Մտախոհ Անդրանիկը իր մոտ կանչեց հին ու անբաժան ֆիդայի ընկեր Ավոյին: Կանչեց եւ, ով գիտէ, ռազմական կարգի համաձայն հրաման տվեց նրան, թէ՛ գրկեց, համբուրեց, իր աչքերի արցունքներով թրջեց նրա դեմքը, ապա իջավ ծնկաչոք ու խնդրեց, վերցրու հեծյալներիդ ու թատասնյակը եւ պոկվիր մեզնից, իմացածդ կարճ ճանապարհին

ընկիր եւ հասի՛ր, տեր կանգնիր Սալմաստի հայությանը, բեր նրանց հասցրու մեզ... Ավոյին այս է ասում ու շտապում ողու հրամանատարի մոտ, բացատրում, խնդիր է դնում, որ իրենք էլ, ողուական զորամասերը, ուշադիր լինեն, օգնեն թուրքի կեռ յաթաղանից խույս տվող ծեր ու մանուկ, մայր ու կին հայերին:

Մոայլ եր այդ պահին Անդրանիկը, զայրույթն ու վիշտը իրար խառնած, որոնք, ռազմերթին զուգընթաց, դառն ու թունալից հիասթափություն էին դառնում: Հին ու հարազատ ընկեր Ավոյին ճանապարհելուց հետո «այլեւս հնարավոր չէր խոսել Անդրանիկի հետ», այդպէս է իր թարմ հուշերը հրապարակ հանել դէպքերի մասնակից բժիշկ Վաղարշակ Հովակիմյանը¹:

Ավոյի եւ նրա հեծյալների խնդիրն եր ոտքի հանել հայությանը եւ հետեւել, որ նրանց ճանապարհը քուրդ ու թուրք հարձակվողներից անպաշտպան չլինի:

Ավոյին ճանապարհելուց հետո, պատմում է նույն ականատեսն ու դէպքերի մասնակիցը, Անդրանիկի ճակատն ասես կնճիռների ժայռաքար լինէր: Նրա՝ դեմքը մոայլորեն խոժոռված եր ու նրա թավ հոնքերին նայելն եր անհնար: Կարծես թե ուր որ է, անհ, էլ չի զսպի նա՝ իրեն, կհարձակվի քեզ վրա, որ հանգիստ տա խոռվահույզ իր ռզուն²:

1904-ի վերջից ի վեր նա իր այքերի առջեւ թուրքի ձեռքից հայերի փախուստի եւ զանգվածային կոտորածների տեսարաններ չէր տեսել: Եվ հիմա ռազմի դաշտ եր եկել ոչ թե մեկին կոտորելու եւ մյուսին հովանավոր կանգնելու, այլ կոտորածին վերջ տալու եւ կոտորածը խափանելու համար: Նա չէր նախանձում ոչ Չեռնոզուրովին, ոչ էլ դիվիզիայի իր ազգակից հրամանատարին, որին բոլորն էլ թովմասի փոխարեն Ֆոմա էին ասում եւ Նազարբեկյանցի փոխարեն Նազարբեկով: Բայց ինչ խոսք, որ իր համար երիցս հաճելի եր ջոկատի հրամանատար լինելը եւ կկամենար նաեւ, որ միաձույլ բոլոր հայ կամավորների ջոկատների հրամանատար լինէր, թեեւ հիմա, նահանջի այս խայտառակ րոպէին, նա ամաչում եր մինչեւ իսկ ջոկատի հրամանատարի իր պաշտոնից: Եվ ինչ լավ է, որ նրա ուսերին հրամանատարի ուսադիրներ չկային: Նա զինվորի կոչումով եր որպէս ջոկատի հրամանատար ռազմի դաշտ եկել եւ մի հաջող մարտը հազար զենեալական աստիճանի հետ չէր փոխի, մի հայ մանուկի կյանքի համար իր ոչ միայն ուզածդ ուսադիրները կնվիրեր, այլեւ կյանքը: Լսենք ականատեսի հուզմունքը.

¹ Вегаршак Овакимян, В поход с Андраником, «Армянский вестник», М., 1916г., NN30, 32, 34. Լսելու էլ ՊԿՊԱ, ք. 121, ց. 1, գ. 3, ք. 18: 2 Վ. Հովակիմյան, ԼՂԿ:

— Երեք օր շարունակ մենք նրան չտեսանք, չլսեցինք նրա ձայնը, քաջալերող խոսքը, նրա վայտառ ծիծաղը: Լստել էր նա քրդի խրճիթում, գիշերը ջուկ չուներ, ցերեկը՝ հանգիստ:

Չէր ուզում մարդկանց երեսին դուրս գալ, վախենալով, որ իր տխուր ու մոայլ տեսքով զինվորներին կվշտացնի: Նրա վշտի ու տխրության մասին գիտեին միայն նրա վաշտի հրամանատարները, որոնք լուռ ու մուսջ ապրել էին նրա հետ, միատեղ տանելով սովն ու ծարավը, ամպրոպն ու կարկուտը, ամեն տեսակ չարիքի դեմ մարտնչելով սարերի լանջերին, լեռների կատարներին ու քարայրերում, երազելով ազատության լուսավոր այգաբացի մասին: Չոկատի հրամանատարի հետ միասին ուրախ չէին նաեւ վաշտապետերը, հիշում է ականատեսը, Սեպուհն ու Ավոն, Սմբատը, Լիկուլն ու Արտաշեսը, որոնք վանական ճգնավորների նման մարդկանց հայացքից թաքցնում էին իրենց թախծոտ այքերը¹:

Մարդասպանության մեջ նույնպէս խորամանկ էին թուրքերը: Չհասցնելով հայությանը լիովին կոտորել նրանց հարկի տակ ու դռան շեմին, հետապնդում էին ու բռնում զաղթի ճամփաներին: Հեծելազորով շրջանցում էին ու դուրս գալիս անզեն գերդաստանների դեմ հանդիման: Իսկ դրանով ողուսաց բանակային ուժերը ազատվում էին նահանջի ժամին նրանցից պաշտպանվելու հոգսից, կարողանում էին զոնե անվնաս ու անկորուստ անցնել Ետգարձի ճանապարհը: Եվ մի՞թե թուրքական բանակի հրամանատարության ու երկրի իշխանությունների համար ծագել եր նոր խնդիր, որը նրանց համար լինէր ավելի կարեւոր, քան թշնամի երկրի հարձակվող բանակին դիմադրելը, նրա ճանապարհը փակելը, նահանջի դժվարությունից օգտվելով՝ նրա հետ հեշտությամբ հաշվեհարդար տեսնելը: Իսկ եղած խնդիրը ծագել էր կոիվների ընթացքում, թե՛ եղել եր ի նկզբանե, պատերազմն սկսվելուց շա՛տ առաջ: Այս հարցերին ցարական արքունիքի համար թուրք պաշտոնյաների խորհուրդները բերող երեկվա փոխզնդապետ Լյախովի պատասխանը համոզիչ կլինէր եւ սպառիչ, եթե զենքը ձեռքից վար դներ ու արդարամիտ պատմաբանի գրիչը վերցնէր:

Դեկտեմբերի 25-ն եր: Սալմաստի հայ բնակչությունը դեռ չէր հասցրել լիովին զաղթի ճանապարհը բռնել: Դեռ ձուլվում էին քարավանները: Թուրք զորաբանակը, տեղահանող քրդերի զինյալ խմբերին, հայության արյանն ու ինչքին այքադիր բաշիբոզուկներին իրեն զումարած կամ առանձին-առանձին, որոշում է առաջ անցնել, դուրս գալ զաղթողների հենց դիմացից եւ ճակատային դիմահար հարվածով կոտորել բոլորին: Լուրը հասնում է Անդրանիկին: Սալ-

մաստցին կարող էր այսուհետ մի հատիկ շոռավող անգամ չունենալ: Այժմ էլ Անդրանիկը իր մոտ է կանչում դասակի պետ Թադևոս Ամիրյանին, թողնում է, որ վերցնի հեծյալներին եւ աճապարհի օգնության: Ինքն էլ, ջոկատի մյուս կազմով, ոտքը կախ է գցում հայության դեպի Ջուլֆա տանող ճանապարհին, Խոյից յոթ կիլոմետրի վրա Սեյդեվար գյուղում, մինչեւ որ Սալմաստից ճամփա բռնած հայերի քարավանները կհասնեն, առաջ կընկնեն: Նոր էին գաղթականների առաջապահ ջոկատները հասել Սեյդեվար, միացել ջոկատին, երեկ ու առաջին օրը հետևորդ դարձածներին, երբ դարձյալ հնչեց ընդհանուր բանակային հրամանը, թուրքերը սպառնում են առջեւում գտնվող Մակու քաղաքի կողմից փակել ճանապարհը, չպետք է հապաղել: Հապճեպ հոգալով երեկ միացած գաղթականների մասին եւ ջոկատը ձուլելով նոր եկած գաղթականների խմբերին, Անդրանիկը կանգնում է ջոկատի գլուխ եւ ենթարկվում հրամանին¹: Ճանապարհը տանում է դեպի Ջուլֆա, որտեղ ոռոսական սահմանն անցնելու կամուրջն էր:

Զմոռանալը, հարազատ մնալը Անդրանիկի ոգուն: Նա ինքն է մի առիթով, ինչպես Շքեպիոի Օթելլոն բեմում, ասել, խնդրել, որ ապագա պատմաբանը հարազատ մնա իրողությանը: Դոթուրից Խոյ ճանապարհն անցնում է Տղմուտ գետի հոսանքով, որն իրեն հետևող գաղթական հայությանը տանում էր դեպի Ավարայրի դաշտը, որտեղ դրանից հազար չորս հարյուր վաթսուներեք տարի առաջ հայոց սպարապետ Վարդանն էր իր զորքով մահու եւ կենաց մարտ մղել պարսից զորքերի դեմ: Նահանջ չէ, ինչ էլ լինե, չէր կարելի անուշադիր մնալ: Գետափի բարձունքին սպարապետի գերեզմանն էր: Գաղթական հայերը հոգնաբեկ, ծանր բեռը, երեխաները շալակներին, քայլքով բարձրանում են դեպի գերեզմանաթումբը եւ գլուխ խոնարհում ժողովրդի ազգապահ նահապետի՝ շիրմի առջեւ:

Հասնում են կամավորները Սեյդեվար գյուղ ու նրանց հետ նաեւ գաղթականների հսկայական զանգվածը: Հաջորդ օրը այգաբացին կամավորները նահանջի շարքերն են կազմում: Բոլորի հետ կողք կողքի կանգուն էին նաեւ վաշտապետները: Այլեւս մարդկանցից խույս տալ չէր լինի: Անդրանիկը մոտենում է շարքերին եւ իր մեջ խոսք ասելու ուժ է գտնում: Հազիվ նա ողջույնի երկու բառ էր ասել, զինվորները կանխում են հուզմունքը «Կեցցե՛ մեր պանծալի հրամանատարը» բացականչությամբ: Անդրանիկը շարունակում է այս նխուր տեսարանների առաջ միջ վիատվի, հույսները միջ կտրի, — ասում է: Եվ քաջության է կոչ անում: Հիշեցնում է հայոց ճակատագիրը, — այս է մեր բախտը, մենք ծնվել ենք տառապանքի եւ

սարսափի համար: Ով գիտե, գուցե թե մեզ ավելի մեծ դժբախտություններ են սպասում, ինչ արած, առանց դառն քրտինքի քաղցրություն վայելել չի լինում: Եվ հուսադրում է, քանի դեռ մեզ հետ է մեծ Ռուսաստանը, մենք չպետք է ընկճվենք¹:

Որը՞ ճիշտ կլինե, այ՛ն, որ այս նահանջի տեսարանները նկարագրեր ջղերից ամուր մի մարդ առանց հուզվելու եւ փաստաթղթերի լեզվին զգայական շեշտեր ավելացնելու, թե՛, ընդհակառակը, այնպիսի մեկը, որը գրելիս նաեւ անտարբեր չէ, ապրել ու վերապրել գիտե եւ իր ընթերցողին հենց այնպե՛ս տրամադրել, ինչպես որ ժամանակն է եղել ու դեպքերը: Ես այսպես մտածում էի, ձեռքիս տակ ունենելով հայ վանական մարդու հուշերը, որոնք թե՛ պատկերավոր են ու հուզիչ, որպես վիպասանը կզեր, թե առարկայորեն ճշգրիտ ու հաստատ, ինչպես փաստաթղթերի չոր լեզվին կառչած պատմաբանի ըննախույզ շարադրանքը: Երկու դեպքում էլ նպատակը նույնն է՝ պատմել ինչպես որ եղել է: Եվ դա հեղինակին հաջողվել է ավելի, քան մեկ ուրիշի, որովհետեւ նա նաեւ ժամանակակից է եւ ակնառու:

«1914թ. դեկտեմբեր ամիսն է, Ուրմիայից բռնած մինչեւ Սալմաստ, Խոյ, Թավրիզից մինչեւ Արաքսի փոքր ճանապարհները բռնած էին մարդու եւ անասունի կարավանները, առանց հանգիստ առնելու եւ ճամփու երկյուղից գնում էին շարունակ, եւ անհծում էին իրենց բախտը:

Այս գաղթը ո՛չ նման էր Մովսեսի՝ իսրայելցիների Եգիպտոսից հանելու եւ ո՛չ Շահ Ապաասի Արարատի դաշտի ժողովրդին դեպի Պարսկաստան խուճապի ենթարկելու, օսմանցիների ձեռքից ազատելու, այլ մի տեսակ երկյուղի տազնապ էր, որ մայրը իր զավակին թողած միայն իրեն համար էր մտածում:...

...Երկար ու անտանելի ճանապարհի հոգնածությունից շատերը իրենց զրկի փոքրիկները արտերի մեջ ձգում էին: «Աղջի՛կ, քո երեխեն մեռա՛վ, ասում էր մեկը մյուսին, իմի՛նը մեռավ ես ազատվա»: Զե, իմի՛նը սառած է, ծոցիս մեջ պահել եմ, բալքիմ արթննա...»

...Եվ այսպես հազարավոր դեպքեր ու ջստմելի տեսարաններ մեր աչքի առաջ կատարվում էին ամեն օր, ամեն ժամին»²:

Նույն պատմողը Խոյ քաղաքում տեսել է Անդրանիկին: Մեն—մենակ հոգնած ու տանջահար պառկած է եղել խարխուլ մի կացարանում: Զայրույթին չափ չկար, բայց ինչ կարող էր անել, երբ անթիվ հայության զանգվածները, անլուր չարչարանքներ կրելով փախուստի

¹ «Армянский вестник» 1916г. N30, с. 13-14 ² Որքեւ ծայր. վարդապետ Լազարեան, եզվ., էջ 114—116:

¹ ՀՀ ԳԿԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 13, ք. 1—12: Նաեւ՝ «... օրագրութիւն», էջ 3—16:

ճամփան էին բռնել, իսկ ինքը անճար էր եւ անկարող օգնության: Ալան-թալան էր, խանութների ու պահեստների կողոպուտ, սով էր ու սովամահություն: Եվ դարձյալ վանականը պատմում է մի այծի համար մարտ են մղել կամավորները եւ պարսից հեծյալները, որի պատճառով պարսիկներից զոհվում են յոթ, հայերից երկու հոգի եւ ուրիշ էլ ավելի վիրավորներ են եղել¹:

Բաշկալուն, ուս գիւղորները հազիվ էին ոտքերը քաղաքից հանել, քուրդ ցեղապետ Շերիֆը, արյան ծարավ ումակի գլուխ անցած, զենքն իջեցնում է մանուկից մինչեւ ծեր բոլոր հայ տղամարդկանց գլխներին, կողոպտում, սրբում է բնակչության տներում եղած վերջին ինչքը եւ նույնպես է վարվում մերձակայքի յոթ հայկական գյուղերի, Սարայ քաղաքի եւ դարձյալ նրա մոտակայքի գյուղերի հայ բնակչության հետ²:

Նույն այս օրերի, նույն այսպիսի դեպքերի մասին հայության ներկայացուցիչները մեկ տարի անց, 1915-ի հոկտեմբերի 24-ին, գրել են Կովկասի փոխարքային, որն այլևս Կորոնցով-Դաշկովը չէր, այլ նրան փոխարինելու եկած ցարի ազգական, մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Ռոմանովը. «Աջնանը Սարայի եւ Բաշկալեի շրջաններում գազանաբար կոտորվել է ամբողջ հայ բնակչությունը՝ շուրջ 10 հազար հոգի: Հայերին ողջ-ողջ թաղել են, այրել, մեխել խաչերի վրա: Զոհաբերում հայերի ամբողջ գույքը բռնագրավել է եւ հայերը լիովին քայքայվել-սնանկացել են: Հայ գիւղորներին բանակում նշանակել են բացառապես ծանր աշխատանքների եւ եղել են նրանց զանգվածային գնդակահարություններ: Շատ շրջաններում են թուրքերը հայ բնակչությանը, որպես իրենց համար վտանգավորի, ոչնչացնելու միտք հղացել: Սասունում, Վանում, Շապին Կարահիսարում, Ջեթունում եւ այլն: Շատ գյուղեր ավերվել են ու ոչնչացվել: Այդ դեպքում հայերը որոշել են պաշտպանել իրենց, որը հանգեցրել է բացահայտ ընդհարումների: Ամենից ավելի նշանակալից դիմադրություն են ցույց տվել զեյթունցիները, բայց նրանք էլ են ընկճվել, եւ բնակչության մի մասը զոհվել է պայքարում, մյուսն էլ արտաքսվել է Արաբիա»: Եվ նկարագրությունների այս շարքում Անդրանիկի հայրենի քաղաքն է: Շապին Կարահիսարում գործն սկսվել է հայերին զինաթափելու եւ նրանցից 12 նշանավորներին կախելու փորձով, որոնց բնակչությունը ուժով ազատել է: Սկսվել է անհավասար պայքարը: Հայերը գրավել են բերդը, բայց հետո անզոր են եղել դիմադրելու եւ մարտնչող հայերը հրամանատար Մուրադի հետ լեռներն են բարձրացել, իսկ ով մնացել է քաղաքում, կոտորվել է³:

1 Լ. տ., էջ 116-117: 2 Արմակ Դարբինյան, Լեվ փորձ, էջ 17:
3 ՀՀ ԴԿԿԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, ք. 27-30:

Ահա թե ինչ էր արժենում ոուսաց զորաբանակի ու նրա հետ նաեւ կամավոր հայերի ջոկատների նահանջը: Բայց սա դեռ առաջին նահանջն էր: Առջեւում ուրիշ նահանջ էլ կա, ոչ միայն բազմիցս առավել աղետաբեր, այլեւ զարմանալի ու մինչեւ օրս առեղծվածային:

Մինչ այդ շարունակեք ետդարձի պատմությունը:

Այնուամենայնիվ ճիշտ էին հայ կամավորների նախնական հաշվումները երկու ամսում Վան հասնելու մասին: Ճանապարհի կեսից ավելին անցել էին մեկ ամսում, իսկ եթե ետդարձ չլիներ, մյուս կեսն էլ հաջորդ ամսին կանցնեին, եթե ոչ ավելի շուտ: Դա հնարավորությունն էր, իրականությունը՝ նահանջը:

Անկումային տրամադրությունը ավելի խորացավ, երբ Արաքսի ջուլֆյան կամրջով հունվարի 1-ից հետո կամավորները, այսպես ասած, իրենց երեկվա ոտնահետքերով անցան Արաքս գետի ոուսական ափը, որտեղից էլ մտան հայկական Ջուղա քաղաքը¹: Որքան դեպի Արեւելք, այնքան առավել խորանում էր Անդրանիկի վիշտը: Եվ ահա այդ վիճակում նրան այցի է գալիս զեներալ Չենոզուրովը եւ իր ձեռքով նրա կրծքին ամրացնում կոիվների ընթացքում պարզել տրված Գեորգիեյան խաչը: Գոնե հաղթարշավի օրերին լինել: Որքան պետք է փառասեր լինել մարդը, որ մխիթարվեր ու մխիթարեր: Անդրանիկը այդ չէր: Նա խռովքից դուրս չեկավ: Նահանջը հավերժ սպի մնաց նրա սրտին:

Տխուր էին օրերը Ջուղայում: Նույն ունայնությունն էր նրա համար եւ նույն մենակությունը: Չգիտեր ինչ պատասխաներ կամավորների «ինչու՞ են նահանջել» հարցին: Ել ավելի դժվար էր ու անորոշ «մինչեւ ե՞րբ», «ի՞նչ է լինելու» հարցերի պատասխանը: Տխրությունն ու անորոշությունը ցրելու առիթ եղավ Զրիստոսի ծննդյան օրը: Անդրանիկը նախաձեռնող եղավ լուսավորչական եկեղեցու արարողությունը կատարելիս: Նա ինքը գործի ներկայությամբ խաչը հանեց ջրից²:

Հունվարի 11-ին ստացվեց ետդարձի հրամանը: Ջուղատն այդ օրը արշավի է ելնում եւ ամսի 13-ին Կարա Թափեով հասնում պարական Մարանդ քաղաքը: Ետդարձի ճանապարհը հնի կրկնությունը չէր, զորամասը հրաման ուներ խորանալու դեպի Թավրիզ³, որը այնտեղից ոուսական զորքերի նահանջից հետո զբաղեցրել էին թուրքերը, ինչպես նաեւ Սոֆյանը եւ այն լեռնանցքը, որով անցնում էր տվյալ հատվածի հիմնական ճանապարհը: Անդրանիկի ջոկատը այս երթուղու վրա ոուսական բանակի այն զորախմբի կազմում էր,

1 Լ. տ., էջ 14: Նաեւ Հ. օրագրորդները, էջ 16: 2 Ըստ Ե. Հ. Կարապետյանի հուշերի, տե՛ս ՀՀ ԴԿԿԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 89, էջ 3: 3 Լ. տ., ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, ք. 17: Նաեւ Լ. տ., ֆ. 370, ց. 2, գ. 89, ք. 3:

որը բաղկացած էր երկու հրաձգային գնդից, երկու մարտկոցից, երկու դիվիզիոնից, սահմանապահ հետեակայինների երկու հայրուրյակներից, երթային գումարտակից եւ օժանդակ այլ զորամասերից¹: Այդ զորախմբի կազմում ջոկատը շարունակեց իր երթը դեպի Ղարա Աղաչ, որտեղից ընդառաջ եկած լեռնանցքով պիտի գնար դեպի Սոֆյան մեծ բնակավայրը, ուր բախում էր նախատեսվում թուրքական զորքերի հետ: Բայց տեղ հասնելը սպասածից շատ ժամանակ խլեց ճանապարհի հատկապես դժվար անցանելի ցեխոտ լինելու պատճառով, որը կամավորների համար թերեւս ամենից ավելի դժվար հաղթահարելի հանգամանքներից մեկն էր, մանավանդ, որ վատն էին նրանց ոտնամանները եւ շատերի ոտքերին՝ սահող եւ ցեխ ու ջուր կլանող տրեխներ: Տրեխների ձեռքին կամավորները պարզապես տանջվում էին ու տառապում: Անուշադիր էին եղել նրանք, ովքեր դրա համար նախապես պատասխանատու էին նշանակված: Այնպես որ մինչեւ կամավորները տեղ կհասնեին, մարտը, որ ցերեկն էր լինելու, նրանց տեղ հասնելու ժամին, երեկոյան, ավարտվել էր եւ, ինչպես ասում են, փառք աստծո, ուսաց զորքերի լիակատար հաղթանակով:

Սոֆյանում ջոկատին այլևս անելիք չկար: Հունվարի 17-ին վերադառնում է Մարանդ, որտեղով որ առաջ էր անցել: Այստեղ ջոկատին հանգիստ է տրվում: Որոշակի էր, որ առջեւում եւ լուրջ, եւ տեսական մարտեր էին սպասվում: Պետք էր ջոկատի կազմի կորուստները համալրել, վերացնել մինչ այդ նկատված թերությունները, մանավանդ հանդերձավորման եւ զենքի պաշարների ապահովման գործում: Մինչեւ նահանջի ավարտման պահը, ռազմի դաշտ ելած հայ կամավորների չորս ջոկատներն ունեցել էին 156 սպանված եւ 743 վիրավոր, հիվանդ եւ ցրտահարված, որն ամբողջությամբ վերցրած փոքր թիվ չէր: Բոլոր ջոկատներն էլ իրենց կազմի համալրման, հանդերձավորումը լրացնելու, բարելավելու սուր կարիքն ունեին: Ոչ պակաս կարեւոր էր ավելի շատ թվով հայ կամավորների ջոկատներ ռազմաճակատի հարավային այս հայաշատ գծի վրա կենտրոնացնելու, տեղաբաշխելու հարցի լուծումը:

Ազգային բյուրոն փոխարքայի հետ այդ նպատակով բանակցություններ էր վարում: Ի վերջո, ռազմաճակատի բանակային հրամանատարությունը հոգում է, եւ առաջին չորս ջոկատներն էլ շարվում են, ահա, հարավային այս գծի վրա, որը տանում էր դեպի Վան, Վանից էլ Բիթլիս ու Մուշ²:

Փետրվարի 3-ին ստացվում է զորախմբի հրամանատար Չեռնոզուբովի հրամանը կամավորների առաջին ջոկատի վաշտապետեր

Սմբատին, Սեպուհին, Արտաշեսին, Նիկոլին շքանշաններով պարգևատրելու մասին¹: Դրանից մեկ շաբաթ անց Անդրանիկը, որ վատառողջ էր, հանգստի ու ապաքինման կարոտ, մեկնում է Թիֆլիս, որտեղից դուրս է գալիս տասը օր անց: Մինչ նրա տեղ հասնելը, ջոկատը Մարանդից ճանապարհվում է Դուզագուզ մեծ գյուղը եւ առաջվա պես Նազարբեկովի դիվիզիայի մյուս ստորաբաժանումների հետ մասնակցում Դուզագուզ լեռան ստորոտում մղված կռիվներին, որը խոյ ջաղաքի մոտակայքում էր²:

Փետրվարյան օրերին Թիֆլիսում եղած ժամանակ նա շրջապատված էր ջերմ սիրով ու զուրգուրանքով: Բոլորն էին ուզում տեսնել նրան, բարեւել ու մի ջերմ խոսք ասել: Բոլորի մեջ էր նաեւ ամենից ավելի հարգված ու սիրելի հուշանշան Թումանյանը: Հանդիպել են նրանք, զրուցել: Թիֆլիսից դուրս գալու հրաժեշտի հավաքույթ է եղել: Բանաստեղծը 1915-ի փետրվարի 20-ին, զորավարին ռազմաճակատ ճանապարհելիս մտերմիկ ու ոգեշնչող խոսք է ասել: Վառ հույսերով է լեցուն այդ խոսքը, հաղթանակի եւ հայրենիքի վերածննդի երազների իրականացմամբ տոգորված: Վճռական այս պահին, ասել է նա, հայ զինվորների մղած կռիվը դարեդար փառքով պիտի պսակի նրանց անունները: Եվ այսպես է ավարտել իր ներշնչանքի ու մեծարման խոսքը, «Կուսանք հայոց աշխարհի լեռներից ու դաշտերից թարմ ծաղիկներ կհավաքեն եւ դափնեպսակով կզարդարեն ձեր գլուխները...»: Հնադարի հայոց անվեհեր սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի եւ ժողովրդի երեսակայությամբ կերտված առասպելական Սասունցի Մհերի ու Դավթի անուններն է հիշատակել եւ նրանց կամքն ու խիզախությունն է տեսել կամավորների ու նրանց պանծալի հրամանատար Անդրանիկի մեջ, նրան անվանելով հայոց աշխարհին ազատություն բերող Գարիբալդի³:

Հովի, Թումանյանը հայության կամավորական շարժման, կամավորական ջոկատների ստեղծման ջերմ կողմնակիցներից մեկն էր, որին նա օժանդակում էր որպես ազգային բյուրոյի անդամ: Կողմ լինելով ռուսական բանակին Կովկասյան ճակատում հայերի գործնական օժանդակությանը, Հովի, Թումանյանը, ինչպես նկատել է Անդրանիկը, պնդել է, որ հայ ժողովուրդը «պետք է կապե իր ջաղաքական ճակատագիրը ռուսների բախտին հետ», գտնելով, որ քանի կա Ռուսաստանը, այլևս «պետք չէ սպասել եւ ակնկալել հեռավոր դուներե օգնություն եւ աջակցություն, ցեղին բարելավման եւ ազատագրման համար»⁴:

1 «... օրագրորեն», էջ 17: 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, ք. 29: Լաւե՛ ԿՊՊԱ, ֆ. 2100, ց. 1, գ. 646, ք. 68: 3 «Արեւ. Կահիրե, 24. 10. 1966թ. 4 «Պայքար», 12. 05. 1923թ., Բ., ըստ Լ. Կրուճյակի գրաման:

1 Լ. տ., ֆ. 45, ց. 1, գ. 2, ք. 1: 2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, ք. 17-18:

Թիֆլիսից Անդրանիկը ռազմի դաշտ է վերադարձել արդեն այն օրերին, երբ ջոկատն ընթանում էր դեպի Խոյ: Դա փետրվարի 27-ին էր: Ապա այնտեղից տեղափոխվում, տեղավորվում է հայաբնակ Սեյդվար գյուղում, այդտեղ մնալով մինչև մարտի 14-ը: Այդ ընթացքում թշնամու հետ լուրջ ընդհարումներ չեն եղել: Հրամանատարությունը հետախուզական հանձնարարություն էր տվել, որը կատարում էր ցուրտ գիշեր ու ցեղեկները: Կամավորները այդ գործի համար, անկախ ցրտից, հարմար էին, լավ գիտեին տեղանքը, գիտեին տեղի բոլոր լեզուները, որ ոչ միայն հայերենն էր, այլ քրդերենը, թուրքերենն ու պարսկերենը: Տարրալուծվում էին, եթե հարկ էր լինում, բնակչության մեջ եւ իրենց չտարբերվող խոսակցականով խորամուկ լինում, բերում զորքին ու նրա առաջընթացին հարկավոր լուրերը¹:

Պատերազմ էր, բայց ահա շաբաթներ շարունակ հակառակորդ բանակներն իրարից հեռու, իրար երես չէին տեսնում: Ջորամասերը տեղաշարժեր էին, չգիտես՝ հեռվից հեռու միմյանց ուսումնասիրություն, թե զարնվելու համար դեռեւս ոչ բավականաչափ կամք ու համարձակություն:

Եվ ռուսաց բանակի ու նրա կազմում Անդրանիկի ջոկատի ետու-առաջին ու տեղափոխություններին զուգընթաց փոփոխվում էր առջեւում գտնվող բնակավայրերի հայ բնակչության թե տրամադրությունը, թե վիճակը: Նահանջի ժամանակ կոտորածներից չհագեցած թուրքական բանակը, տեղական ջարդարար խմբերն անընդհատ հարձակվում էին անգեւ հայ բնակչության վրա, թալանում եւ կոտորում: Հայերը խաղաղ էին, սպասողական: Եթե հաջողվում էր, միայն այն էին անում, որ սուրհանդակներ էին ուղարկում ռուսաց բանակի հրամանատարությանը, նաեւ անձամբ Անդրանիկին, պատմում էին իրենց դրության գնալով ծանրացման մասին եւ օգնություն հայցում: Այդպես, 1915-ի մարտի 10-ին, Ուրմիայի շրջանի հայերն ու ասորիներն են երկու սուրհանդակ ուղարկել Անդրանիկի ջոկատը, որոնք նամակ են բերել ու կատմել իրենց տառապանքների մասին: Պատմել են եւ օգնություն աղերսել²: Ուրիշ ելք չկար, թեւ, ինչպես կտեսնենք, այդ ելքն էլ դեպի փրկություն չտարավ:

Անդրանիկն ահազանգերի մասին հայտնում էր հրամանատարությանը, խնդիրներ էր դնում եւ իր օգնությունն առաջարկում: Բայց մեկ է, բանակի երթուղին մնում էր նույնը, առաջխաղացման արագությունը՝ անփոփոխ:

Մարտի 14-ին ջոկատը տեղափոխվում է 20 օր սպասողական ու

1 ՀՀ ԴԿՊԱ, § 121, ց. 1, գ. 3, բ. 29: Նաեւ՝ «Սեւակ», 11. 07. 65թ.: 2 ՀԿԿ ԿԿ-ի կոմսարիսիվ, § 4047, ց. 1, գ. 87, բ. 6: Չեռագիր բնագիր:

հետախուզական դիրքում կանգ է առնում Դուզաղուզ պարսկական գյուղում, որտեղից փոխադրվում, վրան է խփում Շաքար Յազու գյուղի տակ: Եվ մի շաբաթ հետո նորից վերադարձ Դուզաղուզ: Այսպես տեղից տեղ, քիչ թե շատ տեւական ու կարճատեւ կանգաւներ պարսկական Դիլման քաղաքի ճանապարհին ու մոտակայքում¹: Ասես զորքի նստատեղին փշոտ լինէր, սիրտը անհանգիստ: Շուտով կերեւա, որ հենց այդպես էր: Որովհետեւ ճակատամարտ էր լինելու, որի ելքի հետ մասնակիցների մեջ թերեւս բոլորից ավելի շատ Անդրանիկի անունը կապվեց: Ճակատամարտից քսան օր առաջ, մանր կռիվների ու դադարի ժամին, Անդրանիկը հրաման է հղել իր զինվորներին: Գիշերային տագնապի դեպքում վաշտերն անհապաղ պետք է գրավեին նշված դիրքերը: Ո՛չ մի իրարանցում եւ ո՛չ մի աղմուկ-աղաղակ: Ամեն մի զինվոր պետք է իմանա իր տեղը: Ամեն մի վաշտ պետք է շտապ իր տեղում լինի: Ջուկերի հրամանատարները՝ դասակի հրամանատարների կողքին: Եվ զինվորները հստակ պետք է իմանան իրենց հրամանատարների տեղը: Ո՛չ ոք իրավունք չունի կրակելու առանց վաշտապետի հրամանի: Ո՛չ զինվորները, ո՛չ հրամանատարները քնելուց առաջ չպետք է հանեն փամփուշտները, հրացանը քնած վիճակում էլ իրենց հետ պետք է լինի, կազմ ու պատրաստ, «Առաջին ջոկատի հրամանատար՝ Անդրանիկ»²:

Այս բոլորը մինչև ապրիլի 18-ի լույս առավոտը: Համբերեք, որովհետեւ պատմությունը միայն վերը նշվածը չէ:

...Թիֆլուցում շարունակվում էր կամավորության շարժումը: Թիֆլուցը ո՛րն էր, աշխարհի բոլոր այն ծագերը, որտեղ հայություն կար ապրող, մեկ է՝ շատ, թե քիչ: Որքան շատ է զավթված հայրենիքը, այնքան բազմատարած են նրա ցրիվ եկած որդիների կացարանները: 1915-ի հունվարի 15-ին Բուխարեստից հեռագիր է ուղարկվել Թիֆլիս, հայորդիների մի ամբողջ ցուցակ: Ծիշտ է, ընթերցողը այդ անուններից ոչինչ չի հասկանա, բայց հայի ուշքն ու միտքը իր ցեղի պատմությունը որոնող է սերնդեսերունդ: Հիշատակենք մեկ-երկուսը, զուցե թե դրանում մեկի պապենական տան ծառի ճյուղը լինի, մյուսի համար փոքրիկ մի նյութ՝ պատմության համար, դաշնակցականներ՝ Սրաբ Աղոզյան, Բաբիկ Աբգարյան, Մկրտիչ Կարապետյան, Պետրոս Սարգսյան, Անդրանիկ Հովհաննիսյան... 90 հոգի: Հնչակյաններ՝ Հակոբ Հախինյան, Կարապետ Կիրակոսյան, Սարգիս Գրիգորյան, Հակոբ Լեւոնյան... 26 հոգի³:

Նազարբեկովը տեղյակ է եղել, որ Սարայում եղած ժամանակ մոտ հարյուր հեծյալ կամավորներ են եկել Անդրանիկի ջոկատը համա-

1 «... օրագրութիւն», էջ 16-18: 2 ՀՀ ԴԿՊԱ § 121, ց. 2, գ. 149, բ. 4: 3 ՈԱԶԱ, §. Զաղարիսիվ, 1915թ., գ. 3490, ք. 1-2:

լընելու, այս անգամ Սոսկվայի ու Պետրոգրադի ուսանողներ, երիտասարդներ Ամերիկայից, որոնց ղեկավարել է Ա. Զամալյանը: Անդրանիկը նրանցից ձեւավորել է առանձին մի ջոկատ, եղած հեծյալների ջոկատից բացի¹:

Փետրվարին, մարտին եւ հետագա ամիսներին կամավորագրվելու ցանկությունն ավելի լայն չափեր է ընդունում: Եթե պատերազմից առաջ ու պատերազմի սկզբում հայ երիտասարդները կամավորական ջոկատներն էին զալիս ինքնապաշտպանության մղումով, հիմա նըրանց մեջ, չմեղանչենք ճշմարտության առաջ, խոսում էր նաեւ վրիժառույթի զգացումը: Հոկտեմբերի 19-ից սկսած հարձակվող հայերը թիկունքում մարդասպանությամբ չէին զբաղվում: Ուսաց գործի կոիվն էլ թշնամու բանակի հետ էր, բայց ոչ բնակչության, առավել եւս՝ կանանց ու մանկահասակ երեխաների: Իսկ երբ ուսաց բանակը սկսեց նահանջել, բացահայտ ու մերկ ճշմարտություն դարձավ, որ թուրքական բանակի համար առաջնահերթ խնդիր է հայ բնակչության կոտորածը թե՛ այստեղ՝ կոիվների գոտում եւ թե՛ խորքերում, ուղղաճակատից շատ հեռու: Եվ հայ երիտասարդները, ոմանք կոտորածը խափանելու, մյուսներն սպանված, մորթված, խարույկի վրա ողջակիզված հարազատների վրիժառույթի զգացումով էին զալիս կամավորական ջոկատ: Եվ այստեղ լիովին անկեղծ է Սեպուհի հուշերի իր գրքում: Վերիծելով Ղուզղադի կոիվ ժամանակ հայության կոտորածներին հարեան գյուղի ցուցաբերած արյունոտ աջակցությունը, պարզ գրում է, որ այդ գյուղը ետդարձի ժամանակ գրավելիս կոտորած է եղել ատամն ընդ ատամն սկզբունքով: Լսենք Սեպուհին, նրա համար էլ հեշտ չէ. «Պետք է խոստովանեմ, թե անօրինակ սպանություններ կատարվեցան այս գյուղին մեջ թե՛ ուս կոզակներեն ու զինվորներեն եւ թե՛ հայ կամավորներեն: Զուրդ կիներու լացն ու աղաղակը մինչեւ երկինք կը բարձրանար, սակայն ո՛վ ուշադրություն կըներ, Թուրքիայեն անլուր ոճիրներու լուրերը կը հասնեին մեզի եւ այլեւս անկարելի էր զսպել մեր զինվորներու կատաղությունը»:

Ցավալի է: Ամոթ ու անպատվություն է մեկի կանխամտածված կոտորածը, եւ ոչնչով ուրախալի չէ, որ տուժողի հարազատներն ու ազգականները մինչեւ հոգու խորքը վիրավորված լինելով դարձել են վրիժառու եւ ստեղծված իրավիճակում վարվելու ուրիշ եղանակ չեն ունեցել «ատամն ընդ ատամն»-ից բացի:

Փաստերն անջնջելի են: Ցանկալին թե անցանկալին շրջանցելով, վերքը չի բուժվի: Պատմությունն ամբողջությամբ ավելի ուսանելի է, քան կիսատ-պոստը: Արդ, Սեպուհի խոսքը կիսատ չթողնենք: Ուս

1 ՀՀ ՊԿԱ, ք. 45, ց. 1, գ. 1, ք. 33:

հրամանատարը զինվորներին 24 ժամյա ազատություն է տվել, որպես «աստվածավախ ու բարի քրիստոնյա», բայց հարկադրված է եղել կեսից դադարեցնել այն, որ նշանակում էր արյունահեղության առջեւ պատնեշ կանգնեցնել¹:

Թուրք պատմաբանը իր հարազատ երկրի ու ժողովրդի պատմությունը գրելիս թող այս տողերը մեջբերի եւ թող ամոթանք տա ու պարսավի հայ կամավորին, ուս սպային ու նաեւ հայ պատմաբանին, որ հարկ համարեց այս տողերը գրել: Բայց թող ինքն էլ փորձի ուղղամիտ լինել եւ պատմի իր հարազատ տերության հրամանով արյան գետեր հոսեցնող «քաջագործությունները»:

Կոիվների այս հատվածի պատմությունը եզրափակենք Զեոնոզուրովի բնութագրական խոսքի ազատ շարադրումով.

Անդրանիկի ջոկատի մարտական գործողությունների մասին միայն գովասանքի խոսք կարող եմ ասել: Հենց սկզբից էլ ջոկատը իրեն պանծալի կերպով դրսևորեց: Աշնակի, Բուրուշ Խորանի, Խանիկի, Ղոթուրի, Սարայի, Մուլա Հասանի, Բելաջուկի եւ Հարաթելի մոտ մեր ունեցած հաջողությունները զգալիորեն կապված են առաջին հայկական ջոկատի հետ, որի զուլս միշտ գտնվում էր Անդրանիկը, քաջ ու փորձված հրամանատարը, որը հիանալի հասկանում էր մարտական դրությունը, միշտ հաստատապես գտնվում էր ջոկատի ղեկավարի իր դերում եւ վայելում էր կամավորների մեծ հարգանքը²:

Պատմությունից բացի կան նաեւ հանգամանքներ: Ուստի կարող են լինել եւ թեր ու դեմ կարծիքներ:

Առաջին իսկ կոիվներից ծագում է մի հարց, ինչի մասին չէր խորհել ուսաց բանակային հրամանատարությունը եւ որն էր, որ աչքի առաջ չէին ունեցել նաեւ կամավորական ջոկատների կազմակերպիչները: Ղա ուղի ժամին հայ-ջուրդ հարաբերության հարցն էր: Վերելում էլ ասեցինք, որ հայ ժողովրդին վաղնջական օրերից հասակակից քրդերի մեջ քիչ չէին հայության դուռ-դրկից բարեկամները, որոնք իրենց կյանքը վտանգելու զնով հայի վրա սուր բարձրացնողին պատնեշ կկանգնեին: Բայց քիչ չէին սուլթանի եւ նրա տեղական իշխանությունների կողմից նաեւ խաբվածները, որոնք հաճախ, իրենց ծառայակատար մուրուրության եւ ստրկամիտ մուլուցքի ժամին, հայության դեմ ավելի կատաղի էին, քան իրենք իսկ մուլեռանդ թուրքերը: Ուս քաղաքագետներն ու ուղղական իշխանությունները, ինչպես խոստովանվում է բանակային հրամանատարության վերջ մեկ անգամ վկայակոչված փաստաթղթում³, քրդերի հետ

1 Սեպուհ... հ. Ա, էջ 180-181: 2 ՀՀ ՊԿԱ, ք. 370, ց. 1, գ. 76: 3 ԿՊԱ, ք. 2100, ց. 1, գ. 646, ք. 67:

վորովելակերպի իրենց ձեւերն են մշակում եւ իրենց նպատակներն հետապնդում:

Ըստ բանակային փաստաթղթի, դա հետեւյալն էր. քրդերին տրամադրել իրենց կողմը եւ կոհիվների ժամանակ օգտվել նրանց ծառայությունից, մի բան, որը, սակայն, գործի ժամին իրեն չարդարացրեց: Ռուսները դրա համար չզլացան ոսկիներ շոռայել: Անուսներն էլ են հայտնի, Աբդուլ Ռզակն ու Մուստաֆա բեկը ոռուսաց կառավարությունից ե՛լ փող ստացան, եւ զենք: Բայց դա սովորականի՛ պես զուր չանցավ: Ինչպե՞ս կարելի էր, ոսկի՛ էին ստացել: Դեկտեմբերին նրանք եռանդով մարտնչում էին ոռուսաց բանակի դեմ: Հրամանատարությունն իր փաստաթղթում խոստովանում է, որ նույնպես է վարվել նաեւ Աբդուլ Մեջիդ կոչված քուրդ ցեղապետը Պոնտոսում: Իսկ ոռուս-թուրքական սահմանում բնակվող քրդական շամշադիսյան կոչված բեկական ցեղը մտածված կերպով ոռուսներին գերի է ընկել, ապա հետո, նույն հաջողությամբ էլ դավաճանել նրանց: Երկերեսանի ու դավաճան է դուրս եկել նաեւ նույն ցեղի զավակ Համիդ բեկը, որը ոռուսաց բանակում պրապորշչիկ էր: Եւ բերել է իր հորեղբոր տղային՝ Ռասուլ բեկին, եւ ուրիշների, որոնց սիրալիք ընդունել են ոռուս հրամանատարները. եւ որոնք բոլորն էլ դավաճանել են, մի համիդեական զինվոր անգամ ոռուսաց կողմը չբերելով: Փաստերից բխեցվում է գլխավոր եզրակացությունը. «Սակայն, չնայած այդ ամենին եւ նրան, որ քրդերը զազանաբար կոտորել են Ռուսաստանին համակիր հայերին, մեր (որուսական) իշխանությունների կողմից ջրղորդի նկատմամբ վերաբերմունքը եղել է ներողամիտ, մինչեւ իսկ մեղմ, ըստ որում մեկ անգամ չէ, որ զինված քրդերը մնացել են թիկունքում», այսինքն՝ հայերի նկատմամբ իրենց գործողություններում ազատ: Հենց այստեղ էլ օրինակ է բերվում Անդրանիկի հետ կատարված վերոհիշյալ փաստը, որպես հանդիմանություն ընդհանուր հրամանատարությանը. «Հայկական ջոկատի հրամանատար Անդրանիկին հանձնվեցին չորս քուրդ սպաներ՝ Սադիմ բեկը շամսի աշիրեթից, Օսման բեկը մլան աշիրեթից, Լազիմ եւ Հուսեին բեկերը թաքուր աշիրեթից: Հետո եկել է նաեւ հինգերորդը՝ եզիդ Ջիանգիր աղան»: Եվ պատմվում է, որ Անդրանիկը նրանց բոլորին էլ զինաթափել է, ուղարկել զեներալ Լազարբեկովին, պարտը համարելով հայտնել, որ նրանք համիդեական զորականներից են եւ մեծ թվով ուժեր ունեն՝:

Լազարբեկովի պահանջով քրդերը հանձնել են ընդամենը հարյուր հրացան, այն դեպքում, երբ Անդրանիկը Լազարբեկովին տեղեկացնում է, որ այդ քրդերը պատերազմից առաջ թուրքական կառավար-

ությունից ստացել են 1600 հրացան, որից բացի իրենք էլ ունեցել են երեք հազար: Անդրանիկը վճռականապես պահանջել է, որ զենքը նրանցից լիովին ետ վերցվի: Մի քանի օր քուրդ առաջնորդները որպես պատանդ մնում են Լազարբեկովի մոտ: Բայց հետո զեներալ Չեռնոզուբովի պահանջով ուղարկվում են նրա տրամադրության տակ: Այստեղ վերոհիշյալ Աբդուլ Ռզակի աջակցությամբ Ջիանգիր աղան Չեռնոզուբովին համոզում է, թե ինքը եւ մյուս գերիները հավատարիմ են Ռուսաստանին եւ այդ ձեռով բոլորն էլ ազատ են արձակվում: Այլեւս շատ ժամանակ հարկ չեղավ, որ ոռուս հրամանատարները լսեին նրանց «հրաշագործությունների» մասին, անմիջապես Ղուզդաղի տակ մարտերի մեջ են մտնում ոռուսաց բանակի դեմ, իսկ նահանջի օրերին կոտորում են Վերին եւ Լերքին Ախուրեկ գյուղերի հայ բնակչությանը: Սրանից հետո ոչ թե մենք, այլ ոռուսաց հրամանատարության փաստաթղթի արդարամիտ կազմողն է եզրակացնում, «Այսպիսին է եղել Ռուսաստանի վերաբերմունքը քրդերի նկատմամբ»¹:

Անդրանիկը, իհարկե, հասկանում էր, թե բանն ինչումն է, ուստի նրան լիովին պարզ էր, թե ինչ էր նշանակում մի կողմից՝ ցարի շողջորթությունը հայերին եւ նրանց կամավորական ջոկատներին ռազմի դաշտ բերելը, մյուս կողմից՝ նույն այդ ռազմի դաշտում հայության դեմ մարտնչող քրդական հրամանատարության նկատմամբ ներողամտություն շոռայելը: Մոտավորապես այսպես էլ գնահատվում էր փաստը Կովկասյան բանակի շտաբի կազմած վերլուծականում, որտեղ հավասարության նշան էր դրվում հայկական ջոկատների կազմակերպման եւ քրդերին Ռուսաստանի կողմը գրավելու ձգտումների միջեւ: Դեկավարությունը, ասվում էր նրանում, պետք է ոչ թե մեկի նկատմամբ մյուսին առավելություն տար, այլ ելներ «գործնական այն օգուտից, որը կարող է... բերել այս կամ այն ձեռնարկումը»²: Իսկ թե քրդերին ազատություն տալուց որքան օգուտ ու վնաս կստացվեր հայությանը, այդ էլ, ըստ երեւույթին, թողնվում էր, որ հայերը իրենք հաշվեին: Ակամայից հարց է ծագում՝ վերոհիշյալ օգուտների՞, թե վնասների մեջ պետք է մտցվի քրդերի կողմից նորամանուկից մինչեւ ծերունի հայ բնակչության կոտորածի հաշվարկը:

Ընթերցելով այս փաստաթուղթը, ի վերջո, զարմանում ես, թե որքան անկեղծ է այն: Նրանում ոռուս-քրդական տվյալ հարաբերություններից երկու իրարամերժ (բայց վերջին հաշվով ցարական տեսանկյանը նպաստավոր) եզրակացություն է տեսնելով քրդերի հետ ոռուսների մտերմությունը, հայերը կարող են վիրավորվել (1), ոռուսները իրենց նկատմամբ քրդերի վերաբերմունքը կարող են վաղը

1 Լ. ս., p. 67-68:

1 Լ. ս., pp. 67-70: 2 Լ. ս., p. 67:

հակադրել հայության կողմից իրենց ներկայացվող ինքնավարության պահանջներին եւ մերժել այդպիսիք (2): Ստացվում է, որ մեկի համար չկա չարիք առանց բարիքի, մյուսի համար՝ բարիք առանց չարիքի: Իսկ այժմ մեջբերենք բառացի. «... քրդերին մեր կողմը գրավելու մեր գործունեությունը, բնականաբար, կարող ենք օգտագործել ի հակակշիռ հայկական ջոկատների, եւ մեզ քրդերի ցուցաբերած ծառայությունները կարող են աննպաստ ազդեցություն ունենալ Հայաստանին ինքնավարություն տալու հարցի լուծման վրա, որը կարող են առաջ քաշել հայերը իբրեւ ներկայիս պատերազմում մեզ ցույց տված իրենց օգնության փոխհատուցում»¹: Այս բոլորը գրված, ստորագրված է 1915-ի դեկտեմբերին: Ինչպես չհիանալ ողու ռազմագետի քաղաքական հեռատեսությամբ:

Ինչ կլիներ, եթե այս բոլորը նույն այդ օրերին կարդար ու իմանար նույն այդ օրերի ձմեռային բուքին ու սառնամանիքին կամավորներին հանուն ողու-հայ եղբայրական դաշինքի մարտի տանող Անդրանիկը: Եվ ինչ լավ է, որ այս էլ չի իմացել: Այս էլ, որովհետեւ համանման ուրիշ այնքան բան գիտեր նա, որ առանց սրա էլ նրա սիրտը լի էր զայրույթի պայթուցիկ նյութով:

Ռազմական ու քաղաքական այս խաղերին մոտ էր կանգնած եւ այդ ամենը անհամեմատ ավելի շատ գիտեր Նազարբեկով գեներալը, քան հարակից ջոկատի հրամանատարը՝ Անդրանիկը: Իր հուշատետրում Նազարբեկովը պատմում է, որ 1915-ի փետրվարի վերջերին կամ մարտի սկզբին Խոյուն եղած ժամանակ հենց զորախմբի շտաբում հանդիպել եւ ծանոթացել է վերը հիշատակված Աբդուլ Ռզակի հետ, որը լռիվ անվամբ Բեդիր խան Ջադե Աբդուլ Ռզակն էր: Նազարբեկովն իր համար պարզել է, որ ողուական կառավարությունը մտադիր է եղել նրան նշանակել Զրդստանի գլխավոր, այն գրավելուց հետո: Նրա համար հասկանալի է դարձել, որ հենց այդ ակնկալությամբ էլ ջուրը ցեղապետերը խաղ էին անում ողուական զորքերի ու նրանց հրամանատարների հետ, մեկ բարեկամ էին, մեկ թշնամի, նայած որը երբ էր ձեռնտու իրենց:

Բարձրահասակ, գեղեցիկ է տեսել Նազարբեկովը Աբդուլ Ռզակին, Եվրոպայում ուսում առած քաղաքական եւ ռազմական ջուրը գործչին: Ռուսական կառավարությունը ամսական 300 ուրլի է վճարել նրան: Մինչեւ կոհվեցրը նա ապրել է Պետերբուրգում: Նազարբեկովն ասում է, որ իրեն Աբդուլ Ռզակը դուր չի եկել, թեւ նա վայելել է գեներալ Չեռնոզուբովի մեծ հարգանքը:

Այդտեղ, Խոյուն էլ հայտնվել է Սմկոն, որը թուրքերի հետ էր եղել ողուների դեմ նրանց կոպի ժամանակ: Նազարբեկովն իմացել է այդ

մասին եւ զայրացել, որ «չնայած այդ ամենին, Սմկոն այնուամենայնիվ վայելում է Չեռնոզուբովի առանձնահատուկ հարգանքը», մի բան, որը զայրացնում էր նաեւ մյուս ողու հրամանատարներին¹:

• • •

Եղել է ընդդիմախոսություն: Եղել է Անդրանիկի անձի ու գործի տարակարծիք գնահատում: Վերելում ըստ էությանը նույնությամբ վկայակոչեցին Անդրանիկ հրամանատարի մասին գեներալ Չեռնոզուբովի արտահայտած կարծիքը: Իսկ այժմ հակառակի մասին: Դրանով քայլ առ քայլ, հետեւողականորեն հանդես է եկել վաշտապետ Սեպուհը:

Սեպուհը Անդրանիկի ֆիդայական օրերի ընկերն էր, բացառիկ քաջ զինվորներից մեկը, որ շփվել էր բոլոր թե՛ ֆիդայիների եւ թե՛ ֆիդայապետերի հետ: Անդրանիկին գիտեր նրանց մեջ եւ նրանց համեմատ: Հիմա, տարիներ անց, ռազմաճակատային այս գծի վրա, ուժերի բոլորովին այլ հարաբերակցության, մարտերի միանգամայն ուրիշ պայմաններում, ուրիշ տեսակի գեներալի, կոպի այլ եղանակների դեպքում վերլուծում էր նա նոր, առկա Անդրանիկին եւ կամա թե ակամա հիշում էր հին Անդրանիկին, համեմատում էր ու վերլուծում, այդ բոլորը խտացնելով «Էջեր իմ հուշերեն» խորագիրը կրող երկհատոր հուշամատյանում²:

Ինչ դիրքում էլ, ինչ դերում էլ տեսնում եւ լսում է Անդրանիկին, Սեպուհի մտքում դարձյալ հին ֆիդային է: Փոխվել է, թե՛ չի փոխվել, ինչն է նորը, ինչը՝ երեկվանը, ո՞րն է լավը, որը՝ հակառակը... ստացվում է ոչ այնքան քննական վերլուծություն, որպես հետոյա հուշագրին է հատուկ՝ խորհելու եւ դատողություններ անելու իմաստով, որքան վերաքննություն՝ որպես բնորոշ է ոչ այնքան իմաստով ու լայնախոհ, որքան միտումնավոր եւ դժկամ դատավորին: Ինչո՞ւ միտումնավոր է եւ ինչո՞ւ դժկամ: Գուցե թե դա էլ նրանից մեջբերումների տողատակերում կարդանք, նախապես ասելով, որ փաստերը այնուամենայնիվ փաստեր են, եղելությունները՝ եղելություններ, մոռացվել են միայն խնդիրների բարոյական կողմը, ռազմի դաշտ մարդու մեկնելու հանգամանքները եւ անտեսվել է կոնկրետ մարդը իր հնարավորություններով, դրանց բխեցրած արդյունքները եւ այդ բոլորի պատմաքաղաքական արժեքը:

Սեպուհը նկատում է ամեն ինչ, Անդրանիկը ջոկատի հրամանատար է, ջոկատը համար առաջինն է, մյուս ջոկատների համեմատ կրկնակի ու եռակի ավելի իր կազմով: Անդրանիկը մերթ վեհանձն

1 «ՀՀ ԳԱՄ», 45, ց. 1, գ. 2: 2 Սեպուհ, Էջեր իմ յուշերեն, Խ. Ա. Ե. Բ. Գուստուն, 1925 եւ 1929թթ.:

հրամանատար է ու զորավար, մերթ շարքային զինվոր է, հասարակ ու մինչեւ իսկ մանրախնդիր:

Առաջին կոիվն է: Աշնակի տակ մղված այն կոիվը, որը հարուցել էր Չեռնոզուբովի հիացմունքը եւ հարկադրել նրան Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ջերմ խոսք հղել նրա քրիստոնյա որդու սխրագործության համար:

Սմբատն իր վաշտի հետ մագլցել է լեռան կատարը, երբ հանդիպակաց բարձունքի գագաթից այդտեղ էին հասնում թշնամու արձակած զնդակները: Անդրանիկը Նիկոլի եւ Սեպուհի վաշտերին Սմբատին օգնելու համար դիրքերն ուղարկելով, Արտաշես Սուլջանի վաշտին կարգադրել էր պահեստում մնալ: Բայց կովի թեժ ժամին, երբ հարկավոր էր եղել, զայրույթի տարերքի մեջ նրան էլ է ուղարկել մարտի, որի մասին Սեպուհը հավանաբար չի իմացել, մինչդեռ պետք է եղել, որ հենց այդ պահին օգնության հասներ Նիկոլի վաշտին:

« — Ի՞նչ եք կանգներ պառավ կնոջ նման, չե՞ք լսեր հրացանի ձայները, շո՛ւտ դեպի կոիվ», — բերում է Սեպուհը Անդրանիկի ոչ թե իր ականջով, այլ ուրիշից լսած խոսքը: Ընդունենք, որ Անդրանիկը ուրիշ բառերով պետք է վաշտապետին կոիվ մղեր, եւ անուարկելիորեն ճիշտ է Սեպուհը, բայց առավել մեծ էր այն ճշմարտությունը, որ վաշտը պետք է կովի դաշտ ուղարկվեր, անկախ այն բանից, թե ինչ խոսքերով դա կարվեր: Սեպը Անդրանիկին էր, որ մանկուց ռազմի դպրոց չէր գնացել եւ ազգի պաշտպանության արվեստը սովորել էր նեղ ժամին իրեն անհապաղ մարտի մեջ նետելու տարերքի մեջ, ինչպես որ հիմա նա պահանջել էր Արտաշեսից, առանց բառեր որոնելու եւ դրանց տեղն ու շեշտը որոշելու վրա լրացուցիչ ջանք գործադրելու:

Դեռ միայն այս չէր Անդրանիկի հանցանքը:

Կամավորներին կովի դաշտ ուղարկելով, նա հեռվում խոսքով էր բռնվել թիկունքից եկած մեկի հետ, որը Տրդատ Դազանյանն էր եւ որը նրան «հիշեցրել» էր, թե «կովի դաշտի մեջ կը գտնվինք»: Բերնբերան հավաքելով ուրիշների խոսքերը, Սեպուհը ստույգ հիշում է նաեւ Անդրանիկի դարձյալ անպատշաճ պատասխանը.

«Այդ ես գիտեմ, մի քանի լամուկներ ի՞նչ պիտի կրնան ընել մեր տղաներուն»:

Իսկ հետագա շարադրանքի մեջ միտքն այն է, որ Անդրանիկի գլխավորած կոիվը «Ֆետայական կովի նման էր», այն տարբերությանը միայն, ավելի ճիշտ, ըստ Սեպուհի, նրա այն առավելությանը, որ գոնե «Ֆետայականի մեջ կապ մը կար եւ այդ կապն անգամ չկար հոս»: Կարծես թե թուրք-քրդական զորամասի կոիվը ռազմական արվեստի այնպիսի մի բարձրագույն մակարդակով էր տարվում,

որից Անդրանիկը գուցե չէր հանում եւ որին չէր կարողանում արժանին հակադրել: Սեպուհին դուր չի գալիս, որ «կապ պահելու պարտականությունը կը պատկաներ հրամանատարին», որն էլ «ղջժ-բախտաբար ուրիշ գործով կը զբաղվեր եւ գործին ուշադիր չէր ըլլար»¹: Կարծես թե կապ պահպանելը հրամանատարի գործը չէ կամ թե ինչ մի վատ բան կա դրանում եւ, դրանից բացի, չհասկացանք, թե այդ Տրդատ Դազանյանի հետ «գրույց ընելը» ինչ աստիճանի ուրիշ գործ էր, որն այնպես դատապարտելի էր սեպուհյան ռազմուսույցի համաձայն:

Հետագա շարադրանքում Անդրանիկը հանդիմանության է արժանանում, որ կապ չի եղել իր եւ ենթակա հրամանատարների միջեւ:

Ի վերջո կոիվն ավարտվել է, թշնամին փախուստի է դիմել եւ Անդրանիկը հայտնվել է, ըստ Սեպուհի, որպեսզի բազմի հաղթանակի բազկաթողին: Եվ Սեպուհն այն է ասում, ինչ չի ասել Անդրանիկի ոչ մի զինվորն ու սպան. «մեր եւ մեր հրամանատարի միջեւ կապ չկար...»²: Ասել է, թե՛ հաղթանակ հաղթանակի հետեւից հենց այնպես, երկնքից ոսկե հատիկների պես թափվում էին կամավորների ոտքերի տակ:

Այս կովից հետո է, ասի, որ թուրքերը փախուստով աճապարում են դեպի Բաշկալե, իսկ Անդրանիկն իր ջոկատով՝ Բուրուշ Խորան³, Մնում է պարզել, թե ինչ բանի համար է այդ կովից հետո եւ նույն այդ կովի մասին հրամանատար Չեռնոզուբովը ողջույնի ջերմ խոսք հղել հայոց կաթողիկոսին:

Եղել է Սեպուհի ընդդիմախոսության նաեւ հետեւյալ առիթը, որը հաճույքով նա վերհիշում է հուշերի իր գրքում:

Դեպքը պատահել է նոյեմբերի 7-ին Բուրուշ Խորանի լեռանցքում մղված կոիվների ժամանակ: «Կովի ամենատաք թուփին», պատմում է Սեպուհը, 400-ի չափ զինվորներ թշնամու կողմից, հրացաններն ունենին, խաղաղ երթով գալիս էին դեպի ռուս զորամասի հետ կամավոր հայերի զբաղեցրած դիրքերը: Անդրանիկը ենթադրելով, որ թուրքական բանակի հայ զինվորներն են գալիս հանձնվելու, հրամանատարությանը այդպես էլ տեղեկացնում է եւ գտնում, որ նրանց դեմ կրակը պետք է դադարեցնել: Ինքն էլ մի երկու զինվոր թիկնապահներով, ձին հեծած գնում է ընդառաջ: Մոտենում են եկող չորս հարյուրից բավական առաջացած երկու հոգու: Հասնելով նրանց, Անդրանիկը հենց որ ասել է թե «Տղաք, մենք ալ հայեր ենք», իրենց դեմ տեսնում է նրանց հրացանների փողերը: Ամիջապես Անդրանիկը ցատկում է ձիուց եւ իր կրակով տեղնուտեղը սպանում եկողներից մեկին: Իսկ մյուսի հետ հաշիվը մաքրում է իր թիկնապահը:

1 Սեպուհի ... Կ. Ա. էջ 100, 101: 2 Լ. տ., էջ 103: 3 «... օրագրութիւնը», էջ 10-11:

Այլես պարզ էր. թուրքերի հերթական խորամանկությունն էր: Իր դիրքերը վերադարձած Անդրանիկը հրամայում է անմիջապես կրակ բացել արդեն բավական մերձեցած զինվորների վրա, որոնք մեծ թվով զոհեր են տալիս իրենց դեմ մոտիկից արձակված կրակից: Սա չէ կարելու, այլ Սեպուհի պատմելու շեշտն ու եզրակացությունները.

«Որքա՞ն պոռացինք որ չերթա, մեզ մտիկ չըրավ եւ ձին առաջ վազեց»: Եվ ապա. «... Անդրանիկ կուզեր փառքի տիրանալ եւ ըսել, որ՝ «տեսե՛ք, այդ չորս հարյուրը իմ անուխի համար եկան անձնատուր եղան»:

Սեպուհը նաեւ այն է ստույգ հիշում, որ «ոուս հրամանատարը հեզնությամբ ըսավ անոր.

— Լավ նվեր բերիք մեզի, Անդրանիկ՛ս:

Չհանդիմանեց Սեպուհին, մարդն այդպես է հիշում:

Կա հիշողություն, կա նաեւ տրամադրություն: Նայած որով էս ղեկավարվում:

Դեպքերին շատ ավելի մոտ պահի ստեղծված ռազմական օրագրում, որտեղ հիշելու կամ մոռանալու հարց չկար, տրամադրությունը այլ է: Ըստ այդմ, կամավորները, բայց ոչ թե Անդրանիկը կամ միայն Անդրանիկը, ենթադրելով, թե մոտեցողները թուրքական բանակի հայ զինվորներն են, որ զալիս են անձնատուր լինելու, իսկապես գոչել են, թե՛ միջ կրակի, հայեր են: Կապիտան Հովսեփյանցը անմիջապես հրամայել է կրակել: Մի փոքր հապաղելուց հետո ամբողջ շղթայով մեկ ճարձատել են կամավորների հրացանները: Եվ սկսվել է թուրքերի՝ խուճապահար նահանջը: Գրեթե բառացի, եւ ուրիշ ոչինչ՝:

Գ Դիմանի ճակատամարտը

Ռուսաց զորքը վերստին առաջ էր գնում: Նրա հետ թե թեի գնում էին հայ կամավորների ջոկատները: Հայ ազգային քաղաքական ուժերը եւ նրանց հետեւող ժողովուրդը վերստին հույսերով էին լեցուն: Մեկ անգամ արդեն Երկրի որդիները սահմանի եզրին էին եւ ուր որ է կարող էին Երկիր մտնել: Մեկ անգամ արդեն շեմից զարմացական ետդարձ էր եղել, եղել էր հուսախաբություն, բայց դեռ ոչ՝ հիասթափություն: Հայ մարդը մի գերազույն հոգս ուներ՝ օգտակար լինել թե՛ ոուս բանակի, թե՛ կամավորների առաջխաղացմանը: Դեռ երբեք հայոց պատմության մեջ այսքան ուժգին չէր եղել հույսն ու հավատը Ռուսաստանի նկատմամբ: Երբեք նրա համար այնպես մոտ ու իրական չէր եղել սպասելիքը: Օգտակար լինելու եւ սպասումի այդ մերձավոր ժամին Գեորգ 5-րդ կաթողիկոսը հռչակում է նոր

հանգանակություն հանուն ազգային շահերի պաշտպանության եւ նրա ի կատար ածումը արտոնում է հայության գործին անձնուրաց հասարակական գործիչ Պողոս Նուբարին: Վերջինս հայությանը շքրջաբերական է հղել.

«Երբեք մեր պատմության մեջ ասկե ավելի նպաստավոր պատեհություն մը ներկայացած չէ, եւ երբեք մեր ազգային ցանկությունները իրենց իրականացումին ավելի մոտ չեն գտնված: Բայց անհրաժեշտ է ասոր համար, որ ամեն մասնավոր նախաձեռնություններ կեդրոնացվին ազգային շահերու պաշտպանության համար, որպեսզի կարելի ըլլանք անոնք համերաշխել ու այսպիսով ապահովել գործողությանց միությունը... »: Վերջում հույսերի մոտալուտ իրականացման խոր համոզումնքն է. «Ներքին համոզումը ունիմ, որ... իրավունք ունինք հուսալու թե՛ մեր ազգային ցանկությունները պիտի ունենան ընդհուպ այն լուծումը, որում ամեն հայ կը բաղձա՞»¹:

Գրված է սպասելիքներով լի մարտի 15-ին, իսկ զորքերի առաջխաղացումը տարավ դեպի Նոր ճակատամարտեր: Դեկտեմբերին Սարիղամիշի տակ մղված կռվում ձախողվել էր ոուս-թուրքական սահմանագծի հյուսիսից Անդրկովկասի պատնեշը ճեղքելու եւ այդ ճանապարհով դեպի Բաքու գնալու պլանի իրականացումը: Այժմ փորձ էր արվում հարավից՝ Հյուսիսային Պարսկաստանի եզրերով նույն այդ ճանապարհը հարթել: Եվ այդտեղ, թուրք-պարսկական սահմանի Դիլման քաղաքի մոտ, տեղի ունեցավ ճակատամարտը: Առաջ անցնելով, այս անգամ պատմեց նախ՝ ճակատամարտի արձագանքները, ապա՝ պատմությունը: Որովհետեւ մեկ է՝ ինչպես որ առանց ճակատամարտի նկարագրության չի լինի ճակատամարտի պատմությունը, այնպես էլ առանց արձագանքներն իմանալու բավարար չի լինի նրա հարթանակի գործում Անդրանիկի ու ջոկատի մարտիկների ցուցաբերած անձնական քաջության գնահատումը:

— 1915-ի ապրիլի 18-ին, Դիլմանի մոտ տեղի ունեցած մարտում եւ, 9-րդ վաշտի հետ, Կովկասյան 8-րդ հրաձգային գնդի 3-րդ գումարտակի աջ տեղամասում էի: Ցերեկվա ժամը 3-ի եւ 4-ի միջեւ տեսա, որ մեր տեղամասի ձախ թելում եռանդուն կերպով հարձակվող թուրքերը սկսեցին ետ դառնալ, որը ինձ շատ զարմացրեց: Հաջորդ օրը այդ տեղամասի կռիվներին անմիջապես մասնակցողներից իմացա, որ 1-ին հայկական ջոկատի հրամանատար Անդրանիկը, որն իր վաշտերի հետ միասին կանգնած էր մեր մարտական տեղամասից դեպի ձախ, տեսնելով թուրքերի եռանդուն հարձակումը, առաջ է գալիս դեպի դիրքերը եւ 150 մետր հեռավորությունից իր կողմն է քաշում մի գնդի չափի հետեւակ զինվորների, անցնում է

¹ « ՊՊՄԱ », 57, ք. 5, գ. 27, ք. 16:

¹ « ՊՊՄԱ », 121, ք. 2, գ. 32, ք. 18-19:

հարձակման եւ, հարվածելով թուրքերին, գրավում է Բորչաշու գյուղը: Թուրքերը հարկադրված են լինում հապճեպորեն ետ նահանջել¹:

Այս բոլորը, գրեթե անփոփոխ, պատմում է փոխգնդապետ Օուլովը:

Նույն գնդի շտաբս-կապիտան Նեստերովսկին հիշել է հետեւյալը.

— 1915-ի փետրվարի 18-ին գնեւրալ Նազարբեկովի զորամասը Դիլմանի կողմում դիրքային պաշտպանական մարտեր էր մղում երեք անգամ ուժեղ թուրքերի դեմ: Սեր ձախ թելում թուրքերը սկսում են մի ամբողջ զուևդ կուտակել մեր երկու վաշտի, հետախույզների մի խմբի եւ թեւի ամենաձախ ծայրին գործող Անդրանիկի երկու վաշտերի դեմ: Բուպե առ բուպե հարձակում էր սպասվում: Մենք պահեստի ուժ չունեինք: Ցերեկվա ժամը 4-ի եւ 5-ի միջեւ թուրքերի շարքերում խառնաշփոթություն է նկատվում, միաժամանակ երեւում է, որ նույն ձախ թելում Անդրանիկի զինվորները, արագ հարձակման անցնելով, թուրք զինվորներին հարկադրում են նահանջել, միաժամանակ թուրքական Բորչաշու գյուղից դուրս մղելով բնակչությանը: Սեր ձախ թեւից բավական թվով թուրք զինվորներ ստիպված ազատում են իրենց զբաղեցրած դիրքերը, ձգտելով օգնության հասնել նահանջող զինվորներին:

Լսենք Չեռնոզուբովին.

— Առաջին հայկական ջոկատը իրեն դրսեւորեց որպէս լիովին կազմավորված զորամաս: 1915 թվականի ապրիլի հիշարժան 15-18-ին Սուղանջուղի (Դիլմանի) մոտ, որտեղ Խալիլ բեյի կոնստանդուպոլիսյան ընտիր զորամասը զարնվեց մեր զորքերի ամբողջությանը: Այստեղ Անդրանիկը դրսեւորեց իր բոլոր հատկանիշները ոչ միայն փառահեղ կերպով պաշտպանելով իրեն հանձնարարված մարտական տեղամասը, այլեւ հանդես բերելով եռանդ մեր հակազորուներում:

... Այդ մարտին մասնակցած կամավորներից ամեն մեկը կարող է հպարտությամբ ասել՝ Անդրանիկի հրամանատարությամբ ջոկատը փառքով մասնակցեց Սուղանջուղի տակ մղվող նշանավոր կռիվին, որում Կովկասը փրկվեց թշնամու ներխուժումից²:

Այն ճակատամարտին, որի մասին ասվեց, Անդրանիկն սպասում էր եւ հեռվից էր նախապատրաստում իր զինվորներին: Այդ կետում ավարտվում էր երթը պարսից երկրով եւ սկսվելու էր ընթացքը թուրքական պետության հայկական ճամփաներով, որոնք տանելու էին դեպի խորքը, ուր Վանա ծովն էր ու Վանը, Բիթլիսն էր ու Մուշը: Եւ դեռ փետրվարի 1-ին էր, երբ Մարանդում էին, իր զինվորներին

1 ՀՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 77: Այստեղ եւ հետագայում մի քանի անգամներ մեջբերումներ գրեթե բառացի են: Զակերտների մեջ չեն անվան բնագործի հետ ոճական ու շարահյուսական տարբերություններ ունենալու եւ հակիրճ լինելու նպատակով կատարված որոշ կրճատումների պատճառով: - Հ. Կ. 2 ՀՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 76:

հրաման հղել: Կարգապահության էր կոչ արել, անձնվեր քաջության եւ խնդրի հայրենասիրական ու բարոյական վեհության խոր ըմբռնման: Չորրորդ ամիսն է, գրել էր նա, որ մենք ոուսաց մեծ բանակի հետ մեծ ու սուրբ պարտք ենք կատարում: Առջեւում մեր հայրենիքն է, որն սպասումի մեջ իր ազատությունն է տեսչում:

Նա մարտիկներին ու հրամանատարներին կոչ էր անում վսեմ ըմբռնումով մոտենալ իրենց խնդրի կատարմանը, դրսեւորելով ոչ միայն անձնուրած քաջություն, այլեւ բարոյական վեհություն եւ անաղարտ մաքրություն: Չէր ուզենա, որ հայ զինվորները խաղաղ բնակչության նկատմամբ իրենց վերաբերմունքը ցուցաբերելիս օրինակ վերցնեին թուրք զինվորներից ու հրամանատարներից: Թե արյունահեղ կռիվների ժամին այս բարոյախոսական պատգամը որքանով ճիշտ էր ու տեղին ռազմարվեստի տեսակետից, դա ուրիշ հարց է, բայց փաստը փաստ է:

Կամավորները սահմանն էին անցնում: Գիտեր Անդրանիկը, որ խորն է նրանց զայրույթը բարբարոսների նկատմամբ: Բայց նա ուզում էր, որ մարտիկը բարբարոսի շարքը չդասի անմեղ թուրք բնակչությանը, ներողամիտ լինի եւ հարգանք տածի կանանց ու երեխաների նկատմամբ եւ որեւէ սխալ, անարժան մի արարքով չարատավորի ազատարար զինվորի իր անունը: Հիշեցնելով կամավորների ռազմաճակատ զնալու խնդիրները, Անդրանիկը հուշակում է. «Ահա թե որքան բարձր է, սուրբ է ու զաղափարական մեր ստանձնած գործը... Ահա այսպիսի տրամադրությունը անպայման պիտի առաջ բերի ամեն մի կամավորի մեջ այն գիտակցությունը, որ յուր սկսած գործը բարձր է, մաքուր է եւ սուրբ, եւ ինքն էլ նույն սկզբունքով առաջնորդվելով, պետք է բարձր պահի այն դրոշակը, որը պարզված է հայրենիքի ազատության համար, ոչ միայն կովի դաշտում, այլեւ մեզ շրջապատող օտարների առաջ եւս»¹:

Բարոյականության եւ քաղաքակրթության տարրական պահանջներն են սրանք, որոնցից Անդրանիկը հրամայում է, որ չշեղվեն իր մարտիկները, որքան էլ թշնամին անողոք ու դաժան է եղել իրենց հարազատների նկատմամբ: Ընթերցե՛լ է, արդյոք, հային նույն այդ օրը բնաջնջող թուրք զինվորը այս բառերը կամ լսե՛լ է, արդյոք, թե ինչ դաս է տվել իր զինվորներին այն Անդրանիկը, որին իր հրամանատարը պատկերել է որպէս մի բարբարոսի եւ արյունոտ իրերի:

Ռազմաճակատի այս հատվածում տեղակայված էր Նազարբեկովի հրամանատարությամբ գործող սամաստյան զորախումբը, որի կազմում ապրիլի 16-ից մտնում է նաեւ կամավորների 1-ին ջոկատը: Թուրքական բանակի մի մասը, որ գտնվում էր Դիլմանի ճակատում,

1 ՀՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 149, ք. 2-6:

օգնական ուժեր ստանալով հարձակվում է ռուսական 8-րդ գնդի վրա, որը զոհեր տալով ստիպված է լինում նահանջել եւ դիրքեր գրավել Դիլմանի մոտակայքի բարձրություններում: Այդ ժամանակ Նազարբեկովն ու Անդրանիկը հեռագիր են ստանում, որ թուրքերը Դիլմանը գրավել են: Առանց ժամանակ կորցնելու, Անդրանիկը ջրկատին իր գտնված վայրից առաջնորդում է դեպի Դիլման: Տեղ են հասնում զիջերով եւ դիրքեր բռնում թուրքական բանակի դեմ հանդիման, ուր 8-րդ գնդի մնացած մարտիկներն էին սպասողական վիճակում: Սմբատի վաշտը Անդրանիկը նախատեսում է հակառակորդի աջ թևի դիմաց, կենտրոնում՝ Սեպուհի եւ Նիկոլի վաշտերը, իսկ Արտաշես Սուլջանի 3-րդ վաշտը որպես յուրախիների ձախակողմյան ուժ՝ թշնամու աջ կողմի ուղիղ դեմ հանդիման:

Կամավորները անհապաղ սկսում են դիրքեր փորել: Լուսաբացին Անդրանիկը վաշտապետերին ցուցում է տվել կրակ չբացել, քանի դեռ թշնամին չմոտենա մինչեւ 400 մետր, եւ մինչեւ իր հրամանը չլինի:

Առավոտյան վաղ կոիվը սկսվել է: Ծարճատել են հրացաններն ու գնդացիները: Թուրքերը ուժեղ էին հատկապես իրենց աջ թևում, որտեղ ռուսաց 8-րդ գնդի զինվորների հետ-կողք կողքի Սուլջանի գլխավորած կամավորների 3-րդ վաշտն էր մարտի մեջ մտել: Կորուստներ տալով, թուրքերը ոչ միայն չեն նահանջում, այլևս համառում են եւ հակագրոհներով ճնշում ռուսական զորամասին: Վերջինս նահանջի տրամադրություն է դրսեւորում, երեսում է նրա կոիվն ընկճված է եւ պարտվողական: Առավել էս երբ թիկունքից թուրքերը համարում են ստանում եւ կոլի աջակողմյան (կամ ռուսների ձախակողմյան) այդ հատվածում նրանք բաժանվում են երեք մասի եւ ուժեղացնում արշավը ռուսաց զինվորների եւ կամավորների վաշտի վրա: Անդրանիկը հեռադիտակով տեսնում է, որ իրենց պաշարման վտանգ է սպառնում: Այդ ժամանակ, ճերմակ ձին հեծած, նա օգնության է հասնում 3-րդ վաշտին: «Սուրը քաշեց, — հիշում է կոլի զինվորը, — եւ Արտաշեսի վաշտին հրաման տվավ՝ ոտքի՛, արշավել սփնամարտի»: Ջինվորների ռուս-հայկական շղթան ոտքի է ելնում եւ գրոհով առաջ անցնում, իրենց դիրքերից ետ մղելով եւ մարտի դաշտից մեծ կորուստներով դուրս բջելով թուրքերի ցաք ու ցրիվ շարքերը՝:

Հաղթանակն այլևս ապահովված էր: Դա միազումար աշխատանքի եւ խիզախության արդյունք էր, եւ՛ ռուս, եւ՛ հայ մարտիկների քաջության ու նրանց ամրակուռ մարտական համագործակցության, ռուս հրամանատարության կողմից մարտակարգի արագ փոփոխման

1 ՀՀ ԴԿԱ, ք. 370, ց. 2, գ. 98: Պատմոգն է Երվանդ Հակոբի Բաղդասարյանը:

եւ կոլի արվեստի կատարելագործման, որոնք պատշաճը պետք է մատուցել հրամանատարության փորձին ու հմտությանը:

Մենք անցել ենք դեպքերի նկարագրությանը: Ուրեմն, մեջ բերենք եւ այն, ինչ ժամանակին գրել է դեպքերին ականատես ու մասնակից սպան «Պատմական ակնարկ» օրագրական փաստաթղթում.

«Այդ պատմական մարտում հաջողությունը սկզբում թուրքերի կողմն էր, ռուսական զորամասը սկսում է նահանջել, եւ նրա թիկունքում ծայր է առնում խուճապը, որը գեներալ Չեռնոզուբովին հարկադրում է միջոցներ ձեռք առնել ստեղծված ծայրահեղ վտանգավոր դրությունը փրկելու համար»¹: Շարունակության մեջ մեզ ծանոթ անուն է եւ նրան վերագրվող դեր ու ընդունակություններ, որոնց հետ ընթերցողին ծանոթացնելու համար հարկ ենք համարում առջել ում առանձին շարադրանք նվիրել: Իսկ կոլի ընթացքն ու էլքը ըստ օրագրության հետեւյալ կերպ է. «Մարտը կրկնակի ուժով բորբոքվեց: Գնդապետ Նալգինի պոլտավյան հեծյալ կազակները մուգեզին գրոհեցին թշնամու թևերի եւ թիկունքի վրա, ճանապարհ հարթելով հետեւակայիների հարձակման համար»:

Եղել է Անդրանիկի ու նրա զինվորների հետ կողք կողքի կոլի կես վաշտի հրամանատար կապիտան Ն. Կիսեյովը, որն ամբողջ մարտը տարել է նրանց հետ միասին եւ տեղնուտեղը կիսել արյունահեղ կոլի բոլոր հաջողություններն ու անհաջողությունները, որոնց ոչ մի տարրը նա չէր կարող մոռանալ ամբողջ կյանքում: Նա եւս հիշել ու հետեւյալն է գրել: Ապրիլի 18-ի վաղ առավոտից կես վաշտով ինքը կանգնած է եղել Դիլման քաղաքի մերձակա Սուղանջուղ գյուղի ձախակողմյան դաշտավայրում, դեպի ուր եւ ուղղված էր թուրքերի գլխավոր ուժերի հարձակումը, իսկ օրվա երկրորդ կեսին, որոշ տեղաշարժ կատարելով, ձուլվել է 12-րդ վաշտի հետ եւ կոիվը մղել նրա հետ միասին: Թուրքերը գնալով մոտենում են, լինում է մի պահ, որ Բորչաշուր գյուղի կողմից, շատ մոտիկից, շրջանցում են վաշտի ձախ թևը: Կիսեյովն այն կարծիքին է, որ մարտերի այդ հատվածում դիրքեր գրաված թուրքերի 7-րդ գնդի վրա է դրված եղել ճակատամարտի էլքը վճռելու պարտականությունը, «ես գիտեի, — շարունակում է իր խոսքը Ն. Կիսեյովը, — որ մեր ձախ թևի ծայրում գտնվում էր հայկական ջոկատը: Նրան հանձնարարված էր իր հարձակումով թուրքերին ետ քաշել մեզանից: Իրոք ես ուրախացա, որ մեր զորաշարժը հասավ իր նպատակին, հայկական ջոկատի վաշտերը թևերից եւ նույնիսկ թիկունքից շրջանցելով թուրքերին, արագորեն մաքրեցին Բորչաշուր գյուղը, հեռանալով 12-րդ վաշտի առջևում գտնվող իրենց դիրքերից: Արեւի

1 ՀՀ ԴԿԱ, ք. 121, ց. 1, գ. 3, ք. 310:

մայրամուտին մեր ձախ թեւին սպառնացող վտանգը վերացած էր. եւ պարզ էր, որ այդ վայրում թուրքերի դրած խնդիրը չտվեց իրենց ակնկալած արդյունքը: Իսկ մենք դրանով ոչ միայն փրկեցինք մեր ձախ թեւը, այլեւ ամբողջ մուղանջուղյան դիրքը եւ նույնիսկ շահեցինք ճակատամարտը: Անկասկած է, որ թուրքերի համար անսպասելի էր այդ հարձակումը, որը կատարվեց այնպիսի եռանդով ու համառությամբ, որ թուրքերը ստիպված էին թողնել իրենց ե՛ւ վիրավորներին, ե՛ւ փամփուշտներն ու զենքերը: Արագորեն վրա հասած գիշերը հնարավորություն չտվեց, որ ժողովրդական հերոս Անդրանիկի գլխավորած հայկական ջոկատը շարունակի իր սրընթաց գրոհը... Բայց ջոկատի այդ կարճատեւ եռանդուն ճնշումն էլ բավական էր, որ ստամբուլյան գվարդիայի լավագույն զնդերը նահանջեին եւ մարտի դաշտը մնար մեզ»¹:

Ըստ հաշվումների հայկական ջոկատը կոչում ունեցել է քսանմեկ զոհ, այդ թվում մի վաշտապետի տեղակալ, եւ քսանհինգ վիրավոր, որոնց թվում՝ երկու վաշտապետ: Ռուսական զորքերի հետ միատեղ ճակատամարտում սպանվել է 8, վիրավորվել 14 սպա, իսկ շարքային զինվորներ, համապատասխանաբար, 169-ը եւ 510-ը: 18-ը անհայտ կորել են²:

Հյուսիսում՝ Սարիզամիշում, հարավում՝ Դիլմանում ձախողվեց թուրքական հրամանատարության պլանը. նվաճումներով մտնել Անդրկովկասի խորքերը, առաջ շարժվել դեպի Բաքու, որից հետո երիտթուրքերի զրգոված ախորժակը նրանց պիտի մղեր Կասպից ծովով առաջ դեպի Թուրանյան անապատները... Չիրականացան նաեւ թուրքական զորքերի դիլմանյան խմբի հրամանատար Խալիլ բեյի փառաբանվելու ակնկալությունները: Պարտվելով բաց ճակատում, Խալիլը չզլացավ իր զորավարական տաղանդը ցուցադրել թիկունքում՝ անգնե հայ բնակչությանը կոտորելու ասպարեզում:

...Կամավորները անցնում էին թուրքական տերության սահմանը, որին ընդառաջ երեքհազարամյա հայոց բնաշխարհի նահանգներն էին. Վան ծովակն էր ու հնագույն մայրաքաղաք Տոսպը, որ Վան էր դարձել, մոտակայքի ու հեռվի մյուս հայկական ու հայաբնակ քաղաքներով, նահանգներով, հարյուրավոր, հազարավոր հազարամյա գյուղերով, անհաշիվ եկեղեցական շինություններով, սեպագիր հուշարձանների, մագաղաթյա ձեռագրերի, պատկերազարդ գրքերի մեծ քաղաքակրթությամբ:

1 ՀՀ ԳՎՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 77, ք. 7: 2 ՀՀ ԳՎՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 3, ք. 310: Նաեւ ԿՊՊԱ (Ս.) ֆ. 2543, ց. 1, գ. 1, ք. 175, 193: Անդրանիկը ռուսական դրամախաբ շտաբին ապրիլի 30-ին հղել է գրություն «Հայտնում եմ, որ ապրիլի 15-19-ի մարտերի ընթացքում սպանվել է 4 ձի, վիրավորվել 3-ը եւ կորել է մի հրացան: Ապրիլի 19-ին ջոկատի մի զինվոր ընկել է ջուրը, ինքը մի կերպ փրկվել է, իսկ հրացանը... չի հասցրել գոնե»: (Ս. ա., ք. 370):

Դարձյալ եղել է ընդդիմախոսություն: Բայց եւ մարտերի պատկերավոր ու ճշմարտացի նկարագրություն:

Սեպուին ասում է, թե ապրիլի 17-ին ոուսները, «սարսափելիորեն ջարդվել եւ անկարգորեն փախել էին» Շահթախտի մոտ, եւ որ նույն օրը ոուսները մտել էին Դիլման, որտեղ գտնված ռուսական 6-րդ գունդը եւս, չկարողանալով դիմադրել թուրքերին, «նմանապես ջարդվել է»: Երեկոյան Խոյից օգնական ուժերով, թնդանոթներով եկել, տեղ է հասել Նազարբեկովը եւ մարտական կարգի է բերել ռազմական ուժերը, որոնք նրա հրամանի համաձայն գրավել են Մուղանջուղի մոտակայքի լեռները, որտեղ եւ գիշերը փորել են իրենց խրամատները: Սեպուիի իմացածի համաձայն թուրքերն ունեցել են 16 հազար կանոնավոր զորք եւ 8 հազար էլ «քուրդ ու պարսիկ անկանոն», իսկ ոուսները՝ 8 հազար զորք, չհաշված կամավորներին: Անդրանիկը նախապես, ըստ Սեպուիի, զորամասը դիրքավորելու համար մի տեղ է ընտրել, որը Սեպուիի կարծիքով հարմար չի գտնվել եւ նրա խորհրդով խրամատավորվելու տեղը փոխվել է:

Առավոտ վաղ կոիվն սկսվել է: Թշնամին իր ուժը կենտրոնացրել է ռուսական զորքի աջ թեւի վրա, որտեղ հայ կամավորներն էին: Այստեղ Սմբատը հերոսաբար վարում է իր վաշտի մարտը, իրար հետեւից հնձելով «թուրք զորաց շղթաները»: Նույնպիսի հերոսությամբ է կոչվել եւ մարտը վարել վաշտապետ Արտաշեսը: Սակայն վիրավորվում են թե՛ Սմբատը եւ թե՛ Արտաշեսը, երկուսն էլ կոիվների այն թեժ պահին, երբ զինվորներին խրոխտ «ուռայտ՝վ» ոտքի են հանել եւ առաջնորդել դեպի հակառակորդի թվով առավել ուժերը.

«Սար ու ձոր կը գոռային թնդանոթներու ահեղ որոտն: Երկու կողմեն քսանեն երեսուն թնդանոթ կրակ կը փսխեին, քսանեն երեսուն հազար հրացան կը պայթեին եւ 20-30 զնդացիր զնդակ կը մաղեին օդին մեջ: Ծուխը, մուխը եւ փոշին սյուներ կը կազմեին, իսկ թշնամի շղթաները տակավին կը կազմալուծվեին մեր ուժեղ դիմադրութենես»:

Սեպուից հայ կամավորների քաջությունն անառարկելի է համարում եւ արժանի, որ ռուսաց պատմության գրքում հայ եւ ռուս զինական այդ եղբայրությունը իր պատշաճ զնահատականին արժանանա: Այդուհանդերձ, Սեպուից չափավոր է եւ արդարացի թե՛ իր գովասանքի մեջ եւ թե՛ ավելորդ գովասանք շոայլելու իր խորհրդի, զգույշ պետք է լինենք եւ չափազանցելով չպնդենք, թե կոիվ ծանրությունը հայերի ուսերին է ընկած եղել: Եվ իր հերթին պատշաճ հարգանքի խոսք է ասում «աջ թեւի ռուս զորամասի» հասցեին, գտնելով, որ նա «մեծ դեր խաղաց եւ հրաշքներ գործեց»: Եվ սա այն դեպքում, երբ կոիվ ժամին նաեւ կամավոր զինվորներն են

զգացել, եւ այդ զգացումից զերծ չի մնացել նաեւ ինքը՝ վաշտապետ Սեպուհը, որ նույն այդ աջ թելի ոռու զորամասն է կոիվների գրեթէ ամբողջ ընթացքում ամենից ավելի ծանր վիճակում եղել եւ, նեղ տեղն ընկնելով, մյուսներից շատ զոհեր տվել: Եվ մարտերի մեջ գտնվող այդ շղթայի զինվորից մինչեւ հրամանատար Լազարբեկյան—Լազարբեկովը, ամենից ավելի նրա վիճակով են մտահոգված եղել եւ կոպի ելքը դրանով չափել, սոսկումով տեսնելով նրա գրեթէ լիովին օղակվելն ու անելանելի դրությունը: Բայց Սեպուհը դա թուլություն ու թերություն չի համարում: Վանդակն ընկած առյուծի մեջ տեսնում է այն ուժը, որին թշնամուն մի կողմ քաշելու թեկուզ չնչին մի օգնությունը հնար կտար ծավալելու իր զբաղեցրած բազուկները եւ գլխաջարդ հարվածով խորտակելու թշնամու բոլոր հույսերը:

«Պետք է հիշենք հոս, որ մեր աջ թելի ոռու զորամասը մեծ դեր խաղաց եւ հրաշքներ գործեց: Ինչպես որ հայ կամավորները կը կոպեն գերագույն ոգեւորությամբ եւ կարհամարհեին Խալիլ պեյի սովորաբար զորագունդերը, նույնպես եւ ոռու զորքերը կը մարտընչեին աննման արիությամբ»¹:

Կամավորի այս խոստովանությունը ոռու ժողովրդի նկատմամբ հայության անկեղծ բարեկամության հավաստիացումն է: Հայությունը հազար երանի կտար, եթէ այդ հավաստիացումը խամրող ոչ մի բիծ չլիներ ինչպես կոիվների այս օրերին, այնպես էլ հետագայում:

Եվ այնուամենայնիվ այս ճշմարտախոսության համար երախտագիտության արժանի Սեպուհը իր տարերքի կաղապարից դուրս չի եկել: Երբ կամավորները ոռու զինվորների հետ միատեղ իրենց հրացաններով եւ գնդացիներով հնձում էին թշնամու զինվորներին, նա որոնել ու չի գտել Անդրանիկին. «Ո՛ր էր այդ միջոցին Անդրանիկ: Ի՞նչպե՞ս չէինք գիտեր, ան մեր մոտը չէր եւ չտեսանք, մինչեւ ուշ ատեն»: Կարծես թէ Անդրանիկը էլ ուրիշ ոչինչ չի արել, բացի կոպի թեժ ժամին անհայտանալը: Եվ հենց այդ ժամին էլ հրաման է ստացվել, որ կամավորները իրենց լրիվ կազմով պատրաստվեն հարձակումի: Անդրանիկը չկար ու չկար: Բայց այս մի զարմանքը Սեպուհի համար քիչ չէր, ավելացել է նաեւ երկրորդը, որը այդ հրամանն էր. «Ի՛նչ հարձակում եւ ինչո՞ւ հարձակում», — հարցնում է նա, դարձյալ հաղթական կոպի օրից տարիներ անց իր հուշերը գրելիս: Հարձակման հարկ չի՝ եղել ըստ նրա, որովհետեւ «թշնամու շղթան 1200 քայլից ավելի հեռու է գտնվել, երբ իրենց հրացանի գնդակները թշնամու դիրքերին չէին հասնի, իսկ նրանց գնդացիները կհնձեին իրենց»: Համենայն դեպս հարձակվել են եւ զոհեր են

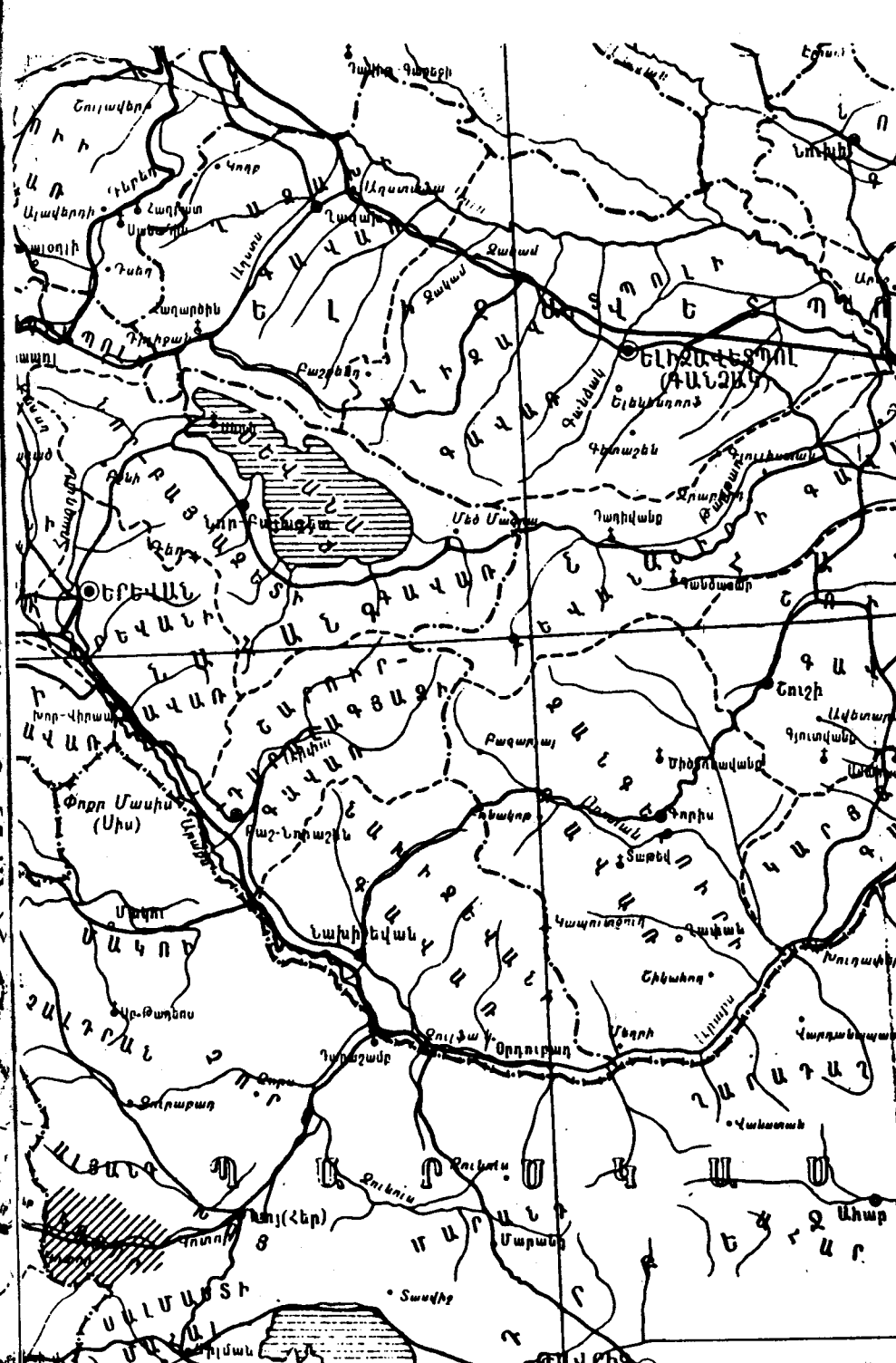
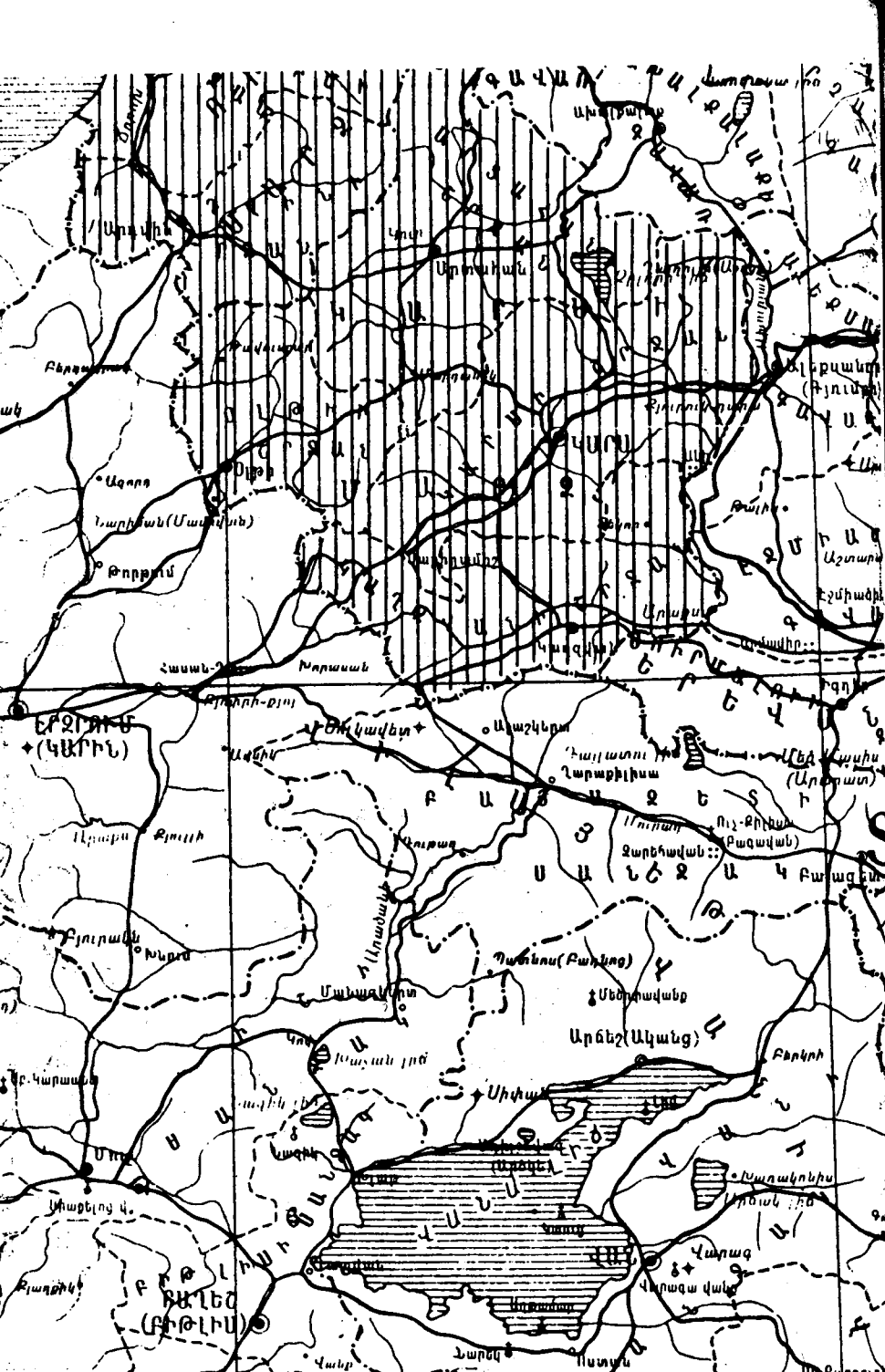
տվել ու վիրավորներ, որը եղել է, ըստ նրա, միայն եւ միայն գրոհի կոչին ի պատասխան «ուռույական» արշավի հետեւանքը: Երբ հայտնվել է Անդրանիկը, Սեպուհը նրանից շտապով իմացել է, որ այդ նա է, եւ այն էլ թշնամուն ահաբեկելու համար, հարձակման հրաման տվել: Ուստի ինքը սկսել է բացատրել եւ պնդել, որ ռազմի կարգի համաձայն դա ճիշտ չէ ու սխալ է¹:

Կարծիքները կարող են զանազան լինել, առավել եւս եթէ տարբեր են տրամադրությունները: Անդրանիկի այս կոիվների օրագրության գրքում այն է ասվում, որ Չեռնոզուբովը հիացած է եղել ջոկատի կոպով եւ իր օգնական Ջինկեւիչի միջոցով երկտող է հղել Անդրանիկին. «Ղու եւ ջո զինվորներն եք իմ հույսը»: Չեռնոզուբովը Ջինկեւիչի միջոցով ստացել է Անդրանիկի ոչ պակաս ոգեւորիչ պատասխան խոսքը. «Ես իմ զինվորներուս հետ պիտի կոպիմ եւ պիտի չթողում, որ թշնամին մատ մը իսկ առաջանա, եթէ մեկ զինվոր իսկ կողքիս կեցած ունենամ»:

Ի միջի այլոց, կոիվների օրագրության մեջ, որը կազմել է Անդրանիկի թիկնապահը, խոսվում է Անդրանիկի մարտական այն «փորձերի» մասին, որոնք այնպես մոլեգնորեն ըննադատում է Սեպուհը. «Ժամը 4—ին, — կարդում ենք այնտեղ, — հրամանատար Անդրանիկ թշնամին շփոթեցնելու համար փորձեր ըրավ: Կեղծ ցույցեր կատարեց ձախ թելի դաշտով»²: Արդյունքը, այս շարադրանքում, ի վերջո թշնամու փախուստն է: Ահա թէ ինչպես տրամադրությունը եւս կարող է գնահատական թելադրել:

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՐԴ ՊՐԱԿՈՒՄ

1 Սեպուհ, երբ իմ յուշերն հ. Ա. էջ 190—195:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՒՏԻ ՌՈՍՔ	5
1 ՇԱՊՆԿԱՐԱՀԻՍԱՐ: ՀԱՍՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ	7
2 ՀԱՅՐՈՒԿԸ ԿԱՍ ՖԻՂԱՅԻՆ	18
Ա Նախընտրելին քաղաքական է եղել	18
Բ Ճանապարհը տարավ դեպի ֆիդայական խմբերը	29
Գ Հայդուկային կոիվների ընկերներն ու ժամանակակիցները	55
3 ԳԼՆԱԿՈՐ ՀԱՅՐՈՒԿԱՊԵՏԸ	81
Ա Սպանողը անպատիժ չպետք է մնար	81
Բ Սասունի ընդհանուր հերոսամարտը	101
Գ Հայերի արյունահեղությունը ցարի ու սուլթանի հաշիվներում եւ դարձյալ տեղեկություններ Անդրանիկի մասին	130
Դ Ճանապարհը տարավ երկրից դուրս	143
4 ՌԱՂԱՂ ՕՐԵՐ ԺՆԵՎՈՒՄ ԵՎ ԿԱԼԱԹԱՅՈՒՄ	153
5 ԹՈՒՐԶ-ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑԸ	192
6 ԱՌԱՋԻՆ ԱՇՄԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԾԱԿԱՏՈՒՄ	198
Ա Կամավորական խմբերի ձեվավորումը	198
Բ Առաջին մարտերը եւ Նահանջը	225
Գ Դիվանի ձակատամարտը	260
Դ Վանը գրավելու եւ հանձնելու օրերին	269
Ե Բաղեշ եւ Սուշ	315
Զ Նազարբեկով եւ Անդրանիկ (Կամ՝ Թովմաս Նազարբեկյանց եւ Անդրանիկ Օզանյանց)	335
Է Հովսեփյանց եւ Անդրանիկ	365
Ը Աբացիեւ եւ Անդրանիկ կամ՝ ինչո՞ւ Անդրանիկը վերադարձավ ռազմաճակատից	375
Թ Ջոկատը հրամանատարի վերադարձից հետո	404
7 ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՄՊԱՐԵՋՈՒՄ (Մարտ 1916թ. — դեկտեմբեր 1917թ.)	410
8 ԴԻՎԻԶԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՆՇԱՆԱԿԵՆ ՈՒ ԳԵՆԵՐԱԼԻ ԿՈՉՈՒՄԸ (Դեկտեմբեր 1917թ. — հունվար 1918թ.)	438
9 ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ ԷՐՋՐՈՒՄԸ	460
10 ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՒՊՈԼ ԶԱԼԱԼՕՂԼԻ ԴԻԼԻՋԱՆ	491
11 ԶԱՆԳԵՋՈՒՐ ԵՎ ԱՐՅԱՄ	528
Ա Երրորդ անցը Ջուլֆայի կամրջով	528
Բ Մուտքը Կապան եւ Գորիս	556
Գ Սրսիանում	566
Դ Դեպի Արցախ	589
12 ՎԵՐՋԻՆ ԾԻԳԵՐԸ	629
13 ՄԱՀԸ	664
ԵՋՐԱՓԱԿՈՒՄ	674